

Маруся Богуславка

Іван Багряний

* * *

І хто спланував це місто!.. Маловідоме, а може, й взагалі невідоме в світі, воно ось розпросторилося на землі й і с н у є, ще й вражає якоюсь оригінальною спланованістю, сказати б, символікою тієї спланованості, якимсь своїм таємничим смислом, як загадковий ієрогліф. Дивлячись на нього, тяжко відпекатись від думки, що це місто спеціально спланував якийсь дотепний будівничий, хоча й постало воно тоді, коли на цій землі не було жодного "проектбюро" й коли міст взагалі ще ніхто не планував наперед. Воно постало давно й формувалося протягом століть стихійно, невідомо для чого й невідомо з чієї волі... Ні, все ж таки це лише так здається. Коли судити з того, що є нині, то треба визнати, що це місто таки хтось спланував, хтось Невідомий, але, без сумніву, геніальний, і знав для чого. Лише нам ще не дано знати сьогодні, для чого він це зробив.

От він узяв циркуль, поставив його на степовім чорноземі й, не кваплячись, з віковими паузами, накреслив велике коло — це майдан. В центрі майдану, в тім місці, де стояла ніжка циркуля, він збудував величний храм. І назвав його Успенським собором. В тім соборі він поклав подарунок славного гетьмана Івана Мазепи — велике Євангеліє в коштовній оправі й з відповідним написом про гетьманську офіру. Від центру, від майдану, він провів довгі радіуси у всі боки, у всі кінці світу — це мали бути вулиці. І стали там вулиці, розходячись від центру віялом. І назвав він їх відповідно до того, куди вони націлені. Таким чином на південь йшли вулиці-радіуси: Нижне-полтавська й Горішне-полтавська. На південний захід — Миргородська. На захід — Старокиївська й Новокиївська. На північ — Сумська. На північний схід — Харківська. На схід, так як в тім напрямку не було значних історичних міст, а був просто широкий степ, йшла вулиця, що називалася Широка, при ній — Зелена. Помежи всіма цими магістралями йшли менші радіуси, такі як Повстяна, Підлозіївка, Калантаївська, Негребецька, Заозірна, Йондівка, Пархомівська...

Всі ці радіуси то там, то там з'єднані межі собою упоперек тяж вулицями, завулками та перевалками .

Коли злізти на Успенську дзвіницю (а при Успенському соборі є височенна, славна на всю округу, дзвіниця, що від давен-давен править за пожежну вежу) і висунути голову в малесеньке віконечко на самісінькій маківці тієї дзвіниці, то можна не тільки відчувати, як та дзвіниця гойдається, а й побачити все місто як на долоні. Влітку — це море зелені, з якого зринають острівці дахів, заводів, церков, шкіл та великий майдан під ногами, та ще видно велике зелене озеро осторонь головного майдану, таки посеред міста; взимку та восени — це чітке й гарне мереживо з вулиць, вуличок і перевалків, що нагадує собою величезну, строго зіткану павутину. Всі клітини того мережива на периферії забудовано хатами й хатками під соломою й під бляхою, під очеретом і під

черепицею навіть, а ближче до центру забудовано міськими будиночками з верандами та залізними півнями на дахах, і великими будинками, школами (яких у місті зо два десятки, в тім числі з п'ять технікумів, один педагогічний інститут, один ІНО), магазинами, клубами, заводами (ливарня, три ґуральні, три броварні, цукроварня, трубзавод, шкірзавод, ходовий завод), паровими млинами (вітряки не йдуть в рахубу, вони стовбичать загонами на самих околицях, так само не йдуть в рахубу й достославні водяні млини на ріках славних навколишніх). Цегельні — аж десяток — теж стоять на околицях, немов на варті, попідіймавши високо списи димарів і насваряючись в степ. Над усім тим морем хат і хаток, будинків і будиночків, димарів, різнокольорових дахів, дерев'яних та залізних парканів і тинів та загат височіє ще аж десять церков, крім Успенського собору.

Море хат і хаток та всіх інших будівель тягнеться вздовж на десять кілометрів і на стільки ж упоперек. А живе в ньому, бідує й радіє яких шістдесят — замалим не сто! — тисяч мешканців, що дуже люблять своє місто. Своє древнє, в павутинні вуличок і перевалків і в такім же мереживі легенд місто, розкреслене генеральними магістралями головних вулиць, вистрілених у всі кінці світу!

Крім поділу на вулиці, вулички та майдани з їхніми назвами, все це мереживо має ще інший поділ, древній адміністративний поділ, якого немає більше ніде — це поділ на "сотні". Все місто споконвіків поділене на "сотні". Всіх сотень десять. Поділ на сотні існує відтоді, коли це місто було козачим, військовим селищем. Відтоді поділ міста на сотні закріпився навіки й вже, мабуть, ніщо цього порядку не змінить. Всі спроби з боку уряду цей порядок зламати кінчаються нічим. Ніякі квартали чи діляниці не прищеплюються. Існують "Перша сотня", "Друга сотня" і т.д.. Всіх сотень десять, і це число стабільне, — кількість сотень за номером не збільшується, хоч збільшується кількість вулиць. Але справа розв'язується просто — кожна новозбудована вулиця додається до тієї сотні, до якої примикає, лише з додатком в назві "новозбудована". Таким чином є Перша сотня звичайна і Перша-новозбудована, 10-та сотня звичайна (стара) і 10-та-новозбудована. Але немає 11-ї сотні, хоч відтоді, як постав адміністративний поділ міста на сотні, воно збільшилося, може, вдсятеро.

Це консерватизм. До такого ж консерватизму належить і стабільність назв вулиць та перевалків. Минають часи, міняються уряди, ті уряди прибивають на різках вулиць і перевалків свої назви, намальовані на залізі (щоб вічно трималось!), але залізо ржавіє, назви затираються або вилинюють від сонця, вітрів та дощів і ніхто тих назв не тримає в голові — вони забуваються, а в житті курсують старі, дідівські назви. Бляшки, нарешті, відпадають, і часто новий листоноша упріє, шукаючи якусь там вулицю Кагановича, як стоїть на конверті казенного листа з податковим повідомленням, і ніяк не може її знайти, бо мешканцям якого-небудь Ропаяєвого перевалка і в голову не стукне, що їхній перевалок по-новому таки зветься вулиця Лазаря Кагановича. Дурниця! Їхній перевалок лічиться в історії й географії міста як Ропайв перевалок на 9-й сотні. Так було, так є і так завжди мусить бути.

Крім великого центрального майдану, місто має ще кілька більших і менших площ,

розкиданих по всій його території, як от: Базарна площа, Сінна, Ярмаркова, Стрілецька, Юрівська, Козацька, але ті площі не змінюють основного рисунку міста — динамічної й чіткої спрямованості його головних магістралей.

Ось так воно сплановане, і в усьому тому є якийсь прихований смисл, якась призначеність і надзвичайна живучість.

Це місто пережило багато бур і потрясінь, і воно ж пережило багато епох. Зараз воно живе в епосі соціалізму. Але це тільки назва, як і ті таблички на ріжках вулиць і різних Ропасєвих перевалків, прибиті до дерев'яних парканів чи стін з іменами Кагановича, Сталіна, Ворошилова, яких ніхто не бере в рахубу, бо вони одгнивають і падають в кропиву та калачики.

Звичайно, це місто має електрику, і, звичайно, воно не має водогону, — воду дістає з безлічі криниць різних систем — з журавлями й з колесами, і з коловоротами, й так з мотузяною тягою або з допотопними "ключами" (дрючок з цвяхом).

Місто перетинає річка Чорна, вкрита ряскою й чуханцями й заболочена. Вона тече зі степу й часто дуже міліє.

Але тече вічно і невпинно, — йде, як вічний годинник. Стремить вона на захід. Все на захід. Напровесні вона показує дива — раптом набрякає, розливається страшенно й наводить на всіх мешканців містичний жах: несе кригу, зриває мости, зносить греблі, трощить тини й паркани. Потім увиходить в береги, стає вузьенька, звичайна, плоха, береться ряскою й чуханцями, міліє до непристойності, й діти бродять по ній по коліна та й ловлять корзинками в'юнів. Так з року в рік, з покоління в покоління, споконвіків. І ніщо, здається, не змінить того порядку.

З усіх кінців світу широкими магістралями вулиць вриваються вітри, вриваються події, вриваються армії, стрясають містом до самих основ, але потім ті всі вітри, події, армії зникають, перекочуються геть, щезають. Все входить в береги, як та річка Чорна, і береться ряскою забуття. Якийсь великий закон диктує свою волю. Знову тріумфально вистрілюють в небо тополі, мечуться з криком над церквами стрижі й ластівки, воркочуть голуби, цілуються в левадах, в садах, в парках і скверах дівчата, закохані в хлопців і в своє рідне місто, і мало які зміни, щеплені подіями, приходяться до ґрунту, врастають і вистрелюють в небо, як ті тополі. А от міський парк, що стоїть поруч центрального майдану, все розростається і все пишніє, як праліс, а в нім неділями та суботами грає духова оркестра, і молодь на великому дерев'яному помості танцює фокстроти, а вдома та молодь, упиваючись до самозабуття, танцює "Метелицю" та "Горлицю".

До новин ще належать телефони — оті, що їх треба дуже крутити й голосно в них кричати, — такі таратайки цивілізації. Телефон тепер є навіть на Успенській дзвіниці, на самім вершечку як необхідне удосконалення пожежної вежі. Одначе система роблення сполоху лишилася стара, прекрасна, незамінима система: вартовий на вежі, помітивши десь вогонь і дим, б'є несамовито в дзвона, а потім робить паузу і чітко вибиває число сотні, приміром, б'є сім разів — і все місто чує, й все місто зразу знає, де горить: на сьомій сотні! А так як в цьому місті споконвіків ведеться, що пожежа — це

велика громадська подія, а справа її ліквідації — це не тільки справа пожежної команди, а справа всього громадянства міста, то кожен, хто не хорий смертельно, миттю зривається, кидає все й мчить щодуху на ту сотню, яку вказав дзвоном вартовий на вежі. Як звичайно, в таких випадках біжать з усіх магістралів величезні юрбища, ніби змагуни олімпійських ігор з бігу марафонського. Переможцями в цій бігу марафонським звичайно бувають бистрокриллі дітлахи, потім уже парубки й дівчата, потім літні чоловіки, а програють старенькі бабусі, бо прибігають на пожежу аж тоді, коли юрбища бистроногіших ентузіастів і крокви порозтягають та все позаливають водою. Причому біля пожежних pomp розігруються цілі баталії, бо кожному кортить показати свою силу і сприт, як то кожному кортить на Великдень бовкнути у найбільшого дзвона на Успенській дзвіниці.

Ось так, в основі все лишилось по-старому, хоч тепер на місто й насунулася епоха соціалізму. Телефон на дзвіниці — тільки для форми, бо, кажучи по совісті, поки ту чортову таратайку накрутиш та поки когось у неї догукаєшся, то й пожежа скінчиться, все, що горіло, згорить дотла. Та й для чого крутити, коли двір пожежної команди насупроти дзвіниці, унизу, й досить добре гукнути, щоб там почули, а надто як урізати в дзвона! Аж на Гусинку (така тут найдовша вулиця) за вісім кілометрів чути!

Ось так з тими новинами. Е, це місто має свої традиції й свої закони, які не так легко перемінити. Скільки громів прогрімало, скільки подій відбулося, надходить вже епоха комунізму, а на Гусинці ще й досі парубки примушують чужих хлопців, що наважуються залицятися до їхніх дівчат, міряти сірником дорогу упоперек або кукурікати на паркані, незалежно від того, ким спійманий є, хоч би навіть він був сам комісар.

Називається це місто — Н а ш е.

А який прекрасний букет прізвищ у місті Н а ш о м у! Од віків і тепер, його настеляють не якісь там собі сіренькі "енки", а колоритні Гилимеї, Бугари, Мандрики, Мегери, Колоди, Суходолі, Богомази, Рябокони, Вовкодьори, Чорноволи, Гайдаї, Перебийноси, Кривоноси... і т.д. і т.д...

Але в цій повіні козацьких родів, у фамільні герби яких треба би ставити найдивовижніші речі, а іноді й незрозумілі абстрактні ієрогліфи, в цій повіні відголосків славної історії є й інші прізвища.

Є Львов, Бобров, Маслов... вони губляться в загальному морі, розчиняються там і по кількох поколіннях "ов" уже не звучить. Бо, скажемо, нащадки зайти Боброва, купця першої гільдії, переженилися з дочками й синами Курила, Бойка, Перебийноса — теж купців першої гільдії — і у висліді не вийшло, правда, повноцінного Бойка чи Курила, але не вийшло й повноцінного Боброва, — вийшов новий тип, обчухраний і обтертий у місцевому морі, як та галька, й пригнаний до місця, часу й обставин, до національних норм козацької цієї древньої території... Це море, бурхливе й вічно живе, має колосальну вітальну силу й здібність кожне чужеродне тіло обточувати й підганяти до свого знаменника...

Були в цьому місті й німці — ковбасники, броварі, друкарі: Бахтик, Кайзер,

Певзнер. Але найбільша броварня все-таки була Горобця (тепер ХАРЧПРОМУ), млин Курила (тепер СОЮЗМУКА), пекарня Бойка, рибний склеп Пономаренка й Перебийноса; цегельні — Карабана, Бугари; друкарня — Стешенка; цукроварня — Харитоненка; аптека — Скляра... Тепер, правда, все це націоналізовано й соціалізовано, але то нічого. Курили й Карабани (котрі не зникли взагалі) давно перетворилися на простих робітників, службовців, прикажчиків і прибиральниць в колишніх своїх власних магазинах, заводах, броварнях та ґуральнях. Дівчата — або повиходили заміж за нових "купців першої гільдії" чи нових "стовбових дворян" і роз'їхались по всіх усядах, або пристосувались інакше... (як одна знаменита красуня, "сьоме чудо" міста Нашого, про яку потім)... але живуть і мучаться тут-таки. Хіба хто-не-хто перекочував десь там кудись... невідомо... чи грець його знає й куди...

На цьому би можна й скінчити попередній схематичний опис міста Нашого.

Наостанку хіба ще кілька найхарактерніших рисок.

У місті є стрілецький полк, розташований напостійно. Колись тут був драгунський полк. А ще раніше тут був козацький полк, за часів гетьмана Мазепи. Як бачите, нічого формально назовні не змінилося. Був колись полк козацький, потім драгунський, а тепер стрілецький. 61-й стрілецький... Він, правда, не 61-й, а дещо вищий номером, але не можна ж той номер точно назвати, бо треба дотримуватися військової засекреченості, не дати карт у руки "шпигунам", це раз, а друге — не треба дати карт у руки нашим літературним критикам, бо тоді вони — критики наші літературні — зразу здогадаються, про яке це місто тут мова, і будуть уперто зрівнювати копію з оригіналом та й будуть глушити автора голоблею за найменші відхилення від "історичної правди".

В центрі міста, там де лежить (чи лежало до останнього часу) Євангеліє Мазепи, височіє великий міський театр. А десь там на другій площі височіє військовий клуб, окрема таємнича фортеця, "держава в державі". Вечорами з військового клубу стелиться з якогось там (од світу відрізаного) поверху меланхолійна пісня на чужій, але зрозумілій у цьому місті мові:

Любимий горад

можеш спать спакійно...

Так, може спати спокійно. Чому б і ні? Меланхолійна й досить-таки рахітична пісня, але дуже "модна" й дуже "серцещипальна", на думку місцевих флоберівських дам з центру міста, серця яких не в жарт приковані до тієї величавої цитаделі. А в той же час десь з периферії, десь із знаменитої співочої Зеленої вулиці котиться інша пісня, древня, загониста, зальотна, могутня, як сама чорноземля:

Ой, по горі, по горі

Вівчар вівці зганяє!

Вівчар вівці зганяє!

Та й на хлопців моргає...

Моргає.

— Ой, ви, хлопці-молодці,

Накажіть ви дівоньці,

Накажіть ви дівоньці,
Що в червоній хусточці...

Пісня гримить, сягаючи, здається, аж до ефіру, заливаючи геть "любимий горад".

А дівчина зачула,
Та й з вулиці майнула...

Чудесна, древня, могутня пісня про любов. Вона котиться зухвало й нестримно через усе місто громохкими хвилями, співана закоханими парубками й дівчатами не згірше за знамениту капелу "ДУМКА" Нестора Городовенка. Е, де тій капелі! Так співати, щоб чути було за кілька кілометрів, ніхто не зможе, тільки закохані дівчата й закохані хлопці з Зеленої вулиці міста Нашого.

В центрі височіє театр. Будинок тобто. Чотириповерховий, розписаний в сіро-сталевий і блідо-зелений кольори. В цьому будинку за всю його історію грало безліч мандрівних гастролерів, отих, мовляв Винниченко, Гаркунів-Задунайських, як і багато місцевих аматорських гуртків та місцевих знаменитостей, що шукали на його помості світової слави. Тепер цей театральний будинок, разом з його знаменитим сторожем, він же й завгосп, Харитоном Куликом у посіданні державного... скажем, ДРУГОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ТЕАТРУ. Республіканського театру. Під керівництвом... скажемо, Юрія Сластьона, — мистця теж республіканського, заслуженого. За недовгий час на фасаді будинку змінилося багато назв вистав — назв намальованих на транспарантах і на циклопічному щиті рекламному. То були голосні вистави, як-от: "97", "МИНА МАЗАЙЛО", "НАРОДНІЙ МАЛАХІЙ", "ЧАД", "ПОШИЛИСЬ У ДУРНІ", "ЯБЛУНЕВИЙ ПОЛОН", "НАЗАР СТОДОЛЯ", "НІЧ ПІД ІВАНА КУПАЛА", "ЛІСОВА ПІСНЯ", "ЗА ДВОМА ЗАЙЦЯМИ" тощо, а в тім числі й, як "примусовий асортимент", — "ВЕСІЛЛЯ В МАЛИНІВЦІ", "ХЛІБ", "ПЛАТОН КРЕЧЕТ"...

Зараз перед сіро-зеленим будинком красується величезний рожевий щит з черговим анонсом:

"МАРУСЯ БОГУСЛАВКА".

Цей самий анонс намальовано також на широкій смузі білої матерії чорно-синіми літерами, нарбутівським стилем, й тією смутою оперезано театральний фасад по діагоналі:

"МАРУСЯ БОГУСЛАВКА".

І

Бедрик

Калинові губи тримають зелений пищик і вряди-годи змушують його пищати. Зелений пищик з стрючка жовтої акації. Губи пересувають його з кутка в куточок, і він ходить, як висунуте жало, зелене жало, на кінчику роздвоєне. Червоний колір виграє мінливо, бо губи весь час ворущаться, і тяжко від нього відірватися очима. І бере заздрість до пищика.

Іноді пищик випорскує і геть губиться в шпориші, тоді його мляво дістає засмагла дівоча рука й знову впроваджує до уст, і пищик, мов покараний, видає довгий зойк.

Ні, рішуче бере заздрість до того пищика!

— Мда-а, — каже той, що не може ніяк відвести очей від губів калинових, і замовкає. І більше нічого. В горлі йому пересихає, але не від спеки, ні, від тих губів калинових з зеленим жалом пищика, таких чужих, таких непривітних. "Мда-а"... Дівчина ніби й не чує.

Вони обоє лежать в шпориші, серед ріденьких ромашок і калачиків, на окопі за містом. Вона — тонка й виточена, як ситняжина, насунувши солом'яного брилика на самісінький ніс, так ніби їй увесь світ остогид і вона не хоче на нього дивитися; чорні коси виповзають з-під брилика двома блискучими гадюками й переплітаються на потилиці, над смаглявою шиєю; сталевого кольору суконка обтягує її стан, а там, де вона кінчається, бронзовіють литки і босі ноги — шкіряні сандалі лежать осторонь в шпориші. А віку їй — ну, може, двадцять весен, а може, й ще одна. Він — зовсім зелений юнак, але атлетичної будови, має гарне, інтелігентне (і "дуже серйозне") обличчя, з золотавим пушком над губою; в розхристаній сніжно-білій сорочці і теж босоногий, — черевики лежать в шпориші збоку; світло-русявий і синьоокий, і ті очі сині ніби наївні, що зовсім не пасує до "серйозного" обличчя. Бач, ті очі тому такі, що хлопець смертельно закоханий. Йому теж небагато весен, може, двадцять три, а може, й ще одна. Під головою у нього шкіряний портфель з блискучими замками, і він лежить на тім портфелі щокою і дивиться на калинові губи, не в силі одвести очей, пломеніє увесь, і аж вухо в нього стає теж калинове. Він намагається побачити очі під солом'яним бриликом, але нічого з того не виходить, брилик нацуплений міцно.

З того, як вона дме в пищика і як вона його жує, ясно, що вона темна, як хмара, і що думки її зовсім не тут, і що супутник її взагалі для неї не існує. Вона тоне не в шпориші, вона тоне в мелянхолії, в незбагненному смуткові, в невиразній тузі, а може, й просто в нудззі. А може — хтозна.

— Слухайте, Ататюрк!.. — говорить юнак не своїм, хрипким голосом. — Ататюрк!..

Дівчина мовчить якусь хвилину. Потім видмухує геть пищика й повертає лице на голос. І говорить апатично, ніби до когось далекого в телефон:

— Галло!.. Товаришу Гук! Скільки я вам говорила, — не називайте мене "Ататюрком"... Ви забули, як мене звуть? Мене звуть А т а л е я.

— Знаю... Навіть знаю, що по-латині чи на якійсь там іншій древній мові це означає П а л ь м а; це вам підходить, але ж "Ататюрк" — більше підходить, звучить грізно, як постріл, і це вам пасує, Аточко!.. Всі ж вас так називають, бо ви така... Аточко...

Дівчина з серцем скидає геть брилика й кладе в шпориш. Бронзове (засмалене сонцем і вітрами) її обличчя, похмуре і без того, пересмикує хвилька досади й злости. Вона примружує свої зіркасті очі, зламає тонкі брови й каже:

— Слухайте, товаришу Гук! (Важно). Павло Іванович, здається, так? (Скандує важно кожен склад). Па-вло-І-ва-но-вич!.. А мама просто називала вас Павликом, так? Ну, ясно ж... Так от — ваш останній монолог кепський. Взагалі така роля... ну, такого якогось Ромео... це не ваше ампуа. І потім (голос стає "лютим", лише не розбереш, чи удавано, чи справді) — і потім, ви, здається, сказали "Аточко"? Як ви сказали?..

— А-аточко...

— Як же ви сміли так сказати?! Що за фамільярність?! (В голосі й справді нотка огірчення). Мене зовуть Аталея, а для товаришів — А т а.

— Пробачте, Ато!.

— Ну от... І лежіть собі спокійно...

Дівчина зірвала ромашку, взяла її в уста й знову сперлася підборіддям на руки, а очима наставилася просто себе — не то на високу билинку з червоним бедриком

замість квітки, не то на далекий обрій. Знову зайшла мовчанка. Пара закоханих очей дивиться на дівочий профіль, не кліпаючи, — закоханих напропале.

— М-м-м...

— Не мукайте... Ох, ви неможливий... Дивіться — в світі щось відбувається.

В світі, власне, нічого особливого не відбувалося. Сонце пекло немилосердно, лише було воно якесь незвичайне, якесь ніби червоне, як перед затемненням, якесь зловісне. Це тому, що в атмосфері багато пилу в горішніх шарах, — натягло звідкілясь. Але внизу над землею безвітряно, тихо, задушливо.

За їхніми спинами височіє останній міський паркан, — останній, бо на ньому кінчилося місто; паркан піднісся, мов щит, встромлений в гарячий пісок, випраний дощами, випалений сонцем, вигладжений вітрами. Через паркан пнуться колючки й лози дикого шолудивого винограду, дивляться теж на світ і на двох невідомих мандрівників, що відпочивають.

Просто перед ними розстелилася широченна Ярмаркова площа, пустельна й рівна, як полігон, вкрита жовтим сипучим піском, розпеченим на сонці. Той пісок проміниться манюсінькими зірочками то там, то там, — це мерехтять піщані кристалики або шматочки побитого скла, випромінюючи веселки. Ген на тім боці площі біліє церковцею й хрестами та зеленіє соснами древній Соборний цвинтар, — здалеку видно, як блукають по ньому мармурові янголи та інші фігури надгробків; а ще далі синіють бори, а за ними десь пішли луки й лілові горби над... наддніпрянські, скажемо.

Праворуч від них, як піщана ріка, тече з площі Ярмаркової до центру міста широка Старокиївська вулиця, обрамлена обабіч рясними кущами жовтої акації. Акація ще не зовсім відцвіла, але вже з'явилися перші стрючки-пищики, радість дитяча. Колись цих пищиків буде рясно — вони доспіють, переспіють, будуть репатися на сонці, скручуватися в спіралі та й осипатимуться на піщані пішоходи. Зараз їх мало, і вони ніжні, але вже в них можна пищати, й вони особливо цікаві, бо перші. Тому на акаціях, мов галасливі горобці, метушаться дітлахи, — назбирують пищиків, потім сідають на тинах і парканах і дмуть в пищики скільки духу, наповнюють вулицю й увесь світ стоголосим дудінням на всі тони. Невтомні, босоногі музиканти. Старокиївська вулиця аж розсідається від пищикового лементу, що заглушує все. Ясно, якби припинити всі ті пищики, то зайшла би така мертва тиша, як у сонному казковому царстві. Щедре сонце розпекло землю, все живе розімліло й, далєбі, лежить десь, пороззявлявши роти, ледве дише.

Але сонне царство порушують не тільки невгамовні пищикарі. Вони творять звукову какофонію позаду, на парканах передмістя, а тим часом попереду, ген-ген-ен далеко за

площею, аж на фіалкових, затканих маревом чебрецевих килимах попід бором, щось миготить, як безліч маленьких блискавок. Ті блискавки ходять хмарами, великими клинами, — йдуть просто, раптом повертаються — вправо, вліво, просто, знову вправо, вліво... В мареві спеки, як косяки кефалі в морі...

— Гм... — мимрить безнадійно закоханий юнак. — А я знаю... А я знаю, чого це на вас напала така "скорб світова"... — Уїдлива іронія в голосі, а в очах жаль; з тим жалем очі дивляться скося на дівочий профіль.

— А чого? — апатичне запитання.

— Знаю... Але ж він... він вам не пара...

— Хто?

— Той, кого ви тут чекаєте... Ви ж чекаєте! Я ж знаю... Ви ж спеціально тут чекаєте, полюєте, як кішка на мишку... Знаю...

Дівчина повертає голову й пильно, аж ніби здивовано, дивиться на хлопця. Дивиться, дивиться, та й поморщила носа:

— Смішний! Ой горе мені з вами! І що це все значить, сеньйоре?.. {Стурбовано}. Ой, ой, та що з вами!? У вас вуха червоні он які, га! Може, би ми пішли звідси?.. А?..

Проте сама не рушилась. Хлопець теж не рушився, лише закусив нижню губу й зовсім почервонів, одвернувся, дивиться десь згорда геть. І дівчина дивиться теж згорда геть, десь на цвинтар, за цвинтар, на сині пасма борів, ніби сподівається там побачити щось надзвичайне, якесь чудо, що вона його так давно чекає. Мовчанка триває довго.

— Ну, добре, — каже нарешті дівчина. — А ви його знаєте?

— Знаю.

— Що ж ви про нього знаєте?

— Що він самашедший, то єсть, вибачте, формений ідіот...

— Овва! І тільки? Ну, це всі знають. А ще що?

— А ще... Гм... {Тихо}. Нічого більше.

— Е-е, мало ви про нього знаєте, товаришу... Я знаю більше {зітхнула}.

— Що ж ВИ про нього знаєте?

— А знаю... Я знаю про нього страшні речі... — По цьому дівчина зробила великі, "страшні" очі, потім примружила їх, загадково якимось подивилась на юнака, скося так, і замовкла.

— Які?

Дівчина мовчить. Пересипає рукою пісочок. Потім зітхає:

— Облишмо про це... Те, що я знаю, й те, що ви знаєте, все це не має аніякісінького значення. Дурниці. І те, що ви розігруєте з себе Ромео, — теж дурниці. І не має ніякого значення. Який з вас Ромео, Павлику... ох, вибачте, товаришу Гук!

— Я не розіграю...

— Ні, ви розігруєте. Іменно розігруєте. Так, ніби ви здаєте іспит на амплуа першого коханця в провінційному театрі... Фе... А тим часом...

— А тим часом... я не розіграю, Ато...

— Що ви хочете сказати, що ви таки справжній Ромео?

— Ні, але... Взагалі — я нічого не розігрую...

— Розігруєте! Всі тепер розігрують... Ви не справжній. І ви зовсім не Павлик. Ви Павло Іванович ГУК (це Ата вимовила знову офіційним тоном, комічно-важно, наморщивши носа), Павло Іванович ГУК, Секретар Обкому ЛКСМУ, ви, можна сказати, вождь усієї молоді, а розігруєте Ромео, то пак клеїте з себе хлопчика, на відлюдді, отак раптом... Чи, може, це вам сонце... ах, пробачте! Але констатую: ви маєте двоє облич, — одне он в тім вашім портфелі, яке вам не дозволяє розігравати Ромео на людях, ще б пак! — а друге нашвидку скомпоноване на відлюдді, отак експромтом... Мовляв, гарненька собі безпартійна, наївна, чому б не побаламутити... Але для цього (Ата круто звела брови і раптом почервоніла, хотівши щось пальнути: і таки не стрималась, пальнула) — для практичного й раціоналізованого кохання наших сучасних "Ромео" у вас там, здається, є Людмила Богомазова...

Хлопець не сподівався цього і геть зашарівся. Потім зареготався. Потім змолвився:

— Ато, облиште!.. Я ж не розігрую. Е-е...

— Що "е"? Розігруєте, і все тут. Доказати вам? Про-сю, як каже та симпатична бабуся, що шукає Єрусалима в "Народному Малахії", — просю... Ось: таж вам треба оце на роботі бути, великі свої обов'язки виконувати, а ви з безпартійною дівчиною байдики б'єте... Ви ж прогульник і симулянт...

Гук якось відрухово подивився пильно навкруги. Ата це помітила і аж в долоні вдарила:

— Ага! А хіба я не казала... Ха-ха-ха!.. О, милий мій Ромео!.. О, лицарю мій!.. Ха-ха-ха! Вас ждуть світової революції справи, а ви з безпартійною дівчиною байдики б'єте! Куди ж це ваша душа простяглася, га? А що, як вас, питають, га?: а де це ви, товаришу, були, га? А може, ваша душа дрібнобуржуазна, га?

— Облиште, Ато!..

— Стривайте, дайте мені до кінця висловитися, не затискайте "самокритики" безпартійним... Ви байдики з безпартійною дівчиною б'єте, а душа ваша зовсім не тут, а там, десь. Хіба ні?

— І все ж таки я не розігрую... я...

Ата зітхнула й якось змінила тон з саркастичного на смутний.

— Слухайте, друже! Як це ви не розігруєте, коли всі тепер розігрують, тобто дурня клеють. Всі. І ви не можете бути винятком. Такий час. Боже! Як глянеш — всі ми прохвости, всі ми зовсім не те, чим видаємося. Зовсім не те, за кого ми себе видаємо.

— Гм... І ви?

Пауза.

— Можливо...

Юнак замислюється, перевертає портфель холодною стороною догори й лягає на нього потилицею, лягає горічерева. Щось мимрить і раптом заходиться сміхом та:

— Чудна ви, Ато!

— Я теж так думаю... Знаєте, мені часом здається, що нині кожна людина чудна —

це шарада. На кожного глянеш — не справжній, і все тут! Якось омана. Кожен має дві душі — одну для щоденного вжитку, для офіційного вжитку, а другу таємну, про яку навіть і товариш Сазонов нічого не знає. І от ходять, працюють, живуть, і кожен немов у футлярі... Хто це сказав "людина в футлярі"? Гарно сказано. Геніально. Це про нас, це він думав про нашу епоху. Іменно кожен в футлярі. Або як равлик у мушлі. Равлик у мушлі! А потім після служби десь на самоті тихесенько вила-а-зить равлик з мушлі.

Хлопець ще дужче сміється. Від усього серця.

— Знаменито! Образно! Їй-бо!.. "Вила-а-а-зить"... Я бачу, як він, падлец, вилазить... Ну, далі?

— Ну, а далі знову сховається й ніякими калачами його звідти не виманиш, ніякими штурханцями не виштурхаєш...

"Павликові" дуже весело, він аж качається зо сміху. Потім перемагає себе:

— Гаразд... А чого ж то всі такі "в футлярі"?

— А я знаю? (Наївно знизала плечима). Я не докопуюсь, не доскіпуюсь. Я тільки констатую. І часом аж плакати хочеться, що це таке з людьми сталося! В книгах читаєш (в старих книгах) про людей — гарно як, люди такі чудесні. А в житті кругом поглянеш — тільки самі ріжки з мушель стирчать, та й ті все більше й більше ховаються, ховаються... Бр-р-р-р... От... Чого ви так пильно дивитесь?

Гук дійсно зіввся на лікоть і дуже пильно дивився на дівчину.

— Майте на увазі, — попередила Ата з комічною серйозністю, — ми говоримо один на один і... ми взагалі мовчимо, якщо вже на те пішло. Ясно?

Несподівано в хлопця надулися моргулі на щелепах, брови насупились — він не в жарт розгнівався.

— Божевільна ви дівчина, Ато! Що ви говорите!! А Ата ніби й не чула. Пересипала рукою пісочок.

— Так, так. Всі ми не те, чим видаємось... І ви теж. Аллах вас знає, Павлику! У вас навіть ріжок не видно, так вони далеко в мушлі... Ха-ха-ха!.. Або от, скажемо, бухгалтер є у нас. Так, уявіть собі, равлик-равликом. Чинуша. Тихше води, ніжче трави. Ходить — не дише. Такий ударник на праці. Суцільна праця. Суцільна жертвенність. А... а додому прийде, виповзе трішечки з мушлі і... грає на бандурі й плаче... Плаче... Гм... Умовимось, що ви цього не чули... Тепер підемо далі. Ах, ну чого далеко ходити! Юнак є один у нас... Офіційно — суцільний марксизм-ленінізм. Де! Суцільний святий подвижник, лицар світової революції, закутий в панцер діамату проти всіх спокус. Суцільний правовірний жрець її, як турецький мулла, що, крім як про Магомета, ні про що більше й не думає. І от — уявіть собі — цей святий діаматчик вила-а-а-зить, як равлик з мушлі, на гарячий пісочок і босоніж, босоніж шпарить позагеттю, з безпартійною дівчиною байдики б'є... Ха-ха!

Ата вимовляє "ха-ха", зовсім не сміючись.

Гук не витримує й заходиться сміхом. Лежить і сміється, й дивиться закохано на зіркасті очі, що такі зараз особливі якісь. А далі:

— Ну й що ж тут дивного. Все в порядку. А може ж, він туу дівчину, скажемо, до

комсомолу хоче втягти.

— А-а... Ну, це інша справа. Логічно. Що ж... пробуйте, товаришу Гук!

Ата бере бедрика на долоню й легесенько дме на нього — бедрик раптом розкривається, як квітка, сяє проти сонця пелюстками крилець, зривається і летить. Ата посміхається чи то з бедрика, чи якісь своїй думці, — посміхається загадково.

— Так, це логічно... — по хвилі роздуми. — Тільки я щось не помічала, щоб ви її тягли.

— А ви хочете?! — аж підвівся на лікті юнак.

— Гм... Експромтом на такі речі не відповідається. — І засміялася самим голосом, бо то був не сміх, а іронія. — Ха! Якщо ви оце прийшли зі мною сюди, щоб тут на пісочку втягати мене до комсомолу, і якщо ви для цього й Ромео розіграєте, то тяжка-а-а ж ваша професія, друже мій Павле, тяжка-а. А Людмилу Богомазову ви вже втягли, "Генеральну лінію"?..

Це було несподіване. Хвилева раптова мовчанка, а тоді дружний спільний регіт. Вони сміялися широко, весело, як люди, що мають справді добрий об'єкт для сміху. А об'єкт для сміху таки неабиякий. Справа в тім, що в місті десь там є одна знаменита дівчина, яку звуть усі "Генеральна лінія": колишня купецька дочка, що до революції разом зі своїм родом була на самій суспільній горі, а після революції опинилася на соціальному дні; спершу була коханкою начальника НКВД, потім перейшла до рук секретаря Облпарткому, потім в неї закохався голова виконкому, й вона стала його коханкою; потім вона перейшла до голови Споживспілки... Потім до голови кооперації... Потім ще до когось... Потім знову до начальника НКВД... Так і ходить. За це цю дівчину, дуже гарну з себе, прозвано в місті "Генеральною лінією", а наймення її Людмила Богомазова. Людмила Богомазова — "Генеральна лінія"...

Пересміявшись, юнак споважнів. Зітхнув.

— Слухайте, Ато! Ви прекрасно знаєте, що я сюди прийшов не для того, щоб втягати вас до комсомолу.

— А для чого ви сюди прийшли, громадянине... О, громадянине!..

— Я прийшов як ваш вірний джура, як ваш раб, як вірний песик... Отак притягся хвостиком... Щоб тут з вами бути на варті й без кінця чекати й виглядати, як... як ітима один маньяк з луку чи з бору... чи чорт його зна звідки...

— О, Павлику! Зворушливо!.. Гм... І ти скажи, яка прозірливість! (А в самій пересмикнулось обличчя). Тільки ви про це вже раз говорили.

— Говорив... Ну й колюча ж ви!

— Нічого, лежіть спокійно і не бійтесь... Будемо виглядати.

— Лише я не розумію, — промовив юнак роздумливо. — Що ви в ньому знайшли. Ненормальний, пропащий чоловік. Тут вже ви дійсно ламаєте комедію.

— О Боже! Ми ж домовилися, що всі тепер ламають комедію. Лише той "маньяк", здається, єдиний становить виняток.

— Так?

— Еге ж.

— Вас інтригують старці... І ненормальні...

— Якщо вже на те пішло, то мене дійсно інтригують старці... якщо вони мають таку... таку страшну авреолу...

— А-а... Ясно.

— Що вам ясно? Ліпше не "акайте", бо нічого вам не ясно... Не те, що ви думаєте. Ви самі знаєте, що я не надаюсь на Джульетту ані для вас, ані для кого іншого.

— Згоден... Справді, ви — Ататюрк! Авантюриця, конспіраторка, фантастка, хлопець у спідниці... Аллах його знає ще що... Словом — А т а т ю р к! Вас перехрестили вдало.

— Добре. Згода. На цьому давайте й покінчимо. Хай я буду хлопцем. Навіть хай я буду Ататюрком... Давайте ліпше милуватися білим світом. О!! Що то таке?!

Високо-високо, в опаловій синяві, креслить великі кола чорний, могутньокрилий птах.

— То, мабуть, орел-білохвост.

— От бачите...

— Що?

— Літає!!.

Як вона вимовила оте "літає"! Лице її, задерте вгору, аж засяяло. Очі запалахкотіли. "Л і т а є!!"

— О, о!? А це?!

Далеко десь там, де ходили хмари маленьких блискавок, гримнуло тисячоголосе "ура" й покотилось хвилями, як рокіт грому, покотилося лунами десь за бори, за луки, за лілові пагорби.

Ата послухала якусь мить, і сяйво її лиця померкло. Брови наморщились.

А за спиною, на Старокиївській вулиці дудніли й свистали дітлахи. Брови розморщились.

— Слухайте, мій милий Ромео! Ви б краще принесли мені пищиків.

Юнак схопився й миттю щез за парканом. По хвилі він приніс пищиків (стрічків зелених) повну жменю разом з листям і висипав перед Атою. Сам ліг на старе місце, як слухняний песик.

Дівчина вибирає стрючки, котрі погрубілі, розлушує їх, виганяє нігтиком зернятка, тоді надкусює один кінчик і вставляє пищик в уста — не пищить. Геть його. Другий... Третій... А її супутник, поглядаючи скоса, збирає викинені пищики й розкладає їх на долоні... Нарешті пищик у Ати запищав. Голосно. Басом. Ата зробила з долонів горщик і накрила ним пищик, а тоді то розкривала долоні, то закривала — виходило знаменито, як величезний перепел-"хавкун" десь у житі або як голосисте немовля-Гулівер.

— Натє вам, — доручила Ата пищик юнакові, — а я маю другий. Тепер давайте будемо дудіти, давайте будемо пищати. Вроді ми комсомольці або піонери. Адже й у вас такий настрій, як у мене, — пищати! З горя, з досади, з чорт його зна чого — пищати! Ну, — раз, два!.. І вони запищали — одне тоненько, друге басом.

— О! Гляньте!.. — махнула дівчина раптом рукою вліво: — Що це вам нагадує?

Зліва, з піскових пустель і з темних борів далеких на площу вповзала, немов жива ріка, величезна сіра колона, а над нею мерехтять блискавки багнетів. Колона зігнулася дугою, й хвіст її миготів грець його зна й де. Вся колона поділена на рівні квадрати.

— Що це вам нагадує?

Юнак попищав задумливо якусь хвилину, а тоді, не виймаючи пищика з рота:

— Мені це нагадує?.. Це мені нагадує школу, в якій я колись учився, й нашого геніального "Козла" — вчителя російської мови:

От Урала до Дуная, до большой рекі,

Колихаясь і сверкая, двіжуться полки...

— і коли "Козел" це декламував, він завжди заплющував очі, як тетерук, від млості й замилювання, звичайно. Я думаю, що він уявляв саме таку картину.

— Точно...

Обоє засміялись і знову заходились пищати. Але скоро мусили припинити — голова колони наближалася до них. Незручно ж пищати назустріч пролетарському воїнству. Перший припинив він — похопився, викинув з досадою пищика і, мабуть, хотів би втекти... та замість того лише притис обличчя до портфеля, тільки забув перевернути його холодною стороною. Ата ще пискнула кілька разів, а тоді замовкла, тримаючи пищика в зубах.

Колона йшла на них.

Пролетарське воїнство... Лише зовсім не таке, як Ата звикла досі його бачити! Якесь інакше. Якесь грозиво нахмарене, похмуре, парадно імпозантне, чи рішене на загин

та й марширує кудись, звідки немає повороту. Аж страшно... Ніби це зовсім не полк їхнього міста. І це дійсно не полк їхнього міста, вірніше, тут більше, ніж полк їхнього міста. Але сама піхота, без моторизованих частин і без інших додатків. Вишикувана в довжелезну колону, поділена на рівні квадрати, вона марширує по прямій, ніби церемоніальним маршем, не визнаючи ані спеки, ані піску, анічого в світі. Перетинає площу по діагоналі.

Найперші — командири всієї колони. Втрюх. Мабуть, командир, комісар і покомполку. В довгих шинелях, що сягають до п'ят, вони йдуть в ряд, мерехтять портупеями, бляхами, орденами, лакованими козирками формених кашкетів, револьверними кобурами, планшетами. Похмурі, вони зовсім-зовсім подібні до тих плакатних "пролетарських воїнів-богатирів", що так вражають монументальністю та суворістю й що їхні довжелезні шинелі своїми прямими лініями нагадують одержу, вирізьблену з каменя на статуях. Командири йдуть повільним широким кроком, ритмічно погойдуючись, і в такт їм ритмічно погойдуються вся колона, всі її сіро-сталеві чотирикутники. Так, ніби це одна жива істота.

За командирами, після широкого інтервалу, йдуть прапороносці. Теж втрюх і теж похмурі. Прапор, піднесений навскоси вгору, обвис на безвітрі.

Потім великий інтервал, і йде один, стрункий і блискучий. За ним йде батальйон,

поділений на квадратики... Знову інтервал — в ньому командир — і знову батальйон... Знову... Знову...

Це батальйони повертаються з муштри.

Особливо вражає екіпіровка. Всі солдати, як і командири, одягнені в нові довжелезні шинелі, в сталеві зелені шоломи з ремнями під підборіддям, взуті в дебелі чоботи, обчепляні протигазами, флягами, набійницями, лопатками саперними... Сонце пече немилосердно, а колона ніби демонструє проти нього. Сіро-сталеві чотирикутники, складені ще з менших, сунуться ритмічно й глухо, ніби машина. Тригранні багнети рушниць, взятих "на ремень", миготять блискавками, вистрілюючи без звуку то вліво, то вправо рядами. Нове сукно шинелів дає лише прямі і ламані лінії, й від того солдати видаються механічними. Ці механічні солдати крокують тяжко, втомлено і, може тому, грізною ходою. Бронзові лиця понурі, знеособлені, — полаковані потом, припорошені пилом, — приведені до одного знаменника. Вони такі суворі, ніби йдуть на якесь справді велике діло чи на неминучу колективну смерть... Проходять чота за чотою по випаленій сонцем площі і вливаються в горло такої ж випаленої сонцем вулиці, засипаної присохлим цвітом, лушпайками пищиків та живосилом обдертим листом акацій.

В повітрі вичувається щось незвичне, як близькість грози чи бурі... Від цього відчуття в Ати загоряються очі якимось зухвалим блиском.

А відділи йдуть і йдуть... Далеко викидають тяжкий, кований чобіт наперед під приглушене й апатичне "три-чотири" старшини... І дивним було, що вони не співають.

А вже як останні шерехи пройшли, коли колона втягала свій "хвіст" у розпечену сонцем вулицю, коли останній солдат чи командир несподівано повернувся й помахав до Ати рукою, — хтось впереді задзвенів високим і меланхолійним тенором на всю свою досаду й невисловлений жаль:

Копав же ж я й криниченьку

Неділеньки й дві.

Любив-кохав дівчиноньку

Людам, не собі...

Ой, жаль, жаль!..

Пісня вдарила раптом так, підхоплена безліччю голосів, насталених досадою й журбою, що здавалося, з акацій посипався останній цвіт, а дітлахи позстрибували з парканів і повибігали з дворів, і побігли табунцями поруч солдатських чот і роїв, збиваючи босими репаними ноженнями додатково пилюку з запорошених пішоходів; вони повикидали свої пищики й облишили забави — ця забава видалася їм куди цікавішою і кращою.

Пісня ще довго гриміла десь в сонних вулицях міста, й ще довго було чути старшину останньої чоти, що тепер особливо налягав на горло: "Ать!.. Тва!.. Ать!!.."

Потім все затихло, лише ген над золотими банями Собору навалюно кричали й шугали несамовито в синьому небі наполохані стрижі.

Ата й її супутник якийсь час дивилися в спорожнілу вулицю.

— І що ви на це скажете? — нарешті запитав юнак досить стурбовано.

— Вам краще знати, — промимрила Ата й раптом весело засміялася без видимої причини.

— Тобто? — здивувався юнак. — Що це значить?

— А це значить, — примружила очі Ата, — що мені сьогодні найбільше сподобалося з усього баченого — це як кружляв отой орел!.. Решта — юринда. Пішли! — раптом звелась вона на ноги.

Взуваючи сандалі, вона ще якийсь час дивилася пильно в бік цвинтаря, взувала сандалі повільно, ніби нехотя, довго обтрушувалась; потім взяла в руку брилика й рвучко обернулася до міста. Юнак теж взувся, взяв портфеля, обтрусився — і вони пішли.

Пройшли Старокиївську вулицю й вийшли до Зеленого озера. Тут Павло раптом схопив Ату за лікоть.

— Гля!..

Понад озером крутим берегом йшла дивна людина — боса, простоволоса, сорочка на грудях розхристана й рукави закасані. Вона йшла з якимсь маленьким хлопчиком. Обое вони несли в руках жмути білих водяних лілей з довгими батогами... Перехожі озиралися на простоволосого мужчину. А він собі йшов помалу й нікого не бачив, ні на кого не зважав, ніби цілий світ для нього не існував. Лише існували лілеї й хлопчик, — і це й був увесь світ.

— Ба-ач, куди він ходить, — прошепотів Атин супутник злорадно і насмішкувато. — А ми його... півдня... звідти виглядали... Гм...

Ата не чула. Вона дивилася пильно на чудну людину й аж наче поривалася побігти за ним, а щоб не побігти, вхопилася за Павлову руку. Минувши озеро, людина щезла в перевалкові, а Ата все дивилася їй услід.

Потім повела рукою по чолі, зітхнула з полегкістю (так ніби з радості, що утрималась і не побігла, а чи так, ніби мета її сьогоднішніх цілоденних шукань здійснилася) і весело зашагала до міста. Вона мурмотіла (воркотіла) якусь мелодію. Й крізь мелодію:

— Ви помітили, товаришу Павлику?

— Що?

— Який він здоровенний... — ?

— І як він милувався хлопчиком і лілями?!

Примітка між двома розділами:

В цій повісті спочатку одпищать пищики, а потім відбудеться стільки подій, що вони, здається, ніяк не можуть вміститися в періоді між цвітінням жовтих акацій і легендарним цвітінням папороті одної з горобиних ночей. Але то лише так здається.

По-перше — акації ж цвітуть кожного року.

По-друге — чим виміряти час між цвітінням акацій і казковою квіткою папороті?!

І по-третє — у людській душі події в часі зсуваються так само, як стільці в просторіні.

Нарешті ж, дорогий Читачу, — розказавши про пищики, ми вертаємось трохи назад, коли цвітуть проліски і квіти — мрійні конвалії, перші кульбаби, а з ними і дикий терен.

II

"Геллади карта, Коцюбинський..."

Геллади карта. Коцюбинський.

На етажерці лебідь.

Оце й уся моя кімната.

Заходьте коли-небудь!..

— Не можна!! Не можна!!

Хтось у сінях, ніби зумисне поспішаючи на таке дівоче запрошення, зашамротів, а тоді застукав у двері. І зі стуку вичулося, що в сінях мужчина. Ата злякалася. Вона зовсім не збиралася нікого запрошувати, а декламувала про себе цей вірш, цю улюблену строфу з вірша, так собі, знічев'я, задумано порядкуючи біля свого писемного бюро, щось добираючи із стеклярусу й сухозлотиці. Була вона вдягнена не для гостей, як удома, — в своєму хатньому строї — в стоптаних капцях набосоніж, у скромненькому латаному халатику, скромно зачесана, як отака собі бідненька Попелюшка з казочки. Вірш відповідав її душевному настроєві, й вона його декламувала, відповідаючи ним на якесь своє глибоке затаєне бажання, може, навіть когось справді серцем чекаючи; але це її дівоча таємниця.

На етажерці не було ніякого лебедя, не було й карти Геллади в хаті, була просто мрія, задума, невловимий смуток, глибоко захована невловима іскра чекання... а кого — це інша справа. Одначе коли б навіть з'явився той, кого вона, може, й мала на увазі, вона так само закричала б відрухово:

— Не можна!! Не можна!!!

Двері були закриті на защіпку, як завжди, передбачливо, одначе дівчина підбігла навшпиньках і вхопилася ще за клямку, щоб була гарантія, що двері не відчиняться.

Поріг її кімнати не переступав жоден мужчина, кімната її була неприступна навіть для найближчих товаришів праці — хлопців, лише для дівчат. Це всі знали. І ніхто з хлопців не наважувався приходити до неї з візитами. Кого ж це принесло? Її кімната — це її святе-святих, це частка її інтимного світу, і ніхто в неї не сміє заглядати, особливо ніхто непрошений. Хто ж це добувається?

В сінях знову зашамротіло, потім кашлянуло мужським густим басом і знову постукало. Уперто так, настирливо, владно. Не йначе, як міліція або фінінспектор, або, чого доброго, може, й НКВД. Удати, що немає вдома — пізно. Спитати "хто?" — теж не випадає, бо ще якась там холера подумає, що вона боягузка або конспірується. Та й хто вдень перепитує крізь двері "хто там?". Поморщившись з досади, Ата щільніше звела поли халатика й відкинула защіпку... і услід за цим протягла надзвичайно здивована і в той же час надзвичайно нелюб'язно, з тією дівочою нелюб'язністю, з якою гарні й горді дівчата часом трактують пристаркуватих, докучливих і небажаних своїх залицяльників:

— А-а-а... Це ви, професоре!?. А я думала, хто це тут товчеться... Боже ж мій! І чого

це ви так утруждаєте себе, тиняючись у таку хлягозу?! Старенькі люди спочивають...

Все це Ата проговорила в сніи в обличчя лисому, але зовсім не старому ще, кремезному мужчині в рогових окулярах, перегородивши йому дорогу й тримаючись за клямку дверей. Вихований чоловік, з глибоко розвиненим почуттям власної гідності й з крихтою елементарної мужської гордості від такої зустрічі, від таких дівочих кпинів мусив би негайно повернути голоблі й щезнути, яко дим. Але названий "професором" був не з таких. З олімпійським спокоєм на виду (професор удав, що не почув Атиних слів узагалі), дивлячись на дівчину своїми захованими за окуляри оченятами, обходячи ними ставну дівочу постать в убогому халатику, професор рішуче заносив ногу через поріг до кімнати:

— Можна?!

Це не було запитання, вияв чемності й вихованості, це був своєрідний ультиматум — досить-таки недвозначна й рішуча вимога пошани до старшої й "великої" людини, що має чин "професора" й носить той чин, як олень роги.

Ата з досадою поморщилась, але вже не могла професорові перешкодити. Не grimнути ж їй справді дверима або не хапати ж їй цього невихованого мудреця за поли та виштовхувати геть. А мудрець (він таки з вигляду мудрець, пиховитий, самовпевнений, з кутиками уст донизу) уже переступив поріг, повторивши з ноткою явної іронії:

— Можна?! (мовляв, я все бачу й усе розумію — ти удаєш дівчино! Ти ж млієш від щастя, що до тебе прийшов такий великий чоловік, що до тебе прихильно ставиться така персона-ґрата!).

Ата блиснула очима, але стрималася від дерзості, а, вже навпаки, промовила занадто люб'язним і чемним тоном:

— Ах, будь ласка! Ви так гримаєте вже півгодини й так машеруєте, що ваше запитання щонайменше — недоречне. Чи не так, професоре? Заходьте, будь ласка... Сідайте, будь ласка... Чим зобов'язана, будь ласка, такому щастю, будь ласка, вітати Вас... у своїй келії... в чернечій келії?..

Професор мовчить і посміхається. Мружить очі. Він сідає на стілець — єдиний стілець у "дівочій келії", — але стілець дуже ветхий і так панічно зарипів під дебелим гостем, що той облишив його й пересів на ліжку, не спитавшись дозволу. Ата почервоніла, але змовчала. "Отак сів на ліжку, на її дівоче ліжка! Аж воно, бідне, запищало й угнулося! Навіть не перепросився! І це професор! Естет! Поклонник вишуканого й прекрасного, аматор Д'Ередія й Бодлера й узагалі класичної літератури!.."

Професор сидить на ліжку, а Ата стоїть посеред кімнати й не знає, що їй робити з таким гостем. Чого він зайшов? Цей старий лис, професор літератури в місцевому Педагогічному інституті, знаний на всю республіку літературознавець і літературний критик, бач, здумав волочитися за нею ще відтоді, як уперше побачив її в аудиторії серед вільних слухачів, що спеціально приходили на його лекції (знаменитість же!). Правда, він цього занадто не виявляв, але й не пропускав нагоди то ручку затримати,

ніби ненароком, вітаючись, то квіти передати їй за сцену після вистав, як "тато донечці", то при зустрічі на вулиці чи в саду особливо чемно вклонитися, то під різними претекстами намагався пройтися з нею трохи й декламував їй "клясичні" й "неоклясичні" вірші... Зовсім як професор, що піклується денно іночі про освіту молоді... Він говорив їй про Катулла й про Петрарку, й про... Боккаччо... Давав їй читати різні вишукані книжки, атож, вишукані книжки! А серед них деякі з явним наміром розгойдати її інстинкт... Атож! Петрарка і... Боккаччо! Ата не була такою вже наївною, щоб не розуміти, для чого це їй дають Боккаччо. Старий лис цей спеціально притяг собі на допомогу Боккаччо, щоб помалу звоювати її. Але все те робилося ніби ненароком, натурально, "без підступу", зі штандтпункту великого естета, що нібито стоїть понад добром і злом. Мудрець цей наступав на неї методично, але не прямо, а обхідними шляхами та стежками. Ткав свою павутину помалу, обережно, витончено. А раз дав їй "САНІНА" Арцибашівського... А тепер от приперся просто до її кімнати. Ну й ну!..

Професор сидів на ліжку й ніби байдуже оглядав Ату примруженими очима, крізь рогові окуляри. А Ата стояла, схиливши голову трохи набік, і швидко-швидко думала над тим, як їй цього непроханого гостя виставити, щоб було й чемно і в той же час радикально. Не можна ж ображати старших, цього навіть в піонерах не вчать. Зиркнувши на професора, вона помітила, що професор помалу починає напускати на себе вигляду закоханого. Далі більше. Смертельно закоханий! Очі його беруться мрійним туманом, губа нижня, по-юнацькому рожева й пухка, не по-юнацькому одвисла, він плямкнув нею, намагаючись підібрати, але губа знову одвисла — якась сила брала над нею гору й він не міг опанувати... Зрештою, він не такий вже й старий! Всього яких років з п'ятдесят і такий міцний, що хоч у плуга запрягай, і якщо його губа одвисає, то тільки тому, що зсередини на ту губу напірає надмір сили. Те, що вражало її й раніше неприємно, особливо вразило тепер, а саме — контраст між його біологічним оформленням (зовсім м'ясарською зовнішністю) і тими речами, які він проповідує (звичайно, неофіційно, не на службі, а в приватних стосунках із людьми, головне з дівчатами) — любов'ю до естетики, закоханістю в чистому, рафінованому мистецтві, в класичній літературі, особливо закоханістю в "чистій" поезії... Ну, на службі він проповідує що інше, — він вірний прапороносець державної, марксо-ленінської ідеології, він — великий педагог-учитель, лицар ленінізму та сталінізму, геніальний бард так званого "соцреалізму" та "соцзамовлення", а відповідно до цього — сучасний Белінскій, гроза і пострах усіх "попутників" та "опозиціонерів" на літературному й мистецькому фронті. Кажуть, що навіть "пролетарські" письменники, мистці й критики його боялися й бояться, не згадуючи вже про т. зв. "дрібнобуржуазних", — ці просто тремтять перед таким ось несамовитим суддею. Але, крім цієї грізної репутації і зовнішності, ще щось інше робить цього професора монументальним. Мабуть, прізвище. Від його прізвища віє імперією, якоюсь всеросійською хрестоматійною легендою, імперіальною величчю, натяком на якесь непроминальне, усесоюзне покликання, — він зветься Доб р и н я-Р о м а н о в. Хіба не

грізно звучить? Ата зітхнула й сіла на краєчок стільця.

— Пауза затягується, професоре! Якщо взяти до уваги ваш нахил до естетичного, то ви мусили б відчувати вже порушення норми...

— Е-е-е-м-м... — протяг професор нарешті, промукав якимось з натугою. — Маєте рацію. Е-ем... той... Я, дитя моє, хочу забрати книжечку... Чи можу я забрати мою книжечку. — ?

— Як? Ви забули? Ви ж брали... Я ж вам давав книгу сонетів Хозе Марія Д'Ередія!

— А-а... То ви по неї прийшли?

— Так. Надіюсь, ви вже прочитали. Ата стріпнула головою уперто:

— Ні.

— Як то ні? Чому ні? Не подобається вам?

— Ні!

— Ну, знаєте... Не може бути... Такі прекрасні сонети! Чи вам, може, подобається більше який-небудь Дубовик? (Іронія).

Ата подивилася на професора пильно:

— Я вас не розумію, професоре. Здається, я читала у ваших же статтях, як ви хвалили того самого Дубовика за його поеми, присвячені вождям нашим, Сталінові, Ворошилову, Будьонному, за "прекрасні поеми", а про Ередія ви навіть і рядка не написали в своїх статтях. Хіба не так? А якби написали, то напевно лаяли б його за дрібнобуржуазну ідеологію, за гнилизну тощо. Хіба ні? Як же зрозуміти таку вашу двоїстість? Ви мені нагадуєте... Знаєте, кого ви мені нагадуєте?

— Ні, не знаю! — примружився професор вибачливо, іронічно.

— Ви мені нагадуєте першого-ліпшого актора з театру... еге ж. Вдома він ходить у нормальних штанах і з нормальним обличчям, а на службі він починає одягати на себе інші штани, гримується, ліпить вуса й бороду, чіпляє до стегна шпагу або нацуплює на голову корону — відповідно до ролі, ним обраної. Словом, грає... А як виходить на вулицю, знову змиває грим...

Ата не докінчила й засміялася, а професор втратив рівновагу і не в жарт розгнівався:

— Ви катзна-що мелете! Тут зовсім нема аналогії... зовсім...

— А правда. Аналогії дійсно немає. Бо... Божевільна дівчина хотіла сказати: "Бо двуликий Янус — це зовсім не актор, а природній, з Божої ласки, дворушник", — але похопилася й прикусила губу. Вона цього не сказала. Одначе професор мав тонку інтуїцію й приблизно вгадав думку дівчини. Він почервонів і, щоб затушувати своє замішання, зняв окуляри, протер їх, покліпав очима й надів окуляри знову. Аті це зробило велику втіху бачити, як їй пощастило цього страшного професора, пострах усіх великих діячів літератури, мистецтва й театральної штуки, змусити розгубитися. А ще ж вона й не приступала до нього всерйоз. Почекай-но! Ти вдерся до моєї хати, як турок, старий, порохнявий Дон Жуан, розраховуючи на свій високий чин та вічно гадаючи, що всі дівчата й уся наша молодь мусять тобі потурати без дискусій, — так я ж тобі відіб'ю охоту! Вона знала, що цього професора бояться всі його колеги, бояться студенти й

студентки, бояться керівники державного театру, ба навіть бояться партійні главковерхи місцеві, але саме це її й під'юджувало. Вона зробила страшенно наївне, дитяче обличчя й сказала:

— Ви мене погано зрозуміли, професоре. Я лише хотіла підкреслити вашу геніальну здібність — здібність перевтілення. А на актора ви зовсім і не подібні, бо у вас усе щиро, — і коли ви захоплюєтесь Ередія, то щиро, й коли славословите Дубовикові чи Голованівському, то теж щиро. Словом, коли ви виказуєтесь як естет і аристократ духу, то щиро, й коли пишете нищівні статті проти різних там дрібнобуржуазних шкідників, різних там Хвильових і інших, то теж щиро. Я Вас завжди слухала з охотою, бо ваші розмови й ваша поведінка завжди породжували й породжують у мені безліч думок.

Професор надуто й досить розгублено і в той же час вибачливо посміхається, мовляв, які там ще думки можуть народжуватися в такій наївній і пустій дівочій голові, і так само розгублено й вибачливо мимрить:

— Наприклад?

— Гм... Наприклад? Ні, мабуть, не варто наводити приклади. Облишім.

— Ні, чого ж. Я слухаю. Мені приємно з вами говорити...

— Дякую. Мені теж. Слово честі! Чи, як кажуть піонери, чесне піонерське!

— От і добре. Так які ж думки народжуються в вашій прекрасній голові під моїм впливом?

— О, професоре! Коли б ви знали, то, може б, ви ліпше не задавали цих запитань і не вигонили мене на рівнину одвертості...

— Ні, будь ласка, чого ж. Говоріть.

— Гаразд... — Ата примружилась, подивилась хвилику пильно професорові в окуляри смішливим, одвертим поглядом і рішуче стріпнула головою. — Гаразд. Ви колись багато говорили в тісному колі молоді, цебто серед кількох наївних і щиросердних дівчат, про поезію, про красу мистецтва, про шляхетне ваше походження, про те, що ви жрець краси, жрець Божеського начала в людині... Це правда?

— Можливо...

— Ні, ви це говорили?

— Ну, говорив.

— Добре. Тоді скажіть мені, чи правда, що ви написали таку вдалу статтю проти одного лірика, проти поета Стешенка, що його знищено, як здемаскованого вами контрреволюціонера, шовініста, а його мати збожеволіла... Це правда?

Професор шарпнувся, зразу затремтів, розгубився, а потім оговтався, і в його очах блиснули зловісні вогники; він якось не проговорив, а скорше прохрипів, ніби прогарчав, зухвало, злісно, з підкресленим глумом і зневагою:

— Ну... припустім... проти ворога все...

— А-а-а-а! — своєю чергою розгубилася Ата від несподіваного цинізму зухвалого зізнання. Розгубилася. Не знала, що й сказати. Нарешті видихула з самої глибини серця:

— Поздоровляю вас, професоре!.. Ви геніальні!..

Професор скорчив презирливу гримасу, прикусив губу, мовчав. Так мовчки сидів якийсь час. А тоді процідив спокійно — зовсім спокійно! — і насмішкувато:

— Дитино! Ви ніколи не лізьте не в своє діло...

— Дякую. Маєте рацію. Адже мовиться не про мою матір і не про мене, чи так я мушу вас розуміти?

— Може, й так... У кожному разі ви ще занадто зелена. Ви немовля. Раджу вам бути обачною — за такі речі, як ви недавно говорили, в наш час по голівці не гладять.

— Ви мене лякаєте, професоре?

— Ні... Але не треба забуватись...

— Ви для цього прийшли до цієї хати, професоре?

— Ні, я не для цього прийшов. Я прийшов... по книжку...

— Ага. Ви прийшли по книжку — по книжку прекрасних сонетів, де співається про любов, про героїзм, про шляхетність, вірність, дружбу, нарешті, про великих, гарних, прекрасних людей... Боже! Як же це все звести до купи?! Як же звести до купи те, що в улюбленій вашій книжці, і те, що в житті? І як ви дерзнули, отакий от, розігравати для мене королевича, жреця краси, чаклуна?..

Професор довго мовчить. Дуже довго. Сидить пригнічений, схиливши голову. Нарешті зітхає й говорить повільно й досить саркастично, й цілком щиро:

— Ах дитя моє!.. Та суть-то в тім і є, що життя ніколи не збігається з літературою, зі справжнім мистецтвом. Суть-то в тім і є, що справжнє мистецтво далеке, як небо від землі, від буденного брудного життя (а життя все буденне й брудне, все!). Шляхетність, героїзм, велич — це все атрибути мистецтва. В житті цього немає. Життя вимагає від людини підлості, й вона ту підлість мусить робити. Мусить! Бо інакше загине. І нічого тут не вдієш. Ми всі приречені на підлоту. І те, про що ви говорили... Ну, що ж, я не винен у тім, а винна дійсність, винна епоха, хижа, люта... І так вона вимагала... При чому ж я?! Ми всі слабкі істоти й не в силі боротися проти зла... Так, так. Я не герой, бо героїв узагалі немає, вони тільки в літературі... Над нами тяжить прокляття, і ми покутуємо... Е, в житті людина слабка, безпомічна. Вона може тільки страждати і... і любити... Ата аж скинулася:

— І любити?! — перепитала пошепки, дивлячись на професора широким, спантеличеним поглядом.

— Так, і любити... — прошепотів професор досить недвозначно.

"Ах! Який цинізм!"

— Стоп, професоре! — аж заламала Ата руки зі щирим одчаєм. — Після ваших слів я хочу повіситись!.. І повісилася б... якби... якби в ваших словах була правда, хоч крихітка правди. Коли вас слухаєш, то життя стає чорне як сажа, людина теж чорна й брудна, паскудна, гірша худоби, історія людської цивілізації і культури видається помилкою, це омана, брудне непорозуміння, а Ваші розмови про мистецтво, про красу, шляхетність — видаються безмежним цинізмом, шарлатанством. А слова про любов... О, Боже мій! Ха-ха-ха!.. — і раптом замерехтіла очима на професора й зашептала гаряче, з великою внутрішньою експресією: — Але я не повішусь, професоре! З однієї

простої причини — ви брехун! Життя вас спростовує, професоре! Ви кажете, героїв немає, а тим часом це неправда! Той юнак Стешенко порівняно з вами таки був Герой! Він був Герой! Хіба ні? І він мав героїчну молодість... І молодість завжди героїчна. Наша молодість! А ви... ви "бивший аристократ", уламок мертвого. І тому... і тому ви все перепінили б...

Професор підвів голову, що під час Атиної тиради була опущена, подивився на Ату довгим поглядом і... зімкнув щелепи, аж наче вони клацнули, очі йому блиснули недобрим вогником. Ата поперхнулася на дерзкім слові й замовкла. По хвилі професор мовчки протягнув руку. Ата зрозуміла, вона підвелася, покопалася серед книжок на етажерці и подала професорові томик сонетів Д'Ередія. Професор узяв, і видно було, що хотів зразу книгу перелистати, щоб щось перевірити, але стримався. Замість того глянув на Ату й спитав мляво:

— Так ви й не читали?

— Ні.

— Гм... І навіть не листали?

— Ні.

— Гм... А ви ж казали колись, що Ередія вам подобається...

— Подобався. А тепер уже ні. Подобається більше "Декамерон" (злісна іронія крізь фарбу сорому, що залила обличчя).

Професор ніби не почув. А може, й справді не почув, листав задумливо книжку. По довгій павзі листаючи книжку, знічев'я запитав:

— Чи не можете ви мені сказати, коли вже буде нарешті ваша прем'єра "МАРУСИ БОГУСЛАВКИ"?

— Не можу. Бо не знаю. А що, хіба, може, через мене збираєтесь погромити увесь наш театр у столичних газетах? О, ви можете!

— Ви не тільки нечемна, ви ще й занадто гостра на язик... Сучасна молодь... Але... Подивимось...

— Погрожуєте?

— Що ви!.. Так ви, кажете, й не читали цих... е-е... прекрасних сонетів?

В цей час з книги випала суха торішня волошка. Ата посміхнулася самими кутиками уст:

— Ні, не читала. І навіть не бачила цієї прекрасної волошки.

Волошка впала на підлогу. Професор, розгублений, як школяр, тремтячою рукою підняв її й поклав знову в книгу. Потім вийняв і поклав її на стіл... Не знав, що з нею робити. Такий смішний. Ата взяла волошку й, приступивши до професора, вставила волошку в петлицю його піджака. Професор розхвилювався, аж піт йому виступив на чолі. Встав і, тикаючи книгу до кишені й не потрапляючи, попростував до дверей. Ата за ним. А вже біля дверей дівчина заступила дорогу та:

— Професоре! Скажіть же мені на прощання, професоре, як же ж пов'язати цю синю волошку, цю прекрасну синю волошку, символ любові й поезії з розстріляним Стешенком і зі збожеволілою матір'ю? Га? Скажіть, професоре!..

Професор увесь раптом затрясся. Ата думала, що він її вхопить за горло, але натомість професор вхопився за клямку дверей і вилетів у сіни, лише прохрипів глухо: "О, варварка!.. Варварrrрка!!." А Ата вже прокричала йому навздогін:

— Ну, як же ж, як же ж пов'язати її зі збожеволілою матір'ю!? Га? І чи й у вас була мати, професоре?!

Але професор уже нічого не чув. Він біг по вулиці, на бігу стромляючи книгу сонетів Хозе Марія Д'Ередія до кишені й не потрапляючи. Ата провела його очима й закрила двері. Постояла хвильку й раптом струснулася вся, як у лихоманці, піднесла високо плечі й заплющила очі:

— Брр-р-р-р!..

А потім додала журно:

— Але і в нього була мати... Напевно була...

А ще по хвилі зітхнула:

— Тепер він мене з'їсть, напевно з'їсть. Було досадно. Прикро. Брудно.

Остаточний висновок, до якого Ата дійшла, — це той, що вона "божевільна", "неможлива", не вміє тримати язика за зубами, "дурна". Та помалу Ата заспокоїлася й узялася знову до праці.

Вона взялася лагодити віночок королеви, зроблений зі стеклярусу, сухозлотиці й іншої театральної мішури. Це, правда, справа бутафора, але він у них якийсь занадто "модерний", а насправді занадто невправний, незарадний, мов слон. А в серце знову добувався рефрен, так брутально сполоханий гостем, рефрен її душевної самоти:

Геллади карта. Коцюбинський.

На етажерці лебідь.

Оце й уся моя кімната...

Заходьте коли-небудь!..

Однаке той, кого серце потайки ждало, не заходив. І навіть, далебі, й не збирався.

III

Шкіц анфас

Не тільки поважний професор Добриня-Романов і не тільки молодий романтик Павло Гук були закохані в Ату — закохане в неї було, можна сказати, ціле місто. Відколи вона з'явилася тут, перед рампою державного театру, — вона зійшла мов зоря над цим містом і сяє над ним, розгоряючись все яскравіше й яскравіше, чаруючи всіх своєю юною красою й своїм хистом, помножена на чари усіх тих героїнь, що вона їх грала. А особливо чарівна чарами Мавки з "Лісової пісні". І не було в місті, мабуть, нікого, хто б цієї Мавки не знав. І не було, мабуть, ні одного такого, хто б її знав справді. А з хлопців не було, мабуть, такого, що не був би в неї закоханий по самі вуха. Лише ніхто не мав щастя у цілому місті похвалитися бодай малесеньким успіхом. Бо — Ата прекрасна, але Ата — й химерна. Дівчина повна суперечностей. З одного боку — вона "стара", досвідчена досвідом, і постарена мудрістю всіх граних нею героїнь, і оповита їхньою славою, а з другого — вона по-дитячому юна, в її природі і душі незаймана і чиста, як кришталь, і наївна, як весняний пролісок, і строго оберігає цю

свою чистоту, цю свою гордість і святість з того самого інстинкту, з якого інші квіти згортають свої пелюстки від чужого дотику. З одного боку, вона смілива і язиката. З другого — ніжна і замкнена, неприступна. Серце її заповнене чим іншим по вінця, — серце й розум прив'язані до сцени, до мистецтва, в яке вона залюблена з усім молодечим вогнем і пристрастю, до великої тайни завойовування мистецтвом людських душ і трансформування їх, чародійним виводженням їх з нетрів трагічної дійсності в світ інший, в світ краси й радісних хвилювань...

П'єси, в яких грала Ата, йшли по кільканадцять разів підряд з непослабленим успіхом, хоч, здавалося, вже в них нічого дивитися.

Ніхто не знає, звідки вона взялася, лише знає дирекція театру, що вона прийшла із столичного театрального технікуму. Але для інших і це невідоме. От десь узялася, та і все.

Що вона була родом з цього міста, власне, з його околиць, — це навіть і в голову нікому не спадало. А ще більше не спадало в голову, що вона дочка однієї знаменитої (може, найзнаменитішої) людини в історії цього міста, жорстоко змеленої в млинку чужої системи, — загублена дитина тієї трагічної загиблої людини. Та це велика Атина таємниця, яку вона й сама не знала до всіх глибин. Як і таємницею для всіх були початки її біографії в "сторозтерзаній" столиці України — її передчасне й трагічне сирітство, безпритульність, потім життя в дитячій ізоляторі для безпритульних, втрата не тільки свого роду, а й свого прізвища, що десь загубилося на пустирищах та смітниках тієї столиці "сторозтерзаної"... Тепер у Ати ім'я власне, дане ще батьком, але прізвище чуже. Та про це ніхто не знає. Виріши й "вибившись у люди", дівчина прийшла інстинктивно до рідного міста, прийшла з якоїсь примхи долі, як інкогніто, щоб ходити й дихати, жити й діяти там, де вперше пролунав її дитячий крик, де жив і діяв її героїчний батько. Про це не знає ніхто й не знатиме. Хіба, може, колись... А тим часом для всіх вона дивна несподіванка, дар неба, що злетів неначе метеор, і летить далі, лишаючи по собі сліпучий слід, переконуючи всіх про своє якесь велике, таємниче призначення.

Ата сама вірила в якесь своє особливе призначення й берегла це як теж таємницю. Їй була до цієї віри прив'язана всім своїм серцем і всією душею, бо віра та наповнювала її вщерть, лишаючи до всього іншого байдужою.

Її закидали квітами. Її засипали писульками, листами, листівками, похвальними рецензіями, компліментами, а найбільше її засипали пломеніючими поглядами юнаки та юнки... та хіба тільки юнаки та юнки! Одначе квіти в'яли в її кімнаті та в кабінетах директора, режисера й помрежів, листи збаламучених мужчин лишалися без уваги, і лише пломеніючі погляди безлічі очей не давали їй часом спати, проте не з тієї причини, як то, здавалося би, мусило бути. Дівоче серце не зачіпав жоден погляд, не палило жодне полум'я навіть найбезтямніше закоханих. Натомість ті погляди зачіпали її душу інакше, — змушували гордо пишатися зі свого тріумфу, відносячи все те шаленство переповнених зал на рахунок великого, всемогутнього мистецтва, що з її допомогою так підносить і окрилює людей, руйнує брудну буденщину, кличе й веде

людей до високостей прекрасного, змушує забувати хоч на хвилину юдолю людських сліз і горя, ошляхетнює, перероджує їх, удосконалює або бодай на хвилину робить щасливими, кращими, повноцінними... Ось тому дівчині часом не дають спати грона мерехтливих, пламенючих очей.

По тих очах вона бачить тріумфальне здійснення свого покликання, свого призначення.

Серце ж дівоче лишалося недоторканим. Багатьох вводила в оману та двоїстість, що існувала в цій дівчині, власне, вводило в оману враження, що цій дівчині, такій юній і такій чистій, відомі вже всі таємниці, відомий уже смак забороненого яблука з дерева пізнання добра й зла. А тим часом це лише чужа печать, віддзеркалення досвіду тих героїнь, яких їй доводилося втілювати, це враження масок, які доводилося натягати на себе. Звідси ота ніби аж рафінована дозрілість, ота ніби посвяченість у всі таємниці і ота індиферентність та стареча іронія в трактуванні їх. Це все од театру. Ата знала увесь ритуал поведінки й розмов закоханих, знала цілі класичні любовні монологи й діалоги напам'ять, знала всі звороти косноязыччя коханців, знала й вимовляла (та ще з яким успіхом перед тисячами слухачів!) найпалкіші фуги й найніжніші медитації любовного шалу, безтямної закоханості. Але все це на помості театру, язиком. А в житті серце її ще сонне, байдуже, і вся вона інша — не цілована ніким, неприступна. І навіть вся ота театральна розв'язність і гостроязиччя правила якраз за панцир її дівочої недоторканості, були барикадою на підступах до її дівочого власного світу, до її гордості й свободи, ще ніким не завойованої.

Вона посміхалась усім і кепкувала з усіх, навіть не думаючи про те, що, може, декому робить і занадто боляче. Але що їй до того. Не любивши сама нікого, вона й не уявляла по-справжньому, як то може бути з іншими по-справжньому, не по-театральному. Поки що для неї проблема кохання виглядала як суто театральне явище.

Перші часи, коли Ата йшла по вулиці й на неї всі озиралися, вона не раз запитувала свою супутницю або супутника збентежено, думаючи, що, може, в неї щось не в порядку з одежею абощо:

— Чого вони на мене озираються? — і навіть нишком оглядала свою чепурну одіж — чи все в порядку? Поправляла рукою коси на тім'ї чи не вибілося де пасемко. Від того люди озиралися ще більше й посміхалися.

— Чого вони на мене озираються?

Супутник або супутниця заспокоювали:

— Все в порядку, бідолашна ти дівчино! Вони на тебе давно всі озираються, тільки ти не помічаєш.

Звикла до того і вважала, що так воно й мусить бути; нехай собі озираються.

Одначе від якогось часу індиферентність її порушено: знайшлася людина, яка на неї зовсім не озиралася, ніколи, і навіть не помічала ніби. І цим спокій її серця був збаламучений. Знайшлася людина, що якимось дивом ні з того ні з сього змусила її серце забитися швидше. І чого б нібито!? А от серце защеміло і затрепетало...

Коли доля жартує

По місту ходила легенда. Легенда про одного юнака, що передчасно перестав бути юнаком, бо був списаний в окрему старість — в божевільня. Це легенда про божевільного. Але не про звичайного божевільного, а про надзвичайного божевільного. Звичайних божевільних у цьому місті, як і всюди, ніколи не бракувало, й ніхто не звертав на них особливої уваги, на отаких різних несповна розуму блаженних, юродивих з уродження чи після уроку. Хоч і серед них бувають цікаві. От, скажемо, є тут славний в історії цього міста і його околиць тихий дурничок Давид — така собі дивна істота, що стала невід'ємним атрибутом міста Нашого, екзотичною деталлю, як колишнє чудо. З цього чуда чудуватися давно перестали, але часом ще потішалися над ним за давньою звичкою... Давно колись комусь спало було на думку поскаржитися Давидові (а в ранній молодості Давид служив у жандармського вахмістра за писаря чи за денщика і відтоді все життя вважав себе за начальника, це, власне, й був пункт його психічного звихнення) — спало на думку поскаржитися Давидові, що від воза, який стояв біля земської управи, вкрадено п'яте колесо. Давид, яко "начальник" і "блюститель ладу", ударив на сполох і зчинив велику бучу — бігав з вулиці в вулицю, з двору до двору, ловлячи злодія, шукаючи п'яте колесо; переймав усіх перехожих і вимагав повернути вкрадене п'яте колесо; а оскільки п'ятого колеса ніхто не хотів повертати, то Давид, виявляючи неабияку енергію й ініціативу, викликав поліцію на місце трагедії з тим проклятим "п'ятим колесом"... Минули десятиліття, а Давид до того колеса вертався дуже часто, шукаючи його всюди, як то шукається казкова квітка папороті в місцевих народних переказах, — і протягом тих десятиліть ходить по місту легенда про Давида й про його вкрадене "п'яте колесо".

Але тут легенда інша, бо й божевільний зовсім інший. Незвичайний божевільний. Це — ще молода людина, що мала щастя народитися в цьому місті і бути колись нормальною. Родився тут, виховувався в т. зв. "дитячій республіці", а брат його був ніби знаменитий боротьбист, Микола Сміян. Коли компартія (РКП(б), пізніше ВКП(б)) взяла гору усюди і стала всемогутньою, а від того всі інші партії опинилися поза законом, а особливо опинилися поза законом ті з боротьбистів, що не хотіли вливатися в КП(б)У, а лишалися непримиренні і до ВКП й до КП(б)У, знаменитого боротьбиста Миколу Сміяна було заарештовано і згодом, під час провадження на допит до т. зв. тоді "Політбюро" (ЧК), застрелено серед білого дня, тут же, в цьому місті, на головній вулиці, на бульварі Шевченка, на розі біля друкарні... І, як твердить поголоска, застрелено так з наказу центру. Кажуть, що той міліціонер, який застрелив Миколу Сміяна, живий і досі, і називається він Бова...

Отже, коли старшого Сміяна застрелено, молодший Сміян (Петро Сміян), що дуже любив свого брата, нібито утік з "дитячої республіки" й організував у околицях "банду" (як тоді кричалося всюди) та й водив її, наганяючи страх на місцеву владу. Потім його впіймано, разом з кількома товаришами, романтиками, суджено до розстрілу, але не розстріляно через неповноліття, а, чекаючи, доки він підросте та буде придатний для продрівлення кулями, віддано в колонію ім. Дзержинського на "перековку". Як

хлопець надзвичайно здібний, всебічно обдарований, молодий Сміян "перековувався" дуже успішно, набув кілька фахів і був гордістю цілої колонії, і про нього навіть писалося в пресі як про зразок чарівних вислідів "геніальної перевиховавчої політики ГПУ". Кінчилася ж геніальна "перековка" тим, що з наближенням повноліття, власне якраз напередодні того повноліття, за яким мав прийти розстріл, Петро Сміян утік. Шез ніби, як камфора. Далі, згідно поголоски, — відважного романтика ловлено по всій есесерії кілька років, — і, нарешті, впіймано. Обвинувачено в керівництві великою підпільною політичною організацією, розпочато слідство на високу скалю... Але Сміян знову утік...

І от ніби бігав він, як у тому американському детективному фільмі, а його "ловлено по всій Росії, і в Сибіру, і в Середній Азії, і на Кавказі, і по всіх великих містах України — одначе він був невловимий..." Так твердить одна романтична поголоска, шептана, але повна пієтету до відваги й невловимості їхнього земляка. Але друга, дещо прозаїчніша, твердить, що Сміян просто втік в Донбас, заліз під землю з фальшивими документами і там працював собі; і замалим не зробився "знатним шахтарем", тільки засвоєне ним правило не засиджуватися довго на однім місці стало на перешкоді. Скориставшись з набутої доброї репутації передового шахтаря, він ніби пішов до армії на артилерійські курси, короткотермінові, скінчив їх і служив в артилерії. Запустив собі бороду і виглядав щонайменше на Гамарника, і — "ліз по драбині повище... Тут його й накрито"... Далі поголоски сходяться, що він потрапив у "ежові рукавиці". Це були часи апогею ежовщини. Вожемо його по тюрмах всюди, де він за своє "летюче" життя бував і жив, та все ведено слідство. Спробував він тюрем і льохів у всіх найбільших містах СРСР і спробував на своїй спині практики найталановитіших слідчих... Але психологічно й розумово нібито виявився сильніший за тих усіх слідчих. Безкінечний процес слідства петляв ніби, петляв і нарешті дійшов до самозаперечення, до абсурду. Тоді його просто заслали на каторгу — й кінці в воду.

Але згодом хтось у центрі похопився, що Сміянова справа так і не доведена до кінця, й Сміяна знову вернули до "лабораторії". На цей раз узялися до нього краще... Скінчилося ж все тим, що Сміян збожеволів. Довго був у психіатричній лікарні тюремній, потім на Сабуровій дачі і знову в тюремній лікарні, а тим часом вгорі заіснували великі зміни: після "розгрому ежовщини" Москва стала вимагати не "липового", а "законного" оформлення справ арештованих, за всіма правилами, передбаченими Карно-процесуальним кодексом і "в строгій відповідальності до Конституції". Почалася забава в закон... А оскільки слідство над Сміяном не було завершене і не могло бути завершене після пройденої школи, а ще й тому, що він "несповна розуму", значить він не міг бути й суджений до закінчення слідства... У висліді — Сміян опинився в цьому місті. З ним поступили "мудро": його випустили в рідне місто "під нагляд". Це означає — його звільнили умовно, тобто отак він на волі, а отак — в'язень. Віддано під постійний і строгий нагляд місцевого НКВД, під особисту відповідальність начальника його, — це означає перебування далі під слідством. Страшна доля мученика. У рідному місті, під впливом його, Сміян, мовляв, прийде до

пам'яті, до психічної рівноваги (бо ж це тут колись ходила "банда" під його проводом! Правда, це було п'ятнадцять років тому, але ж хіба такі речі забуваються! І це ж тут було дитинство й колискові пісні матері, а такі речі хіба забуваються!) — прийде Сміян до пам'яті, і от тоді його буде-таки розімкнено!..

Чи це все дійсно так, як говорять поголоски, а чи всю цю карколомну біографію божевільному створила слава й фантазія малих сірих людей, що хотіли все-таки бачити щось небуденне, — хтозна. Може, ця біографія створена заштовханими аборигенами міста Нашого за принципом "бажання — мати думки".

А тим часом Сміян опинився в повній ізоляції. Отак — ніби між людьми, а отак — в'язень, оточений муром жаху. Цілковита й страшна самотність.

О "перестраховко"! Кажуть, що перші дні люди просто кидалися врозтіч при появі божевільного. Хоч він і не кидається на людей, але — "ану ж кинеться"! А головне — ану ж запідозрять у співчутті йому!

Лише легенда никає по місту безперешкодна і неunikна — залазить у всі душі, і їй не поставиш ніякої греблі, бо вона незбагненна, як той місячний відблиск чи як хвилю радіо...

Минуле — це тільки частка легенди. Це, так би мовити, легенда-міф, легенда про невідоме, зрештою. Друга половина легенди складається з добре відомого, з теперішнього, з того, що відбувалося й відбувається на очах у всіх, і від чого чутки безпосередньо йдуть хвилями.

Наприклад: розповідалося пошепки про те, як Петро Сміян прийшов додому з в'язниці. Він прийшов до рідної хати босий (а був це місяць березень!), у лахмітті, власне, в самих рубцях, що лишилися від зітлілої в тюрмі одежі, худючий, як мрець, з обличчям, густо зарослим чорною щетиною, простоволосий... Кажуть, як тихенько відчиняв двері до хати, — плакав перед очікуваною зустріччю з матір'ю... Але сльози його швидко висохли — мати не вийшла зустрічати, його одинока старенька мати. Не було її в хаті. Переступивши поріг без стуку, Сміян побачив у хаті не матір і не когось бодай з далеких рідних, а якусь чужу червоновиду жінку — вона стояла з закасаними рукавами посеред хати біля оцинкованих ночов і прала; з виду жінка не скидалася ані на селянку, ані на дружину ремісника чи робітника, а на супругу якогось чиновника, а ще більше скидалася на традиційну перекупку, пихата, широкостегна й широкогруда. Глипнувши на Петра, жінка раптом визвірилася й гиркнула непривітно:

— Ану чого!.. І хто ти?! — явно здогадавшись, хто це.

— Мені треба господиню... — промурмотів Петро, водячи гарячковими очима по хаті, по всіх кутках і по стінах.

— Яку таку господиню!

— Господиню цієї хати...

— Я тут господиня! І ніякої іншої господині, крім мене тут немає й не було!..

— Ні, мені треба господиню цієї хати, — повторив Сміян тихо, але уперто.

Жінка раптом затіпалась вся, затупотіла, закричала:

— Геть! Я тут господиня! Чув! Ану, геть звідси... Е-е... Геть, кажу! Троцькіст

паршивий! Враг чортів!..

Сміян тим часом щось углядив на стіні, мовчки відсторонив жінку рукою і попростував туди, куди прикипів його погляд, — на стіні, під материним ще люстром, накритим материним ще рушником, висіла якась фотографія в чорній вузькій рамці, завбільшки з зошит... Петро підійшов до стіни й ушніпився поглядом в фотографію — то була знімка з його матері в домовині... Коло матері стояли сусіди, якісь дітки, якісь незнайомі дівчата — все це заплакане, убого вдягнене, худе, понуре... Сміян довго стояв, ніби отерплий, дивився на фотознімку, приголомшений, — він не проронив і сльозинки, лише зціпив зуби й понуро дивився на материне лице й на заплакані обличчя чужих людей на фото... Жінка тим часом приступила до Сміяна й намагалася його виштурхати:

— Геть! Чуєш! Ану геть, кажу! Та геть же, "троцькістська" ти шкуро, Петлюро недорізаний! Геть! — і аж вищала, аж ногами дріботіла, захлинаючись. Сміян не чув, стояв як стовп, не міг одвести очей і душі від знімки. Тоді жінка раптом здерла знімку зі стіни і з криком "Ах, це давно треба було викинути, я ж казала!" — пошпурила знімку до дверей, штовхаючи й Сміяна слідом у спину. Сміян ураз ніби від сну очнувся, стрепенувся увесь і, полихаючи божевільними очима, ступнув до жінки... Та спершу оніміла під божевільним поглядом, а тоді з криком "рятуйте!" кинулася з хати прожогом. Сміян вхопив ночви і з усім гамузом викинув геть услід за жінкою в двері. А тоді відчинив вікна в двір і на вулицю, зірвавши зимові заклейки, і почав викидати у вікна все, що потрапляло під руку, не думаючи над тим, кому воно належало колись або чиє воно тепер. Викидав стільці, перину, подушки, стіл, етажерку, якісь чемодани, скриньки, цеберки, миски, кошики — геть все, на що натрапляла рука. Надворі чувся лемент. — то лементувала "господиня", але ніхто з сусід не поспішав їй на допомогу, бо люди чули крик про "троцькіста" й "Петлюру недорізаного" й здогадалися, в чім справа, — висипали рясно з дворів і стояли позакладавши за спину руки. А Сміян не чув нічого й не тямив — пірвав усе з вікон без пам'яті. Нарешті, погасивши дикий і страшний свій гнів тим, що викидав усе геть, Сміян підняв знімку Матері й довго стояв з нею посеред хати, дивився на неї й навіть не помічав, як заглядали сусіди оддалік у вікна і в двері. Потім Сміян почепив знімку на місце, де вона була раніше, під люстро, що дивом лишилося не викинене (бо пам'ять гостро тямила, що це МАТЕРИНЕ люстро), пішов десь у комірчину, приніс матиного кожуха, закрив двері кімнати на гак і позачиняв вікна, а тоді простелив кожуха посеред кімнати й ліг на нього лицем униз... За вікнами під хатою лементувала "господиня". Потім затихла, десь подалася. Сміян пролежав нерухомо в "очищеній" ним хаті зо дві години так на підлозі, лицем униз. Потім повернулася "господиня" в супроводі гнівного супруга з течкою й довготелесого міліціонера. Про їх прихід сповістив ще здалеку її крик і несамовиті прокльони та словечка — "Контрреволюціонер!", "Троцькіст!", "Враг проклятий!", "Мой муж покажет!", "Товаріщ міліціонер! На місці... застреліть його на місці, гада! Як собаку!"

Підійшовши до дверей, міліціонер постукав. Дужче. Ще дужче. Ніякого результату. Ніби в хаті не було живої душі.

— Одчини! Тут представник власті! Чуєш? — так меланхолійно, маєстатично .

Ніякого результату. Міліціонер почухав голову. Може, там нікого немає. Господиня здерлася на стовпчик і зазирнула в вікно, і заверещала як різана:

— Там він! Там! Стріляйте! Негайно стріляйте, товариш міліціонер! Він скажений! Він, мабуть, сказився.

З нього піна летіла шматками... Еге ж. Наша хата... з нашої хати він нас викинув... Нам цю хату власть дала.

Все те слухали люди понуро оддалік, нічого не говорили, дивилися "нейтрально".

— Мій муж партейний! А не якийсь Петлюра!.. Міліціонер пригрозив, що він ламатиме двері, що він заарештує, що він хтозна-що зробить. Але то все в порожнечу.

А як уже всі були певні, що Сміян на смерть переляканий, що він просто боїться відчинити двері й взагалі не знає, що йому робити або й умер з переляку, — двері відчинилися, й з них вийшов Сміян, такий, як він прийшов недавно до цієї хати, — босий і простоволосий, з міцно стисненими щелепами та пломеніючими очима. Міліціонер хотів його зупинити, але Сміян відсторонив його злегка рукою й, сказавши байдуже "За мною!", попростував на вулицю. А на вулиці вийшов посеред дороги, став там і, піднявши вгору руки та потрясаючи ними, звернувся до міліціонера на увесь голос, щоб усі чули й бачили, карбуючи кожне слово, напоєне нелюдським сарказмом і маніакальною рішучістю, рішучістю божевільного, рішучістю людини, що вже не має чого втрачати, яка втратила й те останнє, за що трималася її бідолашна душа:

— Агов! Власть!.. Забери ж мене зараз і відправ мене знову туди, звідки я прийшов. Забери й веди. Чуєш? Або пристрель з отієї пукавки, що ото ти маєш. А як ні, то... — тут Сміян враз затупотів і вибухнув прокльонами й безтямним криком: — А як ні, то забирайся звідси геть к чортовому батькові. Забирайся під три чорти і забирай з собою й отих своїх мавп!.. Щоб і духу тут вашого не було! Марш!.. — А потім тихо, зламано: — Йди ж і доложи про все начальству. Все, як оце чув і бачив. А я буду ждати... Ну! Кругом! Шагом марш!

Міліціонер знизав плечима, посміхнувся криво, почухав потилицю. Він був з почуттям гумору, й все це йому страшенно сподобалось. Потім махнув рукою й пішов геть, поніс свою невиразну посмішку назад, до начальства.

Сміяна мусили забрати знову, щоб він уже ніколи не повернувся. Заложало все від того, як поінформує "там" про все міліціонер... Через годину прийшла вантажна машина й забрала не Сміяна, а навантажила речі крикливої "господині" й їх обох з супругом і десь повезла на інше мешкання; приїздила ще раз позабирати різні пожитки... Сміянові речі (вірніше, речі його покійної матері) лишилися лежати на вулиці. І вони лежали до вечора. І, може, лежали би вічно, бо господар ними зовсім не поцікавився, але увечері, потемну, якісь сусіди нишком позносили ті речі до хати й навіть хтось у хаті натопив...

Так кажуть. І навіть кажуть, що хтось до матеріної знимки в домовині почепив ще одну материну знимку — дівочу... Десь у когось зберігалася ...

Таку історію Сміянового повернення до матеріної хати розносить поголоска. Ата

повірила в це зразу й всією душею. Саме так, на її думку, й мусило бути в цієї химерної людини, що про неї розповідалося стільки фантастичного взагалі.

Крім історії повернення, розповідалося багато іншого. Наприклад, те, як Сміян обходить будинок управління НКВД п'ятою вулицею, — як він перелазить через огорожу міського парку або шукає дірки в тій огорожі, простуючи на обмин, як він часом переходить глибоку дренажну канаву на площі Леніна вбхід, знову ж таки обминаючи ту частину міста, де стоїть той проклятий будинок. А іноді навпаки — Сміян спеціально йде попри будинок, ніби хоче випробувати міць своїх нервів, зупиняється зухвало насупроти, стоїть, розставивши широко ноги, розглядає все докладно, читає вивіску на мурованій брамі (таку дзеркальну вивіску на кам'янім стовпі), дивиться на неї, примруживши очі, як на не знати який мистецький твір, так, ніби хоче розгадати секрет її виготовлення.

Розповідають, як Сміян часом стоїть остовпілий посеред базарної площі й щось так заглиблено думає, що нічого геть не помічає. Часом так він зупиняється й перед якою-небудь будівлею й стоїть, мов заворожений, нічого не чуючи й не бачачи.

Іноді ж навпаки — ні з того ні з сього Сміян починає раптом перелякано озиратися, а тоді кидається швидко-швидко йти, ніби від когось невидимого утікаючи, все швидше й швидше, нарешті; кидається панічно бігти, щось мурмотить... А тоді враз зупиняється, витирає спітніле чоло й, спокійно повернувшись, йде назад рівною ходою, задуманий, сумний, спокійний, зовсім як ділова, нормальна людина, лише чимсь тяжко зайнята й тому нахмурена, самозаглиблена. Часто такий раптовий і несамовитий порив до втечі спричинює поява міліціонера чи працівника НКВД в уніформі.

А то бувало знову-таки навпаки: побачивши міліціонера, Петро Сміян спокійно підходить до нього, стає перед ним, кремезний і широкогрудий, закладає руки за спину й задумано дивиться, — як Гуллівер на ліліпута, як не знати на яке диво, дивиться, ворушить губами або роздимає ніздрі й посміхається. Міліціонер червоніє, блідне, губиться остаточно під незвичним проникливим поглядом й, нарешті, зірвавшись з місця, утікає геть, під посмішки випадкових свідків такої чудернацької сцени. Кажуть, що ще не було випадку, щоб у такій ситуації міліціонер чи навіть енкаведист, не втік, як і не було випадку, щоб Сміян дозволив собі щось сказати такому бідоласі чи зачепити його, або, тим більше, вдарити, чи шарпнутися з наміром вдарити. Просто стояв і дивився з посмішкою, і того погляду ніхто з представників поліційної влади не міг витримати. В той день, коли такий випадок траплявся, на базарі всі жінки єхидно посміхалися в обличчя навіть самому начальникові міліції, товаришеві Бубиреві, а тим паче його жінці Бубирисі, що плавала по базару, як пані ("як колись приставиха!") й купувала то се то те та давала "домробітниці" (не наймичці, що ви, що ви!) тарабанити слідом у тяжкому кошику.

Кажуть, що сам великий начальник НКВД, тов. Сазонов, зустрівши Сміяна на вулиці або побачивши здалеку, переходив на другий бік або просто непомітно повертав назад.

Або ще от розповідають: часом цей Сміян сидить у кімнаті сам, щось робить або

сидить в чайній, а чи в бібліотеці, біля столу, зосереджений в собі й нікого не помічаючи, — і раптом як не скинеться, як не обернеться шпарко назад і наставиться на двері широко витріщеними безтямними очима!.. Що він там бачить — невідомо, але все його єство наче б'є блискавка, а чи пропасниця... Кажуть, що то йому ввижається тюремний вовчок у камері смертників і що хтось у той вовчок підглядає за ним.

А то розповідають ще й таке: часом Сміян, задуманий і самозаглиблений, підходить до дверей своєї (а чи й чужої) кімнати й стає в кутку за звичайною людською потребою... і лише в останній момент похоплюється, буйно червоніє, озирається, а як хтось є присутній, щось бурмотить і утікає; часом навіть і шапку забуде чи те, що мав у той час при собі. Так він раз забув течку з якимись помальованими шпаргалками в приміщенні міської бібліотеки-читальні. І не повернувся по неї.

Та течка пролежала там пару днів. Нарешті завідувач читальнею, не знаючи, кому течка належить і не припускаючи, щоб вона могла належати тому непритомному маньякові, передав течку в міліцію. І там вона й мала пропасти без сліду, коли б на сторожі божевільних часом не стояла сама доля...

Або ще розповідають, що цей Петро Сміян іноді вийде на край міста, на піски (по-місцевому конче наголос на першому складі — піски) і там з дітлахами бавиться, сам немов дитина, — нагрібає з піску вали, будує козацькі фортеці, вежі, церкви... Діти з ентузіазмом зустрічають цього будівничого... Маленькі діти бавляться з великою дитиною...

І багато інших дивин розповідалося про Сміяна в місті Нашому.

Всіма цими легендами Ата була дуже заінтригована, її химерне дівоче серце, не раз преболюче шарпнуте й до сліз розчулене якою-небудь особливою деталлю з пригод того божевільного, на зразок "зустрічі" з мертвою матір'ю, почало не в жарт марити тією дивною й такою бідолашною людиною.

І от одного разу Ата з ним зустрілася. Віч-на-віч.

* * *

Одного буденного дня вони налетіли одне на одного на сходах театру, вірніше, в дверях театру. Ата швидко бігла додому під час обідньої перерви, пролетіла порожніми й дзвінками фойє, перебігла вестибюль й вхопилася за ручку останніх дверей, що вели з вестибюля на вулицю... В цей час хтось з вулиці сильно потяг двері до себе, й Ата випала просто в обійми якомусь чоловікові. І все на ній потерпло — це був той божевільний, це був Петро Сміян. Він стримав дівчину від падіння сильною рукою, інакше би вона зробила сальто по інерції на сходи й покотилася вниз, на осяяну сонцем площу, — підхопив, як пір'їну, поставив на ноги й, нічого не кажучи, став остеронь, даючи дорогу...

Це був високий, кремезний і гарний чоловічина... ні, не красивий, а гарний, хоч і рябий з виду. Це був би зовсім юнак, коли б не якийсь особливий вираз очей і чола та коли б не яскраво-білі пасма волосся в зачісаній угору темній чуприні. Був він добре виголений, мав вираз обличчя людини, безмежно спокійної і в той же час чимось безмежно й тихо запечаленої, задивленої в себе, в ту свою невідому печаль, і через те

байдужої до всього світу зовнішнього. Так видалося Аті. А може, таке враження надзвичайне тільки тому, що над цим обличчям невидимо витала авреоля всіх тих, часом чудернацьких, часом зворушливих легенд, і головною з тих легенд була та, що він божевільний. Це легенда легенд. Проте Аті впало в око, як перше блискавичне й безпосереднє враження (а перше враження, кажуть, буває завжди вірне), що в тім обличчі, як і в усій фігурі, немає зовсім нічого від божевілья, нічого божевільного, анічогісінько: обличчя зовсім нормальне, лише вражає своєю відчуженістю, своєю суворістю, своєю зосередженістю й укрите ряботинням, як сталлюю кільчугою. А щоб сказати точніше, — вражає своєю небуденністю й суворою мужеською красою. Так відгукнулося в Атиному серці. Бідолашна дівчина зовсім розгубилася і в той же час впилася в обличчя цієї людини гострим поглядом, намагалася проглянути раптом в її душу і від того, вже згаданого, блискавичного спостереження відчула, як її серце чомусь шалено затрепетало. В сандалях на босу ногу, в літньому білому, акуратно випрасуваному костюмі, засмалений сонцем, Сміян стояв і вже, як видалося Аті, тонко посміхався... Зовнішня чистота й акуратність абсолютно суперечили репутації божевільного. Але особливо видалася суперечливою посмішка, що йшла, без сумніву, з зовсім притомної, чистої, незбаламученої душі. Дівчина зашарілась. В голові майнуло, що ця зустріч, та ще так химерно випала, — не випадкова; що ця зустріч заважить на всьому її житті та що її химерність символічна. Від цієї блискавичної думки дівчина розгубилася остаточно й, не пам'ятаючи себе, кинулася сходами вниз, перестрибнувши всі шість приступок одним духом, і подалася сонячною площею, їй хотілося озирнутися, але вона не озиралася, лише відзначила кутиком ока, що Сміян стоїть на площадці перед дверима, тримаючи їх одчинені однією рукою, і дивиться їй услід. І довго їй це ввижалося... Обличчя з сивими пасемками над крутим чолом як стало увіччю чи, вірніше, в серці, так вже його звідти нічим і не можна було вигнати. Серед виру думок і рефлексій, породжених несподіваною зустріччю, може, найцікавішою була рефлексія — чітко-чітко викликаний якимось дивом до життя колись чутий каламбур чи афоризм на тему божевілья:

"Божевільний — це один нормальний серед тисяч ненормальних". Або: "Нормою є більшість, а кожне відхилення від норми сприймається як ненормальність. Отже — серед тисячі ідіотів один нормальний буде потрактований тією тисячею завжди як ідіот, тобто як відхилення від норми"... Так колись вправлявся в діалектиці один товариш студент.

І ці думки тепер завирували в Аті, як вислід того блискавичного враження від обличчя Сміяна. Те враження постало, як маленька брунька, і тепер та брунька буйно й радісно розпукувалася в серці дівчини великою чарівною квіткою — брунька хвилюючої надії, бо... Бо те серце так хотіло.

Однаке після тієї несподіваної зустрічі більше Ата не могла Сміяна здибати.

А доля, либонь, вже мала свій присуд. Вона не тільки зіштовхнула їх у дверях, вона мала вже якийсь далекий свій плян, можливо, навіть божевільний плян... І прирекла його здійснити. Й, можливо, почала вже його здійснювати.

"Четвертий вождь"

"Павлик" зовсім не "Павлик"... О, ні! Так фамільярно зверталася до нього тільки мати колись, а тепер звертається тільки одна дівчина, одна така от диктаторка над його серцем, хоч і безпартійна, хоч і не свідома цієї своєї жорстокої диктатури... Більше Павла Гука ніхто не називав "Павликом". Його місце в суспільно-політичній ієрархії таку назву виключає, бо він стоїть у ряду великих "тузів". Молодь називає його півжартома-півсерйозно "четвертим вождем області" (перший — начальник НКВД, другий — секретар КП(б)У, вождь партії, третій — голова Облвиконкому, вождь трудящих, і четвертий — вождь комсомолу, вождь молоді). Звичайно, це не зовсім так, бо вождів є занадто багато, і Павло Гук, може, від багатьох ранию нижче, і взагалі згадана нумерація не цілком відповідає дійсності. Бо якби цю нумерацію продовжити за такою її логікою, то виходило би, що п'ятим вождем треба рахувати провідника піонерів, шостим — жовтенят... А тим часом є такі "аси", як генерали й генерал-полковники в місцевій дивізії і комісари та інші, взагалі екстериторіальні, "риби" в місцевім полку, що вважають себе вищими за всіх місцевих вождів. Є й начальник міліції, є й цілий синедріон "вождів", іменований Бюро Обкому КП(б)У, є й голова Жінвідділу (теж вождь, та ще який!), є й директори радгоспів, як поміщики могутні, є й директори інститутів, технікумів або директори заводів, безпосередньо підпорядкованих Москві, як-от: авіаційного, труболіварного, тракторного (все-бо це військові об'єкти). Так що Павло Гук не четвертий вождь області, якщо брати фактично. Але все ж — і він велика "риба". З усіма іншими "рибами" він на одній нозі... Гне виглядає зовсім на Павлика. Почуття великої відповідальності й його суспільно-політична роль наклали на юнака сувору печать, а вічна переобтяженість суспільно-громадською й політичною працею, як також розумовий характер тієї праці, що вимагає колосального і постійного напруження інтелекту, напруження всіх душевних сил (а особливо потребує душевного й нервового напруження стан вічного балансування на достославній хисткій линві т.зв. "генеральної лінії") — зробили його передчасно суворим, занадто суворим, і занадто дорослим; опанцерованим в офіційний маєстат партії та комсомолу.

Однак замітним в суспільстві робить Павла Гука не так його офіційне місце, як його особисті властивості. Він інтелігентний. Вродливий. І гордий. Тільки не з чваньковитості гордий, а тому, що походить з найнижчих соціальних низів, а вибився власними силами вгору... І вгору не на якесь там формальне місце вгорі, а таки вгору, до людських вершин, якими є освіченість, знання... Хоча трудно сказати, де справжня причина його гордості. Бо й сама гордість та — особлива якась, презирлива; попри всю свою молодість, він має презирливо укладені кутики уст, так ніби душа його все з чогось іронізує. Щось має в собі. Але ніхто не шукає тих глибин "чому" та "через що". Всім ясно й так, згідно їхнього світорозуміння, — це хлопець гордий, бо зависоко стоїть. Справді, Гук мав би підставу гордитися саме цим. Серед усіх партійних вождів і найвищих партійних стовпів області він один має закінчену високу загальну освіту, а

також закінчену високу спеціальну політичну освіту. І про це не тільки написано в його паперах, а це пробивається з обличчя й з усієї його поведінки, з стилю праці, з розмов, з публічних виступів і, нарешті, з манери триматися в товаристві. І з стилю життя. Він дуже багато читає, вчить чужі мови на дозвіллі, має колекції з рідної зоофауни й орнітофауни (тварин і птахів, яких сам препарує), він добрий промовець з ерудицією. А походить Павло Гук з бідної селянської родини. На тлі загального анальфабетизму й примітивності місцевих совельмож такий високоосвічений, хоч і молодий, їхній колега — це явище неабияке. Висока освіта вкупі з простим соціальним походженням і ряд талантів, від Бога даних, — можливо, це й є джерело гордості юнака. А що є джерелом презирливого заломлення кутиків уст — невідомо...

Ось він сидить за столом свого кабінету, і презирливий залом кутиків уст особливо кричущий. Він щось читає, якийсь секретний обіжник надрукований на тонюсінькому папері, і залом уст стає все презирливіший. Лише трудно сказати, знов-таки, чи те презирство зв'язане з читаним папером, а чи, може, й з тими думами, які блукають незалежно від паперу й ворухать юнаковими бровами. Він перечитує секретний обіжник знову й знову, обіжник з самої Москви, з ЦК ВЛКСМ, а думи двояться, більшість із них ідуть собі десь зовсім стороною — обертаються біля ясного дівочого профілю, за яким він так уперто й так безнадійно упадає, та біля туманної постаті того божевільного... Юнакові брови нахмурюються все дужче й дужче, прямовисні зморшки все глибше перетинають чоло від перенісся вгору. Голова йому робиться все тяжчою, тріщить, розсідається. Відірвавшись від паперу, юнак спирається спиною в спинку фотеля й так сидить, стомлений, задуманий, печальний... Він думає й про те, чого ж це цей обіжник прибув до нього просто з Москви, а не заглянув на хвилину по дорозі до Києва, адже ж вони мають свій власний ЦК! Що це за оголена зневага; тим більше, що обіжник цей секретний написаний на тему боротьби з націонал-ухильниками і особливо якраз в українському комсомолі! Невже та заповіджена "боротьба" починається з ігнорації Центральних Комітетів національних спілок молоді?! Гм... Зрештою, логічно... Цілком логічно... Гримаса презирлива розтягає кутики уст... Він думає й про те, чого ж це дівчина, прекрасна й свавільна дівчина Ата, так над ним потішається й чим той божевільний так її приворожив, невже ж він справді стоїть йому на заваді...

Він думає й над тим, що Ата безпартійна й тому не визнає (зовсім не визнає!) його авторитету, й як той авторитет в її очах здобути? І, нарешті, він думає над тим, чи вдасться йому втягти ту надзвичайну дівчину до комсомолу. Чи вдасться? Бо ж він не має до її душі ключа...

А за вікном сліпучий сонячний день. За вікном в сонячному сяйві купається буйно-зелений сад, "сад Баронрадінші" так його називають всі в місті. Цей дім і цей сад були колись власністю барона Радіна, що як генерал у відставці доживав тут колись свого віку. Генерал барон Радін дожив віку ще до революції, лишилася сама баронеса, яку населення називало одним словом Баронрадінша. В революцію Баронрадінша вмерла чи втекла за кордон, лишився сад і прекрасний дім-вілла власністю міста. Було в нім, в цім домі, й ЧК, були й різні комісаріати, була й школа один час, були й клуби. Все тут

перебуло. Все за порядком. Було — і зникло десь. Але дім вцілів, і сад вцілів. Тепер в домі-віллі Обком комсомолу, а в саду волейбольні й тенісні майданчики, спеціальний плац для дітей з гойдалками та іншим устаткуванням для забав, і в нім же, в цім саду, ротонда для оркестри й спеціальний поміст для танців. Все це бережуть буйні, столітні дуби й липи, вишикувавшись рядами, утворивши прекрасні широкі алеї навколо й навхрест.

Столітні дуби й липи стоять за вікном, дістаючи вершинами вібруюче-синього неба, а в віллі кипить робота — шалено цокотять "ундервуди", бігають діловоди, техсекретарі, заворгінстри, проформоли, піонерватажки, заврополіти, кур'єри, делегати з місць, члени бюро, різні босоногі й замуззані "посланці" з заводів, далеких містечок, сіл і колгоспів. Багато відділів і підвідділів розташовано в кімнатах і залах "вілли Баронрадініші". А до всього того прибита табличка на фасаді — на чорному тлі дзеркальні літери:

"Н-ський ОБКОМ ЛЕНІНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ СПІЛКИ МОЛОДІ УКРАЇНИ".

Начальник цієї всієї метушні й стукотняви, "четвертий вождь" області, зажурений юнак Павло Гук зітхає й цідить крізь зціплені зуби:

— Сволочі!..

Потім встає й ходить по кабінету. Ходить довго по м'якій, хоч і рядняній, доріжці уповздовж. Нарешті зупиняється біля столика з телефоном і стоїть, дивиться на телефон, думає. Він думає над тим, чи не подзвонити б оце йому... скажемо, до театру... Хоч почути голос... Зрештою, він може й подзвонити... Чого ж?.. Він може подзвонити куди захоче... Атож... Так розважаючи, Павло знімає рурку й слухає, дме в неї, крутить ручку телефонного апарата — й знову задумано слухає... А коли в рурці озивається дівочий голос: "Центральна!", Павло раптом міняє намір і каже:

— Комутатор НКВД!

Коли озвався дівочим голосом "Комутатор", Павло каже:

— Кабінет начальника Облвідділу... Дякую... Це ти, Сазонов? Здоров... Ох-х!.. Я хворий... Ти вчора, кажуть,

мене викликав?.. От бач... А я зовсім, зовсім хворий... Та, мабуть, грип... Може би, ти приїхав сюди?.. Ні, я не мо-о-жу... Крім того, є тут одна справа, що потребує твоєї мудрості... Так, жду. Салют!

Почепивши рурку, Павло стоїть і посміхається. Той хитрий лис Сазонов хотів би бути старше всіх, і він фактично й є старше всіх. Але він не є розумніший всіх. Він за всім нюшить і все знає, лише не знає одного, що він дурень; хвалькуватий, зазнайкуватий дурень, провінційний Пінкертон... А десь глибоко засіла досада від свідомості, що цей зайда все-таки — господар в його місті. Хоч круть-верть, хоч верть-круть, а цей зайда всіх тримає в кулаці. Та в якому кулаці! Проте він його виманив зараз з барлоги, і це добре. Він хотів бачити й говорити з ним не на його, а на своїй території. А головне — він хотів його бачити для справи, про яку Сазонову навіть і в голову не стрелить. Піймавшись на гачок як вічний інтриган і мисливець за новинами Сазонов зараз буде тут відігравати досить дурну роль.

По якомусь часі приїхав Сазонов. Він приїхав "емочкою", якою сам керував, в

супроводі двох цивільних (він так завжди їздив, з охороною). Один цивільний лишився в машині, а з другим Сазонов увійшов до Павла в кабінет. Цивільний, що увійшов з Сазоновим, — це знаменитий лотиш Зайдешнер, дебелий, щелепатий мужчина років сорока, з бугаячою шиєю й з тупим, бугаячим обличчям, одягнутий в шикарну "тройку" англійського імпортного сукна, зроблену найкращим кравцем Індпошиву. В такий же шикарний цивільний костюм був одягнений і сам Сазонов. Всі знали, що Зайдешнер, це особистий охоронець Сазонова й "заплічних діл майстер" при облвідділі. Як завжди, Зайдешнер сів оддалік збоку з абсолютно індіферентним виразом обличчя, як індійський факір, ніби людина непричетна зовсім ні до кого й ні до чого, глуха, німа й сліпа зовсім. Нудьга й апатія, написані на його щелепатовому обличчі, були безмежні й ідеальні. Одначе розповідають, що при такому своєму вигляді він надзвичайно пильний і уважний і бачить навіть муху, як вона летить мимо його начальника.

Сазонов, у відміну від свого компаньйона, був досить жвавий, хоч теж кремезний, випасений і в рухах тяжкуватий. Але та тяжкуватість у рухах скорше від почуття власної "великості" й бажання бути імпозантним. Це людина років 38, присадкувата, широкоплеча, міцно склепана, чорноволоса, з підборіддям, виголеним до синяви, костюм добре допасований; при фотоапараті в жовтому чохлі через одне плече й з шкіряною цигарничкою на ремінці через друге плече. І з хлестиком у руці, як дореволюційний дворянський синок чи англійський денді. Такий претензійний суб'єкт! Такий совбарин з замашками на аристократа. Хоч з обличчя він дуже (надзвичайно!) подібний до Собакевича, як він намальований на ілюстраціях в академічному виданні "Мертвих душ" Гоголя.

— Ну-с (він говорив "ну-с", цей елегантний Собакевич), де твоя справа? Ану лиш покажуй! І що з тобою?

Він говорить по-російськи, милуючись і розтягуючи слова так, ніби робить це демонстративно, на зло Павлові, що говорить по-українськи, теж милуючись і теж розтягуючи слова в розмові з ним, ніби зумисне. А ще Сазонов часто любить говорити "під Сталіна", розгвинчуючи слова на грузинський штиб, а чи так виходило через його конячу щелепу, коли її зводив гнів, презирство, напади пихи чи сарказму: "Г-гэта", "сваэво", "читто эта такоэ!" Цей сталінський колорит тяжкий для відтворення, й тому не будемо його скрізь наподоблювати.

— Ану лиш покажуй, — повторив Сазонов нетерпляче, поляпуючи хлестиком по нозі. З того поляпування видно, що ця людина не звикла так собі одвідувати хворих, хоч і приятелів, — їй діло насамперед. А ще з того поляпування видно, що ця людина звикла все життя ходити в галіфе і в чоботях з довгими халявами, по яких так гарно ляскати хлестиком, а до такого шикарного костюма це поляскування і не пасує.

— Сідай, — спокійно запросив Павло. — Як шкода, що ти не лікар, власне, лікар, та не той, — ломить мене всього... Але чорт з ним. Сідай, сідай! Справа моя довга, і так, на одній нозі, нічого не вийде. Сядь... Закурюй, товаришу начальнику!

Злегка панібратський, фамільярний тон, це був стиль взаємин між всіма партійцями й комсомольцями, незважаючи на вік і на рангу. Цим стилем

послугувався завжди й Павло. Але тут панібратський стиль не був такий уже й кричущий на некористь Павлові, скорше навпаки, бо, коли зрівняти обох, то виходило би, що Павло має більше підстав на зверхницький тон, бо хоч він і молодший, але виглядає куди вигідніше й солідніше, як справжній начальник, а Сазонов виглядає проти нього, як примітивний, неотесаний різник, лише вдягнений в шикарний костюм. І коли би Сазонов був не такий зарозумілий і сліпий від зарозумілості, він міг би й образитися, бо вичув би не без підстав скептичні нотки в отих словах: "сідай, сідай, товаришу начальнику!" Але Сазонов занадто грубий, щоб мати аж таку інтуїцію, і занадто закоханий у свою могутність, до нестями, щоб припускати, що хтось посміє з нього іронізувати. А Павло таки зіронізував. Якийсь чортик підштрикував його покепкувати трохи, може, щоби спаралізувати той жаский холодок, яким віє від самого імени цієї людини на кожного смертного в цьому місті і на нього теж.

А коли Сазонов умостився в фотелі насупроти, підтягнувши холоші штанив і пильнуючи, щоб їх не пом'яти ("скажи, який чепурун!") і, закуривши, наставився на Павла заінтригованим поглядом, Павло оглянув його пильно, подумав оте "скажи, який чепурун!" і ні з того ні з сього запитав крізь посмішку, з тією самою панібратською фамільярністю:

— Кажуть, Людочка Богомазова вмирає по тобі... Звів з розуму дівчину... Чи правда?

Сазонов самозадоволено посміхнувся. А тоді вже збуряковів:

— Це ти для того мене покликав!?

— Ні... Але ж звів з розуму... Ти такий!

— Слухай!.. Не мели дурниць! Хіба ти не знаєш, як називається Людочка Богомазова?!

— А як?

— Вона називається "Генеральна лінія". Пойняв?

— Та що ти! Вперше чую... І що ж то значить?

— А те значить, що якщо ти будеш клеїти з себе дурня й якщо ти будеш плести ще про те, що Людочка вмирає по мені, то я тобі заїду в зуби. Таких, як я, в Людочки був цілий батальйон до мене й батальйон після мене... Всі розклалися, сволочі, всі там були мерзавці!.. Ну, а якщо вона, може, й справді, сходить з ума по мені, то що ж, може бути...

По тих словах Сазонов зареготався змислово. Потім заскалив око:

— Там всі побували. О, то, брат, баба! Не баба — магніт... хо-хо! Тільки ти один, мабуть, оминув. А може, й не оминув? Ану признайся, оминув чи ні?

Павло зробив невиразну міну. Це спричинило новий вибух сміху Сазонова, тріумфального сміху, нестримного, так, як сміються грубі, примітивні люди.

— Ага! Ага! От бач! Хіба не "Генеральна лінія"? Хіба зле приліплено фірму? Ха-ха-ха! Барбос!

— Хто барбос?

— Та, зрештою, всі барбоси... Але найбільший той, хто приліпив цю "міровую"

кличку. Хіба не здорово приліпив?

— Гм... Пошти... Але який же це барбос приліпив?

— А це той прахвост, директор музею, денікінсько-петлюрівська шкура чи навпаки... Барат! Я хотів йому одірвати голову, але передумав, бо дуже гарно втяв, дотепно. Може, й ще пригодиться. Та й немає прямих доказів. Та й те сказати, хіба він винен, що лише точно означив суспільно-політичне явище... так, так, суспільно-політичне явище... коли вся верхівка партії розіклалася к чортовій матері, коли всі "вожді революції" зійшли з ума біля Людочкиної спідниці. Га?! Ну, скажи! Га?! Хіба неправда? Скажи!..

Павло подивився Сазонову в очі пильно і апатично спитав:

— Ти що, потребуєш, щоби я таки тобі це підтвердив? Обов'язково?

— Іди ти к чорту! Зрештою, я би тобі за інше одірвав би оце голову — ти що, ради Людочки оце сюди мене кликав? Чи чого ти мене кликав? Якщо ради Людочки, то чорт би тебе забрав, ти зовсім недотепний, чудак. Хороші мені забавки! Краще би ми пішли зіграти в більярд. А ходім-но! В полковий клуб. Там комісар полка Шубін і Паровічніков чекають. І Пономаренко. Вся банда. Всі "герої нашого часу". Ходім. Машина до ваших послуг, містер-Твістер!

— Ні. Я тебе не для розмов про Людочку, як ти кажеш, "кликав", хоч я знаю, що тобі приємно про цю дівчину, колишню (а може, й теперішню ще!) королеву серця чути. І не про більярд я хотів би говорити. А ось про оце... Тут справа великої політичної ваги... — при тих словах Павло підсунув Сазонову секретний обіжник з Москви. — Що ти на це скажеш? І як це я маю розуміти? І які заходи вживати? Я в таких справах тупий... Потребую консультації. Твої консультації.

— А-а, добре, подивимось... — підлещений Сазонов узяв обіжника і враз стукнув себе по лобі. — Та я ж якраз для цього і викликав тебе вчора!..

Павло посміхнувся:

— Ти диви, як збіглося!.. Ну, то й що тут робити?

— Що ж це ти мене питаєш, неначе ти піонер малолітній. По своїй лінії я, брат, знаю, що робити. А ти роби по своїй. І хіба тобі ще я мав би розжовувати, що тут написано? Тут написано ясно, чорним по білому, — треба рішуче повести боротьбу з національними ухилами в думках, настроях і в організаціях молоді, в комсомолі й серед піонерів, в нацреспубліках, ясно? Як серед молоді, так і серед всього населення взагалі. Викорінювати всі прояви опозиційних націоналістичних настроїв у масах молоді і взагалі в усьому суспільстві. Бути першим помічником партії й органів безпеки взагалі в оздоровленні суспільства від ворожих антисоветських елементів. Хіба ще не ясно?

— Все ясно... Все... — протяг задумливо Павло, пильно дивлячись Сазонову в очі.

— Лише одно мені не ясно — хто саме, хто конкретно в нашому місті мусив би стати об'єктом такої опіки... отим об'єктом, що проти нього треба боротися, як проти ворога?

— Як!.. Та тут контрреволюції повно! Хіба ти сліпий?!

— Ну, а все ж таки?

— Еге, хлопче, та ти, я бачу, малописьменний політично чи такого удаєш з себе. Ти

звернув увагу, що в обіжникові написано й підкреслено про націонал-ухильників?

— Так. Але це загальник. А я хотів би знати конкретно, як цю формулу прикласти до нашого міста, до нашої області, тобто хто конкретно в нашому місті мусив би бути позначений, так би мовити, хрестиком?

— Гм... Всі! — випалив Сазонов подразнено й засопів, і по хвилі підтвердив це, рубнувши ребром долоні по столі: — Всі!

— Як це? — перепитав Павло здивований, але про всяк випадок розтягуючи слова апатично й позіхнувши.

— А так. Тут де не повернись, там і контрреволюція. От, скажемо для прикладу... Ну, кого б нам узяти для прикладу?.. Ну, от візьмим для прикладу, скажімо, тебе. Ти чого увесь час говориш на своїм хахлацькім наречії? Принципово? Уперто?! А чи ти знаєш, що це наречіє — це мова дрібнобуржуазного класу, мова куркульства, говорім щиро? А чого ж ти не хочеш говорити мовою пролетаріату, мовою Леніна й Сталіна, тобто російською мовою? Ага! Чого? Отож...

Павло посірів. Не то розгубився й злякався, не то роззлостився, образився тяжко й глибоко. По досить довгій паузі, опановуючи свій голос, проговорив тихо:

— Я говорю так, як говорить мій клас, як говорить українське незаможне селянство й український пролетаріат, як говорить увесь мій нарід. І це не суперечить ані вченню Леніна (тут раптом Павло підніс голос подразнено, твердо, зі сталевою ноткою в звучанні, намацавши ґрунт під ногами), ані вченню Маркса, ані ідеалам пролетарської революції в усьому світі! Це не суперечить ленінській національній політиці... А от те, що ти говориш, суперечить... Еге ж, брат, супе-ре-чить!

Сазонов скептично поляпав хлестиком по нозі, але голосом промовив похапливо, ніби й злякано:

— Ну, ну, я жартую, я жартую, друже! Ха-ха-ха! З тобою, брат, трудно. З тобою приклад, звичайно, невдалий. Зовсім дурний приклад... Хрущов теж говорить по-українськи, на мові українських робітників і селян, як ти кажеш. Я й забув. Говорить Микита Сергійович, говорить. І я теж вчу ету тваю "мову", треба, брат, вчити... гарна мова... Ні, з тобою приклад невдалий, і ти, брат, того, не лізь в пузир. Тим більше, що прикладів і без тебе досить. Ну, от візьмим для прикладу хочби і театр наш...

Павло знову посірів. Стривожився. Театр для нього — це значить Ата. Це синонім імені цієї дівчини, свавільної, дерзкої і — всемогутньої щодо його серця. Павло чомусь подумав, що зараз буде мова про неї, нашорошився і креслив щось олівцем по паперу недбало. А Сазонов просторікував:

— Це ж суцільна контрреволюція, цей театр! І куди тільки там в центрі дивляться, дають їм хід, затверджують репертуар! Це ж суцільна націоналістична пропаганда! Націонал-ухильництво! Хіба ні? Одна мова чого варта!..

— Стривай, стривай, — перебив Павло холодно. — Ти щось того, загинаєш. Таж в театрі працюють при кермі все люди партійні, перевірені, вони політично куті, вони і за репертуар відповідають, і за все.

— Ну, то й що з того, що партійні! А мова, га!? Або от ще в центрі, там люди ще

більше партійні й ще більше, як ти кажеш, куті політично, але ...Але хіба Скрипники та різні Курбаси... Хвильові там різні — були не в центрі!?

("Е-е, — подумав Павло, — та він не такий простак, як здається!").

— В центрі, брат, були ці всі Хвильові та інші! От ти й подумай над цим. Але я до того театру все-таки доберуся! Доберуся, брат! Тяжкувато це, ха-ха, насторожі у них стоїть офіційна закарлючка, так звана "національна ленінська політика", але я все-таки доберуся. А ти мені мусиш допомогти! Еге ж. Ти хотів консультації, так от найкращий спосіб виконання тієї директиви це — допомогти мені... І не дуже розсуджати...

Павло зовсім зблід на обличчі. Боявся, що ту блідість помітить Сазонов. Налягав на слова, хоч хотілося йому сказати цьому Собакевичу зовсім не те і не так.

— Договорився... Ні, все ж таки запідозрювати театр, отак ні сіло ні впало...

— Чого ж "ні сіло ні впало"? Чудак! Та тут кого не пошкреби, то вилушиш контрреволюціонера, а вже націонал-ухильника напевно, безпомилково. І тут всіх треба позначати хрестиком, всіх... Згори донизу.

Павло враз стріпнув головою і весело зареготався:

— З мене починаючи!..

— Що?.. Ага... — Сазонов повів щелепою, промурмотів, — це так смішно!?. Дійсно!..

— Та дійсно ж! Якщо ти починаєш підозріння і ставлення хрестиків з мене, то як же мені не сміятися? То тоді, напевно, геть всі будуть контрреволюціонерами. Мені здається, що це і невірно, і небезпечно, і контрреволюційно, отака твоя радикальна нетерпимість... Та якби так міркували всі вгорі, то в нацреспубліках уже не було б людей... ("їх і так небагато вже лишилося", — буркнув цинічно Сазонов; Павло удав, що не почув, вів своє.) Виходить, що ти один тільки і є тут правильний чоловік, неухильник і взагалі порядний ... Гм... Ти читав щось коли-небудь про унтер-Пришибеєва?

Тепер Сазонов зареготався:

— Здорово! Їй-бо здорово! Що здорово, то здорово! Звичайно, я про того Пришибеєва читав. А коли б навіть і не читав, то однаково розумію, куди ти стрелив і що ти хочеш сказати. Ти хочеш сказати, що я мелю тут язиком, як якийсь миколаївський держиморда... Їй-бо, правильно! Люблю самокритику! Але я то все жартую ж, все назна-рошне... (При цьому Павлові впала в око невідповідність між словами й виразом обличчя Сазонова, обличчям тим перебігла зловісна хвилька й сховалася в презирливій гримасі уст і погасла разом з гримасою). Я жартую, брат. Не турбуйся. Я, брат, чую, як під ґрунтом вода тече й трава росте. Все чуїю, все бачу і все знаю. І помилки не зроблю, е ні, не зроблю... Що ти ще хотів від мене, га?

— Та нічого... Взагалі нічого... Тільки і було от з цією директивою. Ти ж хазяїн!.. До речі, як ти дивишся на Педінститут чи на Індустріальний?

Сазонов помовчав, закурюючи, подивився на Павла примруженим оком і, не відповідаючи на запитання, раптом сам запитав, повільно розставляючи слова:

— А хочеш, я тобі скажу, що тобі найдужче болить? — при цьому Сазонов кивнув на директиву.

— А що?

— А те, що цей папір написаний не з Києва, а з Москви, і що це про націоналізм. Ага...

— Ну, що ти! Яка ж різниця по суті!? — засміявся Павло, а в самого пересмикнулося обличчя від такого стрілу, від несподіваного і явного доказу, що він не в жарт-таки на підозрінні. Він затушкував це своє замішання презирливою гримасою й такими ж презирливими словами:

— От стрелив!.. Гм... Якщо думати так і те, як і що ти думаєш про мене взагалі й про що ти сказав напочатку, то логічним буде думати й те, що ти сказав тепер. Дурниця тягне за собою дурницю.

— А хочеш, я тобі скажу ще, — перебив Сазонов, — я тобі скажу ще щось.

— Ну, давай. Печи далі. Що?

— А от що: я тебе зовсім останній час не впізнаю, товаришок, рішуче не впізнаю. Хтось над тобою, мабуть, працює, хтось тебе розкладає, хтось тебе точить, як шашіль... І хотів би я знати, хто?! Такого гарного хлопця і — хтось точить! Хтось псує... Х т о?!

Павло раптом почервонів. Потім кров йому відхлинула, він пересилив замішання, швидко зринув, особливо від думки про те, яка катастрофа може спіткати декого, якщо його оце замішання буде невірне (власне, вірно!) страктоване. Пересилив замішання, зблід, роззлостився надзвичайно й зовсім щиро, аж по столі долонею рубнув:

— З тобою розмовляти, як у дурного квача грати! Ляп! — і квач. Що за єрунда! Ти б думав над тим, що говориш!.. Гаразд, я хотів би, щоб мені вказали на мої антинародні чи антигромадські вчинки, на мої збочення, на моє переродження, на мій "розклад", як ти кажеш. І не голослівно. Ми, зрештою, поставимо це питання на бюро... Я можу навіть зараз подзвонити Калашникову... Ось зараз...

— Стривай, стривай! — схопив Сазонов Павла за руку. — Стривай! Який ти гарячий!.. Я ж пожартував... Я сказав тільки для прикладу... Ні, ніхто не може тобі закинути, що ти став інакшим. Ти був і є ідейним, міцним, зразковим комсомольцем, комуністом. Чесним і прямим...

Павло понуро й помалу, цілячи слова крізь зуби:

— То легше на поворотах, чоловіче... (/ ще понуріше й карбованіше). Можеш бути певний, що, якщо я скрахую ідейно, якщо я стану інакшим, якщо я "розкладусь", як ти кажеш, — я скажу про це прямо. І не побоюся ані твоєї буцигарні, ані {хотів сказати "ані твого Зайдешнера", але тільки глянув у його бік, а сказав інше) — ані нічого в світі. Можеш бути певний...

— Так! Я іменно цього й певен... Але якого чорта ми всі ці антимонії розводимо! Крапка. Та ми ж свої люди! "Міліє браняться — тільки тешатся!" Ліпше б ми пішли грати в більярд, ажи? А то ще поб'ємося, чого доброго.

— Не виключене; якщо ти будеш чортовиння верзти. Сазонов зареготався:

— Ну-ну! Ти глянь лише на мого цербера, на милого мого Зайдешнера!..

Потім, посміявшись, закурив, помовчав і змінив тон:

— Дивлюсь я на тебе оце й думаю, що ти дійсно сильний і ідейний чоловік, послідовний в своїй ідейності... І ось цим, знаєш, кого ти мені нагадуєш? Як це не дивно

і як це не парадоксально, але знаєш, кого ти мені нагадуєш?

Павло мовчить, дивлячись у вікно. А Сазонов веде своєї:

— Ти мені нагадуєш одного знаменитого чоловіка...

— Дякую.

— Стривай, — посміхнувся іронічно Сазонов, — ти мені нагадуєш отого, ну, як його, отого... ну, отого ідіота...

— Що?!

— Та стривай же! Це порівняння буде не таке-то вже й погане. А може, навіть і гордитися треба таким порівнянням, бо такі люди — то велика й дуже велика рідкість. Кажу щиро. Такі люди зроблені зі сталі.

— ?!

— Я маю на увазі Сміяна... Петра Сміяна.

— Отого самашедшого!?. Та він же справді формений ідіот!

— Хтозна... Це, брат, загадка... Я сам часом думаю, що він ідіот. Власне, я напевно знаю, що він ідіот. Але іноді подивлюся на нього, й у мене волосся ворухиться — мені здається, що він зовсім не ідіот, що він тільки "ваньку валяє". Але як валяє! Але яка то й вдача, скажу я тобі, брат! Так що гордись моїм порівнянням. Кажуть, що то була людина зі сталі... Ну, потім зідіотів. Буває. Буває, брат... Все ламається... На його місці ми б теж поідіотіли. Ручусь...

Павлові йде холодок поза спиною і в той же час якесь позасвідоме тріумфальне хвилювання: ось він зараз узнає те, що потаємно давно хотів знати — щось важне про свого "суперника"! Може, це, власне, й було справжнім, підґрунтовним його бажанням при організації оцієї зустрічі, — потягти якимось цього володаря великих таємниць за язик. А воно й тягти не довелося — язик сам працює на його користь. Сміючись внутрішньо, що от він опинився в ролі слідчого, а "великий інквізитор" Сазонов у ролі дурненького розбазіканого хлопчика, Павло хмуриється й цідить сердито:

— Гарне мені порівняння! Дуж-же дякую.

— А хіба погане порівняння?! Е, ще невідомо, брат... Нічорта невідомо, одверто кажучи! І невідомо, що цей чоловік ще може втяти взагалі, і невідомо "в общем і целом", як з ним справа обернеться. Отак він ідіот, безперечно ідіот, тихо помішаний, а отак — хтозна... Скажу тобі щиро, попри всі свої обов'язки, я люблю людей суцільних, з глибокими ідейними переконаннями... А він ніби таким був!.. Був... Гм... І тут я тебе порівнюю з ним. З того ж тіста. Глибокоідейний... Зрештою, якщо ти хочеш мати людину, на якій би напевно можна поставити хрестика, згідно отого сопливого обіжника, то таким на всю округу може бути тільки Сміян... От тільки що він, так би мовити, в душевних нетях, вибув зі строю. Як утиль. Але то нічого. Ану ж раптом він повернеться в стрій... Все можливе...

Сазонов закурив і замислився. А Павло скептично:

— Якщо у тебе такі міркування, то чого ж ти вже не поставиш на ньому хрестика, чого ти терпиш його на волі?

— А, що ти там про мої міркування, що там ти знаєш про мої міркування! — аж

скинувся Сазонов роздратовано. — Ти знаєш, що він на моїй відповідальності?

— Гм... Ти хочеш сказати — на твоїй совісті?

— Ні, я хочу сказати, на моїй відповідальності! Звільнили на мою голову! І кинули сюди... Чорт побери!.. У мене таке враження, що це нерозімкнена чортяча скринька, яку ще має хтось розмикати. Його не розімкнули, але таки розімкнуть. Ой і розімкнуть!.. Це шарада, але її ой і розшифрують!.. А до того часу його здали на мою відповідальність, під нагляд, — тішся! Маж собі голову! Чорт побери!.. І от я й мажу, мушу пильнувати, щоб з ним чогось не сталося, щоб він десь не щез, щоб його хто не прибав, щоб він сам часом не задавився і таким способом не дезертирував... Парадоксально, але факт. Бувають же парадокси! І це тільки у нас бувають такі парадокси. У нас же від великого до смішного завжди тільки один крок. Хіба ні? Ну, скажи, хіба ні? Ну, скажи!..

— Ти знову хочеш, щоб я таки сказав "так"?

— А, йди ти к чорту! Чого це ти думаєш, що я на тебе полюю?

— А хіба це не твій фах? І хіба ти на тім полюванні не помішався?

— Це правда ... Ну, звичка, брат. Але ти не звертай уваги. Ми свої. І ми зараз не про те. Так от бувають парадокси...

— Та бувають ...(Іронія).

— Авжеж, бувають (така сама іронія). Від величного до безглузлого тільки один крок чи як там... І от явного й махрового контрреволюціонера здали під мій нагляд і відповідальність. Та як!.. Е, якби ти про нього знав! Плетуть про нього багато... Але якби ще вони знали всю правду про цього чорта, про цього дивовижного маньяка! Таки ця людина має фантастичне життя. Ну, от, наприклад, — чи тобі могло би прийти до голови таке: поки його ловлено після втечі з в'язниці, він спокійнісінько був собі в армії! Атож. Спочатку втесався на шахту Донбасу (з фальшивими документами, звичайно), зробився ударником, трохи не знатним героєм труда, а тоді з такою атестацією поперся до армії. Прямісінько. "Шахтар!" "Потомствений робочий!" Га!? Отак діє справжній, а не вигаданий, висюсюканий ворог! Проліз не вужем, а вмаширував навпростець, напролом. В армії закінчив короткотермінові артилерійські курси, звичайно, першим, з усілякими відзнаками, та й зробився вже командиром батареї тяжкої артилерії. Можна повірити? Га? Запустив густу чорну бороду... От гад...

("Значить, правда! — думає Павло, згадавши поголоску, відому й йому; він це думає чомусь схвильовано, і цю схвильованість поглиблює інша думка.— Може, Ата й має підстави до захоплення — все ж таки це героїзм, чорт візьми! Це героїзм! І це характер!!"). А Сазонов веде далі:

— ...От гад! І пре собі вгору. Та викрили якось. Не прозивали... А молодчина! Їй-бо, молодчина! Ажи? Ні, ти скажи, ажи, молодчина? Не якась жаба... Га?

— Іди ти ік чорту!

— Ну, ну-ну!.. Тож він в армію ліз по науку. Чи як ти думаєш? Ну-ну, чого шарахаєшся? Не з'їм. Гм... Ти тому Сміянові і в підметки не годишся. Слимак. Мені він подобається. Як жаль, що він ворог. Отаких би людей треба, а не якусь макуху!.. Ну, та

тепер він все одно ідіот. Пропало. А жаль, їй-бо, жаль. Ажи?

Мовчанка. Павло дивиться задумано кудись у вікно, а потім цідить в тон Сазонову:

— Ну й чортяка ж ти, ажи? Сміх. Сазонов веде далі:

— Так от і здали цього суб'єкта під мій нагляд. Мов якийсь капітал! Пильнуй і завжди будь готовий, що його лизень злиже і відповідатимеш. Я б його, чорта, давно прибрав, так не пришиєш діла, тепер не так просто. І маю я клопоту по вуха... Ти тільки уяви собі, які речі цей суб'єкт виробляє!

— Чув...

— Нічорта ти не чув. Все, що ти чув, — то більше побрехеньки. А от те, що ти не чув, — ото правда. От, скажемо, чи чув ти, яка пригода спіткала Грозу недавно?

— Ні, не чув. Якого це Грозу?

— Миколу Грозу. Політрука з полку.

— А-а... Так він же ж ніби поїхав до Галичини!

— До Галичини він поїхав потім. Утік... Еге ж... Так от, ніхто ще в місті не знає, що сталося, лише сам Гроза та я один. А тепер знатимеш ще ти. А сталося таке: йшов пару тижнів тому Гроза по мосту через нашу річку знамениту, а назустріч йому чорт несе Сміяна, як завжди розхристаного й простоволосого, мов Христос. Як углядив Сміян Грозу, весь наїжачився, що з ним ніколи й не трапляється, нагнув голову, як бугай, і йде напролом. Ну, в Грози й гайки всі повідкручувалися, як углядив, ноги почали заплітатися... Якись там у них старі порахунки... Хто їх розбере... Гроза вліво — і Сміян туди ж. Гроза вправо — і Сміян за ним. Аж поки не зіткнулися груди в груди. Подивився Сміян на переляканого Грозу й ані пари з уст, а тоді мовчки так взяв Грозу за боки, підняв угору та й кинув у річку. З переляку Гроза навіть не пікнув. А Сміян кинув та й пішов собі геть. На мосту й навколо не було саме ані душі живої. Щастя, що наша річка мілка та мулувата, а то б пропав Гроза, або б залився, або б утопився. А так тільки нахлистався води та налигався мулу... Прибіг до мене... Просив кари. Я просив його поставити свідків, але він не може поставити свідків. Ну й... поїхав до Галичини. Здається, далі нікуди вже... Ну, як це тобі подобається?

— Гм. Цікаво. А за що ж він його попер у річку?

— А хто їх там знає. Я його перекинув до центру, а ті — до Галичини.

— А-а!..

— Що "а"?

— "А-а" ясно, за що він його попер у річку! — щиро зареготався Павло.

— Ну, якщо ти такий догадливий, то й помалкуй. Хіба не сатана, ти скажи!? Був би втопив мені хлопця.

Павло реготався від усієї душі. Сазонов єхидно:

— Е-е... Я бачу, тобі ця історія дуже сподобалась.

— Авжеж! Прекрасно! Цей ідіот в моїх очах виріс на цілий метр, і я починаю сумніватися, чи він дійсно без клепок у голові, якщо впізнав сексота .

Сазонов кахикнув і удав, що останнього не дочув, спеціально пропустив повз вуха:

— Мені теж ця історія сподобалась. І я теж почав ще більше сумніватися. Але

вчора, уяви собі, мусив я гірко розчаруватися. Вчора я мав щастя з тим ідіотом грати в більярд.

— Що?!

— Грати в більярд. В полковому клубі. Все підстроїли ті чудаки більярдисти, затагли якомсь, бо він добрий грач... І уяви собі — він увесь час не впізнавав мене і так і не впізнав. Чи, мо, й справді поняття не має, хто я? Все вважав мене за якогось "Мишка"... І набив мені по перше число — шість партій вліпив!.. Уявляєш собі, скільки це ми часу грали, якщо зіграли шість пірамідок! І от за весь цей час він навіть крихітки не подав знаку, що розуміє, з ким грає. А я за ним хіба ж так пильнував! Блаженний, формений блаженний! Я все боявся, ану ж візьме та й зацідить мені києм межі очі... Їй-бо, скажу по правді, набрався я страху, тому, може, й програв. А він як уріже кулею в кулю, зі свистом, аж іскри летять... Сатана! І ти скажи, — кулі розпізнає, чортяка, й числа на них, а мене — ані-ні. І нікого не впізнавав. Цікава була гра, я тобі скажу. Хвилююча. Ніколи так не грав. Після того всю ніч у мене в голові шарики качались і всю ніч я думав, що б то все значило, як це так, що він кулі розпізнає, а мене ні, чи це можливе... Виходить, що можливе... Ну, що він Грозу впізнав, у тім нічого дивного...

— Я теж думаю, що нічого дивного... Кажуть, вони ж нібито друзі дитинства. Були товаришами — водою не розлити. А потім...

— А-а-а, ти й це знаєш? Скажи на милість!..

— Чув... (Хоч Павло нічого подібного не чув, а сам оце скомпонував за законами "логічного мислення").

— А що потім? — примружився Сазонов, втопивши погляд у Павлові очі. Павло той погляд витримав і ні трохи не стушувався, навпаки, спеціально докінчив, викарбував почату думку:

— А потім — злі язики кажуть, що Гроза продав свого товариша, оббрехав, ставши сексотом і стукачем, як то кажесться на мові сучасності (і це він скомпонував за тими ж законами).

Сазонов насупився, блиснув очима:

— Що ти верзеш?! Що за тон по відношенню...

— Ах, ерунда! Ми ж — свої... І, якщо я не помиляюся, хтось тільки що говорив про те, що він шанує глибокі ідейні переконання, які б вони не були, — аби тільки глибокі й щирі. Я — теж. А коли так, то хіба послідовність не вимагає затаврувати зрадництво і ницість, і продажність як явища ганебні і протилежні до ідейності?

— Ох!.. Зелений же ж ти, юначе! — похитав головою Сазонов удавано скорбно і неудавано саркастично. А далі замислився і вже іншим тоном:

— Так... Це так... Але... Облишмо про це. Це матерія дуже сівка. Все, брат, не так просто, як здається. Еге ж. Хай іншим разом я тобі розповім дещо й про Грозу. Але особливо цікаве і багато я тобі розповім про того Сміяна. Здається, тобі це не байдуже (єхидний смішок). Ну, ну, я бачу, що ти ще накинешся на мене... Це все жарти, друже мій! А крім того, он сидить Зайдешнер і не дасть мене на поталу. На цім би візита моя могла й скінчитися. Чи не так? Можу я йти, товаришу начальник?

— Можеш. К чорту. Ти зовсім неможливий зі своїми підозріннями та кивиморгами. І сам чорт тебе в ступі не влучить.

— Дякую. Твої компліменти мене тішать. А тепер на прощання я би теж хотів у тебе дещо спитати. Ти мене викликав — я прийшов чи приїхав. Так? І вволив твою волю. Так? Хоч я так і не знаю, для чого ти мене викликав. Хе-хе... Чи про Сміяна розпитати, чи що?.. Але скажемо, що ти мене обдуриш, і чорт з тобою. А тепер я теж маю до тебе прохання, послуга за послугу, гаразд?

— Я слухаю.

— Чи не міг би ти познайомити мене з однією дівчиною?

— З якою? Чи я її сам знаю?

— Напевно. Чи не міг би ти мене познайомити з отією, як її, з отією театральною зіркою? Цебто з Дахно. Здається, ти з нею знайомий.

Павло зціпив зуби, відчуваючи, як під ногами йому раптом гойднувся ґрунт. Цей барбос он куди націлився!

І цей барбос знає всі його кроки! Он як!.. Одвернувся до вікна... Потім засміявся.

— Чого іржеш?

— А того іржу, що ти чудак. Він просить мене познайомити його з дівчиною! Бідненький! Як це вам подобається! Він потребує няньки! Гаразд, я можу. Але що ж ти за макуха, що не можеш сам підійти, нарешті, прийти за куліси й познайомитися. Тим більше, що вона тебе знає, бо ж тебе навіть всі собаки знають тут і на сто кілометрів навколо. Лишається тільки формально представитися... Що це тобі стрелило до голови?

— Те, що й усім дурням у цьому місті. Всі за нею озираються, всі подуріли, хочуть обов'язково познайомитися, ну, а в мене хіба душа з лопуцька? Цікава дівчина.

— Так? Але ж вона знає про твій роман з Людочкою.

— Що ти, що ти!?. Скажи ти!..

— Їй-бо.

— Та не може бути! (Чи іронія, чи жаль, скорше зла іронія). Не може бути!

— Точно. Бо ж хто цього не знає.

— І то правда. А це, з її погляду, такий вже великий гріх?

— Безперечно.

— Тоді ти мене зовсім заінтригував. Цікава. Цікава дівчина. Обов'язково познайом... Е-е... Між іншим, що там вони корзяють, що там вони мають ставити, що увесь город гомонить?

— Звичайну п'єсу. "Маруся Богуславка" називається. А місто гомонить, бо любить свій театр, та й немає іншої теми.

— А як ти думаєш, чи не вийде з того якоїсь єрунди... якого-небудь свинства, га? Як ти думаєш? Що то за п'єса?

— Проста п'єса. А втім, запитай репертком при Наркомосі (іронія). Хоч тобі нема чого турбуватися, бо в тій п'єсі тяжко знайти контрреволюцію.

— Мені завжди є чого турбуватися, завжди! Тут всюди так і смердить контрреволюцією, і завжди виходить якесь свинство, еге ж... То лише ти втратив

чуйність, хтось її тобі притуплює... Ну-ну-ну, не буду! Зрештою, до біса все. Мене цікавить інше. Мене цікавить та дівчина. Цікава дівчина! Обов'язково познайом. Гарзд? Чого ж ти став такий кислий з виду?

— А того я кислий, голубе, що я сам з нею мало знайомий, от що. А вдруге — роля зводні мені не до серця. Зрештою, ти в надзвичайно вигідному становищі взагалі, бо можеш познайомитися з кожним громадянином і громадянкою сам дуже легко і просто — викликати до себе до кабінету. Прийде, брат, кожен і кожна, як ягня...

— Ти думаєш, що це був би найкращий спосіб? Гм... Подумаю...

У Павла холоде на серці. А Сазонов після цих слів посміхнувся, повів бровами, замислився, а потім додав іронічно, загадково:

— Боюся, що якщо до того дійде, то тоді вже історія мого роману з Людочкою, з нашою "Генеральною лінією", буде неактуальна.

По тих словах, що ще дужче збентежили Павла, Сазонов встав і, весело відсалютувавши по-піонерському, пішов швидко геть. За ним звівся лотиш Зайдешнер і, як тінь, посунувся слідом.

Загула "емочка", прошелестіла гумами попід вікнами. Відійшла.

Павло лишився сам. Почуття досади навально обгорнуло душу. І почуття нудьги. "Ну і хто ж тут кого обставив?! Хто тут лишився в дурнях?" Побачив, що він полював за одним, за своїм, а виявилось, що десь за ним самим полюють ще краще. Ой, полюють!.. Він ще ніколи не знав цього відчуття — відчуття, як до тебе пхаються з чобітьми в саму душу... З брудними чобітьми і в найінтимніші куточки душі! Як і не знав ще відчуття польованої людини... Інтуїція підказувала йому, що десь снується невидима тонка павутина, в якій він може заплутатись і вже ніколи не виплутається. І ні за що, ні про що. За здорово живеш. Яке безглуздя! І снують її різні якісь темні сили, чорні духи. А найперше — снує її цей Пінкертон з обличчям Собакевича, що насправді не такий дурний, як завжди здавалося й здається. О, цей дух тьми, проклятий вістун всеубиваючого й паралізуючого жаху!

Однаке він не на такого натрапив! Подивимось!

Та почуття досади й неспокою не минало.

В такому тяжкому й розсіяному настрої Павло відрухово, зовсім підсвідомо подзвонив до театру, ніби хотів щось сказати важливе... комусь... Але з театру озвався якийсь шорсткий мужеський голос, і Павло поклав рурку на вилку, так і не сказавши, кого йому треба...

Стояв і тормосив чуба. А тоді враз шарпнув зі стола таємний обіжник, упавши на нього оком, і хотів подерти... Але зупинився. Поважив обіжник в руці, погойдав... І, зітхнувши, вкинув у нижню шухляду стола. На самий спід.

VI

Храм Мельпомени...

Сіро-сталевий і блідо-зелений кольори милують око, заспокоюють душу, вічно збентежену, наполохану, втомлену рудими кольорами часу — не тільки рудими для ока, але й, що головне, для душі. Все-бо до відчаю руде в цей час, прямо й посередньо,

формою й змістом... Воно мало бути червоним, але червоний колір линияє ж так прикро, від вітрів і дощів, від бур і від буднів... Правда, стовпці, паркани, дерева й телеграфні стовпи побілено білим (вапном) на всіх вулицях міста Нашого, але це не тільки не міняє загального стилю рудої дійсності, а лише підкреслює її, як груба риса, підведена під усім унизу, завгрубшки в цілий метр, починаючи від землі. З тим біленням парканів та стовпців взагалі вийшла ціла комедія, але про це десь згодом. Домінантою лишається колір рудий — форма і дух, змісл, суть. Це — епоха. Історична епоха рудої істерії (червоної в теорії). Червоний колір, колір революції, колір живої бурхливої крові, колір вогню звироднів геть і набув відтінку безглуздя в безкінечній градації. В людські-бо справи втручається час і стихія, й тому епохальний колір червоний зжовк і набув Градації фантастичної в усіх ділянках, матеріальних і духових... От як той прапор на дзвіниці — з червоного він став жовто-рудий, божевільний, рябий. Малярі рятують той колір епохи, все підновлюють, а він рудіє знов. А його знов підновлюють. А він рудіє. Так і триває Сізіфове змагання малярів епохи, загрожуючи стати вічним, невиліковним, як тихе потьмарення розсудку. Щоб таки перемогти стихію і час, і логіку, щоб люди не забували, що тепера червона епоха, а не якась інша, про це, крім упертого фарблення стін, всюди ще кричиться й наголошується — виповнюється життя й людські душі червоними плякатами, червоними (рудими своїм змістом) книгами, червоними (рудими своїм зміслом) віршами, червоними (рудими в дійсності) назвами — "Червоний Шлях", "Червоний Комунар", "Червоний Клич", "Червоний Плут", "Червоний Серп", "Червоний Ратай", "Червоний Лимар", завод "Червоний Ливар", "Червоний Пролетар", "Червоний Селянин", "Червоний Робітник", "Червона Зірка" і навіть "ЧЕРВОНА СИНЬКА"! І навіть "Червоний Учитель", і навіть "Червоний Парикмахер"... Люди сміються, кажуть, що "парикмахер", тов. Корнієнко червоний тому, що вічно п'яний. Але тут не до сміху, бо той парикмахер не один, не сам Корнієнко, а ціла артіль їх, і це над нею висить здоровенна така вивіска, офіційна вивіска, так що й сміятись небезпечно...

І ось в цю "червону" епоху сіро-сталевий і блідо-зелений кольори милують око, заспокоюють душу, рятують її від рудого божевілля.

Це так гарно, так спокійно виглядить театр. Він, як тихий і радісний острів спасіння в розбурханому й підступному морі рудого шалу й рудого відчаю — "Прийдіть, страждущі й обтяжені!.."

Це душа міста. Відтоді, як скасовано релігію, відтоді, як церкви, що колись були душею міста, позакривано та поруйновано або обернено на склепи для утиль-сировини чи на зерносховища, — театр посів їхнє місце — він став душею міста Нашого. Він є й його центром. Він височіє в самій середині — яко центр фізичний і духовий. Колись за такий центр правив Успенський собор зі своєю височенною дзвіницею, але тепер це тільки пожежна каланча, натомість піднісся цей сіро-сталевий і блідо-зелений будинок всією своєю кількаповерховою громадою й таємниче-величаво мерехтить тепер на захід, на південь і на північ, масою скла своїх великих вікон і сталевим відблиском пілястр. На схід не мерехтить, бо в той бік він стоїть потилицею... допоміжними службовими прибудівками та Гаражами.

З фасаду — це дуже імпозантний будинок. Гордість міста Нашого. Але він ще більша гордість міста Нашого не з фасаду, не з матеріальної сторони, а з середини, — своєю функцією. Ставши-бо душею міста Нашого, він на цій позиції заступає собою тепер аж всі одинадцять церков. Він і збудований так, як будуються (чи будувалися) церкви — брамою на захід, вівтарем до сходу.

І до цієї місії великої покликано його найвищим урядом "усіх шістнадцяти Республік", а не якоїсь там одної. З волі того "найвищого уряду", що єдиний керує життям і душами всього живого й напівживого, й усім мертвим на цій землі, він є — Другий (чи Третій) Державний Театр Республіки. Ставиться в дужки "чи Третій", бо різниця на один номер зовсім не суттєва. Головне — він належить до кількох найперших духовних фортець Республіки, підпадає під її опіку й контроль, під прапор і під охорону.

Всі про це знають. І то знають не тільки тут, а й по всій Республіці. І хто б не йшов мимо — обов'язково поверне голову.

На сповид — ця душа зараз спить. Заплющені очі, закриті двері. Не вирує біля нього публіка (народ) вечорами й святами, як звичайно, лише поглядає оддалік і чекає нетерпляче, коли ж тая "душа" прокинеться. Спить. Але, то на сповид. А в дійсності не так. Хоч театр і закритий зараз і немає в ньому вистав, але в нутрі, всередині його б'ється бурхливе й могутнє серце — там іде зараз шалена, напружена праця.

Щоб збагнути значення цієї фортеці як слід, до глибин, а, зокрема, щоби збагнути, чому люди так нетерпляче поглядають на зачинені двері й заплющені очі цієї сіро-сталеві й блідо-зеленої цитаделі, треба заглибитися дужче в сказане натяком, а то саме — що після ліквідації урядом і партією церков їхні функції перенесено на театр. А це означає, що з нього зроблено основний, центральний, нерв духового життя мас, основне знаряддя формування людських душ й глибокого щеплення їм нової ідеології, нової релігії... Справедливість вимагає об'єктивного ствердження, що не йому відразу цю функцію призначувано. Основними знаряддями формування людських душ (по ліквідації церкви) мала би бути преса, радіо, література, творців якої навіть згорі найменовано "інженерами людських душ", але ці знаряддя не витримали іспиту, стали чомусь до того малопридатними, малоуспішними, через зубожіння своє, через втрату ними найкоротшого шляху до людської душі, через спростачення, через трагічне каліцтво, що їх спіткало. Могутні в принципі (як засоби формування людської "масової психології"), преса, радіо й література втратили секрет своєї сили, і сила та висякла... Як той біблійний Самсон мав секрет своєї фантастичної сили в довгому, ніколи й ніким не стриженому волоссі, що не бачило ножиць, яко чужого засобу підганяння волосся до чужого смаку, потреб і уподобань; коли ж волосся Самсонові було підрізано, сила його зникла... Таке щось сталося й з пресою та літературою — десть утято секрет їхньої сили, десть в примітивній лабораторії державної пропагандивної штуки підрізано той секрет, і преса, радіо та література стали кволими, безсилими, дезорганізуючими, а не організуючими чинниками у відношенні до людських душ... Тоді (й через те), скажімо, у місті Нашому наперед вийшов і основним знаряддям впливу на маси став театр. Такі

функції на нього покладено. Й тому держава так ним опікується. Й через те державі театр підпорядкований, а репертуар перепускається через дуже густе решето контролю спеціальним органом при державній пропагандивній машині — т. зв. "Реперткомом" при НАРКОМОСІ, найвищому керівному штабі в справах людського духовного життя. Новітні пуритани проголосили війну старому, "дрібнобуржуазному" значенню театру, воюючи проти "мистецтва ради мистецтва", "розваги ради розваги", й зробили з храму Мельпомени могутній засіб активної боротьби за "торжество комунізму", за зміцнення й закріплення в найширших масах престижу й маєстату уряду та партії почуття пошани й послуху їм. Велике мистецтво театральне, чародійну силу лицедійства поставлено на службу хоч і громохкій і в цій країні найголовнішій, але все ж буденній, надто практичній і в тій буденщині мізерній меті.

Ось таку функцію приділено цьому театрові. Але оскільки все в світі має в собі дві сторони, "орла" й "решітку" (досадний для декого закон природи), й іноді криє в собі власне кричуще заперечення, то, мабуть, цьому досадному законові природи підданий і цей театр.

Зі звороту, з "решітки" (хоч цьому належалося б бути з "орла", але ж у нашій благословенній країні все навиворіт!) — це таки справді душа міста Нашого, справжній храм людської культури. Так його й називають всі. Так його називає навіть простий і нехитрий Харитон, завгосп і сторож цього театру, — "Храм культури!". Бо він живить людські душі ще чимсь, що сягає трохи далі пласких замірів пуритан, він живить їх великим мистецтвом, що все ж є завжди мистецтво. Він живить їх тим, чим живить людей, здібних мислити й відчувати, книга помежи рядками. Бо театр володіє секретом хвилювати людські душі в такій мірі, як ніщо інше, хіба ще пісня й музика, але пісня й музика — це ж теж складники театру. І тому люди, на яких вже не діє ні преса, ні радіо, театр виповнюють завжди по вінця. Пресу ж і радіо люди в місті Нашому якщо й читають та слухають, то тільки з примусу (особливо те "радіо", що по дротику, а іншого тут і немає), — вони споживають цей "духовний харч" з огидою й досадою, так, як людина глитає бридку мікстуру. І лише театр розкриває їхні серця чарівним ключем... Особливо цей театр, краса і гордість міста Нашого. "Особливо" тому, що в нім дібралися гарні мистецькі сили, талановита молодь, що оволоділа мистецтвом полонити людські душі... А ще тому, що ту талановиту молодь направляє організуюча воля мистецького керівника, колишнього учня й соратника незрівнянного Леся Курбаса.

На сповид — ця душа зараз спить. Але за закритими дверима йде напружена праця, й ціле місто заінтриговане.

Вже три місяці не було вистав. Та скоро все місто має бути здивоване чимсь оригінальним. Чимсь таким, чого ще не було, — про це всі говорять. Говорять так тому... що так хочуть. Ану ж справді! Чи, може, дарма колектив театру так посилено працює! Навіть від тарифних відпусток відмовилися в середині весни, в найкращій порі року, а перенесли їх на кінець літа, а може й на осінь. І працюють, працюють, працюють. Заздалегодя вивішений анонс голосить про якусь "Марусю Богуславку". Що за така "Маруся Богуславка"?! Це інтригує. Чому стільки шуму заздалегодя?!

А тим часом все дуже просто. І шум заздалегодя пояснюється досить прозаїчно. Три місяці вистав не було в театрі тому, що репертуар вичерпався, видихався, всі п'єси "збиті", як черевики в старця від довгого вжитку, і інтерес до театру послаб. Тоді поступило завдання від начальства не робити дефіцитних і вже безвпливових вистав, а натомість зробити "творчу" перерву й приготувати щось особливе, щось нове, щось таке, що найперше наповнило би касу, а потім — щоби воно нагриміло й нашуміло, й піднесло театр знову на "належну височінь". І те "гриміння" та "шуміння" почати вже заздалегодя, мобілізуючи увагу всіх!.. Такий ось клопіт був у вищого начальства, у тих, що розпоряджають цим знаряддям формування людських душ.

Окремий же і ще більший клопіт був у мистецького керівника цього "знаряддя", в Сластьона. Клопіт Сластьона був у тім, що не було чого ставити. Це вічна біда, а якщо вже на те пішло, вічна трагедія сучасного режисера, справжнього режисера, а не якогось "Гаркуна-Задунайського"; останні таки мали до вибору чимало запропонованого і дозволеного згори — "Сатану в бочці", "Кума мірошника" і ін. "шедеври", рекомендовані реперткомом Наркомосу без жодного сорому. Але Сластьон волів би повіситись, аніж поставити "Сатану в бочці". Та й колектив його не став би над таким працювати, — не так він вихований ним. І тому мав проблему — "що ж ставити?!" Куліш? Заборонений... От він би всю душу віддав, щоби здійснити свою давню мрію, поставити "Патетичну сонату", але — цю мрію треба тепер поховати навіки. Крапка. Винниченко? Заборонений. Корнійчуків "Платон Кречет"? Скільки ж можна!.. Всі вже його бачили й перебачили, його колектив і він сам витисли з себе всі творчі соки й здібності, щоб зробити з цієї речі добру виставу. Вони її зробили. Був успіх. Але скільки ж можна!?. Разів зі сто йшла п'єса за ці роки, але останній раз було продано тільки... три квитки! Всі інші п'єси, які тільки дозволені до вистав, або до краю затягані, або — соромно було би такому колективові їх ставити, плямити свою репутацію, як-от, скажімо, поставити того самого "Сатану в бочці". Можна би було ризикнути поставити дещо з найновіших п'єс, правда, банальних, правда, простацьких славословлень ріжним вождям партії й уряду, але все ж — новотворів, одначе в такі часи, в атмосфері боротьби з різними "ухилами" й "ухильниками", в часи, коли "вожді" злітають геть, як голівки будяків під палицею, й щезають невідомо де, а все про них написане підпадає осудові й ліквідації (здебшьша разом з авторами), а також в час, коли тяжко угнатися за викрутасами й змінами т.зв. "генеральної лінії", ставити нові речі — дуже великий ризик. Хіба не було вже зняття приготованих речей і ламання всього геть перед самісінькою прем'єрою! Що ж ставити!?

Ось над цим бився давно режисер і мистецький керівник Сластьон. Шукаючи чогось підходящого, вигідного й безпечного під кожним оглядом, він радився зі своїми помрежами, скликав наради цілого колективу для обговорення ситуації та накреслення творчих планів. Раз з одчаю зробив пропозицію (в жарт, звичайно) піти по лінії найменшого опору й взяти справді до робочого плану, як чергову річ, "Сатану в бочці" (і навіть показав усім примірник цієї сміхотворної п'єси, надісланий з самого центру) — зчинилася ціла буря, регіт, обурення, тюкання на адресу того Наркомосу, що таку біду

прислав, і навіть заяви декого, що якщо таку п'єсу ухвалять ставити, то "прощайте! йдемо в колгоспи буряки полоти, або на Донбас вугілля довбати!"

Та "без реперткому — ні кроку нікому"; все ж таки довелося вибирати з матеріалу рекомендованого тією всесильною інституцією, шукати щось, що відповідало би бодай приблизно всім вимогам, таким суперечливим і незмістимим: і щоб було гарно, не халтурно, і щоб було модерно, і щоб було неполітично, і щоб було сценічно, і щоб було витримано ідеологічно, і щоб було естетично, і щоб було виховавчо-практично, і щоб було гарне елементарно, і щоб було утилітарно... і т. д. В цих чудернацьких пошуках і прийшов щасливий помисл дівчатам — запропонувати "Марусю Богуславку". Мірило всіх вартостей п'єси, на їхню дівочу думку, в тім, що вона починається з прекрасного слова "Маруся". Інших аргументів не було (бо не знайшлося), та й не треба. Пропозицію цю всі інші підняли на кпини. Сластьон її категорично відхилив. Мотиви (ті, що й в усіх): хоч п'єсу і рекомендував Наркомос — п'єса сама маловартісна. Трохи-трохи ліпша за "Сатану в бочці". Щось виключно незграбне. Стара-престара тематика, неактуальна, несучасна, неспівзвучна; занадто велика відірваність від епохи, забагато шароварщини. Та ще й віршем написане — хто з публіки той вірш (та ще такий "дубовий", неоковирний) слухатиме! Це загрожувало би провалом театру. Підемо краще буряки сапати чи вугілля довбати! "Хто на буряки?!"

Але на другий день Сластьон скликав знов нараду помрежів і найліпших акторів й на ній, торсаючи за звичкою свого вічно скуйовдженого чуба, заявив:

"Устами младенців глаголеть істина!.." І довів, що конче треба ставити "дівочу п'єсу" — "МАРУСЮ БОГУ СЛАВКУ". Він простудіював її старанно за ніч від "дошки до дошки" і навіть уклав уже робочий план. Всі були здивовані, але Сластьон, з властивою йому здібністю захоплюватись ("вже готовий!" — муркнув хтось, знаючи добре властивості цього їхнього "фанатика" потрапляти в полон якісь ідеї і тоді вже хоч кілля теши на його голові!), довів усім, чому цей помисл "младенців" дуже щасливий. По-перше — це ж абсолютно аполітична п'єса! І вже в ній навіть найбільший "ловець політичних бліх" не знайде жодного політичного, ані "правого", ані "лівого", ані "перпендикулярного" ухилу. Гарантія! П'єса ця не має нині жодного політичного начала й політичного значення — як і всі п'єси такого типу на побічну або занадто старовинну тематику. Пригадати "Лісову пісню" або "Ніч під Івана Купала"... По-друге — п'єса надзвичайно сценічна, дуже вигідна до постанови, має багато суто театральних ефектних можливостей, а це, зрештою, головне, бо якраз це може забезпечити їй успіх у простого глядача. По-третє — п'єса екзотична, і ця екзотичність — річ неоцінима, в ній найбільша запорука, що глядач буде захоплений, маса любить такі треньки-бреньки, лірику і красу невідомості. По-четверте — п'єса дуже барвиста щодо зовнішнього оформлення, дає можливості мистцям розгорнутися вповні, на всю широчінь і глибіню ("якби тільки ті майстри були!" — на цім місці режисер завжди тяжко зітхає, бо це його вічна біда і клопіт — брак художника; не взагалі художника, а доброго театального майстра, творця). Так само вона дає можливості розгорнути костюмерам і бутафорам. А це дуже важне. Маса любить блискітки-брызкітки, оту всю

мішуру казкову...

І, нарешті, — п'єса затруднить собою увесь колектив, бо всі в ній знайдуть своє місце, свою точку прикладення сил, — багата на масові сцени, вона дає можливості для використання всіх...

Словом, п'єса відповідає на всі сто процентів їхнім потребам. Найбільше сценічних можливостей, і жодної політики! Сама "археологія", а значить жодного ризику для театального колективу й його керівника. Для дирекції також. І найбільше шансів на успіх у мас. Пригадати тільки, який успіх мала така аполітична "Лісова пісня"!.. Захоплений і екзальтований Сластьон, як завжди, при кінці всіх переконав і загітував, і наелектризував.

Так і було вирішено — вони ставлять "Марусю Богуславку".

Ось така передісторія того анонсу, що висить тепер (давно висить!) на театрі й упоперек площі, в центрі, й виконує завдання начальства — "робить шум і грім, і движеніє в народі".

* * *

Аті Дахно Сластьонові аргументи не дуже сподобалися. Більше того, — зовсім не сподобалися. Як і ще декому з її друзів. Дерзка її душа хотіла чогось іншого, екстранадзвичайного, небуденного, шукала сміливого лету, ризикованого, але хвилюючого, ради якого тільки й варто жити, творити й мучитись. Вона шукала можливості пограти з вогнем, спробувати силу мистецтва на масах не для розваги тільки, не для усолоджування й колисання, не для присипляння різними треньками-бреньками, блисками-лисками, а для того, щоб сказати правду, часом страшну, може, гірку, але правду, так, як вона її розуміє, для формування таки їхніх душ. Всі хочуть (ті, що командують нарадою) формувати ті душі. Вона теж хоче! Так, як велить її власна душа, як велить власне її сміливе й жадібне, дерзке своєю волелюбністю серце. Вона відчуває своє покликання до того, вона відчуває в собі сили для того — вони бурхають у ній і потребують виявлення у великому мистецтві, як, зрештою, й у кожного з юних її колег. Ради цього і тільки ради цього вона стала на цей шлях, пішла "блазнювати" на сцену. Вона шукала якоїсь великої нагоди завжди, ждала її. Але як того всього досягти! Коли завжди все диктується згори, коли завжди все хилиться не в той бік. От і з цією п'єсою — для чого їй та вся екзотика!..

* * *

Під час праці молодь захопилася п'єсою. В процесі заглиблення в неї, в процесі "вростання", "вживання" в ту "археологію", в древню ту епоху й її персонажів всі почали відчувати якесь особливе значення цієї п'єси, якийсь особливий чар її й якийсь позаплановий, позачасовий смисл її. Це п'єса про їхніх далеких предків. Про предків їхніх і про предків усіх тих Перебийносів, Кривоносів, Пономаренків, Курил, Дзюбанів і інших, і інших козачих нащадків, що там, поза стінами театру, виповнюють собою місто Наше й його околиці й завжди чекають там від театру якогось чуда, чогось надзвичайного. Від театру, що став їхньою душею. Це п'єса про далеких-далеких романтичних предків, що потрапили в турецьку чи там татарську, неволю.

Захопилася п'есою молодь, захопилися нею й всі, кожен по-своєму. В процесі праці виявилось, що ця п'еса влаштовувала всіх і всіх задовольняла, від режисера починаючи, через увесь колектив і дирекцію й аж до старого Харитона, завгоспа й сторожа театального включно, що працював з усіма цілі дні й вечори, свята й будні, як "допоміжна сила".

Молоді, імпульсивній та експансивній, п'еса імпонувала чимсь невловимим і дерзким, якимись натяками, як здавалося, чимсь, що, далебі, перегукувалося з сучасністю, якщо би його зуміти увімкнути в цю сучасність, але про це всі мовчали, не змовляючись, боячись те "щось" сполохати, боячись, щоб його раптом не вихаластали офіційні наглядачі там, угорі. А воно, те "щось", під'юджувало й поривало до праці, обіцяло велике їм задоволення ... якщо би хтось зумів увімкнути його в цю сучасність, якщо би хтось зумів увімкнути в нього іскру нового вогню, якщо би хтось вставив нову душу в ту всю "археологію". Тільки от — як? Як?!. Відомо, що саме тут лежить джерело багатьох трагедій і поразок, коли людина дуже чогось хоче, а не знає "як", бо те, чого вона хоче, — здебільше звичайна наївна фантастика й для здійснення її не існує ніякого "як".

Для інших — навпаки, п'еса була надзвичайна саме своєю "археологією", своєю невинною романтикою й екзотикою, блискітками-брязкітками й цілковитою аполітичністю, віддаленістю від ворохобної сучасності з її "генеральною лінією", від її досадних "кампаній" і "планів".

Для режисера і помрежів п'еса була цікава, як вдячний матеріал для мистецького виявлення всього колективу й як ефективний засіб піднесення престижу й слави театру в очах великих людських мас ще на один щабель.

Для дирекції п'еса обіцяла великі грошові прибутки, тривалий фінансовий успіх, бо при її сценічності вона ще й давала гарантію цілковитої безпеки щодо політичних ухилів, а значить — запоруку тривалості її на сцені. Жодної в ній політики. Отака собі наївна колісанка. Отакі собі екзотичні, турки й татари (яких вже давно не існує!), отакі собі безобидні запорожці (яких теж давно-давно не існує!), отакі собі одаліски й євнухи турецького паші, яких теж давно не існує, довгі століття вже минули, як вони зійшли з життєвого кону... Кохання турецького паші до дівчини з Богуслава... Мінарети... Мечеті... Гарем... Водограї... Синє море... Яничари... Спаги... Все це древня-древня, наївна мішура. Блискітки-скалки, пилوک історії. Силуетки сивої древности. "Археологія", — мовляв Сластьон. Для мас же, як для дітей, — давай казкову небилицю — отаку грайливу колісанку, щоби утекти од життя. А тут ще й сама назва, як казкова колісанка — "Маруся Богуславка". Ось на це все й розраховувала дирекція театру, сама нишком утікаючи від понурої дійсності і від лютої в ній відповідальності за найменші задирки на "генеральній лінії".

* * *

Колектив так втягся в працю й так захопився п'есою, відкриваючи в ній все більші й більші хвилюючі можливості, що було ухвалено не робити весною перерви для відпусток, а спершу закінчити працю над "Богуславкою", приготувати її, зробити

прем'єру — наробити нею шуму тріумфального, заінтригувати всіх, а тоді вже зробити перерву, мовби спочити на лаврах, — тобто піти всьому колективові у відпустки до початку осінньо-зимового сезону. А потім експлуатувати цю виставу цілий наступний сезон, додавши до неї трохи "силосу", "заповнювачів", тобто старого репертуару, різних там "Кречетів" та "Весіль в Малинівці", зробивши таким чином велику програму.

В розпалі такої праці театрального колективу раптом з "реперткому" наркомосівського (що, звичайно, приглядався й прислухався до душі міста Нашого й що в ній робиться) поступила "вказівка", зробити з аполітичної "Богуславки" таки політику — зробити річ політично загострену й актуальну — антитурецьку! Так вимагає момент. Зробити з "Марусі" річ пропагандивну проти Туреччини, "одвічного російського ворога", й взагалі проти всього "капіталістичного світу", ворога комунізму.

Виходить, що вищі володарі цієї "душі" не дримають.

Сластьон довго міркував над цією "вказівкою", посміхаючись іронічно й з досадою. Бач! Ті, що вершать долю їхню, не хотять речей аполітичних! Вони з усього хотять зробити ужиток, зробити політику. Хоч би і ціною обернення на халтуру!.. Ну, що ж... Політика так політика... — І зітхав, бідолаха.

* * *

Ось що вирує і ось що відбувається за сіро-сталевими та блідо-зеленими мурами мовчазної на сповид душі міста Нашого; ось що відбувається за закритими дверима й присліпними вікнами цієї сіро-сталевої цитаделі.

VII

Ентузіасти

День крізь день і вечір крізь вечір, і часто до глибокої півночі, коли вже в усьому світі, як то каже народна приповідка, "чорти навкулачки б'ються", коли вже все місто спить, в замкненому театрі в самім його свята-святих, сховано від стороннього ока, відбуваються містерії: вібує журлива орієнтальна музика й під її тягучі, ворожбитські звуки хтось чаклує — викликає духів середньовіччя... І їх знаходить повно: уявних старовинних турків і татар з їхнім величавим пашою, уявних древніх жидів і польських шляхтичів, спагів і яничар, дивних, печальних і сліпучо-гарних красунь — одалісок і рабинь, з усього світу нібито навизбируваних... Гойдаються танки... Вібрують пісні! Хтось уперто, наполегливо, деталь по деталі, камінчик по камінчикові відтворює давню-давню епоху, далеку країну й її химерну давно щезлу дійсність. Відтворює, повторює, будує... руйнує й починає знову... деталь по деталі... Ах, яка то тяжка праця! Але той "хтось" не здається й починає знову й знову, і знову. І вже це стає подібне до дресування змучених істот у великім порожньому цирку, де немає нікого з свідків, а лише мучаться ті бідні істоти зо своїм нещадним мучителем-дресувальником.

Той "хтось" — попелясто-русявий, розпатланий, охриплий чаклун, такий ще молодий, але такий уже старий, такий гарний і такий безпощадний. Мучитель! Такий ліричний і такий жорстокий. Мучитель! А ті "замучені істоти" — його люблена молодь, молоді ентузіасти (серед них лише кілька старших, заслужених), яку, молодь, він так мучить і яка його за це так любить і так часом ненавидить. "Ух! Роздерла б!" — каже

люта Ольга Шведова, дико обертаючи більмами своїх великих очей, коли нещадний чаклун примушує її, "зацьковану", знову й знову проробляти прокляту деталь мізансцени в сотий раз, бідолашна дівчина вже мліє від задухи і шалено палахкотить лютими очима на свого мучителя, — "роз-деррррла б!" Товаришки її теж такої думки.

А мучитель не зважає, хоч прекрасно й знає, який саме замір зроджується в тій бідолашній дівочій душі, розтерзаній ним. Він мечеться по сцені й по залі, відбудовуючи ту прокляту далеку й невідому епоху, командує своїми будівничими, геть захриплий і схвильований, і нетерпеливий, і категоричний — все мусить відповідати саме тому планові, який зродився в його душі! Він перевіряє цілі збудовані частини тієї епохи, відбігає від неї, віддаляється в темряву невідомого далекого (цебто в темну порожню залю), щоб подивитися з перспективи, сідає там верхи на крісло або й на балюстраду бельетажу й променючими очима пристально дивиться й "не дає всім жити"... Потім геть руйнує все, і мука починається знову.

Так по краплині, по деталі, по частині епоха та далека такії зроджується з нічого, зринає з небуття, стає дійсністю, відбудована подвійними невідьниками, — так нещадно мученими рабами в епосі древній, а ще більше мученими тепер своїм головним майстром, як тії "раби єгипетські" (це хтось з мучених так охрестив себе й усіх своїх колег). Хоч ціла праця з несамопитим Сластьоном давно охрещена вже "каналськими роботами", терміном епохально дещо ближчим.

Коли вже всі вибиваються з сил, тоді мучитель збирає своїх "рабів єгипетських" і рабинь в коло на сцені, сідає посеред них, відпружений, і розповідає їм веселі анекдоти, добуваючи вибухи сміху, перед тим як почати їм викладання театральної премудрости та різних повчань, званих усіма "нагорними проповідями", часом терпких, як полин.

* * *

Атине життя праця виповнювала по самі вінця.

На неї покладено найбільшу відповідальність і найбільші надії, вона, відчуваючи ту відповідальність і ті надії, поринула в свою роль з головою. О, щоб бути "зіркою", мало мати хист і мало мати красу, хоч би й таку, як вона має, треба ще й багато, дуже багато працювати, їй доручено головну роль, й вона тепер мусить забути, що вона Ата, що вона сучасна дівчина, вона — Маруся Богуславка, дівчина з древнього Богуслава, а потім горда невідьниця-рабиня, а потім горда східна княгиня, майже цариця... Вона мусить воскресити ту древню-древню дивну істоту, давно зітлілу на порошок, вжитися в неї, стати нею. І найтяжче — що треба бути тією прапрадавньою Марусею Богуславою, жити в цім перевтіленні вдень і вночі, і в той же час не можна перестати бути сучасною дівчиною, бо серце її живе і б'ється сьогодні, і від того "сьогодні" вона все-таки утекти не може.

Колектив "мучеників", очолений "мучителем", складається з великого числа людей — акторів, допоміжних керівників, технічних робітників та службовців (обслуговуючого персоналу), а якщо би ще приплюсувати сюди юних студійців (учнів), то це би була ціла армія.

Серед акторів — кілька зірок.

Серед дівчат перед вела Ата, душа всього колективу, що ось-ось мала стати заслуженою акторкою республіки... Про це нишком, але уперто поговорюють, хоча сама вона вважала, що вона ніщо, що їй треба багато, багато й багато працювати й тоді, аж тоді, аж тоді, може, вийде з неї хоч пів-Заньковецької... Та природа наділила її не тільки скромністю й хистом в галузі обраного фаху, а ще й феноменальною упертістю та працездатністю.

За нею йшли її найліпші подруги — Ольга Шведова, Оксана Чоботар, Люся Жабка, Христя Карабан, прозвана "Аніка Воїн" за те, що раз грала хлоп'ячу роль джури при якомусь там генералі, Ната Бондаренко, Матильда Боброва зі славного роду Бобрових, Варвара Курило, Ліда Ісаєва — "жидівка вихрестка", як її дражнили хлопці, бо вона жидівка, і Марія Безбородько. Перераховуємо їх всіх поіменно тому, що роль їхня буде непроминальна в цій повісті, як і в житті. Ось це, так би мовити, основна дівоча бригада, не рахуючи студійок, здебільшого піонерського віку стригунців з прославленими у віках прізвищами Кривоносів, Кисілів. Паліїв, Перебийносів, Сірків... Дівоча бригада — це було блискуче сузір'я не тільки красунь, а й талантів, окраса не лише театру, а й взагалі міста Нашого. Товариші (хлопці, звичайно) прозвали, цю веселу чарівну дівочу бригаду "ДІВЧАТА НАШОЇ КРАЇНИ", за назвою однієї п'єси (Івана Микитенка), яку вони грали колись. "ДІВЧАТА НАШОЇ КРАЇНИ"! Краса й гордість Мельпомени й об'єкт зітхань всього хлоп'ячого й мужеського населення міста Нашого й його найдальших околиць.

"Дівчата нашої країни" становили дуже міцно злютовану групу, дружну й веселу, хоч були вони різного т. зв. "соціального походження". Були тут дочки селян і дочки індустріальних робітників, були тут і дочки колишніх "буржуйчиків", як-от Люся Жабка, донька колишнього дрібного місцевого крамаря (дореволюційного), власника крамниці дрібної галантереї, про що вона сама тільки чула, але вже не пам'ятала свого батька й матері, загиблих в хаосі перших років революції. Були тут і взагалі невідомо чії доньки (для загалу невідомо), як-от Ата, "Ататюрк", їхній дівочий "отаман", "отаман" усіх "дівчат нашої країни". Бригада була настільки дружна й брова, що, наприклад, у грі в волейбол з командою хлопців набивала останнім, в користь "усіх дівчат нашої країни!"

Мужеська половина колективу не була такою злютованою, бо ж хлопці більші егоїсти й індивідуалісти, й їм не властива така міцна дружба, як дівчатам.

Зіркою серед хлопців, до пари Аті, був Григорій Мороз, колега знаменитого Донця, заслуженого артиста республіки, й сам кандидат на такого "заслуженого". Його протилежністю був Січкаренко — досить бліда фігура, але з несамоовитими амбіціями й претензіями, єдина, мабуть, на увесь колектив особа, так шалено й так явно одержима комплексом злоби до всіх, виплеканої на буйному ґрунті заздрості, — заздрості до ліпших і до кожного, хто вище нього в ієрархії вартостей театру й взагалі. Решта — були добрі, працюючі й талановиті актори з великими перспективами й можливостями, що росли кожноденно в напруженій праці й шуканнях.

Як не дивно, але серед "дівчат нашої країни" таких осіб, як Січкаренко, з такими рисами заздрості й інтриганства зовсім не було. Тому що це не театральна богема

старовинного зразка, а все молодь сучасна, з однаковими об'єктивними передумовами, перед якою стелився шлях однакових творчих можливостей, де кожен міг досягнути максимум, аби лиш хотів. Через це, як нещасливий виняток, призначений стверджувати правило, Січкаренко був об'єктом іронії й тихого глуму. Він це знав і платив у стократ. Особливо він божевільно... не влюбився, ні!.. божевільно ненавидів Ату. Бо розум йому зовсім завертало від заздрощів. Дехто думав (і жартував), що це від безнадійного кохання, бо дівчина ані руш не звертала на нього уваги, та це неправда. Він не був настільки наївним, щоб без шансів закохуватися в таку.

Крім акторської частини, театральний колектив виповнювали ще люди різного фахового профілю, як-от — декоратори, бутафори, костюмери, механіки, електротехніки, білетери й інші допоміжні робітники й службовці.

Якщо поминути славних "зірок" та мистецького керівника з директором, то найоригінальнішою з усіх постатей театру був, безперечно, старий Харитон — вічний завгосп, сторож, розпорядчик матеріальної частини сцени й найкращий її знавець, і взагалі — "за старшого куди пошлють". В цілому ж — він "батько театру". Не взагалі театру (ця роль ніби належить Кропивницькому), а оцього театру, "хазяїн" його, як його величали, бо він найстарший тут стажем театральним, він був при побудові цієї споруди 30 років тому, вступив в обов'язки його завгоспа, на цім посту пережив усі бурі війни й революції, й анархію, зберігши в тих бурях театр від розграбування й поругання, і на цім посту лишився й тепер. Він любить цей театр, як своє власне дитя. Він пережив усіх знаменитих режисерів і знаменитих акторів, і незчисленних антрепренерів, різних "Гаркунів-Задунайських", пережив різні влади, пережив різні напрямки й різні епохи в театральній історії, все... Все те щезло, зійшло в непам'ять, а він — ні. Він собі існує й гордо походить, як переможець, по всіх поверхах і підземеллях театру, погукує й покрикує, яко господар, чекає нових зірок і нових періодів та напрямків в розвитку театру, присутній на всіх нарадах та при всіх починаннях, подає свої зауваги й мудрі поради; допомагає декораторам, робітникам сцени, електрикам і директорам, усім, — тягає "ставки" й лаштунки, забиває цвяхи де треба (й де не треба) і — вічно посміхається своєю доброю, батьківською посмішкою. Вона, та посмішка, у нього якась сонячна — добрячі його очі проміняться внутрішньою негасимою радістю, що назовні розбігається безліччю малесеньких зморщок навколо очей, які розходяться (сяють!) радіусами в усі боки. Він ту посмішку носить всюди, погукує та покрикує. І ніхто без його згоди нічого не може й не посміє тут зробити. Не тому, що його, скажімо, директори бояться, а тому, що така вже тут жартівлива традиція, така ознака доброго тону, такий порядок — питатись про все в "найстаршого", в Харитона. Жартома, але питатися. Він тут, як англійський король, — царствує... ну, а управляє вже директор та мистецький керівник.

Ще на свій кшталт оригінальна постать — замдиректора, товариш Сметана, прозваний "комісаром". Він же й цікава постать взагалі в місті. Тому він потребує окремого портрета.

Комсомольців у театральному колективі досить значний процент (навіть Мороз

комсомолець), але з партійним т. зв. "прошарком" було зовсім зле. "Прошарок" той увесь складався тільки з двох осіб — з директора та його заступника, тов. Сметани.

Ну, директор Ткач — такий собі партієць, що нікому не ліз з тим у вічі, хоч і належав нібито до верхівки партії; спокійний, стриманий, малоговоркий, вічно заклопотаний своїм театром, який він дуже любив і через те (на думку партійних зверхників) був досить пасивний як член партії. А як на думку редактора місцевої (вірніше, обласної) газети "Червоний Комунар", то й "досить загадковий". Але це була людина з досить сильним і самостійним характером, і йому в дуже великій мірі завдячує театр своїм існуванням. В справі мистецького керівництва Ткач зовсім не втручався, хоч і був присутній (бо запрошуваний) завжди на нарадах, одначе речі апробував до вистави завжди після думки Сластьона, беручи на себе повну відповідальність за все на підставі тієї думки. Ткача всі шанували й виказували йому це належно, — він був як батько, що тримав усе вкупі.

Натомість друга половина "партійного прошарку" театру, заступник Ткача товариш Сметана — це щось зовсім інше, що не користалося жодною пошаною в усього колективу й було більмом на оці, а зрештою, не мало аніякісінького значення. Це був би дуже цікавий персонаж для доброї комедії. Та зрештою, він зіграв і ще трохи дограє химерну свою роль в комедії життєвій. Зсутулений, заїкуватий, пристаркуватий і малопомітний чоловік, але по-своєму знаменитий, своєрідна історична постать міста Нашого.

Характерний цей Сметана тим, що мав Божий дар спритно достосовуватись до ситуації та був одержимий вічним бажанням усім догодити (не усім взагалі, а всім власть імушим). За думкою аборигенів міста Нашого, він міг би правити за ілюстрацію до чеховського хамелеона. Яко заступник директора, Сметана особливого нічого не робив, тільки сидів у директорській кабінеті або "стовбичив" там ("стовбичив" — це за виразом Харитона), коли не було місця сісти, та тягся всюди за ним хвостиком, як його тінь або як нитка за голкою. В цьому й полягала його функція заступника. Коротше кажучи, він виконував роль своєрідного політкомісара при Ткачеві, "на всяк випадок" приставлений на цю роль не ким іншим, як Сазоновим. Негласно він ніби ще виконував обов'язки зав. секретної частини, чи пак "спецвідділу", тобто — "відділу кадрів". Але це неофіційно. Хоча доба явних політкомісарів на всіх ділянках ніби й давно минула, але практика неявних комісарів тривала, тобто приставлених "соглядатаїв". Таким був Сметана.

З основного фаху Сметана вчитель. Колись, ще за царату, цей Сметана учителював у церковноприходській школі (найбільшого приходу таки в місті Нашому, соборного) і прославився серед стовпів суспільства своєю ревністю в службі "царю й отечеству", а серед населення (а надто учнів) навіки прославився тим, що бив нещадно бідолашних малих аборигенів темної імперської провінції лінійкою по голові й навіть по губах за сакраментальне "мазепинство" — за невміння, і нездібність по-людськи, сиріч "благородно", говорити, за навертання "варнякати", тобто говорити по-своєму, як Бог повелів. Цією лінійкою вірнопідданий Сметана викрив і потаврував яко "мазепинців"

усе молоде покоління імператорських тубільців: "Мазепинець ти нещасний!"

Коли вибухнула революція, Сметана швидко переорієнтувався й став не чим іншим, як автокефалістом і... "мазепинцем". Та події розвивалися непередбачено швидко, він переорієнтовувався кілька разів, — при червоних "почервонів" і "розстригся" з автокефалії й став продкомісаром; при денікінцях якось викрутився й "побілів" і став завшколою; за Махна двічі "чорнів"; а як уже власть устabilізувалася советська, устabilізувався й Сметана й став посуватися успішно по урядовій драбині, як вірний і сумлінний, і "незамінимий" служака на різних ділянках. Вступив до державної партії. Згодом набув спеціального амплуа політкомісара. Вже не продкомісара, а ПОЛІТкомісара спеціального призначення. Та особливо такий ужиток зробив з нього тепер Сазонов, зовсім спростивши цю функцію до звичайного "соглядатайства", використавши той факт, що Сметана колись був автокефальним діячем і чимсь там ще в Денікіна; знаючи це, Сазонов накинув на Сметану уздечку страху та й зробив з нього найвірнішого собі, безсловесного попихача. В такій ролі, в ролі спрощеного "комісара" Сметана був при покійному Ляшенкові в дитреспубліці, як його ніби заступник; той боротьбист чи анархо-синдикаліст конче-бо потребував такої сметанівської "помочі". А тепер в такій ролі він при Ткачеві, та, далєбі, й при всьому персоналі театру. Тихенький, потайний, сумирний і нашорошений, як щур. Він не дивиться на боки й ні на кого, але бачить все. Такий сумирний і скрадливий, чисто тобі єзуїт. Сама смиренність. Ходить дрібненьким шажком, нечутно посувається. Говорить тихо, безвиразно. За такою вдачею й за віком йому би бути архіваріусом десть в якомусь монастирі чи що, якби вони були.

Скрашувала цю мізерну й несимпатичну фігуру тільки пікантна його слава, вірніше, слава однієї анекдотичної події з ним, що колись нашуміла на всі околиці й насмішила людей майже на пару десятиліть і тепер товаришить Сметані та й, мабуть, товаришитиме до гроба.

Прізвище його С м е т а н а, і він заїкуватий. Отже, років з 18 тому, коли Сметана працював яко директор найбільшої в місті "Ленінської" школи, приїхав до міста гість зі столиці — інспектор шкільництва при Наркомосі на прізвище Вареник і теж з а ї к у в а т и й. З нагоди приїзду такого високого гостя спілка РОБОС (профспілка робітників освіти) й вищі кола міста влаштували великий і пишний банкет. А на тім банкеті комусь (а дехто каже, що цей "хтось" і банкет для того влаштував спеціально) спало на думку звести до купи тих двох заїк, які досі не були знайомі, — цей "хтось" вирішив познайомити їх і тим сподівався трохи розважити суспільство міста Нашого. І ця мета була досягнута блискуче. На пишному банкеті в залі клубу РОБОСу їх і було зведено привсенародно: знайомтесь!.. Все завмерло з остраху й хвилювання, збагнувши, що це за диявольський жарт хтось придумав; деякі навіть подерлись на стільці, щоб краще бачити сцену знайомства Вареника з Сметаною, — в залі стало тихо. І в тій тиші відбулося таке:

— В... в... в... ва! В... в... в... вареник! — простиг руку інспектор.

— С... с... см! С... с... сметана! — випалив Сметана в тон і простяг руку назустріч з

великою важністю, набундючений з такої честі.

Інспектор збуряковів, затрясся увесь від образи, бо вирішив, що з нього глузують, копіюючи його нещастя, і — трах Сметану по вуху! Заля вибухнула з реготу. А Сметана інспектора й собі в ухо! І в друге!.. "Ага! Ти зневажати!.." І зчепилися Вареник з Сметаною. Билися вони смертним боєм. І могло скінчитися трагічно, якби не розняли їх. Але й так вийшло досить-таки трагічно — Сметана як сильніший і, виявившись раптом надзвичайно агресивним (і хто б подумав), добре потовк Вареника. Він виказав дивну силу, гонор і хорообрість у цьому бою.

Це було вперше і востаннє в його житті, отака боездатність, такий гонор і такий темперамент. Після того Сметана, опам'ятавшись, хотів з переляку повіситись — "що ж він наробив! Та ще з начальством!". Але не повісився, бо аж так далеко сягнути його сила характеру не могла. Тоді почав бігати з ідеєю перемінити своє сакраментальне прізвище, маючи нишком на думці убити двох зайців — змінити своє неfortunne, та ще й таке "мужицьке" прізвище (а він про це мріяв усе своє життя і тепер така прекрасна нагода!), а по-друге — сховатися від можливої помсти, від відплати того могутнього Вареника, яка, на його думку, таки колись мала впасти на його голову, — змінити прізвище — й шукай, Варенику, Сметани, як вітра в полі. Був Сметана й нема Сметани, а став з нього, скажем, якийсь Жемчужин, або Златогоров, або Орлов-Львов-Горкін... Попробуй тоді знайти Сметану! Він проводив цілі дні й ночі над добиранням прізвища і навіть втягнув у цю роботу таємно кількох своїх приятелів, а ті "по секрету" поінформували кожен приятелів своїх (звичайно, "найближчих і найвірніших"), і таким чином було таємно втягнуто в цю тяжку працю ціле місто. І яких тільки прізвищ не вигадувано й не подавано, — до Олександра Македонського включно... Скінчилося все нічим, бо знайшлися щиросердечні люди й одрадили Сметану від такого кроку, виставивши непереможні аргументи. По-перше — прізвище змінити не штука, а от, міняючи прізвище, треба ж змінити й заїкуватість, бо що то буде, коли, скажем, Олександр Македонський — і заїкуватий! Хто повірить! Треба змінити заїкуватість, а як ти її зміниш! Це раз. А вдруге — без заїкуватости само по собі прізвище його не таке вже й погане. Де! Навпаки! Чудесне прізвище! Був же ж десь композитор, славний на увесь світ, і теж називався "Сметана", і увесь світ йому з таким прізвищем б'є браво. Отже — прізвище гарне.

Так Сметана й лишився Сметаною. Але згаданий турнір з Вареником, отой його чин героїчний прославив його й навіки увів в історію міста Нашого, й відтоді він там возсідає, оповитий легендою, осяяний авреолею слави переможця великого наркомосівського Вареника. Хоч, сказати правду, неспокій, і тривога, і трепетне чекання неминучої відплати жили вічно в його полохливій, здисциплінованій і вірнопідданчій душі: ану ж Вареник того не забув і колись згадає про свою кривду на своєму урядовому Олімпі, а може, ще стане наркомом та тоді: "А подати сюди Тяпкіна-Ляпкіна! А подати лишень мені, столичному Вареникові, ту провінційну Сметану!" І що тоді?

Ще й тепер рецидиви цього страху мучать іноді Сметанину душу. Ану ж згадають

про ту ганебну бійку при якійсь черговій "чистці" партії чи "радапарату"!.. Що ж, що він комісар!?

Директор з своїм "комісаром" зовсім не числився. Не числилися й інші. Ніхто не визнавав у Сметані помічника директора, ніхто не визнавав у ньому заступника Ткача, бо ж він таким і не був. Він — "комісар", хоч офіційної такої посади він не мав й такого офіційного титулу він не мав права носити. Це начемила такий титул йому молодь, добираючи його до його делікатної функції й приставивши через це лапки. І пристав цей титул міцно, а звучав як прозвище, на зразок тих драстичних прозвищ, що їх дають пустотливі школярі найнелюбшим представникам казенного шкільного персоналу — "Комісар".

Молодь дозволяла собі різні вибрики, коли Сметана заходив за сцену під час інтенсивної праці колективу, — хтось невідомий чіпляв йому за хлястик піджака паперового хвостика, абощо, а серйозні люди серйозно віталися з Сметаною руками, вимащеними в грим... Цей жарт був оснований на тому, що Сметана мав вічну сверблячку в носі й завжди тер його долонями... Таким чином Сметана часто дефілював через усю сцену, через усі фойє й навіть іноді по вулиці з червоним або синім носом, поки йому хтось не звертав на те увагу. Раз такого його, розмальованого, зустрів у фойє якийсь язикатий знайомий з парткому, що за чимсь прийшов сюди:

— А, товаришу Сметано! А яку ж це ви ролю маєте грати? Чи не в "Марусі Богуславці?"

Сметана, уколотий нелюбим приятелем і мацнувши за носа, розсердився страшенно й перевершив сам себе, здобувшись на надзвичайний старечий дотеп:

— Турецького євнуха! — визвірився Сметана на того, хто питав, хотівши його в такий спосіб вилаяти. — Турецького євнуха!!

Про це взяв увесь театр, і всім було весело.

Найзнаменнішим було, що Сметана навіть не припускав, що з ним хтось так жартує (бо хто посміє жартувати з комісаром!?), а вважав це за вислід власної необережності й неохайности під час візити за сцену, де, звісно, "все вимащено в грим та різні фарби". Тому раз навіть видав наказа з власної ініціативи на форменому директорському бланку й розліпив його по всіх робочих місцях поза сценою, в червоному кутку, в лабораторіях і в ательє декораторів та бутафорів; наказ про те, що суворо забороняється неохайне поводження з фарбами, гримом і всіма "красящими веществами" (не зміг подолати труднощів своєї власної мови, щоб перекласти з "общепонятного"), — забороняється акторам і малярам під час праці братися за різні "публічні речі" — за публічні ручки дверей, за клямки, за крісла (йшов довгий перелік "публічних" речей, за які акторам заборонялося братись) ... По тому всьому йшов пишний підпис: "Замдиректора Сметана".

"Як у П'ятакова на червінцях!" — жартували ті, кому те все заборонялося. А деякі, особливо весело настроєні, дописували на "директорському" наказі ще й свої додатки до переліку "публічних" речей, за які заборонялося бідолашним акторам братися: "За публічні місця... За публічні ліхтарі... За публічних женщин і мушин..."

Так Сметана здійснював керівництво партії в ділянці театрального мистецтва.

Найкраще поводився із Сметаною Харитон, що якимось особливо, стихійно не любив Сметани. Коли Сметана з'являвся на сцені під час праці, Харитонові конче в цю хвилину треба було щось волокти через сцену — то якусь там "ставку" (величезну декораційну раму для кімнат і павільйонів), то грубий кабель електричний, то наставне "дерево", то "спинку" до "задника" або й просто драбину, — він пер таку ставку чи драбину, артистично обертаючи нею, просто на Сметану й гукав заклопотано, ділово, сердито, безцеремонно, так, як це вмів тільки старий Харитон:

— Гей! Гей! Гей! А відступімся, товаришу комісарє!! Соб! Соб!. Соб!!! — і пер на комісара щосили, наступав з тією жахливою своєю морокою, обертаючи нею. І куди би не повернувся комісар, у Харитона все виходило "соб!" Бо Сметана не знав, куди ж саме треба було повертати, як "соб!". Так Харитон заганяв комісара "соб" десь в пильний закапелок, на потіху молоді, і ще й бурчав сердито, й оком не змигнувши:

— Ах, ти Боже! І чого воно лазе!.. Не ходіть тут, товаришу комісарє, бо тут люди працюють!..

Це було зовсім неприємно Сметані, але не міг ні до чого причепитися, бачив-бо себе винним, бо не знав, куди саме треба повертати, коли Харитон каже: "Соб!" Через те Сметана став дуже рідко появлятися за сценою. Хай він скажеться, той Харитон! І що ти з ним зробиш!

І виходило так, що для Сметани на старості літ було тільки двоє найстрашніших і наймогутніших людей у всьому світі — Сазонов і Харитон.

Та цей замдиректора — це весела анекдотистика; хоч і життєва, але анекдотистика. Для скрашування буднів. Життя улаштоване мудро: щоб було в ньому над чим поплакати, та й над чим посміятися.

Воно (життя) постаралося й ще трохи, далебі, щоб зрівноважити з тим Сметаною, — до особливо комедійного додало й особливо трагедійного, а до різних снованих небилиць навколо театру й "Марусі Богуславки", до гострої інтриги додало ще трохи свого перцю, загостило її: воно вкинуло до театру ще й Сміяна.

VIII

Примха випадку

Сміянова течка, що він її було забув у читальні й що була потрапила на міліцейський смітник, не загинула. На неї якимось натрапив начальник міліції і, хоч він і не розумівся зовсім на малярстві, проте з професійного обов'язку змикитив, що тут щось може бути важне, і передав течку з помальованим папером начальникові НКВД. А начальник НКВД переглянув усе пильно й доглубався, що то не якісь там звичайні помальовані шматки паперу, а театральні рисунки і проекти декорацій до п'єси "Маруся Богуславка", назву якої й на деяких рисунках понаписувано. А так як він знав, що цю п'єсу ставить їхній театр, то взяв і подзвонив до театру, і між ним та директором відбулася приблизно така розмова:

— Слухай, директор! Ти нічого не патерал?

— Ні.

— Брош!

— Таж ні!

— Гаварі мне!.. Ви там ставіте ету "Маруську" ілі как ейо... Стало бить, гета принадлежит вам... Прийдіте заберіте!

Яке ж було здивування директора, режисера та помрежів, коли вони дістали до рук течку, передану начальником НКВД! У ній, поміж недбалими різними шкіцами деталей машин, фрагментами орнаментів тощо, були театральні ескізи, і якраз... до "Марусі Богуславки"! Проекти оформлення сцен, проекти костюмів, рисунки типів. Та які ескізи! Такій роботі міг би позаздрити не тільки їхній театр, а навіть найліпший московський, хоч там, як відомо, добираються найкращі мистецькі сили з усього ССРСР.

Почали дошукуватися, хто ж ті ескізи зробив. І на чиє замовлення? Шукали довго, і марно. Давали оголошення в газеті. Перепитали всіх місцевих художників і навіть усіх хоч трохи подібних до художників, чи це часом не він утнув. Марно. Ніхто таких ескізів не втинав. Ще якби йшлося просто про продаж, то, може, хтось і знайшовся б охочий одержати гроші, але тут ішлося про те, щоб здійснити ті шкіци на театральній сцені, і то якнайскоріше, можна сказати — негайно. Ні, на це сміливця не знайшлося. Так би, може, й не дошукалися, коли б не випадок; власне, коли б не жарт одного з помрежів, який з досади порадив запитати ще в Давида, знаменитого дурника, що шукав п'яте колесо, чи не він це малював або в того другого божевільного. Ідея всіх насмішила, як вдалий жарт. Одначе Сластьон якраз і вхопився за цю думку, — а чому б дійсно й ні? Як мистець сам, тобто до певної міри фантаст і "ненормальний", за його власним висловом, він мав свою оригінальну теорію (напівсерйозну-напівжартівливу) про те, що великі, неймовірно хороші речі неодмінно межують з божевіллям, а звідси — вони часом криються там, де ми ніколи й не запідозрюємо. Варіант з Давидом, звичайно, був забракований зразу, бо то вже явна була би нісенітниця, тут і Сластьонова теорія пасувала. Натомість щодо Сміяна, особливо на тлі всіх тих фантастичних легенд і байок, наснованих навколо цього імені, — то все можливе. І навіть по відношенню до цього імені: фантастика з ескізами видається зовсім не фантастично на тлі фантастики іншої... І сам Сластьон взявся до розшуків. І розшукав. І, на своє здивування та здивування інших, виявилось, що шкіци до "Марусі Богуславки" зробив таки Сміян. А для чого зробив — він і сам не знає. Так. Знічев'я. З божевілл я... Зі звичайної реакції на настирливу, часто бачену рекламу цієї майбутньої вистави. Ще що вразило Сластьона, це те, що Сміян ані збентежився, ані здивувався, а просто сприйняв факт його розшуків та заінтересованості його ескізами як явище абсолютно закономірне й саме таке, яке й мусило би статися неминуче... Нічого ані розпитував, ані нічого особливого сам не говорив. Відповіді його на запитання Сластьона видалися цьому останньому не тільки занадто скупими, а й досить-таки безглуздими. Ледве Сластьон виловив зі скупих, понурих і здебільшого зовсім алогічних фраз, що Сміян колись навчився декоративної штуки в якійсь "колонії Дзержинського", а потім "колись" працював не то в столичному театрі, не то на "Біломорканалі"... Тут Сластьон злякався і більше не розпитував. Треба сказати, що він взагалі не надто ліз в душу, а коли ж почув про "Біломорканал", то

власна його душа отерпла і він зовсім перестав питатись... Зрештою, яке йому до всього діло, що та як. Його цікавило мати цю людину для свого театру, решта — це не його діло.

Мати би цього чоловіка до своїх послуг! І це видавалося найтяжчим. Як до цього приступити, як до діла взятись, щоб цю людину не наполохати, не турнути? Як йому пояснити?..

Але все розв'язалося на диво просто. Прослухавши всі схвильовані й плутані (від страху й ніяковості) тиради Сластьона, Сміян ані не сполохався, ані рівно ж не виявив особливого інтересу, а чи, може, й належного розуміння, про що ідеться. Сприйняв усе якось без краю байдуже, без краю спокійно, навіть ніби з неприязною при розмові душею. А замість відповіді, якої чекав Сластьон, без жодних слів прийшов з ним до театру й так само без жодних зайвих дискусій отаборився в декоративній майстерні...

Правду сказати, Сластьон набрався страху, — ану ж цей маньяк все перепартачить, все перепсує, переламає, перепакостить... Та коли по якомусь часі Сміян (мовчки й майже не виходячи з своєї, приділеної йому, робочої кімнати, поринувши в працю з головою) зробив макети оформлення всіх сцен "Марусі Богуславки", Сластьон аж у поли вдарився від зворушення та захоплення... Розхвильований внутрішньо і нахмарений ззовні, він оббігав разом з директором Ткачем ряд "професійних та громадських" установ до НКВД включно, гаряче й рішуче вимагаючи віддати їм в їхнє розпорядження Петра Сміяна, чи то шукаючи в когось санкції. Але виявилось, що жодна установа Сміяном не цікавиться, що він ні до кого не належить і всім до нього байдуже; він — нічий. Покидьок такий собі... І "санкціонувати" ніхто нічого не збирається. Ніхто не сперечається. Не опирається. Лише кепкують собі: "Та беріть, беріть його!.. Заберіть з уздром! Будь ласка!.. Лише той... Будьте "бдітельні!"

Відтоді пішла поголоска, що божевільний оформляє "Марусю Богуславку". "Уявіть собі!.."

Хоч в анонсах і пресових різних повідомленнях дирекція театру не насмілилася поставити прізвища того божевільного, більше того, фігурував у тих повідомленнях і анонсах яко художник цієї вистави і рекламувався поруч з автором, режисером та "зірками", штатний декоратор театру Костров, — одначе містом і околицями шастала уперта й інтригуюча поголоска, що божевільний маньяк, божевільний Сміян оформляє "Марусю Богуславку", то пак — малює Марусю!.."

Це було зовсім цікаво.

IX

Один іспит

Ата лежала в гамаку під старезними яблунами й читала "БЕСИ" Достоевського. Вона так заглибилася в читання, що не помічала нічого, ані того, що сонечко вже хилиться на захід, ані того, що хтось підійшов тихенько й став оддалік за дуплястою яблунею й визирає на неї з-за китиці сивого яблуневого листу. Підперла ліктями розкуйовджену голову, звела круто брови й гнала через океан тієї поживклої премудрості, чи пак "глитала" цю книгу сторінка за сторінкою. Це вже були останні

сторінки. Вона добігала до краю, як той розпалений і задиханий змагун з бігу марафонського до фінішу. Вона так завжди читала книги — навално, в марафонський спосіб. Сонце пробивало зелене шатро, падало на неї золотими, сліпучими зайчиками й робило її плямистою, як пантера. Пантера лежала sprужинена, ніби націлена до хижого скоку, — ось-ось стрибне. Зайчики ворушилися на ній, і було враження, що пантера вже вхопила білого птаха й тепер бавиться з ним...

Ата зупинилась втомленим зором на однім місці, либонь, на останній крапці, і так завмерла. Дивилась нерухомо. Потім відірвала зір від сліпучого паперу, зітхнула й наставилась очима в сизу глибину занедбаного саду — туди, де буйно перлились до неба кропива й малина, пересновані срібним павутинням. Дивилась туди, не моргаючи й, напевно, нічого не бачачи, так була заглиблена в думи. Химерна усмішка блукала по її обличчю. Потім Ата згорнула книгу, перевернулася горілиць і, підклавши під голову руки, а під руки "БЕСИ", наставилась очима в синє небо крізь гілки. В небі там пливли бліді пір'ясті хмаринки високо-високо, Ата дивилася на них і все посміхалася. Ворушила губами. За гіллям збоку десь в Сонячному сяйві стояла височезна й буйна осика, сягала вершиною ніби аж до самих тих блідих хмаринок і трепетала.

Постать з-за дуплястої яблуні вийшла й стала тихенько наближатися. Це був Павло Гук. Він тримав у одній руці пишну червону півонію, а в другій свого шкіряного портфеля. Рука з півонією була простягнута наперед, і він так ішов, ніби ніс викуп за своє зухвальство (з'явитися непроханим і збаламутити дівчині спокій — це ж зухвальство!). Ата зачула шерех, здригнула, але не обернулася, лише повела оком. Побачила гостя — розсердилась, бо не любила гостей непроханих і невчасних. Але вгледіла розкішну півонію в руці й розгублену міну на закохано-розпроміненому Павловому обличчі й засміялася:

— А-а-а.. Це ви, мій Ромео!?

— Уявіть собі, Ата-тюрк, що це дійсно я.

— Боже, і з портфелем! А-а-а... Та це ж ви, пак, прийшли втягати мене до комсомолу?!

— Т-так...

— О! Як це мило з вашого боку! Будь ласка... — Ата звелась і простягла гостеві руку, — привіталась і водночас забрала півонію. — Сідайте, — показала на ослін збоку. — А де ж ваша гітара?

— Яка гітара?

— Або принаймні балабайка. Серенади співати. І плащ?..

Павло почервонів, скривився, але відповів ніби спокійно, підкреслено серйозно:

— Ні, я справді прийшов втягати вас до комсомолу.

— Та-ак? Та ні! О, Павлику! Який же ви й послідовний! Ну, що ж, добре, хочу бачити, як би це мало виглядати... Та сідайте, сідайте! Так. А тепер берімось до роботи... Налигач маєте?

— Не дотепно, Ато! — образився Павло, все не можучи дати ради з юнацьким замішанням. — Не дотепно... — Сів на ослін і поклав за ним геть у траву портфеля. —

Не дотепно ... — І наставився на Ату розгубленим і ніби "сердитим" поглядом. — Хіба аж так погано стоїть справа, що треба налигача? Ви це серйозно?

— Цілком. — Ата спустила ноги на землю, зручно вмостилася на краєчку рухливого гамака, поклала книгу на коліна, взяла півонію до обличчя й приготувалася до, здається, серйозної розмови, ушніпилася в Павла цікавими, мерехтливими очима. В тих очах бігав лукавий, злий і дерзкий бісик, бігав виклик, ховаючись за мрійливими, меланхолійними хмаринками, віддзеркаленими з синього неба.

Павло сопів і не знав, з чого почати. Боже, він хотів би не про те з цією дівчиною говорити! З цією одчайдушною, з цією божевільною, з цією неможливою дівчиною, що притьмарила йому розум і тримає в руці його серце! Павло хвилюється і не знає, з чого почати.

Чекаючи, що буде далі, Ата перевела очі на височенну осику, що стояла осторонь в сонячнім сяйві й, здавалося, сягала вершиною до самісіньких білих пірястих хмаринок. Осика трепетала безліччю листочків, а Ата, піднявши лице, дивилася на них і ворушила губами, ніби хотіла повторити їхній лепет.

— Ви що, молитесь Богу? — зіронізував Павло нарешті.

— Ні, я складаю вірші, — не розгубилась Ата.

— Ого! І що ж, виходить?

— Авжеж, виходить.

— Гм... Цікаво... — Та ж іронія. — І що ж саме виходить?

— А ось, будь ласка... — Ата заплющила очі, як то, вона бачила, робить один знаменитий поет, подумала й продекламувала:

Гей, на нашій осиці

Три мільйони листочків!

Аж три мільйони! Аж три мільйони!

Вони організовують мітинги

І сваряться за промінчик сонячний.

О!

І розплющила очі. Це була явна пародія на вірші сучасних поетів. А може, й не пародія. На всяк випадок Павло, як не спеціаліст у віршах, зробив глибокодумну міну й похитав головою заперечливо.

Ата:

— Що? Погано?

— Ні. По-моєму... вірш кращий, аніж у Тичини, а Маяковському взагалі далеко до такого вірша. Тільки я не вірю, щоб на цій осиці було три мільйони листочків. От що.

— А-а ... Дійсно ... Так не вірите?

— Ні.

— Провірте. Злічіть.

— Справді! Мені це навіть і на думку не спало, — засміявся. — Якби я був літературний критик, то

справді скористався б з вашої поради, щоб не бути "голослівним".

— А вам личило би бути отаким яким-небудь Добринею-Романовим. Ха-ха! Але до діла! Так де ж ваш налигач?

— Ви це серйозно про налигач?

— Цілком.

— Е-е... Налигача то я й не взяв. Але чого так, що аж налигача треба?

— Бо, мабуть, буде занадто багато перепон.

— Ви будете собі ставити перепони?

— Не я, а дійсність їх понаставляла, й мені буде тяжко без вашої допомоги їх поперелазити. Боюсь, що й налигач не допоможе.

— Щось ви мудруєте, туманно говорите... Як той піп притчами. Ну, добре, що ж то за перепони?

— Ви так хочете все зразу! Не можна, ж так. Треба за порядком... Я й сама не знаю, як їх отак одразу назвати, яким словом. Ну, от, скажімо, що всі ті перепони в мене в душі. Ну, от душа моя, мабуть, не підходить до того стандарту, який існує при прийнятті до комсомолу... Ах, лихо з вами, ну як це вам пояснити?

— І чого ж та душа не підходить?

— Та хоч би й того, що в ній той увесь світ, який у ваших душах стоїть твердо на ногах, у моїй душі стоїть догори ногами... Не вкладається інакше туди, лише як догори ногами...

— Гм... Оригінально, але... Рисуєтесь ви, от що. Мовляв, от яка я, дивіться — в моїй душі все стоїть догори ногами.

Ата закусила губу й зітхнула, трохи зніяковіла.

— Що ж тут приємного, як усе шкереберть?.. — Очі її посмутніли, примеркли, ховаючи дерзкі, злі вогники. — Нема чим оригінальничати. Я б хотіла, щоб в моїй душі був мир і спокій і щоб у ній не було того страшного, болючого, дикого кипіння, того хаосу почуттів, сумнівів, зневіри, розпачу, мук... Я б хотіла, щоб у моїй душі було все так, як у вашій, — жодної "опозиції" й жодного "ухилу", все розставлене на полицки, все суворо визначено статутом комсомолу чи партії, ніяких вагань і сумнівів, — є приписи й визначену згори на все, є рубрики, скриньки, полицки — у них вміщене все життя і навіть увесь світ, все просто, ясно, зрозуміло, нормально: отак — "капіталісти", так — "імперіалісти", так — "пролетаріат", так — "партія"... Все чітко й ясно. Душу вашу не гризе ніякий черв невіри й сумнівів, ніякі болі душевні не баламутять вашого спокою...

— Ви думаєте?

— Що?! Гм... Я певна. Але я не можу бути такою. Те, що у вас стоїть на ногах у душі, у мене стоїть геть шкереберть.

— Дурниці. Рисуєтесь. Ви така, як і всі, як і я.

— Тепер я скажу — ви думаєте?

— Авжеж. Зітхнула.

— Ну, так, звичайно, я така, як і всі... Але все-таки в душі в мене (за приписами діамату, ніякої душі немає, знаю, але...: про приписи діамату ми поговоримо колись

іншим разом) — в душі в мене щось зовсім не те, що потрібне за статутом для нововступаючого до комсомолу.

— А ви статут читали? (Скептичне запитання).

— Звичайно, читала...

— Та що ви?! — аж скинувся Павло щиро. — Ну й як?

— Та от так, як і кажу... Замість прояснення — кипіння й зудари протиріч в моїй душі лише посилюлися. Рештки того, що ще с'як-так трималося в моїй душі нормально, стали цапки...

— Киньте, Ато! До чого ці всі тайномовки, загадкові словечка. Не вдавайте з себе оригінальну дівчину, бо ви й так оригінальна, дійсно оригінальна, але не якимсь там "кипінням і муками", а своєю красою, своїм розумом, енергією, нарешті, виключним талантом сценічним...

Ата ехидно, з убивчим сарказмом:

— І, значить, я цілком придатна до комсомолу?

— Іменно! Цілком. Ви на голову вище багатьох інших дівчат... Ви будете красою й гордістю цілої області, де! — цілої республіки!

— Дякую.

Ата помовчала кілька хвилин, сердито й зосереджено розправляючи пальцями заломы на книзі.

— Гаразд... Тоді давайте поговоримо щиро, товаришу Павле!

— Он як! То хіба ми досі говорили не щиро?

— Ні, ми говорили... щиро, але як равлики, як... як без'язики. А тепер поговорім по-справжньому щиро. Чому б нам не поговорити щиро?

— Справді. Ну, давайте... Але я з вами все говорю щиро.

— Я також. Ви знаєте. А тепер давайте ще щиріше. Ще!.. І от, скажу я вам зараз щиро-найщиріше, мене не беруть завидки, що у вас у душі все так спокійно, ясно, просто, як у солдатській казармі, а бере мене жаль.

— Як, як?

— Жаль.

— Дякую.;

— Не кепкуйте. Почекайте... Жаль! За вас жаль! І здивування. Страшенне здивування. Як це так, коли існують такі колосальні й безглузді суперечності, або, як то було модно говорити, "ножиці" між життям і вами, тобто між практикою й теорією, а ще точніше, між життям і пропагандою, — як це так у вас у душі мир і спокій?!. Таж ви жива людина! Ви жива людина, друже мій! Та невже ж у вас немає розуму, душі і серця? Та невже у вас, нарешті, немає відваги, мужності?!

Павло насупився, почервонів, але настроївся слухати терпляче, міцно стиснув уста, не перебивав. Нехай говорить. Проте видно було, що те, що говорила Ата, не було для нього несподіванкою, десь, у якомусь куточку душі його, лежали саме такі думки, зваляні на купу й присипані порохом живосильного забуття, заборонені думки, а тому саме й обернені на попіл, убиті при самім народженні. Власне, не думки, а лише

паростки думок, живосилом припорошені... І тому він почервонів, як спійманий зненацька. А Ата говорила:

— Як же може бути мир і спокій у вашій душі, коли порядній людині тут треба криком кричати, соромитись самого себе, якось дати з тим раду — тобто узгіднити дійсність з теорією, зовнішній світ та свої діла з своєю совістю або... Або збунтуватися й відпекатися від усього, піти геть, піти в монастир, як то, кажуть, колись було, піти геть в скит, а як немає, то самому зробити такий скит ("Та чого ж, скитів не бракує", — промовив Павло тихо й досить уїдливо, про себе, але Ата не чула, вона взагалі нічого не чула від хвилювання, вела далі) — зробити таку нору й заритися від всієї тієї брехні, а головне — від того всього нещастя й ганьби, що вродили на місці великих поривів людських, від того чортополоху, що виріс на святій крові батьків і дідів наших... Говорю фігурально про батьків і дідів наших...

— Гм... Ви говорите про забріханість, в чому ви бачите забріханість?

— Ой, Боже! Як, ви не розумієте чи присинебожуєтесь!? Таж усе ясно й без слів.

— А все ж таки?

— Та візьмем хоч би й вашу програму, ваше комсомольське "вірую", воно ж "вірую" й партії. Що там написано? Там написано про комунізм, там написано ніби про вселюдське щастя, справедливість, рівність, свободу, соціалізм. Може, я дурна, але я розумію так, що ви пропагуєте віддати себе в жертву за це ваше "вірую", ви вимагаєте від усіх, а насамперед від молоді, жертв, жертв, жертв... Це добре ніби. Перші християни теж ішли на жертви. Тільки ж... Тільки я не бачу послідовності. Я бачу велику брехню. Десятки років ви вимагаєте жертв (не ви персонально, а хтось там, а ви самі жертва!). А тим часом навіть не помічаєте (а чи помічаєте, лише мовчите), Що мету пропагандивно-шляхетну давно перемінено на мету ганебну. Еге ж, милий мій друже... Я говорю, мабуть, дурниці, але ви терпіть, коли прийшли втягати мене до комсомолу. Через ці дурниці ми мусимо перелізти.

— Ну, ну. Далі. Ліземо... — промимрив Павло ніби апатично, а насправді не в силі заховати здивування — чи то зі змісту говореного, а чи з зухвальства, з яким ця божевільна дівчина викладала йому, секретареві комсомолу, такі дикі, еретичні речі.

— Мету шляхетну перемінено на мету ганебну. Я говорила про батьків і дідів наших... Ви пригадуєте?

— Авжеж. Це було тільки що.

— Ні, це було не тільки що. Це було чверть віку тому, коли нас іще на світі не було, ані мене, ані навіть вас. І от вони боролися і вмирали за вселюдські ідеали, а потім виявилось... О, Боже! Виявилось, що на тім святім вогні, на тій наївній вірі й на тій крові заробили... спекулянти, так скажемо... Заробили, і добре заробили!.. Про це все сказано було добре, здається, в Хвильового ніби... Чого ви морщитесь і озираєтесь? Зрештою, не важно, в кого сказано, аби правда... Там було говорено про... е-е-е... про нового Івана Калиту, збирача нової імперії... Ви пригадуєте?

Павло насуплено:

— Ні.

— Та що ви?! Неправда. Як же ви прийшли втягати мене до комсомолу, а не знаєте про ці речі? Ні, ви знаєте. Ви пригадуєте. Ви краще мене ці речі знаєте, вже хоч би тому, що ви там усі боретесь з всілякою такою ерессю. Ану ж, дивіться мені в очі! Сміливо! В мої очі! Так велить вам ваш Ата-тюрк! Добре... Ви пригадуєте. По очах бачу.

Павло не витримує погляду мерехтливих дівочих очей і сміється.

— Ну от, бачите. Ви пригадуєте.

— Киньте, Ато.

— Що ви! То це ви вже й злякалися? Е, як же це! Ми ж перелазимо бар'єр до комсомолу. Трішки відваги лишень!..

Павло посірів.

— Гаразд. Далі що?

— А далі той же Калита... Про Калиту це я таки, здається, здерла з Хвильового, але то не важно з кого, аби правильно... Та й ні з кого більше ж... У нас немає більш еретиків, у нас нема пророків!.. Ну, так от Калита той святі жертви, кров і сльози забрав у свою брудну торбу. І то в інтересах тієї торби підношено й зараз підносяться кличі про ідеали, бач — поставлено знак рівності: вселюдські ідеали — це те саме, що ідеали тієї брудної торби... Інших вселюдських ідеалів немає, спробуйте це заперечити, й ви переконаєтесь, що ви "помиляєтесь" і що ви "ворог людства" ... Хіба ні, товаришу Павле?

Павло озирнувся навколо. Ата це помітила.

— Не бійтесь! В крайньому разі той, що підслухує, ствердить, що це не ви, а я говорила. Але тут нас ніхто не чує, ніхто, можете бути спокійні. Та й місія ж ваша цілком похвальна — ви ж втягаєте мене до комсомолу, тож дискусія при тім річ нормальна.

— "Божевільна", — видихнув Павло ледве чутно, а вголос: — Я не тому озираюсь, а, скажу вам по-щирості (посміхнувся) — чомусь моїй голові стає ніби мультко на плечах біля вас.

— Чого б то?

— Так, — ухилився Павло й наставився на Ату очима запитливо й так само запитливо підвів брови, чекав. Ата помовчала, дивилась кудись невидючим зором, розхвильована. А тоді вела далі тихим, але терпким голосом:

— Вам це не болить, а мені все це страшенно болить... Страшенно болить... І ще одна кричуща нісенітниця! Всі її бачать, але всі удають, що не бачать і аж із шкіри лізуть, щоб довести, що цієї нісенітниці немає, що все в порядку. Безглуздя це таке: від нас вимагають щоденно й щоночно жертв в ім'я "вселюдських ідеалів", а тим часом виявилось вже давно, що світ, що всі народи світу, тих жертв наших дітей, тієї нашої крові за "вселюдські ідеали" і не потребував і не потребує. А ми ту кров і піт ллемо, ллемо, ллемо!.. Для чого? І чому ніхто не закричить (от хоч би й ви, Павлику!), що то жахливий злочин, ошуканство, брехня, колосальна, ще не бачена в світі підлота. Чому ніхто не закричить (от хоч би й ви, Павлику!), мовляв, що ж це за математика?! — для того, щоб ошчасливити десь і колись якесь там "майбутнє людство", треба принести в

жертву інтереси кількох сучасних поколінь нашого народу і взагалі всіх народів наших, — інтереси маленьких безневинних дітей, інтереси великих мільйонів і наші з вами! Для того щоб колись щасливо жили пара мільйонів дітей, скажемо, якихось там американських пролетарів, у дужках (які, до речі, пролетарі американські, їздять сьогодні авто власними і не знають навіть, що за їхнє майбутнє, за майбутнє їхніх дітей так дбають десь у заморській країні, в країні старців, і ми з вами недосипаємо й недоїдаємо!) — отже, щоб пара мільйонів майбутніх дітей американських пролетарів жили колись щасливо, треба щоб сьогодні десятки мільйонів дітей нашого народу, і ми з вами, мучились в злиднях, терпіли голод і холод і ходили босі й голі, наживали туберкульоз й передчасно вмирали. Де тут логіка? Боже мій! і хто тут ошуканець, милий мій товаришу!?

Павло мовчить нахмурений, а божевільна дівчина веде далі:

— А не бійсь, той Калита, що веде таку пропаганду і що так настирливо вимагає від нас все нових і нових жертв, живе сам в розкошах, не чекає майбутнього "раю" земного... будованого на такій народній біді, що "ридати хочеться"... — Ата спіткнулась, нахмурилась. — Ви іронізуєте... Ви скажете, що це все ніби газетна передовиця. Ну, що ж, така епоха — епоха газетних передовиць. Але все ж таки в цій епосі таких газетних передовиць не буває. Чи бувають? Павло мовчить. Ата, почекавши, зітхає й веде далі: — Ридати хочеться... Ви гляньте на наших дітей голопузих, золотушних, брудних, животатих, а особливо отих безпритульних! Вони веселі й не помічають свого лиха, вони думають, що так і мусить бути; бач, їх навіть переконали, що іменно їхнє життя є найщасливіше, бо в усьому іншому "капіталістичному" й "реакційному" світі діти "жахливо бідують"... Уявляєте, як ще можна бідувати!? А діти виходять від порівняння — якщо вони живуть найщасливіше, гарно, то як же буде виглядати "бідують"! Виходить жах. І тому вони вважають себе щасливими... до пори до часу... вони сміються й ростуть оптимістами. Як і ми виростали. А тим часом... Господи! Чи ж мені про це говорити й чи до вас! Я чула, та й навіть у офіційних наших журналах читала, там, де цензор проґавив (а всього не вбережеш, шило вилазить!), як живуть діти в світі. От, скажемо, в Японії. Або в Німеччині! Або в Фінляндії, де побували наші хлопці недавно, та й в Польщі навіть, де теж побували наші люди недавно. А вже про ту Америку й говорити нема чого ... І ридати хочеться ... І хто ж тут барбос, скажіть мені, друже мій, друже мій... Е-е-е...

Ата махнула рукою й замовкла. Досить. Як для іспиту на придатність до комсомолу, то цілком досить. Схвильована, тамувала себе, тамувала серце й дивилася просто в обличчя Павлові. Чекала. Вона виговорила принаймні головне, що її мучило. І то виговорила не кому-небудь, а йому, "самому" Гукові. Знаменитому Гукові. От. Нехай знає. Їй чомусь на тому залежало. І тепер зімкнула уста й чекала... Згодом ще прошепотіла, щоб якось округлити, якось завершити свою довжелезну й гарячу, й тому досить хаотичну тираду:

— Ось такі думки рояться в моїй голові, і ось такі муки роздирають моє міщанське, некомсомольське, дурне серце. Що?

Павло мовчить. Стоїть насуплений, міниться на обличчі червоніє, блідне, знову червоніє... Мовчить. Ата почекала відповіді й, не дочекавшись, почала собі гойдатися в гамакові. Дивилася на Павла спідлоба й тоненька-тоненька усмішка кривила їй кутки уст. Але далі усмішка та почала бліднути, почала сповзати... Душу вже проймав холодок остраху, підіймаючись десь з глибин опритомлюваної свідомості.

По довгій-довгій мовчанці Ата перестала гойдатися, зупинилася, подивилася надзвичайно пильно Павлові в лице та:

— Ну, що... Тяжко мене втягати до комсомолу? — тихо так, вже зовсім без задерикуватості.

— Тяжко, Ато... Але мене дивує, хто ж це вам такі думки втовкмачує в голову, от що.

— Ніхто мені не втовкмачує! — спалахнула Ата. — Я не дитина, якій "втовкмачують". Сама думаю... От дивлюся на все й думаю... Вишукую, читаю й думаю... Голова розсідається, а я думаю!.. І не можна, не думати... А ви не думаєте?

— Гм... Д-думаю...

— Ну й що?

— Ну й {Павло замислено повів рукою по сонячній плямі на лавці, ніби хотів її зітерти, а потім по чолі), ну і... голова розсідається...

— Та що ви?!

— Серйозно.

— Е, киньте! Не вийде. От ви дійсно тепер рисуєтесь. Щоб мені подобатись... Але я кривляк не люблю, фе!

— Чому ж кривляк? В кожного свої причини, щоб голова розсідалася...

— А-а-а...

Зайшла незручна мовчанка. Ата почувалась трохи ніяково, відчувши враз, що перед нею людина не тільки щільно замкнена, але й сильної вдачі, та ще й така, що, мабуть, має що замикає. І що справді має над чим розсаджуватись головою. Ну, що вона, зрештою, про нього знає?! Що вона знає про його душу, про його думи, про його болі? Нічого. Равлик. Ще й герметично закритий. І навіть не равлик, а ціла черепаха... Роздумуючи над цим, Ата протягла мляво:

— Якщо пам'ять мені не зраджує, хтось обіцяв бути щирим і одвертим зі мною. Це правда?

— Правда.

— То доведіть. От скажіть мені щиро, що ви думаєте з приводу моєї... моєї сповіді, так скажемо? А? Але щиро!

Павло мовчить. Лець посміхнувся. Подивився пильно Аті в очі, але нічого не каже. Чомусь перед внутрішнім його зором зринув товариш Сазонов... Товариш Сазонов з товаришем Зайдешнером... Розмова колишня... Обіжник з Центру... Посміхнувся і нічого не відповів на Атіне запитання. Він волів більше слухати. Ата дивилася все з тим же запитанням, і під її тим поглядом Павло покрутив головою в плечах, так ніби їй було там справді муляко й незручно. А потім, щоб перевести розмову на інше, запитав:

— Ви згадували про "діамат"... Ви вчили його?

— Так.

— Де (іронія)!

— Не іронізуйте. Уявіть собі, я вчила "діамат". Та ще й на "відмінно".

— Так?! І де б то?

— Уявіть собі, що я закінчила театральний технікум.

— А-а... Я й забув.

— Не забувайте ж.

— Т-та-ак...

Незручна мовчанка. Око впало на грубу книгу в Ати на колінах, і Павло простягнув руку. — Можна?

— Будь ласка.

Взяв книгу до рук. Одгорнув зашмаровану палітурку — "Беси" Достоевського.

— О-о! Що це?

— Книга.

— Я бачу, Ато, що це книга. Навіть знаю, що це за книга. Більше того, я навіть знаю, що це заборонена книга. Де ви її взяли?

— Купила. Позавчора. На базарі. В барахольника. В тім ряду. Де продається. Різний мотлох. Я часто там купую різні цікаві речі. Навіть... уявіть собі... комплект "Вапліте" купила!.. Ах, як добре, що наша цензура випустила з ока барахолку й не накладає на різне сміття своєї лапи! Ажи?

— Слухайте, Ато! Божевільна Ато! — відкарбував раптом Павло тихо, але з якоюсь лютою ноткою. — Чи ви, нарешті, знаєте, де є межа?!

— Чого? — наївне запитання.

Мовчанка. Павло опановує себе. Прикушує губу і зітхає. Дивиться пильно на Ату, занадто пильно, та, карбуючи тихо кожне слово:

— Ви — ніколи — не вимагайте — прямої — відповіді на ваші — зрадливі — й єхидні — запитання! От. Я знаю — одного — чоловіка, який — теж — ставить зрадливі запитання. І хоч між вами і ним колосальна різниця, проте це іменно його мені нагадує.

Аті йде холодок по серцю, і в той же час їй робиться весело — вона здогадується, які саме думки і які підозріння перебігли в його голові, і вже їй здається, що замість відважної й широї розмови насправді відбувається фарса — ніби одне одного ловить. Смішно. Яка іронія! Це можливе тільки в цю епоху — епоху равликів і зради. Вона це думає, а каже інше, на тему "зрадливих запитань" та "нагадування когось":

— І вам це неприємно?

— М-м... Майже.

— Гм... Я знаю, кого ви маєте на увазі.

— Ой?

— Сазонова. Павло аж скинувся:

— Що?! Як це ви вгадали?

— Не велика мудрість. Хто може викликати неприємність і острах навіть... навіть у

вас? За людськими душами тут полює лише одна особа (якщо не рахувати мене! — іронія), та особа, якій на людських душах залежить. І це — товариш Сазонов.

Павло пильно вдивляється Аті в обличчя. Ата весело розсміялася:

— Від того, що ви зараз подумали, можна б зависнути. Еге ж... Але киньмо про дурниці. Ви тримаєте "Беси". Ви читали їх ?

— Колись.

— І?

— І читав.

— І?

— Господи! Чого ви від мене хочете? Щоб я оцінив цю книгу ?

— Так. Цікаво.

— Контрреволюційна книга.

— Чому?

— От причепа... Тому... (Зовсім роздратовано). Та тому, що це апофеоз російського ідіотизму!

— О-о-о?!.. А ще що?

— А ще? (Пауза, а потім суворо). — А ще — я не радив би вам таких книжок читати й вишукувати по барахолках.

— Гм... Що ж зробиш, коли розумні речі сьогодні можна знайти тільки на барахолках, на смітниках. Таке в мене враження. Не читати ж мені оті, як пак про них сказав той бізкуватий поет, той Єсенін: "Ні прі какой пагоде я етіх кніг, канечно, не читал!" Милий і бідолашний поет, як я йому співчуваю! І — повісився... — Ата взяла з рук Павлових книгу, поважила на руці, гарненько її закрила та: — Але він повісився, мабуть, прочитавши ось цю книгу, а потім озирнувшись навколо... Ёй-бо!

— Все-таки я не раджу вам читати... Це небезпечно.

— Ви думаєте, що й я повішусь?

— Ні, — нахмурився Павло. — Навпаки, я думаю... що не ви, а... навпаки... Кгм! Ви зб'єтеся з дороги самі й зб'єте інших (крива посмішка).

— Браво, товаришу Гук! Дякую. Але от саме тому я й читаю, що небезпечно. А щодо збивання з дороги, то не турбуйтеся. Не страшно. Більше того, коли б я мала талант, я б сама хотіла би збитися з дороги та й написати таку книгу. Неодмінно. Ух!..

— І про що?

— Про все... І про вас... Про вас особливо! Про людську трагедію... Про брехню. Про равликів... Коротше — про той самий "апофеоз", що ви про нього оце говорили. Про подібний. Чи не здається вам, що ми теж всі бабраємося в такий самій баюрі універсального ідіотизму? А?

— Ні, не здається.

— Ви хочете сказати "не помагається, щоб здавалось"?

— Гм... Ні, не так...

— Ох, так ... — зітхнула, замислилась. — Шкода... Як же ж шкода... що ми такі різні люди.

— Так. Шкода... Дуже шкода.

І, посміхаючись кожен по-своєму, вони дивилися одне на одного. Подібне було на те, що вони бавляться в ката-мишки. Але хто в кінечнім висліді буде кіт, а хто бідолашна мишка? От питання.

Аті вже було досадно. Вона вже бачила, що дала маху. Вона бачила, вона переконалася, що вони все-таки далекі й чужі. Вони зовсім-зовсім різні душі. Запал її минув, і вона вже шкодувала, що так необачно, так одверто говорила. Вони таки, здається, зіграли в ката-мишки... Раптом Аті пробігли лоскітливі комашки поза спиною — вона уяснила собі чітко, що "мишка" таки вона, — зрозуміла, що тепер, якби він хотів зловжити, то її життя в його руках. Вона вся тепер в його руках, як пташка. Того, що він від неї чув, вистарчить, щоб розпоряджатись її головою, як він схоче, щоб шантажувати її й щоб, нарешті, знівечити все її життя. Ба навіть знівечити життя геть всіх її друзів і знайомих!.. А в душі вже підіймалася хвиля ворожості, хвиля злості й підступала, як клубок сліз, до горла. Хотілось щось раптом пальнути, щось зле, дерзке, образливе. Хотілось, щоб на ньому репнула від злості його мушля, й побачити, що там у ній. Що він думає, цей чортів равлик!? Равлик-Павлик! Що в нього в душі і в серці?

Це, здається, відчув Павло й мружив очі. Дивився в обличчя Аті все пильніше. Все пильніше. Мружив очі й, як здалося Аті, в тих очах бігали й ховалися за повіки злорадні й тріумфальні іскорки... Такі злі чортики... Він, здається, хотів щось спитати чи щось сказати, і те "щось" крутилося в нього на самісінькім кінчику язика. Щось несподіване й, може, неприємне. Але не питав. Лише тонка усмішка грала на його устах.

— Ви щось хочете спитати? — підігнала його Ата, щоб якось звільнитися від нестерпної напруги.

— Так.

— Будь ласка.

— Кгм... Скажіть, Ато, хто був ваш батько ?

— А-а-а... — Ата насупилась. Мовчала. А потім промовила сумно, з гіркотою в голосі. — Не знаю... Одно я знаю напевно — що він у мене був.

— "Був"?

— Так. І нема... Я втратила батька ще маленькою.

— І хто він був все ж таки?

— Хто був мій Батько? — Ата блиснула очима й вимовила з натиском. — Це я теж знаю напевно, товаришу Гук. Він був мужчина!

— Та-ак? Гм ... Ви так промовили слово "мужчина", ніби хотіли цим сказати щось інше, не сказане прямо.

— Можливо... В кожному разі ви своєю реплікою ствердили зайвий раз, що бути мужчиною — це в наш равликовий час велике диво.

— Я цього не сказав... (Павло втопив свій погляд в очі дівчини). Але ваші натяки зраджують, що під словом "мужчина" треба розуміти "контрреволюціонер".

Ата витримала довгий погляд і промовила дерзко:

— Можливо. І, мабуть, саме тут і лежить найглибша лінія наших розходжень... Ми однакові слова розуміємо зовсім по-різному. Я про це говорила з самого початку, давно...

По цих словах Ата встала з гамака, даючи тим зрозуміти, що розмову закінчено і що пора розходитись. Тим більше, що вже й завечоріло. Павло теж звівся... На лиці була досада й розгубленість. "Ах, не про це! Зовсім, зовсім про інші ж речі він хотів сьогодні говорити!" Зітхнувши здавлено, взяв свою течку з трави... І вони пішли геть з саду. Півонія лишилася лежати на гамаку... Перейшли разом сад і дійшли до ґанку. Біля ґанку зупинилися.

— Т-та-ак... — протяг Павло тихо, роздумливо.

Ата стріпнула головою з викликом і промовила в тон, глузливо:

— Т-та-ак... Надіюсь, що ви більше не будете втягати мене до комсомолу?

І зробила великі насмішкуваті очі. І простягла руку на прощання.

Павлове обличчя запромінилось. Він узяв руку, подивився в Атині насмішкуваті очі одвертим, довгим поглядом, якось загадково посміхнувся й промовив уперто:

— Ні, буду.

Диспут

В столярній працював столяр Гилимей, зігнутий літами й тяжкою працею та засмоктаний злиднями, понурий, мовчазний чоловік, з довжелезними руками, як у орангутанга. Мало хто чув, щоб він щось говорив, щоб він колись "пустив пару з уст".

До столярні часто заходив Чубенко — окреме чудо міста Нашого, — бровастий (брови стріхою), сивоусий, здоровенний чоловік, — колишній повстанець, а потім "червоний партизан", орденоносець і голова Партизанської комісії. Вуса мав, як Тарас Бульба (якщо вірити Гоголеві або всім тим малярам, що пробували того легендарного гоголівського Тараса Бульбу змалювати), — то були не вуса, а вусяра, і тими вусярами він славився. А ще славився він тим, що теж був дуже мовчазний і розмовляв охоче тільки з чаркою. Він приходив до Гилимея, сідав, закурював товстелезну цигарку з тютюну-самосаду й газетного паперу й так сидів мовчки. Нічого не говорив і нічого не питав. І нічого не вимагав. Дивився, як його приятель працює. Вони були ще друзями дитинства, а потім разом робили революцію, потім пішли різними шляхами, кому як повезло, — один мав орден, а другий мав рубанок. Один був "великий начальник", а другий — "пшик". Але в суті різниці ніякої, однаковий "пшик", і тому вони лишилися по-старому вірними приятелями і розуміли один одного без слів.

Отак сходилися і проводили приємно час, — один працював, а другий дивився; один стругав, а другий милувався, як завивалася пахуча тонюнька стружка. І обидва димили махорку "в затяжку".

Чубенко, як і Гилимей, взагалі говорив дуже рідко, але вже як і говорив, то не як Гилимей (боязко, блідо й нечленоподільно), а неодмінно щось таке голосне й несподіване, й до карколомності оригінальне, що потім воно облітало все місто і оберталося в байку. І не тому, що Чубенко цього неодмінно хотів, а так виходило. Прадідівський перчений гумор і наївна простота були його натурою. Для прикладу, це з

його уст злетіла, як самохарактеристика, перелицьована приповідка, що потім обернулася в ходячий анекдот і живе понині в гумористичному репертуарі міста Нашого:

Дід був козак — Чуб, як дуб!

Батько — дубок, козачий синок!

А внук — Чубенко п'яниця, гнилий пеньок!

Ця самохарактеристика, безперечно, злетіла з п'яних уст, але народом була сприйнята, як верх "самокритики", і Чубенків престиж від того не тільки не впав, а навпаки, підріс в очах народу за цей його щирий і нещадний сміх.

Або ще таке, що злетіло з п'яних Чубенкових уст:

Бережися, НеКаВеДе! —

ЧУБЕНКО йде!

Це йшов якимось Чубенко напідпитку, а назустріч по вузькому пішоходу товариш Сазонов — нач. НКВД. Чубенкові ніде пройти. Роздивився — аж то перед ним така велика риба! Взявся Чубенко за свої запорозькі вуса, набусурменив брови, ошкірився, похитуючись, та й пальнув раптом на всю горлянку:

Бережися, НеКаВеДе!

ЧУБЕНКО йде!!

Здоров, Сазон!

Пальнув це він по-приятельському, тому що на язык йому набіг такий веселий каламбур.

Начальство знало, що це каламбур, що це жарт з глибини "простого партизанського серця", і не мало нічого проти, сміялося разом з усіма.

Взагалі, попри всі Чубенкові химери та понуре пияцтво, авторитет його в верхах суспільства стояв досить високо, всі його шанували, й він був одним з найавторитетніших людей в тих верхах суспільства міста Нашого. Бо "найзаслуженіший", а заслуженим, та ще таким солідним віком, багато прощається. Колись цей вусатий дідуган був головою Контрольної Комісії (грізної "КК") як "найстарший" член партії. Але за пияцтво "полетів" з такої "високої драбини", так що він там побув кілька хвилин, як той "Мітька на царстві". Одначе ця хвилинка "Мітьчина" кар'єра не пропала безслідно, — цей колишній маєстат і слава давали йому право тепер поводитись досить вільно, і, може, тому його перчені словечка й вибрики минали йому безкарно. Тим більше, що, зрештою, й невідомо ж, для чого він ті вибрики робить і терпкі слова говорить. Хоча й те сказати — чоловік це право завоював у громах і бурях революції і, якщо він після тих "громів і бур" так понуро глушить горілку, а з "високої драбини" полетів сторч головою, — ну, то буває...

Чубенко дуже любив театр. А так як він був все-таки не останній пішак, а колишній партизан, цебто, значить, колись "завойовував усе для народу", то й вважав себе власником усього й цього театру теж. І тому завжди до нього заходив чи треба, чи не треба. Заходив, як хазяїн! — от іде кудись по ділу і заверне неодмінно до театру. Якимось так виходило, що всі його стежки вели сюди. А так як він властиво в самому театрі,

тобто на сцені межи акторами, не мав чого робити ("І кому я там потрібен?! Заважати?!"), то він заходив до столярні, до найголовнішої, як йому здавалося, особи в цілому театрі — до свого старого друга, столяра Гилимея. Тим більше, що з цим ветераном революції й другом дитинства не треба було говорити нічого й тому було найлегше й найприємніше. А головне — тут, іменно тут, кожен з них наочно бачив, за що боровся і що боровся не марно, і вважав себе тут (у столярні, при якій був театр!) найголовнішою персоною.

Під час таких відвідин Чубенка іноді до столярні забігав Харитон — він теж одноліток, але цей як завгосп počував себе і зовсім як господар, і був, здається, найближче до істини. Тоді неодмінно відбувалася якась цікава і оригінальна розмова.

Раз таку розмову "ветеранів революції" мала щастя почути Ата. Випадково.

Чубенко курить, Гилимей струже, Харитон хоче поговорити, але не знає з чого почати. Чує потилицю, зітхає. Нарешті вхопив тропи:

— Ех-хе-хе-хе... — зітхає Харитон. — Літа, літа наші!..

Мовчанка.

— Літа, кажу, наші!..

— Та літа — безвизначно, по довгій мовчанці згоджується Чубенко. А Харитон позіхає знову:

— Ех-хе-хе-хе... І обратно ж — діла, брат, діла наші... Ой, діла!!.

Мовчанка.

— Діла, кажу, наші!..

— Та діла... — згоджується нарешті так само безвизначно й апатично Чубенко.

— А все, брат, від Бога — карбує категорично Харитон.

Чубенко мовчить. Пихтить димом. А Харитон настоює:

— Від Бога, кажу, брат!.. Об'язательно від Бога!.. Чубенко мовчить. Пихтить димом.

— Від Бога, кажу, дане!!.

— Та дане... — нарешті згоджується Чубенко.

— Та ще й "кинуте", — вставляє несподівано понурий Гилимей, проглядаючи тим часом пильно націленим і примруженим оком обстругувану фуганком рейку. Його репліка видається такою несподіваною, що аж Чубенко озирється й знизує плечима.

— Чи кинуте, чи не кинуте, а дане, брат! Дане!.. Ага!.. Га-га-га!.. — тріумфує Харитон як переможець.

Після цього Харитон замовкає на якийсь час. Перемігши цих "бузувірів" у першій турі, він лаштується до другого туру цього оригінального диспуту. Потирає руки й мружить очі, від яких у всі боки розбігаються, як промінчики, тоненькі зморшки, такі сонячні й такі добродушні. Націлюється й починає другу туру:

— А все за гріхи... За гріхи!!.. Еге ж! Мовчанка.

— За гріхи, кажу, братця!.. За тяжкі гріхи наші така кара. Га?

— Та кара... — зітхає Чубенко.

— Ага!.. Зробили чортови сини! І так і треба... Хіба ми люди?

Мовчанка.

— Хіба ми люди, я вас питаю? Мовчанка. Дим.

— Свині ми, а не люди! От що. Недарма кажуть, що людина пішла від облизани...
Ну, хто ми, я тебе питаю, Чубенку? Чого вуса звів, як Сірко хвоста? Хто ми?

Чубенко мовчить задумано. Помалу димить. Нарешті меланхолійно:

— Свині...

— Правильно! Ну, от... Аг-га-га-га! — сміється втішений Харитон, перемігши і в другому турі. Відпочивши й витерши сльози сміху з очей, Харитон приступає до третьої тури:

— А тепер нащот Страшного Суда обратно ж!.. Ану, братця! Буде Страшний Суд? Га? Кипітимемо ми в смолі у чортів на вилах? Як ви думаєте, братця?!

"Братця" мовчать. Задума. Байдужість до всього. А Харитон навідає.

— За діла наші, за діла!.. Нет, ви скажіть! Ви не крутіться, чортови сини!.. Підете на Страшний Суд?

Мовчанка. "Чортови сини" зовсім не крутіються, а один курить, другий струже. Обидва байдужі, занурені в таку приємну задуму й меланхолію в присмерку майстерні, сповненої терпкого запаху живиці й ладану, ніби мріями далеких борів, або в церкві в часи дитинства... А Харитон навідає:

— Ага!.. Ага!.. Натворили свинств, а тепер в очерет?! Ні, братця! Все должно бути по закону й по писанію. Кажіть, підемо на Страшний Суд? Візьмуть нас на цундру, як облизнячих синів? Ага!.. Боїтесь...

Нарешті Чубенко зітхає й ворухить вусом:

— Та вже підемо... тільки відчепись... Харитонові якраз цього й треба. Повна перемога. Вигравши так цілий диспут, задоволений Харитон

радісно сміється — коло очей збираються цілі сонця рясних, веселих зморщок, показуючи тим увесь блиск його душі, що їй навіть пекельна перспектива для його друзів і для нього самого не дуже-то журить. Так промінючись сміхом, Харитон ляпає Чубенка по плечі й, спитавши в Гилимея про якусь там "ставку" чи "ряму" й чи скоро він її зробить, йде собі геть. Іде й іще й на сходах десь там бурчить, але тепер похазяйському:

— Онучі скрізь порозвішували й сушать... артисти теж!.. І обратно ж штани!.. І всякі такі причандалії... На балкон вийти не можна.... Не храм науки, а сушня для галантереї... Хіба для того це народ вам виплакав!?

XI

"Орденоносець"

Невідомо з чого і для чого постала, але десь виповзла чутка й почала розходитися по місту, що молоду зірку, Мавку з "Лісової пісні", Аталею Дахно мають нагороджувати орденом... Вістка пустилася в мандри й гасала, де радісна й грайлива, де жартівлива, а де й терпка та іронічна або повита серпанком жалю й смутку, що от, мовляв, пропала дівчина — була така чиста й прекрасна, непідкупна й щира, з душею кришталевою, ніяким орденом не підпорядкованою, їхня краса й гордість, і... тепер уже не буде її! Зроблять з неї якесь "орденоносне опудало", призначене бути казенною лялькою,

приплетуть казенною залізячкою, зборкають — ані вільно ступити, ані вільно сказати, ані всміхнутися від власної душі, ані заспівати вже не можна буде без строгої відповідності до ордена, до бажань тих, що той орден чіплятимуть на ці юні груди... А то й загублять, як ту Оксану Петрусенко!.. Були от і такі інтерпретації цієї веселої чутки.

А пішло все, мабуть, з того, що в газеті "Червоний Комунар" з'явилася стаття про державний театр, а в ній проспівано особливо палкі дифірамби цій дівчині; власне — вся стаття тільки навколо неї й крутилася. Правда, це ще не підстава для зовсім точно окресленої чутки про орден, яка (чутка) зродилася десь сама по собі, либонь, паралельно, але це й не було так собі. Бо підписав статтю "сам" редактор, він же й культпроп Обкому партії, тов. Страменко, хоча ніби й прикрився криптонімом "Стр-енко", та це ж так прозоро.

Ата була скорше здивована й збентежена всім, аніж втішена. Та скоро заспокоїлась — мало хіба буває чуток і мало хіба було статей ще кращих про театр і про неї.

Все, зрештою, нормально — писати в газетах, і робити з того поголоски.

Та одного дня прийшла ціла делегація за сцену, — прийшов "сам" Страменко з високим партійним почетом та з купою репортерів і фотографів. Ату відкликали від її праці, й сам директор офіційно представив її гостям, і вони з нею офіційно знайомилися (хоч неофіційно знали її давно зі сцени), говорили їй компліменти, особливо розсипався перед дівчиною "сам" редактор і культпроп, такий запопадливий і дотепний, як видалося Аті в перші хвилини знайомства. Потім Ату фотографували, просили її відтворити кілька найліпших деталей з її ролей, що вона й виконала, хоч зробила це зовсім неохоче, бо це вже скидалося на комедію... Потім пішли, а відходячи, запрошували (Страменко запрошував) одвідати редакцію, щоб там взяти докладне інтерв'ю в редакційній діловій атмосфері. Ата пообіцяла. Але йти не збиралася. Чого вона піде?

Одначе по обіді прийшов з "Червоного Комунара" такий Колька Трембач, юний співробітник газети й Атин знайомий з офіційним запрошенням на папері, адресованим до Ати, — завітати сьогодні до редакції. Ата відмовилась, бо "ніколи". Тоді Колька пішов і за хвилину вернувся з директором Ткачем і мистецьким керівником Сластьоном.

— Ідіть, Ато! — сказали вони їй; причім Сластьон посміхався підбадьорююче, мовляв, "таж небо не завалиться на твою голову, дівчино ти смішна!", а Ткач був нахмарений, чимсь незадоволений чи зачеплений до обурення, а чи просто своїми директорськими тяжкими ділами заклопотаний. Колька ж Трембач був задоволений — він свою місію "заганання" виконав успішно, — можна сказати "загнав" негайно.

Ата випросила собі пару хвилин, щоб перевдягтись і причепуритись, а після того вже й пішла. Була вона в скромній темній легенькій суконці з моряцьким ковнірцем, і в ній вона була більше подібна до молодюнької скромної студентки, аніж до театральної зірки. Була трохи засмучена й через те особливо гарна, як замріяна квітка. Вона трохи підмалювала уста, й вони виглядали дерзко; зробила вона це з вічного жіночого інстинкту бути ще кращою, і тільки, але, може, й для того, щоб ще більше уяскравити

презирливу гримаску тих уст. Бо ж вона мала зараз йти грати роль кандидатки на майбутню орденоноску! Такої ролі у неї ще не було... Хіба не пікантно!?

Редакція містилася за широченною площею, в великім рудо-рожевім будинку; Ата проходила поуз нього багато разів, але ніколи не була всередині. Той будинок завжди гудів (і тепер), як велетенський вулик, — там працювали якісь негмовні великі машини. В нижнім поверху крізь великі вікна навіть було видно деякі з тих машин. Це тут була друкарня. Вище — складальний цех, лінотипний, переплетний, експедиційний... А найвище — сама редакція. Така піраміда!.. Вся ця піраміда називалася "Червоний Комунар", обласний часопис Обкому КП(б)У. Це зафіксовано не тільки в головах людей, а ще й на дзеркальній табличці з правого боку вхідних дверей. Ні разу Ата тут не була, хоч це так близько і хоч тут і працювало чимало її знайомих, в тім числі й молодий поет Олекса ВІТЕР, приятель її, якимсь там коректором чи літературним редактором.

Вони піднялися на третій поверх, минули ряд дверей з написами назв різних редакційних відділів та підвідділів, бухгалтерії, загальної канцелярії тощо й зупинилися перед дверима з написом "РЕДАКТОР ГАЗЕТИ "ЧЕРВОНІЙ КОМУНАР" ТОВ. СТРАМЕНКО. Без докладу не заходить!". Та тут двері самі відчинилися назустріч, так що не було потреби "докладувати", й вибіг сам Страменко, простягаючи гостинно й картинно руку: "Будь ласка!..". Він був чисто виголений (чи взагалі такий стиль, чи тільки сьогодні?), в новесенькій, свіжо випрасуваній т. зв. "косоворотці", причісано-наодеколонений...

— Будь ласка!

В кабінеті сиділо ще кілька осіб, що й звелися назустріч. То були співробітники Обкому та інші співробітники чогось, — якісь, як видалося Аті, занадто буденні, порівняно з Страменком, люди, бо неголені, неохайні, в заношених сорочках, — тут-бо (в цій країні взагалі і в місті Нашому зокрема) не прийнято щодня голитися та міняти сорочки, по-перше, нема коли й нема за що, й нема тих сорочок подостатком у крамницях, а по-друге, це ж "дрібнобуржуазний забобон гнилої Європи"! Тому голений і чисто вбраний чоловік виглядає усюди, як грішник, як біла ворона, бо... бо дійсно по-буржуазному, ніби дитя, щойно вийняте з купелі. От як Страменко тепер. Всі привіталися з Атою за руку й сіли. Обличчя у всіх засвітилися щирими привітними посмішками, бо без доброї людської усмішки не можна було дивитися на цю дівчину в скромній суконці з моряцьким ковнірцем і з тільки трішки-трішки підведеними устами, немов зумисне, щоб поглузувати з такої звички "красунь", що від Бога краси не мають. Ату запросили сісти теж: в м'якому, шкірою оббитому кріслі-фотелі... А в Страменковому кабінеті були тільки такі крісла — оббиті чорною шкірою, глибокі й вигідні фотелі, та ще така ж чорношкіра канапа під однією стіною, на якій навіть лежала маленька барвиста подушечка, вишита українським орнаментом, наставивши лукаво й нашорошено вушка вгору.

Всі сиділи, лише Страменко стояв посередині, ніби зумисне рисуєчись перед гостею своїм випрасуванім і таким панським виглядом... Він щось там говорив, важно,

велично жестикулював, а Ата й не чула допуття — вона дивилася на Страменкову фігуру взагалі й їй було чомусь досадно. Вона би мусіла пишатися, що стільки їй уваги й що це редактор так вирядився заради неї (заради неї ж!!), а їй — досадно. Не сподобався він їй на цей раз. Набундючений, пиховитий, зарозумілий, а вигляд, як у kota. Ну зовсім, як у kota! Він так походжає, ну, так якось набундючено й "елегантно", й так рисується, а риси обличчя... ну, як би їх схарактеризувати... Підлабузник, не підлабузник, але щось таке подібне, — величні і в той же час вкрадливі жести, ехидні очі, тонкі злі уста, нахил голови такий, як у того достославного "чегі ізволіте?.." Хоча він і тримає ніби її гордо ... Ата згадала байку про Чубенкову дискусію з цим Шефом і організатором "Червоного Комунара", ще й винахідником цієї назви — згадала дискусію й Чубенкове резюме в ній:

"Ех, ти, Страменку! Почервонив ти червоне й без тебе... Так ніби комунари бувають білі! Отут ти й увесь, такий як є... Застрахувався в благонадійності на цілих 200 процентів! Але той, що вигадав назву "Завод ЧЕРВОНА СИНЬКА", все-таки побив тобі рекорд, бо він перевиконав план на 400 процентів... Доганяй же, Страменку, "Червону Синьку"!.." — згадала це і засміялась. Всі присутні сприйняли це як вияв великої радості з їхньої уваги, й почали ту увагу виявляти ще пильніше, енергійніше, — розпитували про се, про те. І Ата всім гостям охоче відповідала (зумисно охоче). Розмова вив'язувалася так, що Страменкові, господареві цього кабінету, ніяк було й слова вставити. Але він на те господар, опанував ситуацію — заліз за стіл, накритий склом поверх зеленого сукна й заставлений різним редакторським причандаллям — приладами для писання, стосами книг і довідників, аж двома телефонними апаратами, скринькою для тютюну тощо, — всівся важно в своє крісло й кахикнув значуще... І вся увага перейшла до нього. Страменко керував тепер бесідою. Ату питали про її працю, про її біографію, про її плани... Ата ніяковіла, бо занадто офіційно починали копирсатися в її житті, але відповідала, — стримано, стисло, коротюнько. Де вчилась? — там-то. Скільки років? — стільки-то. Плани? — жодних поки, працюю... Не планую... Біографія? — не пам'ятає дитинства, трохи пам'ятає роки безпритульності. Чи член комсомолу? — ні... Це викликає шире здивування й явне огірчення у присутніх. Хтось запитує-стверджує, що вона хоч і не член комсомолу, але напевно вступить в найкоротшім часі. А Страменко навіть досить прозоро й недвозначно натякає, що перспектива, яка її чекає, навіть вимагатиме того, щоб вона була комсомолкою... Інші стверджують кивками та мугиканням Страменкові слова, здогадуючись, про що мова. "Отже, йдеться таки про орден", — думає Ата, але не каже ні "так", ні "ні". Перевела розмову на інше, їй мулять. Вона зовсім не розуміє, для чого Страменко накликав цих, заштурханих дійсністю й "політикою", людей, — адже ж не вони видають ордени, й це не урядова комісія! А втім, почім вона знає, як то видають ті ордени!.. Ату питали про її працю, захоплювались її мистецтвом, пророчили їй велике майбутнє... Потім зайшов Колька Трембач з фотоапаратом і спеціальним приладом для запалювання магнію й сфотографував усіх, власне, Ату в оточенні всіх цих неголених і досить замотеличених людей. Потім сфотографував ще раз Ату і то так, що вона ніби сидить поруч зі

Страменком, в оточенні знову ж таки всіх тих неголених і замотеличених людей. Після того всі інші пішли геть, попрощавшись з Атою й з редактором, лишилися вони тільки вдвох. Ще трохи побув Трембач, сфотографувавши Ату (саму), а також Страменка ще кілька разів, а потім і він пішов. Лишилась Ата з редактором. Редактор зразу змінився — вигляд його став занадто ліричний і з натяком у всій фігурі, мовляв, — "це ж я все для Тебе так вирядився!" Його огорнула легенька меланхолія й найшла "надзвичайна щирість". Він вийшов з-за столу й хотів сісти біля Ати, але не зважився, — дівчина так нашорошилась, що відвага геть щезла зразу й він знову заліз за стіл. Закурив і почав говорити про свою пошану до неї та що це він, іменно він! хоче "організувати" їй орден. Ата слухала його через п'яте-десяте, а сама думала, як би їй вибратися звідси. "Він хоче "організувати" їй орден!?" Досі думала Ата, що то робиться інакше, що ордени не "організуються"... Але не стала сперечатись. Зрештою — може, й так буває, може ж, і "організуються"!.. З нудьгою озиралася по кабінету. Страшнуvато їй тут. Але — "та соромся ж, боягузко!" вже глузувала з себе, оговтуючись; нехай говорить... Страменко говорив, а Ата розглядалася, які то апартаменти в редактора "Червоного Комунара", змагуна з "Червоною Синькою". Це були досить імпозантні, як на місто Наше, апартаменти. Кабінет великий і дуже добре обставлений, і так обчіпляний різними мапами, телефонами та різними схемами й діаграмами, ніби це штаб світової революції. Звичайно, Ата штабу світової революції ще ні разу не бачила, але бачила багато інших "штабів революції" на сцені, й вони були куди менш імпозантні, а значить, це більш подібне до штабу революції світової, отак той штаб мав би, далєбі, виглядати. На одній стіні висить величезна мапа обох півкуль земної планети, обтикана якимись прапорцями різнокольоровими та різними значками й фігурками. На іншій стіні — докладна мапа України. Потім мапа їхньої області. І все це в прапорцях, у значках, в червоно— й синьоголових булавках. Над столом великий кольоровий портрет Сталіна. Обабіч нього менші портрети Маркса й Леніна. В кутку етажерки з книгами в червоних палітурках — твори Сталіна й Леніна... На столі — посередині — гіпсові бюстики Сталіна й Леніна, потім телефонні апарати і безліч різного причандалля для вигідної редакторської праці... А Страменко говорить. Ата вслухається одним вухом — він, здається, закінчує свій штурм словесний. А закінчуючи, він говорить щось таке, що Ату й здивувало, — він "зовсім не настоює, щоб вона вступала до комсомолу", навпаки, потішає, що то нічого, що бувають люди, як-от вона, потрібні й вартісні навіть поза комсомолом. Навіть, може, це добре. Авжеж, дуже добре! Він їй допоможе вибитися в люди... Це він хоче організувати їй орден. Страменко вважає за потрібне повторити це кілька разів, з особливим натиском, з підкресленням. А закінчив Страменко зовсім твердою обіцянкою, як присягою, що таки "організує" орден, бо це "від нього й тільки від нього залежить". "Від нього залежить все".

Ата подивилась на канапу й на подушечку, що так лукаво наставила вушка, й раптом спаленіла вся — занадто виразні наголоси ставить Страменко в павзах помежи словами! Сиділа, як на голках, — мука це все слухати!.. Та ось Страменко запропонував їй оглянути цехи, машини, всю "технологію" — "як-то тую газету робиться". Ата

зраділа, зітхнула, визволена, й згодилась; аби лиш не сидіти тут один на один з цим всесильним організатором "орденів". Страменко телефоном викликав завідуючого виробництвом, і вони втрьох пішли оглядати господарство "Червоного Комунара". Вони оглянули химерні розумні машини, т. зв. ліноти́пи, що стояли в окремій цеху рядочком і так манірно цокотіли, і так смішно носили залізними кулаками на довгих ліктях якісь мосянжеві залізячки вгору, потім вниз, спускали їх, одливали готові рядки набраного тексту, деś вгорі в коробці самі розсипали ті мосянжеві пластинки, розносили по канавках, де якій належить бути, звідки вони вистрибували знову на легенький торк пальцем складача-лі́нотипіста. Смішно... Лі́нотипісти всі молоді, гарні й всі такі важні (певно задаються!), при появі Ати всі так зосереджено й так красиво працюють... Потім оглядали ще химернішу машину: ротаційну. Такий цілий сталевий дракон, що працює "як живий" — друкує, сам ріже, сам фальцює, складає й відраховує часописи... Потім оглядали інші цехи — ручний складальний, літографський, цинкографський, переплетний книжковий, друкарський, цех з багатьма маленькими машинами-автоматами... Ату водили, як королеву. І всюди, куди вони приходили, робітники затихали й пильно дивилися їй услід; напевно, чутка про орден давно й до них дійшла... Так вони обійшли всю "піраміду". Страменко був такий запопадливий, такий уважний, заглядав їй у вічі й, користуючись тим, що вражена баченням Ати не звертала уваги ні на нього, ні на другого супутника, він все норовив торкнутися плечем до її плеча або ліктем до ліктя у вузьких переходах помежи стосами паперу, помежи тісно поставленими великими клітками-скринями, що їх тут звуть "реалами". Ата зразу цього й не помічала, зосередившись всією увагою на зовсім іншому.

Це наддало Страменкові зовсім відваги ("не помічає — значить дозволяє!"), й коли вони повернулися знову до Страменкового кабінету на хвилинку, перед тим як Аті відійти, за забутою хусточкою Атиною, він досить прозоро натякнув, що орден здобути зовсім легко, лише Аті треба буде до нього прийти ... е-е ... ну для того, щоб дещо устійнити остаточно, деякі там дані, бо від цього, зрештою, залежатиме справа ордену... І зайти вона мусить найближчим часом. Завтра. Неодмінно!

Ата не зрозуміла Страменка, бо в голові їй шуміло від усього баченого й чутого, від ритмічного й безугавного шуму машин та вентиляторів у цехах і від власної тепер хапливості швидше відійти звідси, — і вона нічого не сказала...

* * *

Проводжав Ату той же Колька Трембач, молоденький фоторепортер газети, комсомолец, колишній безпритульний і взагалі "шибайголова", як його називали Атині подруги, "дівчата нашої країни", до речі, безсловесно й таємно закоханий у Ату по самі вуха. Але він про те ніколи навіть натякнути б не зважився, де! хіба такий "смаркач" про такі речі зважився би говорити! У нього ще й язик для того не повертається; його тільки зраджували наївні очі, що ще не навчилися криводушити.

Проводжаючи Ату з доручення "самого" Страменка, Колька вивів її на площу, озирнувся на редакційний "хмародряп" і досить таємниче та загадково посміхнувся:

— Я той... Я Вам зроблю картку на пам'ять... з товаришем Страменком... От буде

гарна пам'ять!.. Ще й побільшу... — а усмішка, крива й зла, блукає на устах.

— А чого ви посміхаєтесь?.. Ще й так криво!

— А так...

— А все ж таки?

— Зі знаменитим чоловіком ви знялися, товаришко Дахно!.. Власне, я вас зняв... Це велика честь...

В голосі глум, і Ата почервоніла. Розгнівалася. Вона знала, що глум той з "великого чоловіка", але в якійсь мірі це тепер торкалося й її.

— А все ж таки!?. Ваша посмішка ехидна... Ну, говоріть!

— Гм ... Цей підлабузник і безпринципний хам... Ох! Вирвалось!!.. — Слово, що вирвалось, злякало самого Кольку, він схаменувся, озирнувся навколо, подивився спідлоба на Ату, закашлявся удавано, потім позіхнув широко й махнув рукою. — Ах, киньмо! ..

— Ні, ні, говоріть!

— Киньмо!.. Я взагалі нічого не говорив!

— Це правда, ви дійсно нічого не говорили. Але — все ж таки?..

— Нічого... Гм... А як він дер на вас баньки! Ух!! О, він давно й дуже вами цікавиться й дере баньки... (А в голосі ніби нотка особистої образи).

Ата посміхнулася. "Ну, хто на неї не дере баньки!" А вголос:

— Що за дурниці ви говорите!

А Колька вже ніби й не чує. Уникаючи вже зовсім цієї теми, підносить футляр з фотоапаратом на долоню, тримає його так, задуманий, насуплений, такий смішний, як півник цибатий найжачений, хотів щось іншого сказати й передумав.

— Нехай колись... Як уже ви станете орденоноскою... Чи ви тоді так забагатієте, що ... ?

Ата зломила брови, почервоніла буйно й брякнула люто:

— Не меліть катзна-що!

Тут їх здибали знайомі, й розмова на тім урвалася. Так і лишилося невідомим, як треба розуміти "не меліть казна-що". Чи "не меліть катзна-що", що я стану

орденоноскою? Чи "не меліть катзна-що", ніби я запишаюся, як стану орденоноскою?

А чи "не меліть казна-що" взагалі?

* * *

Лишившись сама, Ата спробувала розібратися у всьому, що сталося. Виглядає на те, що таки хтось всерйоз заміряється начежити їй ордену. А також виглядає на те, що хтось хоче при тім зварити свою кашу... Згадала, як Страменко супроводив її по цехах, і аж тепер дійшло до її свідомості, що він уперто торкався плечем до її плеча, так уперто й так змислово ж і так зазирає їй у очі!.. Дійсно "дер баньки", мовляв той малий. Бр-р-р! Аті стає бридко. Ату розбирає досада і в той же час розбирає сміх.

Досада й сміх!

Їй хочуть "організувати орден", і зовсім дешево...

Ну, не досада?! І не сміх!?

Але по спині повзе легенький холодок, і робиться зовсім не до сміху.

"Ну, а як тобі таки справді запропонують орден?! І що ти зробиш? Га? Га? Плюнеш у очі?.."

Але це ще не страшно, орден — то й орден, а страшно те, що стелило слідом, так боляче стьобнуло по свідомості:

"Купують тебе! Купують, дівчино!.." — і тут їй стає моторошно. "І за орден той запросять високу, ой яку високу ціну! Вже просять! Не просять, а вимагають!.. Вимагають!.. Але й це ще не вся ціна, що хоче той Страменко (від цієї думки її кидає в жар), а головна ціна в іншому — станеш ти канаркою. Зв'яжуть тебе золотим тим ланцюгом орденоносним!!! Вже в'яжуть!"

Чим більше Ата думає, тим ясніше бачить, що її в'яжуть і таки зв'яжуть. Якщо заповзялися, то напевно зв'яжуть...

І тут Аті згадалася Оксана Петрусенко, ця краса й гордість цілої республіки, згадалася нагорода її орденом, спекуляції навколо цього, загадкова її смерть, либонь, за участі тих, що давали орден... Ату огортає отороп...

А вона ж Оксану Петрусенко не тільки обожнювала й любила до безтями, а й була її, так би мовити, підшефною, ще студенткою будучи.

* * *

В театрі всі — товариші й товаришки — поздоровляли Ату. Неприховані нотки заздрощів бриніли в щирих і нещирих тих поздоровленнях. А Ата була сумна.

Того ж вечора передали їй, що дзвонив редактор "Червоного Комунара" й просив сказати їй, щоби вона не забула про заповіджене інтерв'ю. Зразу Ата не зрозуміла, про що мова й що це значить, а потім згадала Страменкове запрошення при кінці візиту! Згадала його натяки, згадала шкіряну канапу з вишитою подушечкою, що так лукаво виставила вушка, і — в душі її закипіло, заклекотало...

Ата більше не зайшла до "Червоного Комунара", до кабінету її великого редактора — ані на другий день, ані на третій, ані на четвертий... Ніколи!

Сластьон, що належав до числа небагатьох, які не поздоровляли Ати, дивився на дівчину й чомусь посміхався. Аті страшенно хотілося спитати в нього, чого він посміхається. Але не спитала — ану ж він з властивою йому прямою бахне щось таке, від чого вона згорить з сорому. Ткач теж зустрів якось Ату в фойє і потис їй руку міцно, і на цей раз не був такий понурий, як раніше, а засміявся зовсім безпричинно.

А Страменко був дуже й дуже на неї розгніваний і взагалі на всіх розгніваний. Так передав їй той смішний Трембач. А передавши, потішив:

— Не журіться, товаришко Дахно! Я вам колись сам "організую орден", та не такий, в сто разів кращий! їй-бо!

Він так і сказав — "організую орден".

Ата спалахнула на ті слова і страшенно здивувалась:

"І звідки він те чув!?"

Страменко ще двічі прислав спеціального якогось "редактора" з "Червоного

Комунара" й дзвонив телефоном. Але Ата не пішла, мотивуючи тим, що їй "страшенно ніколи" та що в неї "голова болить". Знала, що накликає на себе велику біду, а в кожному разі наживає великого ворога, та що це їй може коштувати праці, але ж... Так багато ходити по той орден!..

"Ні!" На тому й крапка.

Але фотографії й інтерв'ю Ати таки з'явилися в газеті. Чи по інерції? А чи, може, справді він хоче таки втелющити їй ордена?

* * *

Чого не договорив Колька Трембач? — от що цікавило Ату.

Але вона того не взнала. Та й сам Колька Трембач не знав як слід, чого він не договорив. Він тільки хотів сказати (власне, й сказав, тільки не розшифрував), що Страменко хамелеон і безпринципний кар'єрист, і шкурник, лізе по головах людських без жодних викидів сумління. Та що його побоюються й не люблять навіть однопартійці, видатні діячі міста Нашого, ставляться до нього трохи з огидою, як до безоглядного вислужника, що пробиваючи кар'єру, не пожаліє й рідної мами. Ось це хотів сказати Колька Трембач, те, що йому достойно відоме. Але за цим ще ж було те, що Кольці зовсім невідоме або мало відомо, бо він дуже молодий. А втім, він щось таке чув теж, підслухав... Бо хіба мало чого говорить поза життєвими офіційними лаштунками, особливо коли старші люди заховуються десь на відлюдді, й добре вип'ють, і мають ілюзію безпеки... А те, що він чув одним вухом, це ось що:

Цей "безпринципний хам" видряпався нагору по головах своїх найкращих друзів, колишніх своїх товаришів боротьбистів та інших "ухильників націоналістичних", зрадивши їх і продавши поштучно... Оклепував їх і віддавав на розп'яття, як той Юда Христа за тридцять срібних... Останнім боротьбистом, якого він допоміг розп'ясти, був один нарком... Ось таке підслухав Колька і міг би розказати. А може, й не зміг би розказати, бо таки страшнуvато. Авжеж.

Для чого це Колька підслухав? Хто його знає. Є вуха, і в них набивається всіяка всячина. А, зрештою... хто ж його знає! Це загадка. Зрештою — все може бути. Як вільно старшим видряпуватися без жодних викидів сумління по чужих людських головах, то чому не вільно молодим теж? І таке може бути.

Все може бути.

Серед цього торжища різних "героїв нашого часу", серед потворного цього маскараду, серед жорстокої гри в піжмурки одного з усіма і всіх з одним — гри в піжмурки з честю, з совістю, з життям і смертю, — все може бути.

Все може бути!

XII

"Генеральна лінія"

Сам паша турецький Гірей стрепенувся й забув про свою кохану "ханум" якраз посередині зворушливого ліричного монологу, й стрепенулися всі одаліски, лежавши так мальовничо біля "водограю", втратили вмить горду й ліниву апатію східних красунь, коли до них, на самісіньке нібито подвір'я паші з'явилися несподівані гості —

знаменита Людмила Богомазова, "Генеральна лінія", і... Сазонов! Тільки хто прийшов у супроводі кого?!. Вона прийшла в супроводі Сазонова? Чи Сазонов прийшов у супроводі Богомазової?..

Від несподіванки всі заворушилися, а потім знову завмерли.

— Можна до вас? — напівсерйозно, напівбайдуже спитав Сазонов, звертаючись до всіх зразу і в той же час ні до кого, як справжній владика тут і на всій землі цій.

І, не чекаючи відповіді, почав роззиратися біля себе навколо, очевидно за стільцем, пошукуючи, щоб сісти.

Сластьон спалахнув, нахмурився. Він страшенно не любив, коли перешкоджають йому в праці, коли заходять за сцену чужі люди, і згарячу мігполохнути не тільки Сазонова; в ньому жила гордість і амбіція мистця, що вважав себе й свою працю понад усе й понад усіх, і навіть понад королів. Борюкаючись, щоб опанувати себе, спитав хрипко:

— Чим можу е-е ... служити ... е-е?..

— Та ми так, подивитись, — посміхнувся Сазонов, все роззираючись. — Можна?

— А-а... "так"?..

— Та можна, чого ж!.. — перебиваючи Сластьона, швиденько й сердито буркнув Харитон за спиною Сазонова, рятуючи ситуацію, зумисне втрутившись, щоб не дати Сластьонові чогось "самашедшого" бабахнути. — Та можна чого ж... Просю... ось тут... — Харитон встав із стільця, на якому сидів у кутку величезної сцени, біля вхідних дверей, у які ввійшов Сазонов з компаньйонкою, швиденько дістав з-за декоративного мотлоху ще одного стільця й поставив поруч:

— Просю, ось тут... — і змахнув полою піджака зі стільця пилюку.

Сазонов подивився на стільці, потім подивився на Людмилу й показав очима, мовляв, "сідай", а сам вийняв цигарку, спокійно постукав мундштуком об ніготь, спокійно вклав її в уста під пильними поглядами усіх присутніх і при загальному нашорошеному мовчанні закурив, а сам усе посміхався, трохи байдужою, трохи іронічною посмішкою, оглядаючи всіх примруженими очима (а може, тому, що очі мав примружені, видавалося, ніби вугласте його, щелепате лице посміхається). Подивився на чарівних "одалісок" і на чарівних "рабинь", подивився на пашу турецького, подивився пильно на "ханум" — і по обличчю перебігла якась загадкова гримаска й щезла...

Сердитий Харитон кивком голови показав Сазонову, на плакат на стіні під протипожежними балонами — "КУРИТИ ЗАБОРОНЕНО!", але Сазонов явно збирався відходити — курив і застібав гудзики на гумовому військовому плащі. Ще якусь мить постояв, пустив хмару диму, потім мовчки приклав руку сталінським жестом до дашка кашкета на прощання й пішов собі геть. Людмила Богомазова лишилася сама, віч-на-віч з усіма незнайомими, такими відчуженими, нашорошеними. Вона теж відчужена. Постояла трохи, струнка, гнучка й дуже вродлива, — ніби демонструючи себе з викликом, свою вроду, свою суконку, капелюшок, нафарбовані уста й налаковані нігті, білі рукавички й гарну шкіряну торбиночку на блискучім ланцюжку, — потім

обернулася до стільця, подивилася на нього апатично, явно наслідуючи Сазонова, й обережно сіла, ніби зробила стільцеві велику ласку. Сіла. Така горда й байдужа, самозакохана і в той же час з тавром безмежної нудьги на обличчі. Вийняла з торбиночки цигарку, теж постукала мундштуком об налякований ніготь, вийняла таку саму коробочку сірників, як і в Сазонова, запалила...

Перервана праця не клеїлась. Якось всіх вибито з колії, збито з ходу. Лише помалу-малу все розгойдалося знову, але вже йшло не як раніше, а так, ніби тому ходакові загнато в ногу шпичку, — йшло, шкутильгаючи. Сластьон був лютий, всі актори нашорошені, надто дівчата, — якось воно паскудно стало працювати під безвиразним і холодним, і по-чортячому демонстративно гордим та презирливим поглядом цієї зухвалої гості, цієї прославленої "Генеральної лінії", оповитої пікантною славою коханки всіх вельмож, більших і менших.

Ось вона яка!

Усім відомі були чутки й різні "історії" про неї, знали її страшну славу, але ніхто не мав ще нагоди спостерігати це "сьоме чудо світу" отак на своїй сцені, зблизька, при самій рампі. Тепер вона прийшла сама сюди і кожен не міг одвести від неї очей з цікавості.

"Так ось вона яка!"

А Людмила Богомазова прекрасно знала, ЩО саме про неї всі присутні думають, що їм відома вся її історія і всі її "історії", й кути її нафарбованих уст демонстративно опускалися — демонстративно презирливо й байдуже, холодно так, а очі мружились згорда.

Людмила сиділа на однім стільці, а другий стояв тісно поруч, і той стілець, будь він неладний! — псував усім настрій. Так ніби на нім сидів "він", її невидимий супутник, той грізний гість, що так по-сталінськи відсалютував рукою до дашка форменого кашкета; він ніби зовсім і не вийшов, а лише одяг шапку-невидимку (чи "шапку-енкаведимку", як хтось десь колись пожартував у місті Нашому) й сидить тут же, на тім порожнім стільці. Харитон хотів був на того стільця сісти, обійшов кругом нього й кругом Людмили, постояв нерішуче, почухав голову й махнув рукою, мовляв — "а, нехай ти скажишся!" — і примостився в іншій кутку на щаблі драбини. Людмила сиділа сама. Слава й престиж Сазонова стояли перед нею і навколо невидимим щитом непробійним, і ніхто за тим щитом не посміє її потривожити. Це знали всі, це знала й Людмила і, може, тому кутики її уст кривилися презирливо вниз, вниз, згинаючи червоні п'явки повних губів підківками.

Людмила курить цигарку за цигаркою, і ніхто їй не може заборонити того. Харитон кахикнув був і заїкнувся, як завжди, сердито й безцеремонно, що курити б уже й годі, але Січкаренко шикнув на нього, а вголос промовив (щоб і Людмила ж чула!) — "Лишіть людину в спокої!". А Сластьон нетерпляче махнув рукою, мовляв — "Ах, тихо там!! Залиште її, нехай собі сидить! Не перешкоджайте праці!"

Так і лишили Людмилу в спокої. Вона просиділа до самого кінця, не проронивши за увесь час ані слова, ані звука. Чого вона сиділа? А так, сиділа собі, та й усе. З виразу

обличчя виходило, що ніщо їй абсолютно не цікавить, що до всього їй байдуже, що вона сидить, бо дітися їй ніде, що вона нудить світом і не знаходить собі місця на цій землі. Що вона самотня, всіма презирливо обшпінтана й обзлословлена...

Принаймні такі рефлексії зринули в Ати. Ця дивилася пильно, дуже пильно на гостю помежи ділом, роздвоївшись увагою між тим ділом і "Генеральною лінією". Вона бачила її кілька разів мельком і зовсім здалеку, чула про неї всі фантастичні речі і не сподівалася, що вона така, як от зараз виглядить, — така гарна і така... трагічна. Атож. Слава пропащої повії робила, як звичайно, її образ в уяві кожного зовсім потворним. А в дійсності — той образ гарний і дуже трагічний. І чим більше Ата дивилась на цю повію, тим глибшало це її враження, незважаючи на всю браваду Людмили й її злобну машкару, тим більше їй було її шкода. Аті здавалося, що вона бачить її наскрізь за тією злобною машкарою... Це колишня дочка купця чи навіть архієрея; їй приділено долею цвісти б пишно і мріяти ніжно, як і кожній дівчині, а особливо багатій, — мріяти про казкових лицарів, про королевичів, про казкове майбутнє, про святе кохання... про дитячий сміх... про родинне щастя... про блискучий феєрверк радості... Але сталося з світом те, що сталося. І через оте, що сталося, з причини не від неї залежних, вона упала з високих високостей на самісінький низ, на саме дно трагічної дійсності, аж на самісінький спід, в категорію "соціально чужих", "класово ворожих", "бивших"... І все, що потім вийшло, вся ця кар'єра "Генеральної лінії" — це вислід того соціального падіння вниз, на соціальне дно, жорстокий жарт химерної долі... Вона така юна, як і всі "дівчата нашої країни", їй років 26, не більше, і в той же час — вона така стара... На ній трагічний досвід цілого пропащого покоління, скинутого на соціальне дно, з якого можна піднятися їм тільки дуже дорогою ціною... отакою ціною...

Аті було жаль цю демонстративно горду й таку демонстративно зарозумілу гостю. Але жаль той щез, коли погляди їхні якось зустрілися.

Людмилин погляд зовсім не просив співчуття. Він був презирливий (ох який презирливий!), і глузливий, і сповнений якоїсь чортячої злобної зухвалості, що от, мовляв, "бачили, з ким я зайшла? Отож! А на ваші думки мені начхати!" Від цього схрещення поглядів серце Атіне прохололо, і тепер уже вона не могла вловити на обличчі тієї розмальованої "лінії" жодної риси, яка би викликала співчуття. Просто тупа, горда з того багна, в якому зав'язла по вуха, розпутна й безсоромна особа — вона пишається своїм становищем і своєю дикою славою...

А Людмила Богомазова курила; характерно так, як курять подібні жінки в Одесі або в американських кінофільмах, і кутики уст її... Ба! Кутики уст її чомусь тремтіли. Вони зраджували себе! Замість презирливої гримаси, іноді вони здригалися безпомічно... І знову Аті робиться жаль цю людину. Вона вдивляється — й знову бачить її інакше,

— вона бачить страшну силу характеру, що стримує за міцно стисненими зубами величезну й бездонну трагедію. Аті хочеться отак просто підійти до неї й заговорити, але... ану ж вона люто зиркне, зарегочеться хрипко і брутально й вилає її так, як лаються повії, — триповерховою моряцькою лайкою. Вираз її обличчя нічого ліпшого й не обіцяє... Охота підійти щезає, Ата позирає лише оддалік

— і вже не бачить тремтіння в кутиках уст, то їй лише так здалося!, то її власне серце тремтить, її шляхетне серце...

Богомазова була би класично гарна, якби не була так непоправно спотворена: якби не те специфічне тавро пропащої жінки, якби не печать злоби, якби не печать безнадії, а звідси — підкресленої, демонстративної відплатної зневаги до всього, що дороге людям — до звичаїв, обичаїв, до понять моралі й честі, до душевної чистоти, до всього оточення. І ця її зневага пробивається у всьому. Вона навіть курить стилем зневаги — затягається глибоко, жадібно, напропале, зосереджено, аж шипить, аби тільки тим сказати, що до всього іншого їй байдуже. "Наплювати!" — так каже те куріння, так кажуть її мовчазні скривлені уста, так каже вся її фігура, хоч вона й нерухома, як мумія...

Так Людмила Богомазова просиділа до самого кінця. Ніхто за увесь час не обізвався до неї. Навіть найзавзятіші й найзальотніші "джигуни"; не зважилися приступити до цієї "Генеральної лінії", оповитої славою "приступної для всіх"... Ясно, для всіх "великих".

Коли праця закінчилася, коли видовище відтворюваної далекої химерної епохи померкло і розсипалося на окремих буденних людей й на сірі запилені деталі різних театральних умовностей, Людмила зітхнула, встала зі стільця, постояла якусь мить, потім закурила на дорогу цигарку й пішла. Нікому не сказала ні "здрастуй", ні "прощай". Вийшла так само мовчки і в ті самі двері, як і прийшла була.

Коли Людмила відійшла, всі зітхнули з полегкістю і в той же час здивовано. Сластьон знизав високо своїми кістлявими плечима й нічого не сказав, махнув лише неозначено рукою.

А Харитон подивився услід, очі йому взялися смішливими зморшками, він схитнув головою й прорік безапеляційно:

— Шльондра ... — подумав хвилинку й додав, — генеральськ а...

Всі, хто чув, пирснули зо сміху; Харитон перехрестив Людмилу по-своєму, ще й так оригінально. Він чув, звичайно, титул "Генеральна лінія", але ніяк не міг того перетравити своєю упертою й простою головою, що значить "генеральна" та ще й "лінія"? Смішно й неправильно! Генеральна репетиція — це так. А "Генеральна лінія" — ні. Треба казати "Генеральська" і, очевидно, "шльондра", а не "лінія".

І де він вискіпав таке слово! На древньому діалекті міста Нашого це означає... тяжко вимовити те, що воно означає. В древній Греції це означало би "куртизанка", вибрана коханка для всіх високопоставлених осіб. А в Цій дійсності це така жінка... Словом — "Генеральна лінія", як не крути, як не верти.

* * *

Ця візита Людмили Богомазової була вже в розпалі праці над "МАРУСЕЮ БОГУСЛАВКОЮ". Вона ще приходила не раз і була присутня на репетиціях, — сиділа за кулісами, мовчала, зосереджена в собі, й курила. Вона завжди приходила з кимсь з начальства, так що її ніхто не посмів би не пустити, коли би навіть і хотів, потім начальство відходило й вона лишалася сама, але авторитет неприсутнього начальства

охороняв її. Але до неї й так звикли й не зважали вже на її присутність. "Хай сидить!" І навіть Харитон подобрішав і вже не казав на неї "шльондра" позаочі й не забороняв курити увічі, він навіть іноді приносив їй стільця, якщо такого не було поблизу, й ставив у кутку сердито: "Отут!.."

А відходячи, додавав про себе: "Сиди собі й мовчи!"

І Людмила сиділа й мовчала.

Але що ж її сюди гнало? Чого?

А хто ж його знає...

Найбільше скидалося на те, що їй робило величезну затаєну приємність демонструвати тут свою зневагу й презирство до всіх і до всього і що вона якраз заради цього сюди й приходила.

XIII

Культпохід

Багато часу й енергії забирали культпоходи на заводи й у навколишні колгоспи та на цукроварні. Це, правда, множило славу театру, але не і вимучувало людей до решти — бо тяжко пхатися по кепських шляхах, з кепським транспортом, у весняну або осінню негоду, тягти з собою увесь реквізит і навіть декорації (спеціальну гарнітуру оформлення для малих сцен), а потім грати на тих колгоспних манюсінських, найпримітивніших сценах. Ліпше в заводських клубах та театрах при навколишніх цукроварнях і комбінатах, бо там більші достатки; й культурний поступ пішов наперед порівняно з селом, але все ж і туди відбувати "культпоходи" було тяжкувато. Хоча, сказати по правді, це завдавало надто великого клопоту тільки адміністрації, яка мала з тими транспортними й іншими труднощами ламати голову, молодь же не дуже-то тим і печалилась. А часом їй навіть було й цікаво відбувати такі "циганські" мандри по своїй землі й відкривати на ній "Америку" невідомого й незнайомого досі. Буває так, що людина живе на своїй землі й відкриває на ній "Америку"...

Якось директора викликано на важливу нараду при Облпарткомі чи якомусь там іншому "комі", з нагоди "прориву" по колгоспах області, і там довго й гаряче засідали ті, що латають "прориви", на тему, як же й цей "прорив" залатати, — аж похрипли, якщо судити з директора Ткача, він зовсім утратив голос, так, либонь, сперечався. Бо театр завжди впрягали в латання проривів, як головну латальну матерію. Так здавна заведено — де не беруть циркуляри й обіжники, туди мистецтво як — "засіб організації" душ і тіл на "героїчні", "соціалістичні подвиги труда". Повернувшись злий і понурий, Ткач звелів театральному "ударникові-стахановцеві" Січкаренкові сформувати швидко штурмову культбригаду від державного їхнього театру й завтра ж відбутися в розпорядження культпропу, щоб там примкнути до інших ударних сил запроектованого кудись культпоходу... Власне, не відбутися, а бути наготові й чекати на вантажну машину, що мала по них заїхати... Злий же і захриплий Ткач був тому, що хтось там, якийсь головний ентузіаст латання прориву з центру категорично вимагав від нього, Ткача, щоби він в колгоспі конче поставив нову п'єсу, ту, що тепер готують... Уявити тільки, Що може стрелити в голову від ентузіазму! Ткач всі нерви стріпав, і охрип, і

ламав руки з одчаю, доводячи безглуздість пропозиції. Але високий гість з центру, з самого ЦК, товариш Маслов, був невблагальний, тим більше, що дерзкі заперечення Ткача були зовсім противні його "нраву", — він спокійнісінько й категорично настоював на своєму. І аргументи виставляв непереможні: "Що, п'єса не готова? Нічого, нічого, це не хліб пекти, що мусить бути готовий, без закальку. Та й то й з закалком люди їдять, коли треба. Зараз — треба! Ви працюєте над якоюсь там п'єсою вже три місяці! Аж три місяці!! Товчете в ступі все те саме! І увесь час дістаєте державні гроші! За що дістаєте? Це марнотратство! А щоб не було марнотратства — їдьте в колгосп і ставте! Не готова? Нічого, для колгоспу зійде. Це навіть добре, перевірка в масах, а тоді допрацюєте решту з заувагами трудящих — внесете корективи на підставі досвіду й виставите в місті... Дві користі зразу!.. Я настоюю на цьому! Кампанія підтягування головних колгоспів важить більше за всі ваші театральні амбіції!!"

Ну й що ти зробиш з таким ентузіазом!?

Після гарячих, і довгих, і небезпечних дискусій з гостем з центру упертий Ткач все-таки переміг...

Зійшлися на тому, що Ткач дає театральну бригаду, яка поставить одну дію з "Платона Кречета" (цим, головне, й було заткнуто рота гостеві з центру, попробуй-бо поперти проти такого партійного туза, як автор тієї п'єси, товариш Корнійчук, сталінський протеже! — хоч і було явним безглуздом ставити для колгоспників одну дію, без цілості!). З вдячності Ткач ще гарантував пару концертних номерів — солоспіви і, може, танок.

Так зачинався цей культпохід. Досить анекдотично.

Січкаренко сформував культбригаду з самої молоді (щоб не тривожити кості старших), на другий день уранці їм подано вантажну машину, вже наповнену іншими культпоходівцями, і вони рушили в якийсь там "колгоспний куш" (кілька об'єднаних колгоспів) під назвою "СОЦІАЛІСТИЧНА ПЕРЕБУДОВА".

Культпохід пхався кількома машинами вантажними, в яких, як виявилось, було ще багато додатків до "культбригади" — від учителів, від піонерів, від комсомолу, від жінок, від профспілок, від т-ва безвірників... А також їхало й головне начальство. І Павло Гук теж їхав з начальством. Це-бо мав бути дуже важливий і вирішальний "культпохід" — в найголовніші-бо колгоспи області, в найголовніший колгоспний "куш"! І гість високий з центру їхав, і Людмила Богомазова теж з ним, бо ж... бо ж "не могло ж все начальство партійне їхати на таку вирішальну битву без своєї генеральної лінії!" — так зізлосязичив хтось.

Для Ати цей культпохід був дуже цікавий тим, що вона мала побачити найпередовіший колгоспний "куш" області влітку, в порі найбільшого цвітіння й вагітності всієї природи й всієї землі цієї щастям і всіма благословеннями неба. І вона побачила ...

Начальства напхалося в "куш" повно, насмерділи машинами, наробили рейваху, ніби сталося щось неймовірне, надзвичайне, ніби це вже мають починати світову революцію, але в "кущі" самім ніякого особливого відруху, тиша, утома й безлюддя...

Увесь цей "кущ" — це велике й колись багатюще село К-ва. В ньому було аж п'ять церков колись, з чого можна судити про його величину. Тепер не бовваніє ані один хрест ніде, тільки можна бачити оддалік кілька облуплених і понадщерблюваних бань (бо їх потрохи розбирають). В селі — аж сім колгоспів, і вони ото й становлять собою "кущ", тобто об'єднання тих колгоспів у своєрідний, так би мовити, соціалістичний трест.

В центрі "куща" величезна площа, ніби поорана, так укрита сухим груддям глеюватого ґрунту, розчавленого після дощу тракторами та возами та так і присохлого, і міцного, немов бетон. Поміж тим груддям, помежи глибокими, на всі боки продавленими, борознами колій шаліє бур'ян і колючі будяки. В центрі площі — якась фантастична будівля з ґратчастими вікнами — гамазей чи якийсь окремих колгоспний склеп, а при ньому й контора "куща". Колись, кажуть, то була Троїцька церква, потім з неї зняли хрести й дзвони й звалили геть бані, а решту достосували до нової дійсності — тому в цієї будівлі такий фантастичний, зовсім модерний вигляд. Огородки навколо церкви теж не зняли, і через ту огорожу вся будівля скидається на якусь фортецю. Навколо жодного деревця — чи вирубали, чи й не було ніколи. По один бік величезної площі стоять рядочком кільканадцять... ні, кілька десятків!., селянських комор; всі вони вишикувані рівненько і... побілені, одні цілком, інші наполовину. Таке враження, що їх побілено спеціально для того, щоби старі хазяї не впізнали своєї колишньої власності, — це ж їх постягано сюди з одноосібних, а найперше з колишніх "куркульських", садиб і тут усупільнено, на майдані, посеред села. А усупільнивши, побілено, щоби так відзначити їхнє вихрещення в нову віру й почати нову еру їхнього існування. Так циган перефарбовує коней...

По другий бік площі — велике подвір'я колгоспу "СОЦІАЛІСТИЧНА ПЕРЕБУДОВА", що видно з великої вивіски над брамою з обополів, яка нагадує більше "тріумфальну арку" часів громадянської війни. Ім'ям цього колгоспу названо цілий "кущ". На шпилі арки мотається вицвілий прапорець (був червоний, та дощі випрали, а вітри витіпали геть червоний колір). Вивіска написана сільським малярем якимись фантастичними літерами, що ніби перепилися самогонки й тиняються, яка куди втрапить. Праворуч колгоспного двору — школа, старого земського стилю. Ліворуч — якась довга споруда, не то волоня, не то барак. Це, власне, й є колгоспний "кущовий" клуб... Так пояснив хтось. Тимчасово клуб, бо приміщення це спроектоване під волоню, та немає волів, через те його обернули на клуб. Що це клуб — видно й з напису, коли придивитися зблизька, над вхідними дверима-брамою: "КЛУБ-СОЦ. перебудова". Далі праворуч і ліворуч поза майданом, обрамляючи його, як вистрюпана лиштва, садиби, власне, не садиби, а лише стирчали самі покривлені хати, як старці потомлені, та де-не-де кілки помежи ними; ні тинів, ні плотів, ні загат, ні воріт — анічогісінького такого подібного не було; все геть розгороджене — гуляй вітер! Якийсь такий незвичний, космічно-неутульний вигляд...

Гості приїхали, а господарів нема! Лиш вийшов старезний якийсь горбань — сторож колгоспний, та назбігалось кілька голопузих малюків, витріщаючи здивовані й

перелякані очі на приїжджих. Сторож пояснив, що голова в полі й велів, якщо приїдуть з города, дзвонити в рейку, бо нікого дома нема — всі на буряках, проривають та полять, та на картоплі — обгортають саме, та й на інших різних роботах... Всі бригади гарують з досвіта до смерку. Зчинився дзвін-тарарам, бо в рейку, що висіла біля брами, взялося калатати кілька душ одразу великими билами... Дзвін підхопили по інших колгоспах, в усьому "кущі", і в селі наче ковалі заклепали... А тим часом приїжджі почали господарити в клубі, лаштуючи сцену — прибираючи та підмітаючи горбатий дощаний поміст, навіть без заслони й без жодних інших театральних устаткувань... Ліпше з залею — там стовпці, а на стовпцях поприбивано неструганих дощок — є де сісти, є де й стати.

Після дзвону-лементу довго не було нікого. Деся хтось упертий і неначе розгніваний гатив у рейку далі щосили — таке враження, що люди поховалися від якоїсь біди, від якоїсь непередбаченої страшною езекуції, яку приїхали робити невідомі чужаки й от виганяють усіх зі схованок, і наказують, наказують, наказують збиратися... збиратися... збиратися... примусово... примусово... обов'язково, під страхом ще тяжчої кари... Нарешті примчав голова, розхристаний, на замиленому коні, мовби на пожежу, сам теж: "замилений" — сорочка прилипла до ребер. За головою примчали різні його помічники, хто охляп на коні, а хто просто так... Потім почали помалу збиратися люди... Повільно, тиняючись, ніби їх хтось на налигачі тіг...

Уповноважений ЦК супився, гнівався, як же це так їх зустрічають! Га?! А голова понуро кусав вуса, гриз їх і слухав нагінку великого начальника, слухав тупо й зітхав не до нього; сам він був ще зовсім молодий, але якийсь наче закам'янілий, вимотаний-бо дорешти. Потім голова спокійно й тихо втомлено поясняв, що у них прорив на всіх ділянках — на буряках (і досі не проривано й не полото!) і на жучках (сила-силенна їх, і люди падають з ніг, борючись з тією поганню), і на довгоносіках (мільярди їх наповзло звідкілясь, з сусідніх радгоспних бур'янищ і пустирищ!), і на ховрах (хай вони виздыхають!), і на совці (хай вона пощезне!), і на коноплях!., і на картоплях!.. І на шляхах (план великий мають!), і на меліорації (теж план!) — і всюди... Прорив!

Гість поясняв, що тому вони й приїхали, що прорив, — з допомогою приїхали. А вони цю допомогу саботують, чи що?!

Ата чула їхню розмову одним вухом, і було їй того голову жаль — мило з чоловіка встає від тих "проривів", а вони от приїхали йому "допомагати" — будуть у конюшні оцій "приставляти", ораторії "відчубувувати", "блазнювати"...

Аті соромно самої себе, ніби вона у всьому винна, і на серці тяжко. А люди збиралися, ледве тягли ноги...

Поки люди отак збиралися, Ата пішла з "клубу" потинятися, щоби час згаяти. Вийшла й пішла навпростець, куди вийде. Йшла понад якимсь окопом, зарослим кропивою. Звернула вбік — поминула кілька хат... її розбирала цікавість і острах — вона ніколи не бачила села зблизька, лише читала про села, але те, що вона читала, й те, що бачила тепер, не сходилося. Це було щось зовсім інше. Оце село?! Оці такі розкидані погорблені хатки, з підсліпуватими малесенькими вікнами, позатиканими ганчір'ям?

Оці напіврозібрані хлівці, оці стовпці на місці тинів, і знову хатки з прогнилими, попровалюваними стріхами, зарослими бур'яном і нехворощею? Смішно навіть і страшнуvато — на жилій хаті цілий ліс бур'яну! — як на могилі... Помежи хатами, скільки вона йшла, аніякісінької живої істоти: ані корови, ані кози, ані вівці, ані курки. Ані романтичних мальв біля хат, ані таких же романтичних опішнянських глечиків і горщиків на тинах — свідків і супутників все ж якогось добробуту й комфорту, — бо й тинів катма. Лише де-не-де ворухиться життя — півголі худі дитинчата кубляться в пилюці. І якийсь жаль, якась насторожена й нікому не висловлена печаль на всьому. І здавна села не пишались особливим добробутом (згадала "Фата моргана" Коцюбинського), але це й зовсім щось особливе. Це село?! Та це ж пак і не село, це "колгосп"... Біля однієї похиленої на бік хати, з проваленою призьбою й зеленою від моху й лободи покрівлею, що згорбатіла на дві сторони, бавилося на землі двоє малят, зовсім голісіньких, замурзаних, — вони їли жадібно лопуцьки кінського щавлю, аж очі заскалювали від оскоми, й щось будували в пісочку. Ата зупинилася біля них, — такі смішні й такі милі дітки! "А де мама?" — спитала меншенького, присівши біля них, аби щось спитати, бо де ж мама — на роботі, звичайно. Мале подивилося спідлоба, вовкуvато так, вороже, а далі бачить, що перед ним така гарна й привітна дівчина, посміхнулося й махнуло рукою в неозначеному напрямку, що треба було розуміти — "там десь", й знову запхало щавель у рот. Ата пошкодувала, що не має при собі ніякого гостинця, бодай якоїсь грудочки цукру чи що. Ну й щоб було захопити щось із собою! У вікні помітила сиву голову бабусі. Підійшла — "добридень". Бабуся закивала привітно головою, так здалося Аті. "Чи можна, зайти?" Так само бабуся закивала. Зайшла до хати... І аж поточилась. Вона не знала, що це, власне, стара, доісторична картина — така-от хата селянська, що її ще Шевченко оспівав, ота, що в ній "неволя каторжна", де й помолитись не дають. Вона таку бачила тільки в театрі, але там вона виглядала симпатично, бо мальована й опоетизована, романтикою оповита, а тут... Стіни цвілі й вогкі, хоч і літо, темно, низька стеля придавлює, гнітить, сволок ось-ось упаде, аж викривився від натуги, держачи старезну стелю й стріху, й лободу ту на собі, долівка горбата й пліснява, якесь ганчір'я у кутку поруч з піччю, — то постіль цілої сім'ї, либонь, колиска на довгих верьовках, смердюче повітря, затхлість, темрява... ледь-ледь її гострий зір юнацький розтинає ту темряву... Біля вікна сидить бабуся, сива-сива й згорблена, і киває головою. Киває безупину. Ба, вона киває зовсім не до Ати! — а взагалі, від старості та голова хитається, як засохла квітка на билині, сама хитається, безперервно, безупинно, як маятник на годиннику, який ось-ось стане нарешті. Тоді голова перестане хитатися. Але поки годинник життя не став, голова хитається автоматично. Очі дивляться на Ату, пильні й чорненькі, як у мишки, але вряд чи вони її бачать. Зовсім не бачать. Бабуся дивиться, а мовчить. Ані словечка. Шийка у неї зморщена й тонюнька-тонюнька, ось-ось уломиться. Як древня чарівниця зі старовинної казки... Аті робиться страшно. Вона змобілізує всю свою відвагу, щоб не втекти. В хаті більше нікого. Ата постояла трохи, подивилась на бабусю й, бачачи, що та її не помічає, зітхнула й помалу вийшла... От! Тільки малюсенські гороб'ята оці та столітня

бабуся, а решта... Згадала розмову голови з гостем з центру... Решта "на прориві", "гарують"! І діти теж усі старшенькі на прориві — десь довгонощиків збирають та ховрашків ловлять, та буряки полють...

Ата пішла назад, минаючи порожні, засмучені хатки. Тепер вона знала, чому така тиша й пустка кругом — у хатках тих тільки сидять старенькі-старенькі бабусі й хитають головами, вже непритомні, до краю спрацьовані, а біля хаток бавляться ті, що ще не вміють працювати, бо не вміють ще на ноги зіп'ятися як слід. Решта — "гарує" десь за трудодні.

З тяжким серцем Ата прийшла назад через браму-ар-ку з написом "СОЦІАЛІСТИЧНА ПЕРЕБУДОВА".

В клубі вже було повно народу й іще та ще підходили нові групи. Люди йшли, як були на праці, — босі, простоволосі, чорноногі, замурзані потом або й мазутом, з попідкасуваними латаними штаньми, в порозхристованих зашмарованих сорочках, в латаних спідницях, звисивши тяжко натовлені руки, ступаючи врозвалку натруженими ногами. Ніби дістали тяжкий наряд після й так тяжкого дня й мусять його виконувати, — йшли огинаючись, але йшли — мовчки, покірно... Покірно, ось що впадає в око насамперед! Ата ще ніколи не бачила, щоб отак люди йшли до театру чи до клубу, — мов на каторгу. Так, як ото часом заганяють коня в стайню, де його щось раз налякало, а він все хоче обминати двері, норовить пройти мимо, якось прослизнути... Але як ти прослизнеш, коли наказано йти — значить треба йти.

Всі примітивні ослони "партеру" були вже зайняті. "Гальорку" мали творити ті, що стояли попід стінами, підпираючи їх плечима, або сиділи просто на сирій землі, потурецьки підібгавши ноги. На ослонах люди збилися щільно, посхилявши натружені голови, поклавши мозолясті руки на коліна, шукаючи, об що би спертися спиною й не знаходячи опертя. Тут були різного профілю бригади, від доярок та полільників починаючи й трактористами та ковалями кінчаючи. "Клуб" наповнився смородом бензину й автолу, гною, махорки, а головне — терпким нестерпним духом людського поту, бо люди принесли на собі вогке й пріле від поту своє лахміття, що мало би називатися одежею. Це їхня робоча й парадна одіж — і до буряків, і до театру. Коли би їм навіть було звелено перемінити робоче на парадне, вони би не змогли того зробити, хіба вивернути. Тяжко змінити декорацію босих ніг на взуті, коли їх узуті ні в що. Та їм і часу не дано. І те сказати — пусти їх умитися й чепуритися, а вони тоді розбредуться й не поприходять.

Старі люди сиділи похнюпившись, тупі, збайдужілі. Молодь пасла блискучими очима спідлоба за приїжджими, вовкуватو поглядала на "городян", що метушилися, проходячи на сцену й зі сцени. "Городяни приїхали!" Молодь перешіптувалась, кой-де пирскала смішком, побачивши Людмилу з підмальованими губами чи когось із хлопців, вбраного по-городському, цебто в самих трусах, по-спортовому. "Городяни приїхали!" Дівчата й хлопці таки почувалися поганувато, бо вроджений інстинкт чепуритися перед собою подібними, щоби привернути увагу, заявляв себе, але зразу й пасував — дівчата бгали під себе (під лавки) свої репані босі ноги, побиті на грудях та колючками

поколоти, ховали свої подряпані литки; а хлопці не знали, де подіти їм свої зашмаровані й латані штани, часом продерті на колінах, і такі ж нефасонні сорочки... Добре, що хоч в "залі" півтемно, а ще краще, що так тісно.

Але й ці іскри живої реакції на дійсність пригасали, — бо навіть молодеча невтомність має межу, особливо коли вона прийшла сюди просто від буряків, від майстерень, від тракторів, з полів і плянтацій, від будованих доріг і каналських робіт меліоративних, — з усіх місць, де вони латали вічний "прорив", як ту діряву стару свиту, що її латаєш, а вона услід розповзається. Усіх їх утома пригинає до землі, приковує до ослонів, до сусідського плеча.

Вечір почався з промови товариша Маслова, представника центру. Він говорив довго, говорив натхненно, він уже кричав патетично: про потребу працювати, працювати й ще раз працювати. Говорив запальні слова про "партію й уряд", про Сталіна, про "дело слави, дело честі" — всі такі ударні, пробоеві слова... Дуднів... дуднів... дуднів... А людські голови хилилися все нижче й нижче. Товариш Маслов уловлював вухом то там, то там уже хропіння сплячих від втоми й підносив голос... А може, він не чув хропіння? Ні, не міг не чути, бо Ата чула те хропіння виразно... Маслов підносив голос і говорив, говорив... Таке змагання ентузіязму зі сном! І ніхто не насмілювався промовця перебити, сказати йому: чоловіче! Та змилуйся вже нарешті! Ата з-за улаштованої з ряден перегородки на сцені стежила за залю, і в неї було на душі так само темно, як і в тій залі. Помалу вона вибралася з-за ряден і протиснулася в масу людей. Це було вже півсонне царство. Товариш Маслов говорив красиво, милувався своїм голосом, упивався красномовністю своєю й заколисував залю все більше й більше. І про культуру, й про "батька народів", і про соціалістичну батьківщину, й про соціалістичну революцію, й про соціалістичну перебудову всього світу... А люди обпиралися плечима одне об одного, щоби не впасти додолу зі сну, з яким вони безнадійно борюкалися. Можна сказати — боролися зі сном колективно. Ніхто нічого не розумів з того, що говорилося зі сцени. Голови-бо й так не при звичаєні до думання за тяжкою безпросвітною працею, а тут ще після такого довгого та гарячого дня робочого... Ата підсіла до якоїсь жінки — та куняла й з усієї сили не піддавалася в полон остаточно. Ата торкнула її за плече, жінка глипнула очима й ніяково посміхнулася.

— Ви не спить, — сказала Ата підбадьорливо, — скоро скінчиться, а тоді буде цікава вистава, п'єса така, і музика...

Жінка покліпала очима жалібно й винувато, й махнула рукою, немов вибачаючись, і прошепотіла:

— Ох, дочко!.. Де вже нам до тих пієс-тіятрів!..

А збоку хтось говорив до іншого півсонно, спантеличено:

— Чи я дурний, чи це він так по-панськи джеркотить, як той москаль, що я нічого й не второпаю...

А другий збоку спросонку:

— Га!? А що ж це він, вже заготовілю велить везти, чи Що?!.. Тю! Так ще ж не жато й

не кошено!..

Третій:

— Та ні... Про "победу" якусь рече ...

Маслов того не чув, співав соловейком. Допомогає ліквідувати прорив. Говорив він уже години з дві. Ата теж вже очманіла й не схоплювала смислу говореного (якщо взагалі смисл був) і недалеко була від такого ж розпачу, який вирвався й у того про "не жате й не кошене". З зали перемандрувала знову до своїх за рядняну перетинку. Там теж усі були посоловілі — хто зі злости, хто з досади, а всі разом з втоми.

Маслов ще якийсь час говорив, явно плутаючись при кінці, ніяк не можучи гідно завершити свою патетичну промову. А як закінчив нарешті (голосним кличем про ліквідацію проривів на усіх фронтах при допомозі уряду, партії й Сталіна, отак, як сьогодні!) — з перших рядів, де сиділи свої люди, "начальство", проляпотіло кілька шалених, але ріденьких оплесків. Решта залі відповіла хропінням, зовсім недвозначним і безпомилковим.

Маслов вилетів "за куліси" — цебто за рядняну перетинку — й від сказу не бачив нічого перед собою. Дійсно, як же він красиво промовляв, а вони сплять! — "Хами!.. Мерзота!.. Дикуни!.. Готтентоти!.. Готтентоти-и! — кипів він, клекотав так, що й у "залі", далебі, було чути. — Готтентоти!.. Куркульські недобитки!.. Це зумисно!.. Це демонстрація!.. Це саботаж!!"

А "готтентоти" прокидалися, жахалися зі сну, приходили до пам'яті від тиші, що запанувала після промови й ріденьких оплесків, й ніяковіли, бідолашні. Промова була для них ширмою, маскувальною заслоною, за якою так гарно спати, а настала тиша — й чути їхнє хропіння!

До "готтентотів" належав і голова колгоспного "куща", — він сидів у першому ряду серед начальства, і з того, як він скинувся, коли заляпотіли його сусіди, видно було, що він міцно спав. Так само міцно, як і все його обідране й голопузе військо трудове. І щось, може, гарне йому й снилося... Може, нарешті ліквідація проклятого й вічного "прориву".

Серед начальства обурення на масу. Хтось поміркованіший рвав на собі чуба, що не захопили з собою духового оркестру, — от би ніхто й не спав, бо така музика "й мертвих підіймає".

Виручив гармоніст, місцевий таки, — виліз звідкілясь. Він приніс гармонію, двохрядку, й запілікав якісь "вальси", сівши перед сценою на купі піску. Розворушуючи людей, принесли багато ліхтарів "летучая мишь" (позбирали, либонь, з конюшень і свинарників), позасвічували й почіпляли всюди на стінах, а сцену освітили електрикою, що якимось дивом узялася тут, як доказ наявності комунізму (монтери нарешті справили неполадок, що так недоречно унеможливив появу цього сьйва на самому початку дійства).

Після промови Маслова говорили представники організацій і профспілок і, як то заведено, розробляли ту саму тему, задану згори... Говорили від спілки учителів... Від товариства безвірників... Від піонерів... Від комсомолу... від ... від ... від...

А люди... Бідолашні "готтентоти"! Воістину, це для них інквізиція!! Це куди тяжче, аніж найтяжча праця в полі, там хоч вітер віє...

Після всіх промов, що нарешті (нарешті!) скінчилися, пішов уривок з "Платона Кречета", друга дія. І тут Корнійчуків геній драматичний потерпів цілковиту, найповнішу, драматичну поразку. Ніхто нічого з того уривку, з тієї дії другої не зрозумів, ніхто нічого не второпав. Навіщо воно? Для чого воно? З якої нагоди це воно? І як це воно допоможе ліквідувати прорив, скажімо, на буряках?! От якби усім тим, що балакали й балакають і що викаблучуються, дати сапачки в руки, ну то так була би поміч якась! А так — нічого не зрозуміло... Проте ніхто не розходився, всі героїчно лупали очима, трималися до кінця, до перемоги.

Після Корнійчукового "Кречета" Аті так було соромно, як ніколи в житті, хоч крізь землю провалюйся: для чого вони оце людей мучать?! Отак уночі! І отакою нісенітницею!

Павло Гук зайшов до них за лаштунки, й видно було, Що теж мучається, він уникає Атиного погляду, ніби це він за все винен: за тих, що сплять, і за тих, що не сплять, а людей мучать.

Однак при кінці виявилось, що вони не марно "перлися" сюди, до цих "готтентотів", та що ті "готтентоти" — дивні люди, — замість того, щоб дедалі дужче спати, вони раптом розбудилися. Це коли після "Кречета" вийшло в концерті трое дівчат — таких молодесеньких і голосистих — і проспівали кілька народних пісень, так добре дібраних до сезону, а серед них:

Коли б уже вечір та й завечоріло...

І другу -

Повій, вітер, ой да вітерочок, Тай з глибокого яру...

Сон утік геть. Людей розворушило, за душу взяло. Надто ж гойднуло ними, коли двоє хлопців, тенор і баритон, проспівали:

Де ти бродиш, моя доле!..

Це була пісня до часу й місця!.. Тільки ж вона була за програмою остання.

Молодь розцвіла. А старенькі натруджені люди витирали очі долонями, билися об поли й казали:

— Ну таке!! Господи! І чого ж ви з цього не починали!..

Культипохід, виходить, тільки оце почався. Але вже було пізно, й через те він на цьому й закінчився.

Люди щиро дякували. Всім. Навіть товаришу Маслову, вибачаючи йому таку страшенно довгу промову, якою той годин зо три латав прорив; про "готтентотів" вони не зрозуміли, але теж вибачали, а якби зрозуміли, то теж би вибачили, бо хіба це образа. Тільки де їм до таких мудрих слів. Ліпше нехай усі приїжджають, і товариш Маслов теж, після жнив у якесь свято, — може, вони до того часу таки вилізуть з вічного прориву, як з того вічного пекла, та добудуть горшки!., та накачають меду!..

Начальство ще мало якесь "засідання" вночі (як допомагати, так допомагати!). Такі роботяги!.. Ну там ще, може, мимохідь, "ночувати", й "вечеряти", й "горло мочити"...

Решта культпоходівців і культбригада молоді гби́ла тут же в "клубі" на ослонах і біля "клубу" на колодках, куняючи та мріючи до зірок рештку ночі, до ранку, повечерявши з своїх рюкзаків. Правда, їх усіх запрошено по хатах, але мало в кого вистарчило відваги й совісти йти й турбувати людей, завдавати клопоту, бачивши, які вони ухойдокані працею та "латанням прориву" тут. Так і збавляли ніч. Не вперше!

Хтось над ранок, трясучись від холоду на голій лавці, деклямував весело Володимира Маяковського крізь цокотіння зубів:

Для веселія
планета
наша
мало обору́дована!..

Ата теж не пішла ні до кого ночувати. Бо їй увіччю стояла та бабуса, що безпам'ятно хитала головою серед темної, злиденної хати, як живий мрець в домовині... І вже їй видавалося, що то не бабуса, ні! То ж змучена, згорьована, непритомна від втоми бідолашна душа оцього соціалістичного села нашого! Вона хитає головою й крізь поволоку втоми каже:

"Ах, дочко! Де вже нам до тих тіятрів!.."

* * *

Додому поверталася культбригада театру пішечки.

Вони могли поїхати автом, тим самим вантажним тритоновим "ЗіСом", яким приїхали, але не схотіли. Автом поїхали їхні манатки — декорації й реквізит та торби з харчами й зайвими речами, а також поїхали, як зайві (нарешті поїхали!) культпропи та агітпропи та інше начальство, і тов. Маслов, прозваний уже позаочі "ревізором"... Це вночі хтось після лицедійства в "клубі" так прозвав гостя з центру — наіменував "ревізором", щоб не називати Хлестаковим. Це було сказано чемненько і в темряві, але Січкаренко, придобрюючись до своїх колег, підхопив це й розтрус повним голосом, ще й зіскалозубив, що товариш ревізор приїхав ревізувати "генеральну лінію", викликавши тим шалений регіт. Тільки регіт той швидко вщух, бо знали всі, що з Січкаренком не розсмієшся дуже, як би не засміятись часом на кутні; однаке кличка "ревізор" прилипла до імени товариша Маслова.

Поїхав "ревізор", поїхала з ним і Людочка Богомазова, "лінія Генеральная". Примостився з ними й Січкаренко... Решта зітхнула вільно. Молодь не схотіла сідати до машин, а виявила радісне бажання пройтися пішки. Пробігтися лісами, полями, гаями завітчаними, закосиченими... Вони ж бо не тільки ентузіасти культури, вони ще й фізкультурники. Вони й натуралісти, що так люблять свою землю, її природу, ріки й озера, ліси і луки, і всі стежки-доріжки... "Ой, ви веселі, стежки-доріжки, там, де ходили милої ніжки!.." Треба бути калікою або принаймні безнадійним стариком, щоб лізти в той брудний "ЗіС", в той просмерділий бензином і нафтою "ковчег" і пхатися ним пісками або гикати і клацати зубами на ковбоїнах, а то й витягати з ковбоїн, та ще в таку спеку! А чи не краще пробігти ці "надцять" (вісімнадцять всього лише) кілометрів у веселому товаристві зеленими килимами лук, казковими колонадами

дібров, синіми сутінками борів столітніх, голубими озерами ланів! Пройти їх босоніж по гарячій землі, приспівуючи, пританцьовуючи, закохуючись у травинки й квіти, в пташок і метеликів веселкових, у малахітових ящірок, в луни багатоголосі, в далекі-далекі силвети козацьких могил у степу, заткані маревом, звабливі, як ніжно-фіалкові брами на шляхах, у чарівне невідоме, вічно зовуще, нове, бо незнане... Є!! Програма схвалена!! Всі йдуть пішки!.. Поскидавши черевички й черевики, попідкасувавши штани та геть постягавши панчохи, щоб перебродити брідошки, всі йдуть пішки! Наввипередки!

Від'їзд начальства — це немов би усунення болячки, що так муляла й псувала все... Ніхто таких думок не висловлював уголос, але саме такий висновок напрошувався сам собою з того гарного, піднесеного настрою, що запанував після від'їзду різних "тузів".

Лишився серед молоді тільки один начальник — Павло Гук. Але присутність цього "начальника" цілком доречна й більше ніж виправдана, і ніхто не відчував її тягару на собі. По-перше — він милий і симпатичний юнак. По-друге — він тут не як начальник, а як полонений... Значить, як підлеглий. Авжеж! Він тут як смертельно закоханий, у ролі джури однієї дівчини... Це було й приємно, й весело, й нікому не перешкоджало, навпаки, це всім підносило гарний настрій до найвищої ризи. Подумати тільки — "четвертий вождь" області в полоні в простої, безпартійної дівчини! І головне — не признається, а всі про те знають! Шильдом чи виправданням присутності Гука в цій культбригаді є наявність у ній кількох комсомольців; цього досить, щоб серед них був і їхній вождь. Проте, якби треба було перед кимсь там (скажімо, перед яким-небудь там ревизором із центру) виправдовуватися, то секретар може виправдатися дуже легко й просто: секретар скрізь на варті — він втягає молодь до комсомолу. Хто тут може щось подумати? Ніхто, звичайно, нічого не може подумати; лише веселі дівчата посміхаються, бо вони якось уміють читати правду по очах закоханих, навіть хоч би яку казенну машкару чоловік намагався на себе нацупити. Саме той факт, що Гука всі трактували як закоханого, робив з нього страшенно милого, симпатичного хлопця в очах усіх. Та й насправді Павло Гук сьогодні був надзвичайно милий і симпатичний.

Коли машина з найвищими "рибами" щезла, вірніше, коли щезли ті "риби", так і не вмовивши Павла їхати разом з ними, Павло, головний ініціатор "фізкультурного кросу босоніж", помахав рукою на прощання "ревизорові" й його "Генеральній лінії" з кепсько прихованою іронією, зареготався невідомо з якої причини, а тоді, насвистуючи арію з "ЗАПОРОЖЦЯ ЗА ДУНАЄМ": "Тепер я турок, не козак!" — сів роззуватися. Це він зробив, наслідуючи всю компанію, що на вигоні біля "гамазеїв" лаштувалася в дорогу — зв'язувала черевички й черевички до купи шнурками та чіпляла їх на паліччя. Павло виломив і собі паличку з верболозу, обстругав її, зробив таку гарну, рівненьку... Але, помітивши, що Ата не може підібрати собі зручної палички, віддав їй. Це він зробив з підкреслено театральною міною. Ата прийняла дарунок і віддячилась — схилила голівку набік і, притримуючи граційно двома пальчиками краєчок суконки, зробила кніксен, зовсім як старосвітська панночка в старосвітському водевілі. Ця глузлива пантоміма всіх розсмішила. Після того Павло виламав собі сукувату палку, начепив на

неї черевики, і вони всі рушили, перебрали потічок і, як зграя гомінких шпаків, подалися навпрост. Вони не пішли шляхом услід за машинами, а пішли зовсім у інший бік — вони пішли в луг. Вони йтимуть ці "надцять" кілометрів якомога навпростець, стежками, доріжками, манівцями.

Супроводила культбригаду молодь з колгоспу — кілька хлопців і дівчат, на доручення голови. Всі ці хлопці й дівчата були вже закохані в міську культбригадівську молодь, в "городян", позирали на них з неприхованою заздрістю, а хлопці зорили очима на Ату й не могли тих очей від тієї дівчини одвести. Вони перешіптувалися між собою, удавали, що дивляться в інший бік, а очі самі поверталися все до тієї самої точки. Ата це помітила й мимоволі червоніла під настирливими й досить-таки "зажерливими", й досить-таки приємними для дівочької пихи поглядами тих простих, але гарних хлопців.

Йшли лугом, або, як прийнято говорити в цих місцях, йшли низом, тобто не битим шляхом, не трактом, а понад водою. Кепсько в'їжджена доріжка вилася помежи буйними заростями верболозу, помежи острівцями вільшини, через перегати на висхлих протоках, випинаючись гнилими обаполами й хворостом, помежи свічадами саг, обставлених очеретами — мурами очеретів! — що кивали назустріч веселій компанії шовковими "лисицями"-мітелками. Часом збивалися з доріжки (зумисне збивалися) й чимчикували упрост по високих травах, виходили на глибокі броди, на круті береги річки й милувалися блакитною безоднею, в якій пливли хмаринки і в якій дерева й увесь світ стояв догори ногами. Кидали в воду камінці (хто далі!), порпалися, як діти, в жовтому піску оббитих берегів, де худоба за багато-багато років прочовгала цілі ущелини, ходячи на водопій. Зривали квіти й бавилися в "любить — не любить", обриваючи пелюстки. Причём, деякі хитрували, приноровляючись так, що вкінці неодмінно виходило "любить". Такі "хитрування" Ата помітила за Павлом. Він це проробляв глузливо — скуб квітку, дивився на неї й промовляв зосереджено — "любить — не любить"... Виходило "любить", і Павло говорив наївним голосом про якусь третю особу, ділячись цим секретом з Атою: "Вона мене любить". Це все були жарти. Але за тими жартами були не жарти. І тому Ата увесь час норонила, щоб Павлові не вдалося бути з нею на самоті, відбитися від компанії, а чи й у компанії бути близько біля неї. Для цього вона оточила себе муром з чотирьох хлопців-колгоспників. Вона серйозно розмовляла з ними на різні колгоспні теми. Хлопці здебільша одмовчувались, бо запитання часом були досить слизькі, але Ата не конче потребувала їхніх відповідей. Вона просто спостерігала цих юнаків зблизька, представників нового, соціалістичного села. Хотіла на їхніх обличчях прочитати, чого це їхній колгосп називається "СОЦПЕРЕБУДОВА". Хлопці були міцні, засмалені вітрами й сонцем, виспортовані тяжкою працею, але якісь мовчазні, замкнені в собі. Не те, щоб вовкуваті, ні, вони дивилися прямо й твердо, але якісь загадкові, ніби застебнуті на всі гудзики. Ата питала їх про колгоспне життя, а вони посміхалися й говорили про інше, показували на фіалкові далекі обрії залужанські й називали села та діброви, говорили про нічний концерт, висловлюючи коротесенькими, малоскладовими репліками своє задоволення та побажання, щоб отак до них частіше приїздити. Вони надзвичайно змужнілі,

передчасно змужнілі. Вони явно уникали розмови на теми колгоспні, бо брехати такий дівчині, далєбі, не хотіли, а правду говорити... гм... хто ж тепера говорить правду! Незважаючи на химерний стиль розмови, Аті було приємно з хлопцями розмовляти. І саме такий химерний стиль розмови був для неї найзрозуміліший. Тим більше, що вона відчувала їхню велику симпатію до себе. Вона, наприклад, питала високого чорнявого парубка, що називався Микола й що був одягнений у занадто вже полатані штани й сорочку (до непристойності полатані, аж видно було, що Микола від того мучиться перед дівчиною, але, не мавши ради, рятується за напускною бравадою), Ата питала:

— А скажіть мені, товаришу Миколо, як у вас тепер з харчами, тобто в колгоспі?

Микола посміхається кутиком ока, мовчить якийсь час, дивиться задумано на далекі голубі пагорби залужанські, де мерехтять віконцями і біліють кілька хаток, і каже нарешті замріяно:

— Ото Скелька... Колись там кріпаки повстання робили... Давно...

Ясно! Кращої відповіді Ата й не потребує. Вона пригадує бачені вчора злиденні хати, замурихнені і худих дитинчат, порозвалювані тини, мозолясті, запрацьовані руки матерів і дівчат, безпросвітні злидні й моральну депресію колись веселих і гостинних людей, казенний "патріотизм", а ще казенніший "ентузіазм" — і вважає відповідь Миколи за абсолютно точну. Ні, цей Микола їй рішуче подобається. І всі вони подобаються Якись немов спеціально дібрані, симпатичні хлопці.

Оце вона — молодь "соціалістичного села". Не молодь, а сфінкс. Мовчазний, нерозгаданий і тим, мабуть, небезпечний. Хто знає, що в цих комсомольських головах роїться. Якщо в них от бродять дивні, невідомо ким заронені рефлексії про кріпацькі повстання, якщо вони вміють зв'язувати героїчну давнину з сьогодішнім днем, то який же контраст між убогими їхніми лахами, між їхньою зовнішністю і між їхніми серцями!

Задоволена з відповіді, Ата ставить нове запитання:

— А скажіть, товаришу Миколо, чим живе ваша молодь? Га?

Микола дивиться Аті в очі й посміхається. І крізь ту посмішку помалу говорить:

— Ай-яй-яй!.. Мені здається, що ви, товаришко, зовсім не читаете газет. А ще з город а!

Знаменито. Ата заливається сміхом, а за нею сміються всі хлопці, вся її колгоспна охорона, вторячи дівчому сопрано тенорками та басками. Не розмова, а чудесна гра в стукалочки-палочки.

Та ця прекрасна розмова мусила, на жаль, урватися, бо дехто з компанії почав занадто вже дослухатися, з чого це так сміється Ата й її гвардія. Аті навіть здалося, що Павло теж дуже пильно дослухається, кидаючи з-під приплющених вій ревнючі погляди. Але в інший момент їй зовсім виразно почулось, як Павло з непідробленою щирістю сміявся з Миколиної сентенції про читання газет. Проте Ата перестала ставити дразливі запитання, шкода їй було хлопців: мало чого буває на цьому світі, ану ж втратить міру котрийсь і бабахне що-не-будь таке, за що потім і не оббереться біди. Перейшли на дурниці — хто в кого закоханий, та хто коли збирається женитися, та чи глибока ця річка й чи "далеко до неба". Все це — під веселий сміх.

Аті все свербів язик запитати хлопців, чи знають вони, чого це їхній колгосп називається "Соцперебудова", як би вони це пояснили? Цікаво! Але не зважилася на такий жарт. Пошкодувала хлопців. Натомість приступила до Павла: сама підійшла до нього й голосно та наївно-наївно запитала його на військовий штиб, беручи "під козилок":

— Товаришу начальник! Дозвольте звернутися?

— Дозволю, — милостиво відповів Павло.

— Поясніть мені, будь ласка, прошу вас, як це розуміти "Соцперебудова"? Чому це колгосп, який ми вчора бачили, називається "Соцперебудова"?

Павло червоніє і прикушує губу з досади — він зрозумів, що дівчина глузує й спеціально приступила до нього — хоче розіграти його, щоб він казенною мовою тут викладав політграмоту. Та ще про такий колгосп! На таку дурну тему! Вона хоче зударити дійсність з пропагандою. Нахмурившись, Павло пробубонів:

— Вас цікавить взагалі чи іменно про цей колгосп?

— Іменно про цей. Який ми бачили. Бо що говорити про те, чого ми не бачили! Ажи?

— Так... То що ж вас цікавить?

— Чому він називається "Соцперебудова"?

Павло помовчав. Пожував зірвану травинку, поморщив чоло, ніби розв'язуючи трудну шараду. А тоді, далебі, знайшовши рішення, підняв голову й наставився колючим поглядом на злоязику свою приятельку:

— Ви вчора там були?

— Була.

— Бачили?

— Бачила.

— І голову бачили?

— Бачила.

— То чому ж ви його не спитали?

Аті стало шкода хлопця. В цю хвилину він нагадав їй припертого до муру й оширеного від розпачу звірка. Вона знала, що пояснити ці "ножиці", які існують між теорією й практикою, він не зуміє, вірніше, не схоче, не зможе, бо то є й ножиці його душі, то є, може, найбільше й трагічне протиріччя в ній. На самоті, може б, він і сказав їй щось несподіване, але в такій великій компанії!.. Ата відчула, що вона чинить по-свинськи, ставлячи хлопця в неймовірно тяжку ситуацію. Вже те, що він не хоче вдаватися в казенну офіційну патетику й тарабанщину, мусить бути оцінене належно. Навіть коли це просто почуття такту чи почуття міри. Ну, а як це ще й вислід критичного ставлення до тієї самої дійсності? То чого ж вона хоче? Щоб він про це сказав уголос?..

— Вибачте, — промовила Ата вже іншим, примирливим тоном. — Я задоволена вашою відповіддю. При другій нагоді я конче спитаю про це в голови.

— Без політики, товариші!! Без політики! — закричало тим часом кілька дівочих

голосів, відчувши, що струна вже перетягнута. — Давайте краще співати! Або біжімо наввипередки! Ану, хто кого пережене!

І вся компанія кинулася по травах навзаводи. Писк, вереск, хтось когось наздогнав і вимагає програш — намагається поцілувати, хтось комусь підставив ніжку... Без політики, товариші! Без політики!..

Колгоспній молоді "городяни" так сподобались, що вона вирішила супроводити симпатичних гостей якнайдалі, тим більше, що це їм доручено офіційно. Таке враження, що ці юнаки, ці передчасно змужнілі діти хотіли би йти аж у саме місто й покинути тую свою "соціалістичну перебудову" навіки. Ата вже майже загітувала остаточно хлопців і дівчат вступати до них у театральну студію, довівши їм усі вигоди від такого кроку. А потреба в них велика. От, скажімо, тепер потрібно багато статистів для сцен з бідними невольниками, обдертими, закутими в кайдани, вимученими, але не подоланими... Це ж їм так пасує... Тим більше, що й гримуватися дуже не треба би було.

Перейшли луг і пішли піщаними дюнами, помежи червоною шелюгою й малою сосною посадкою. Потім увійшли у високий та густий бір і пішли ним. Збирали бирки й кидалися ними. Гукали на всі легені, дослухаючись до лісових лун... З соснового лісу перейшли в дубину, що широкою смугою тяглася межи лугом і степом. Дубовий ліс поріс папороттю, йти ним було романтично, бо папороть і синій присмерк у гущавині нагнали думи про "Ніч під Івана Купала", про "Лісову пісню", зроджували чуті легенди про казкові скарби, про страхіття народної міфології... Дівчата всерйоз шукали бодай натяку на якусь квітку на кущах папороті й усе гірко розчаровувались. Деякі з них не бували в полі і в лісі, народившись і вирощи в великому місті, а якщо бували, то давно, й тому почувалися надзвичайно, як відкривателі нових, незнаних світів, як Колумби в океані Маловідомого.

Нарешті ліси скінчилися, перетяті навскоси, і почався степ. Це сталося раптом, ніби хтось несподівано переставив діяпозитив у чарівному ліхтарі.

Широкий і безкрай степ відкрився очам, хвилюючись блакитними хвилями аж ген до обрію, немов океан. Правічною силою й містичним чаром війнуло в душі, змусивши їх затрепетати. Вийшовши на якісь пагорби, порослі буйними травами й ще якимись рослинами, компанія отаборилася, солодко розпростуючи натовлені ноги, підставляючи груди під ніжний вітерець, що гнав зі степу сріблясті баранці по океану пшениці...

Яка велич! І яка могутність! І яка все ж таки прекрасна їхня земля!!

Пісню сюди! Хорошу пісню! І пісня з'явилась.

Невідомо, хто її заспівав перший — може, Ата, може Павло, а може, Микола... А може, всі одразу. Пісня розгорнулася, як прапор, і затрепетала під синім небом:

Гарно, гарно

серед степу —

Видно південь, північ, схід...

Мені сонце

косу клепле

І мантачку золотить...

Мені сонце косу клепле...

Праворуч ясніє велике степове озеро, що так і звалось Велике Озеро, рівне й сліпуче, як колосальне люстро, а на краєчку того люстра хтось вовтузиться біля перекинутого човна. Зачувши пісню, постать на краєчку озера-люстра випросталася й завмерла. Стояла, зіпершись на весло. Провела рукою по обличчі — може, витерла піт, може, зігнала задуму, може...

А пісня котиться на південь, на північ, на захід і на схід, проста, але така прекрасна, співана щирими, юними голосами:

Виступає нас немало —

Аж дванадцять косарів...

Постать біля човна прикладає руку щитком до очей і намагається побачити, хто ж це там співає. Але сонце б'є назустріч, затоплює очі повинню сьйва, а може, їх затоплюють сльози, й тяжко розібрати, де ж це й хто ж це співає. А пісня стелиться, летить ластівкою над дзеркальною поверхнею озера, кружляє над океаном пшениці, жене десь ген до лілових козацьких могил, що бовваніють на обрії, як вічна загадка...

Раптом пісня уривається від несподіваного й зляканого дівочого вигуку:

— Боже!! А де ж це ми сидимо!..

То вигукнула Оксана Чоботар, і пісня урвалася. Всі озирнулися. Озирнулися — і не в одного побіг мороз поза шкірою від несподіваного викриття страшної алегорії...

...Вони сиділи на руїнах якоїсь хати, ні, не тільки хати, а якогось цілого села, як на кладовищі. Юнаки з колгоспу "Соцперебудова", що сиділи біля Атиних ніг, похнюпились.

— Це ж Гута-а?!? — прошепотіла Оксана, озираючи пагорби й бур'янища поширеними очима. — Вимерла з голоду Гута... Село Гута?..

— Гута, — понуро ствердили хлопці біля Ати. — Була...

Задивлені в величавий і загадковий, прекрасний степ, вони всі не звернули зразу уваги на те, де ж це вони отаборюються. Вони тільки сконстатували були, що місце дуже вигідне — з пагорбка далеко видно в усі боки. А назад не озиралися. А тепер озирнулися... Навіть той, хто тут ніколи не бував, при слові "Гута" зблід, бо хто не чув про Гуту, про село "людодів"!.. За їхніми спинами громадилися пагорби, багато пагорбів, зарослих буйно бур'яном, — лободою, ширицею, реп'яхами, будяками, височенною нехворощею, блекотою, дурманом, що так добре росте на руїнах і пустирищах, колючками... Помежи бур'яном то там, то там чорніли рештки печей і димарів, якихось глиць, полискувало череп'я давно побитих полив'яних горшків, валялися шматки вивітреної цегли, де-не-де стирчали шматки іржавої, мов закривавленої, бляхи, кой-де стояли стовпи з іржавими цвяхами... все це прибите дощами, засипане піском і порохом, задекороване старанно дикими травами й бур'янами, але реальне, ще не зітерте з лиця землі остаточно, кричуще... Тут було село, що вимерло з голоду, село, де матері з'їдали своїх дітей, село, що було колись, на

світанку нової ери, перейменоване в "ШЛЯХ ДО СОЦІАЛІЗМУ", а потім кануло в безвість; село де люди паслися на вигоні, як худоба, рятуючись від голодної смерті, і все-таки не врятувалися... Це було вісім років тому. Дивно, чому ж це місце не забудовується знову? Мабуть, люди бояться селитися на цій жаскій руїні, на цім кладовищі "людодів"...

— Але ж це було вісім років тому! — прошепотів хтось розгублено, здивований, що ці руїни існують і досі.

Тиша. Тягуча. Болісна. І раптом у тиші, як відповідь на розпачливий заміт, чийсь ледве чутний, немов потойбічний, але з виразною злобною ноткою шепіт:

"Та-а-к... Бувають такі рани, що не загоюються ніколи..."

Хто це сказав?! Невідомо. Може, то вітер прошелестів. А може, це так видалося кожному, може, це шерех його власної думки. Всі озирнулися насторожено один на одного. Всі дослухалися. Здається, дослухався й той дідусь, там, біля сліпучого озера, в сонячному сяйві, витираючи рукою сльози з старечих очей... Може, йому уроїлося, що мерці-людоді встали й співають, і він чекає продовження... Так і лишилося таємницею, хто це сказав. Мабуть, хтось із хлопців-колгоспників, що сиділи, уткнувши голови в коліна й не цікавилися зовсім руїнами, — може, отак котрийсь проговорив у сиру землю. А може прошепотів хтось з-під отого череп'я, хтось із тих, що з'їдав своїх дітей?..

Стало моторошно. Ата тихенько заспівала від розгубленості недавню пісню, машинально, за інерцією, роззираючись по румовищу:

Гарно ж, гарно
серед степу...

Пісню ніхто не підхоплював, бо навіть так тихенько промимрена, вона різонула по серцю. Вся компанія звелася й, ніби утікаючи з руїн, пішла до озера. "Додому! Додому!"

Лишилася групка молоді з колгоспу та Ата з Павлом. Павло сидів оддалік, тяжко схиливши голову, й креслив щось трісочкою на піску, а Ата дивилася на нього пильно, ніби чекала, що ж він скаже, що він нарешті скаже. Дивилася, а в грудях підіймалася буря, закипали сльози протесту, гніву, обурення. "Бувають рани, що не загоюються ніколи! Ніколи!" Ну, що ж він скаже?!. Але Павло мовчав.

Тоді Ата підійшла до нього щільно, опустила на коліна, спинила руку, що креслила по піску, й, подивившись довгим поглядом юнакові в лице, прошепотіла, видихнула злобно в саму душу:

— От... А ви мене втягаєте до комсомолу!..

Скільки тут було сарказму, злоби, презирства. Ата вклала сюди все, що вирувало в її душі.

Павло підвів голову. Лице його посіріло-посіріло. Зімкнув щелепи, подивився якимсь чужим, холодним поглядом на дівчину. А потім процідив крізь зуби охриплим, не своїм голосом:

— Це... моє рідне село... (і різонув трісочкою глибоку борозну по піску, натискаючи

ніби усім серцем). — Тут... вимер увесь мій рід... Іди собі!

Останнє прошепотів ледве чутно й кинув трісочку.

Господи! Отак вдарити!.. Отак вдарити!..

Вкрай розгублена, Ата схопилася. Озирнулася. Побачила групу колгоспної молоді осторонь і стала з ними хапливо прощатися. Вона їх запрошувала на виставу, на прем'єру "МАРУСИ БОГУСЛАВКИ", обіцяла всім добути квитки... Вона це може зробити, хай лиш приходять... І, попрощавшись, швиденько пішла. Пішла, похнюплена, бур'янами. Молодь колгоспна теж рушила в інший бік.

Павло лишився сам. Він ще довго сидів сам. Курив схвильовано. Потім звівся, кинув цигарку й пішов слідом за Атою.

Ішов, тиняючись, ніби раптом сп'янілий чи від втоми. Доганяв дівчину, що пливла ген морем бур'янів над руїною, і ніяк не міг догнати.

XIV

"Галло!.."

Вибухи амоналу розсаджують голову, чварахаючи зсередини надсадно, навално... Це завжди так від втоми, коли напруга нервових центрів у творчому палахкотінні доходить межі, начертаної йому злою долею, — тієї межі, на якій автоматично зчиняється цей дзвін і грохіт — жаскі рефлексії в провалах надщербленої психіки, оглушливі амоналові детонації, відголоски тих часів, коли він працював в бамлагівській команді підривників-динамітників на ріці Буреї, свердлячи пороги й скелі й висаджуючи їх в небо...

Петро сидить сам в кабінеті директора, занурившись втомлено в глибоке м'яке крісло й обхопивши руками голову та Заплющивши очі.

Хвилини йдуть нечутні, скрадливо-ніжні, роботящі, — вони ділять дійсність і рефлексії на частки і забирають з собою; по одній... Хвилини йдуть... І грохіт помалу вщухає.

Вщухає грохіт. І приходить натомість тихий смуток, приходить жаль, терпкий і щемлячий, — думки звільняються з громохкого полону й вертаються до дійсності...

Він сьогодні сам на цілий театр, — молодь поїхала десь в "культпохід" до якогось там колгоспу, всі інші мають вихідний, "комісар" захворів, а Ткач виїхав терміново в столицю до Наркомосу, викликаний негайно. Мабуть, його викликано в справі... Ні, не мабуть, а напевно в справі його — Петрової праці тут, бо повіз макети... Десь там хтось дуже затурбований його присутністю в театрі та виконанням важливого, дуже важливого завдання. А може, хтось пише скарги, якась добра душа. Вже запитували раз офіційно ... Та хіба раз!.. Петро розплющує очі з німим здивуванням і запитом: "Хіба раз!?"

Це дуже огірчувало, бо ж, викинений з життя й всіма визнаний за маніяка, він дійсно з маніакальним інтересом поринув у цю працю, не мавши інших точок прикладення сил, — віддався їй усією душею, вкладаючи її (душу ту) всю, таку, як вона є. Це ж єдине пристановище для неї.

Знав, що ця його праця породила вже багато поголосок всюди. Може, саме тому й

директора викликано?..

Досадно буде, як його одного дня викинуть. А втім... — Петро тяжко, втомлено зітхає й фаталістично махає рукою.

Вічний його, глибоко затамований жаль і терпка гіркота підіймаються до горла. Скільки, скільки ж ще йому лишилося на цій землі того невиносимого терпіння! Ще одна крапля... і, здається, буде всьому кінець, він зірветься в безодню одчаю й справді натворить безумств.

Одначе відчай, хоч як проривається, все ж видертися не може. Не може виломитися через загороджувальну заслону чийогось у ньому суворого, залізного контролю...

Так сидів, нахмарений і печальний, і дивився на яскраві бліки на телефонному апараті. Увесь у фарбах, залишивши свою працю десь там, нагорі, щоб відпочити й подумати в тиші й прохолоді, і в культурній вишуканості цього директорського кабінету, у цьому ось м'якому фотелі, оббитому чорною шкірою, з фамільним гербом барона Букрабо.

Помалу думки перемандрували на інше — на Ату, зродивши ще більший біль і гіркоту... Що він їй! І навіщо він їй, отакий!..

Потім думки перемандрували на Сазонова. Звівши тепер щелепи й зціпивши зуби, думав про Сазонова. Думав, бо знав, що цей пильнує за Атою, за кришталевою дівчиною, очима того брудного свого "комісара", а так само пильнує й за ним через усі свої "очі" й "вуха", яких має тут багато. Голова починає гудіти знову, але вже інакше, — його починає розбирати безсилий гнів, як у того гордого, але скованого й поруганого бранця, наростаючи до безтямного пориву утнути щось таке, після чого довго би бренів резонанс і розходились кола по цьому нестерпному рудому болоті цієї нестерпної дійсності... Кинути піти гранату?! Дві!.. Багато!.. Спалити цей театр в безумному пориві, як той безумний Герострат, лише без наміру прославитися, а з божевільного відчаю?!. Стрибнути з найвищого балкона вниз і розбитися на площі перед очима всіх людей?!.

Але він нічого такого не втинає. Вгамовує серце і нічого не втинає. Лише мляво знімає телефонну рурку, прикладає до вуха й задумано дмухає в неї. Чіпляє її знову на вилку й думає про Сазонова далі. Раптом — пригадує одну особу, такого Курпаса, начальника ДТО НКВД залізничного вузла Харків — Основа... Курпас!

Великий інквізитор і мучитель неповинних людей! І, либонь, близький друг Сазонова. Вони всі друзі, чорт їх забрав!.. Садист, той полетів зі своїх чекістських високостей після т.зв. "розгрому" т.зв. "ежовщини" й потрапив до тюрми, де Петро й мав щастя того "великого чоловіка" бачити. Звичайно, це був усього лиш типовий чекіст, нічим не гірший за інших, його тільки принесено в жертву, міняючи "курс" політики, але який же він був і знаменитий по тюрмах, і на Сабуровій дачі, серед модної клієнтури епохи! І от — за "викривлення лінії партії", за жорстоке мордування людей, за садистичні "зловживання по службі" цей козел відпущення дістав вищу міру соціального захисту з заміною на 25 років каторги. "Мурин зробив своє діло — мурин

може йти геть!.." Сидячи разом зі своїми недавніми жертвами, доводжуваними колись ним тортурами до божевілья, Курпас тремтів тепер як найпідліший боягуз, бо кожної хвилини чекав, що колишні його клієнти втоплять тепер його в параші. Може, його для того сюди й вкинено!.. Але його не втопили. Лише коли Курпаса вже мали відправляти на етап, то його жертви так його збили в сумерках камери, що він захлинався власною кров'ю, — збили до півсмерти, й він потрапив сперш не на етап, а в тюремний шпиталь, а вже потім на етап...

Петро думає про все це, посміхається понуро: чи знає Сазонов про долю свого друга? Якщо знає, — це для нього буде вічним "мементо"... А ще посміхається презирливо, згадавши, як той Курпас пишався своїм прізвиськом і перестерігав усіх, щоби його прізвиська не плутали з "тим Курбасом, з тим дрібнобуржуйським актором і виродком", якого він "знищив власноручно"...

Посміхаючись, Петро знов знімає рурку телефону й Дме в неї, крутить ручку й чекає. Потім каже на голос якоїсь милої дівчини в рурку:

— Дайте Облвідділ НКВД...

Він не знає номера, але хіба для такої установи ще треба номера? По хвилі його зв'язано з НКВД. "Дайте кабінет тов. Сазонова..." — Сказавши це, Петро хотів повісити геть рурку, бо не сподівався, що так скоро й так легко це вдасться, бо був певен, що дзвоніння до цієї страшної установи зв'язане з цілим рядом різних умовлених заходів, перепон, низкою дистанцій, і був певен, що нічого не вийде, а воно вийшло моментально. Хотів повісити геть рурку, рука чомусь здригнула, і перебіг по серцю холодок... але саме тому й не повісив, стиснув рурку міцно й рішуче подув у неї, видуваючи туди все своє презирство... В рурці зашерехтіло, клацнуло ("зняв, значить", — мелькнуло в Петровій голові), і почувся важний, набундючений голос:

— Са-а-зонов... — так важно, в розтяжку, ніби це мало означати щонайменше — Коро-ль!

"Са-а-зонов!" Петро мовчить.

— Галло! — гнівається вже голос грізно. — С-са-а-зо-о-нов!!

Тоді Петро посміхається й, змінивши голос на такий же важний, але прихильний, повільно каже в рурку по-російськи, намагаючись якнайточніше удавати москвичський акцент:

— Привет... от Євгенія... Івановіча... К у р п а с а !

В рурці захлинулось повітрям, заїкнулось, явно втратило панування над собою від несподіванки, розгубилось, задихало в рурку схвильовано, а тоді заспішило вже іншим, елеїним і тремтячим голосом:

— Хто говорить?!. Галло, будь ласка, хто говорить?!. Петро мовчить. Насуплений, зімкнувши щелепи.

— Хто говорить?! — кричить вже нервовий і розгублений голос з рурки.

Петро роздимає ніздрі, примружує очі. Нотки переляку в Сазоновім голосі, такого точнісінько підлого, як і в того Курпаса тоді, зривають в душі несамоовиту втіху... Петро опускає кутики уст в гримасі безмежного презирства. Одводить від себе рурку,

тримаючи її в витягнутій руці, як гадюку, і одвертаючись від неї інстинктивно, ніби боячись, що його крізь неї вглядять і впізнають. Потім помалу чіпляє рурку на вилку апарата.

"Власне, треба би казати не Курпас, — думає він понуро, а Куропас, щоби була більша різниця між цим підлим прізвиськом і КУРБАСОМ. Та так його, мабуть, і хрещено колись — Куропас. Прізвиська-бо даються народом влучно й відповідно до об'єкта".

Що він зіпсував Сазонову настрій на багато днів, у цьому він ні крихти не сумнівається. Зіпсував і посіяв люту тривогу в серце цього барбоса. Чей же він знає долю свого друга й такий пригад, та ще кимсь невідомим і важним, судячи з московського акценту й апломбу, не з приємних. Хто може ручитися, хто це іменно був? І з якою метою так його поздоровив у цей непевний, тривожний час?

Ага, барбосе!

Так одвів Петро свою збаламучену й печальну душу.

Після обіду, працюючи в своїй майстерні, нагорі, Петро побачив у вікно Сазонова, що стояв на площі перед театром і розмовляв з комісаром полка Шубіним... Поруч з Сазоновим стояв той щелепатий його лотиш і ще якийсь в уніформі.

"Цікаво, — думай Петро, дивлячись крізь сітчасту штору вниз, — чи це вони випадково тут зупинилися, а чи спеціально той варвар з своїм цербером сюди прителіпався?

Цікаво, здогадався він чи не здогадався?

Невже здогадався?

Гм... Звідки дзвонено — це він узнав на центральній. Але... це ще нічого ж не говорить же!"

Проте Сазонов не виявляв жодної цікавості до театру. Був він насуплений, чимсь глибоко заклопотаний, в кепському настрої, що видно з кашкета, нацупленого блискучим козирком на самий ніс — ознака поганого настрою кожного, хто носить кашкет з козирком. "Ні, мабуть, не здогадався". Сазонов стояв, широко розкарячивши клишоногі свої кінцівки, й з явною нудьгою водив очима по транспаранту, простягнутому над площею, жував слова мляво й спльовував їх до Шубіна... А щелепатий лотиш таки водив очима по вікнах театру — вниз, посередині, потім вгору, ніби лічив їх... Але це знічев'я, бо що має робити цей бичок, коли начальство розмовляє з кимсь?..

Підійшла "емочка". Сазонов сів у неї з лотишем і мляво помахав рукою Шубіну. Поїхали собі. Шубін пішов направо, суб'єкт в уніформі пішов наліво посвистуючи, що видно й з пальців руки, які щось викиували в такт.

Петро постояв замислено. Потім потер міцно чоло й зітхнув, беручись до роботи.

Сьогодні у нього буде знову клопітна проблема — де йому ночувати. В якому такому невідомому й незначному нікому новому місці прихилити йому свою голову?

Воно то, як треба взяти, то візьмуть і з-під землі. Але все ж — не треба валятися на дорозі, як чурбак.

Це вже від вовчого інстинкту.

Де бамкає старенький дзвін...

В пошуках цікавої розваги одного вихідного дня "дівчата нашої країни" оглядали місто — древнє козацьке місто Наше.

Ата, Оксана Чоботар, Ольга Шведова, Люся Жабка, Христя Карабан, Ліда Ісаєва, Матильда Боброва, Марія Безбородько, Віра Перебийніс і Галина Бондаренко — отак цілою дівочою бригадою вирушили зранку в похід, змовившись потинятися позагеттю й подивитися в своєму місті невідомі для них речі. От, скажемо, десь бамкає тонюнько і несміливо дзвін, когось кличучи, немовби потопельник, а чи по комусь плачучи. Де він? Який він? Чий він? І чого ж він бамкає? В місті ж позакривано давно всі церкви, а він десь бамкає! Це цікаво!.. Або, скажемо, тут є козацькі древні вали — а що, як на них подивитися спокійним оком? Спеціально подивитися! Або є десь там напіввикорчуваний із землі й поколотий та так і залишений цементовий пам'ятник, ще й з іржавим ланцюгом на уламках, немов з кайданами... Або... Таких "або" багато. Але навіть без жодних "або", просто так глянути збоку спокійним і незапорошеним буденними турботами оком на місто, придивитися до нього, заглянувши за вивіски, через тини й паркани, — хіба не цікаво? Дуже цікаво! Тому вони й рушили в походеньки...

І в цих походеньках їх чекало щонайменше дві цікавих пригод.

До дівчат ще причепився, на роль веселого чичероне, Колька Трембач, що йому Атина ідея (а це була Атина ідея обдивитися місто, а головне пошукати того дзвона) дуже сподобалась. Цей Колька — дуже милий в товаристві, веселий шибайголова; вічний сміхун, мисливець на різну кримінальну хроніку, ентузіаст театру й усіх інших публічних видовищ, а найголовніше — фанатичний джура всіх "дівчат нашої країни", бо чи не в усіх одразу залюблений. Любов його таємна, але така пломеніюча, що всі дівчата підсміхалися й скубли його за чуба, випробовуючи силу тієї його любові до кожної — якщо буде гніватись, значить, не любить, а якщо не буде — значить, любить. Колька взяв свій "ФД" через плече (а мати фотоапарат та ще й "ФД", та ще й носити його бравурно через плече — це в місті Нашому не тільки велика розкіш, а ще й великий привілей, на який мають право тільки вибрані та ще репортери газет) і товаришив дівчатам. Його обов'язком, добровільно взятим на себе, було — супроводити дівчат в глухі трущоби й захищати там їх від чужих собак і від чужих хлопців, смішити їх різними анекдотами і, нарешті, давати довідки з усіх питань, особливо з тих, у яких він найменше тямить сам.

Було свято, по-старому це була неділя й тому свято, а по-новому це був вихідний день, день офіційного відпочинку й через те ніби також свято. Але ніде не видно тієї святковості. Як сказати по щирості, то місто мало не тільки не святковий, а навіть дикий вигляд. Як відомо, все в цьому місті руде. Але що лишилося в нім не руде, то було рябе, заляпане вапном точнісінько так, як ото заляпують хлорним вапном клозети, — все геть захвоськане — стовпці, дерева, кущі акацій понад "бульварами", паркани й навіть тини, й навіть телеграфні стовпи, — це так було все одного разу

побілено, а потім те вапно, де лишилося, а де пооблазило, а де розтеклося патьоками та плямами під впливом дощів, вітрів і хурделиць. Це вапно на всьому до половини — це залишки торішньої т.зв. "білої гарячки", так населення прозвало офіційну ударну кампанію білення парканів, стовпців і дерев — геть усього нерухомого матеріального світу (дополовини — на честь очікуваних відвідин міста главками РККА Тимошенком і Ворошиловим, що мали тут, нібито переїздити в зв'язку з великими військовими маневрами Української Військової Округи (УВО). Очікувані главками чомусь так і не переїздили, але стовпці, дерева, паркани й мостові перила, й тини, й кущі було побілено в усьому місті. Звичайним вапном. Минув рік, природа втрутилася в наказ влади й поробила свої поправки... І тепер деякі вулиці виглядають і зовсім комічно, так ніби зазнали неохайної але тотальної хлорної дезинфекції. Ніби місто пережило страшну чумну або холерну епідемію та боротьбу з тією епідемією.

В буденний день, коли людина біжить без пам'яті на працю, все це не впадає в око, але коли людина отак на дозвіллі озирається навколо спокійно і допитливо, та ще коли вона має естетичне око, та ще коли вона любить своє місто, — то тій людині аж заплакати хочеться. Проте це, може, не всім, а тим тільки, хто забув, у чому річ. Для тих же, хто знав і пам'ятав, як розкішно сяяли білизнаю стовпчики, дерева, нижні половини парканів і навіть кущі акацій понад пішоходами, вони й тепер, може, уявляються такими, й не ріже око старчає лахміття, що в нього обернулася парадна форма. Ось як, приміром, для Кольки Трембача. Цей хлопчина, вийшовши на алею високих тополь, які обабіч Харківської вулиці маршували ген у далину в вапні, немов у білих суконках, аж млів від захоплення. Він прозвав цю алею "райською алеєю", "алеєю наречених", "алеєю щастя", нарешті, не підібравши сильнішого епітета, назвав її "піонерською алеєю" й фотографував кілька разів. Потім він до тополь підібрав образ гарних дівчат, струнких, трішки смутних, трішки залюблених, що йдуть десь на побачення з своїми милими... З нього кепкують, але він не здається і навіть почав порівнювати окремі тополі до окремих конкретних дівчат з їхнього гурту. Дівчата так сміялися з хлопцевих вигадок, що аж люди на них озиралися, либонь, такого безжурного й буйного сміху давно не чули на цій вулиці, на цій "райській алеї". На Жовтневій площі вони постояли біля пам'ятника Ленінові. Обійшли його навколо. Знаменитий їхній пам'ятник! Біла кам'яна постать з простягнутою рукою на чорнім мармуровім п'єдесталі. Надзвичайний пам'ятник. Бо, можна сказати, тричі історичний. По-перше, історичний тому, що постать Леніна відображає історичний момент — "Ленін на панцернику". По-друге, історичний тому, що сам п'єдестал походить з глибокої історії, чи пак має оригінальну історію. І по-третє — історичний ще дечим іншим. Влада думає, що ніхто нічого не знає, не пам'ятає, а тим часом навіть діти в місті Нашому знають всю анекдотичну історію цього пам'ятника чи з цим пам'ятником. Через те пам'ятник цей є об'єктом спеціальної уваги громадян міста й його околиць, як виключно славна і неповторна пам'ятка міста Нашого, кожен до нього приходить з усмішечкою на устах, і цікавість до цього пам'ятника не маліє. Він, можна сказати, певною мірою став джерелом доброго гумору для цілого міста, навіть цілої області, як

нелегальна, тобто законспірована, весела контрреволюційна анекдота. Для компанії дівчат він теж джерело доброго настрою. Як порядний чичероне, Колька Трембач передав "в особах" історію цього пам'ятника.

Виходило так (на сором міськраді), що оця біла постать Леніна належала Ленінові, але чорний п'єдестал з полірованого мармуру належав не Ленінові, а належав Харитоненкові. Це, можна сказати, експропрійований п'єдестал, "буржуазний" п'єдестал... А було все ось як.

Колись, до революції, тут, на цьому самому п'єдесталі, на цьому блискучому мармурі стояв бюст Харитоненка, відомого цукрозаводчика в цих краях і, мабуть, в усій Україні. А стояв бюст тому, що пам'ятник був збудований за Харитоненкові гроші його родичами. Та прийшла революція, й нова влада скинула геть Харитоненка з його п'єдесталу й поставила на його місце маленьку постать Леніна, при тому не здійнявши меморіальної дошки, а лише поклюцавши та подряпавши її долотом, щоб не було видно золотих Харитоненкових літер, тобто щоб не було видно, що мармуровий цей блискучий постамент експропрійований Леніном у Харитоненка. Але все-таки було видно золоті літери. Тоді хтось там звернув увагу, розгнівався й звелів прибрати Леніна, а натомість поставити якусь іншу постать чи бюст, якусь більш підходящу фігуру до такого, "відібраного народом у хахлацького буржуя" мармурового п'єдесталу. Ну, а яка може бути більш підходяща для такого случаю постать, на думку вищої влади? Звичайно, Шевченкова.

І от поставили бюст Шевченка, Тараса Григоровича. Бюст робив якийсь кубіст (організатор і завідувач художньо-керамічної профшколи, такий Лапковський), і тому бюст був виключно модерний і виключно страховинний. Громадяни міста Нашого одного дня були приголомшені, побачивши на місці Харитоненка й Леніна на чорному мармуровому "буржуйському" п'єдесталі погруддя великого свого Тараса. Шапка на ньому була, як добра діжа, щелепи й підборіддя визирали з-під неї, як кутасті чавунні брили. А більше нічого з-під шапки не було видно, хіба що кожух, з якого, власне, й було ясно, що це Тарас. Меморіальну ж дошку з Харитоненковими золотими літерами збили зовсім геть, щоби й натяку не було, і на тому місці стала гола чотирикутна пляма, сліпуча гіпсовою білизнаю, а на ній ніякого напису; збиралися колись зробити; але одне діло збити, а інше — зробити. Чекаючи того напису, Тарас стояв на Харитоненковому місці й хнюпився, ніби від сорому нацупив шапчищу аж на носа. І так само соромилися цього видовища всі мешканці міста Нашого, обходили його стороною. Прикро всім було. Та одного ранку місто аж запищало зі сміху. Сміх той покотився в усі кінці, вздовж і впоперек по місту, а починався він біля пам'ятника на великій площі. Хтось уночі взяв і на білій плямі, на місці меморіальної дошки, написав чорною фарбою:

Діти ж мої, діти,

Що ж ви наробили!

Замість шапки на голову

Макітру наділи!!

Це гагахнуло, як бомба, й пішло кружляти по всьому місту, по всіх його закутках і

околицях... Весело було.

Ну, звичайно, після такої заяви самого Тараса Григоровича погруддя його негайно зняли. І після того довго стояв сам мармуровий п'єдестал, порожній, хіба що іноді на ньому сідав якийсь безпритульний і прудив воші, або пряжився на сонці, як живий пам'ятник епохи... Та минули роки. Змінилися люди. "Сто разів" змінилися голови міськради, облвиконкому тощо. Затерлося минуле. Впав У око якомусь новому начальству такий гарний, дорогий, але порожній постамент, і от знову було на нього поцуплено й поставлено Леніна. На цей раз велику, сліпучо-білу фігуру, що так добре гармоніювала з чорним мармуром. А на білу пляму, де колись був уночі написаний історичний, безсмертний напис про "макітру", приліпили нову меморіальну дошку з золотими літерами: "Володимир Ілліч Ленін". І тепер от "Володимир Ілліч" стоїть і показує рукою на північ... Туди, де куриться димар колишньої Харитоненкової цукроварні (тепер цукрокомбінат Цукротресту ССРСР). Комбінат називається "ЧЕРВОНА ЗОРЯ", і це на неї так Ленін повчально показує... Кортіло зазирнути під меморіальну дошку, за золоті літери, чи є там напис про "м а к і т р у". Але це неможливо зробити. І тому компанія тільки потупцялася навколо великого вчителя та й пішла в тім напрямку, куди він показує. Лише не пішли вони до "ЧЕРВОНОЇ ЗОРІ", а трохи повз, схитрували — пішли містом.

Довго вони по ньому блукали. Вони його обійшли десь по середній лінії, так би мовити, "розтяли косим ударом". Отак відійшовши від центру, від величавої постаті Леніна та казенних будівель, де висіли пишні, плякати й бравурні бойові гасла, пішли тими вулицями, вуличками, площами й перевалками, де не було плакатів, а була гола, неприкрита дійсність, та така кричуща дійсність, що її ніякими плакатами не закриєш, не затулиш, — випирає з усіх щілин, з усіх шпарин, з усіх дворів, зухвало дивиться з усіх вікон і дверей кожному в вічь..

Йшли осяяними сонцем вуличками й вулицями, переходили через греблі над замуленою й укритою ряскою річкою, зазирали через бильця у воду, кидали в ряску камінці й знову йшли. Блукали собі. И дивилися, дивилися... Немов якісь чужинці. Бо й почувалися чужинцями, якимись недоречними неробами, паничами, байдикарями... Вулиці, вулички й перевалки пустельні, немов вимерлі, ані ніхто не їде, ані ніхто не йде, не гуляє, хоч і свято, і через те весела компанія відчувається досить кепсько, бачить свою недоречність. Але вони уперто блукали. Сідали на лавках біля дворів у холодочках і відпочивали. Лавки були покривлені, підгнилі, древні; такі ж покривлені й древні хати під соломою або під очеретом і такі ж древні дуплясті верби, або білокорі осики, або немічні, об'їдені гусінню яблуні й груші, що презирали через занедбані, півзруйновані паркани. Віяло давниною... Від цього було й приємно і — від цього було й неприємно: віяло пасивністю, злиднями, утомою, віяло якимсь безнадійним повільним умиранням, як від яблунь, обжертх і занечищених гусінню, віяло мовчазною журбою, мовчазним, глибоко прихованим і нікому не висловлюваним покірним горем ...

Вставали й ішли далі.

Це ж вони шукали чогось радісного, чогось простого, але зворушливого в своїй

простій красі, чогось такого гарного, оптимістичного, як гарна усмішка хлопця чи дівчини, чи якоїсь бабусі, як уривок стрункої пісні, скалка сміху, сонячна пляма на народньому орнаменті вивішеного на тину килима, як веселі квіти в веселій хаті за відслоненою фіранкою... Вони шукали, але нічого такого не знаходили.

За тинами, за півзруйнованими парканами вони бачили всюди людське горе, біду, втому... Замурзаних дитинчат на шпориші... Жахливі неуявні людські лахи на тинах та на мотузках... Чули десь сварку — тяжку, злобну сварку чоловіка з жінкою... Чули жіночий плач і жахливі прокльони. І всюди те саме — праця, праця й праця безрадісна, бо безперспективна. Люди, забувши про свято, щось перуть, щось латають, латають і перуть, і щось підпирають, щоб воно не падало... І тільки раз бачили, як люди грали в карти посеред двору, і то грали якимось так понуро, мовчки, ніби когось зосереджено били кулаками на шевському стільці розкладеного, якогось свого ворога лютого.

Настрій зійшов на пси. Навіть Колька Трембач, невтомний сміхун і шибайголова, перестав скалозубити та все просив дівчат іти геть десь на річку — досить цього! Купатися! Плавати навзаводи, стрибати з трампліна або з похилої верби вниз головою в прозору глибину! Така нудьга. "Досить цієї біди циганської!!"

Дійсно досить би. Рожевий настрій, з яким вони вирушали на влови за гарними враженнями, за цілющими життєдайними скалками радості, за душевною розвагою, нарешті за душевним відпочинком, так непоправно розвіявся, і за короткий час вони зовсім перетомилися...

Коли йшли Зеленою вулицею, тією околицею, де живуть селяни й ремісники, й коли бачили біля каламутного позеленілого ставочка, як купка голопузих і золотушних дітлахів пильнувала двійко гусенят на воді (пильнували й бавилися в ганчір'яні ляльки), Аті зовсім світ потьмарився. Ініціаторка "екскурсії" по місту Нашому була вбита. Вже не цікаві були ані козацькі вали, ані всі інші "достославності" цього достославного міста. Ата чула, як десь далеко-далеко бамкав дзвін, лірично так і задумливо, немов скаржився на щось, і її душу тягло туди. Тягло непереможньо. Щоб не бачити нічого... Ах, якби оце серце затужавіло, на камінь, й уже не реагувало ні на що, щоб було таке байдуже, як і в тих людей, бачених через паркан, що понуро й апатично били уявного ворога кулаками на стільці. А дзвін помовчить, помовчить — та знову "бам!".

Ата нікому не казала, але йшла на цей дзвін, йшла на звук...

На тій лінії, куди вабив таємничий дзвін (він уже й замовк, але все дзвенів і дзвенів невідступно в Атиних вухах), трапився їм і повалений пам'ятник. Вони на ньому сіли відпочивати. Це в тополевому скверіку, обгризені козами, на одній із площ міста. Пам'ятник, величезний колись, тепер розламаний на кілька частин, повалений і вгрузлий (врослий), в землю під різними кутами; старі рясні акації й липи стоять біля нього й нависають шатром, утворивши холодок, і тут зручно сидіти.

Хто ж і навіщо поламав цей пам'ятник? А якщо вже поламав, то чому не прибрав геть уламків, щоб вони не муляли очей, нарешті, щоб не кричали?.. А вони кричать про якусь величезну кривду. Про що вони кричать?

Про це мало хто знає тепер у цьому місті достеменно. Існує багато легенд про цей

пам'ятник, але котра з них вірна? Колька Трембач божиться, що знає вірну легенду, знає Правду про цей пам'ятник, чув від когось знаючого. І нашвидку розповів дівчатам цю правду, вволюючи їхню волю. За цією версією виходило так (а вона таки правдива, як і історія з "макітрою").

Колись цим містом ішла революція. Маршували через нього різні армії. І були в тих арміях усе сини тих самих матерів — одні в "червоних", інші в "білих", ще інші в "зелених", в "блакитних" чи пак "жовто-блакитних", а ще інші в "махновцях", ну, а з ними й над ними були ще й інші різні люди, що "так хотіли їм добра"... Всі боролися проти всіх, всі боролися за "щастя для всіх"... Усі були найкращими, всі були єдино правими, й усі були один одному жорстокими ворогами, нещадними й немилосердними один до одного в "ім'я людського щастя".

І ось одні розстріляли 40 синів і дочок цього міста за те, що ті були якимись там "щирими". Ті, що розстріляли, були "білими". Вони розстріляли тих сорок синів і дочок цього міста отут, на площі, поклавши лицем до землі й вистріливши кожному в потилицю (а перед тим як стріляти, роздягли їх догола), та й так і покинули... А самі втекли — їх вигнали інші. Ті, що вигнали, зібрали розстріляних і поклали їх у велику братську могилу, викопавши її отут посеред площі, грали жалібних маршів духовими оркестрами, говорили запальні промови. Потім зігнали мулярів і звеліли вимурувати великий пам'ятник з цементу й заліза. Ті вимурували пам'ятник над "щирими", над своїми братами, не пошкодували сил... Але тут прийшли інші й вигнали геть попередніх. Ці, що прийшли, були "червоні". Вони розрили могилу, викидали рештки тих сорока, звеліли звести їх геть десь на скотомогильник, а на їхнє місце під пам'ятник поклали своїх стільки ж або й більше, полеглих у бою. Теж грали в оркестри й говорили промови. А на пам'ятнику написали: "ТУТ ЛЕЖАТЬ НАРОДНІ ГЕРОЇ, ЩО ВПАЛИ ЗА НАРОДНЮ СВОБОДУ".

Та скоро прийшли ще інші, "махновці", викидали попередніх з музикою, а на їх місце поклали своїх. Знову грали жалібні оркестри, знову гриміли жалібні промови. А на пам'ятнику дописали: "...ЗА СВОБОДУ ПРОТИ ВСІХ НАПАСНИКІВ. СЛАВА ГЕРОЯМ НАРОДУ!"

Але скоро повернулися ті, чиїх перших лежало тут сорок. Вони вже нікого не викидали, лише знесли назад зі скотомогильника кості тих сорока й поклали їх знову під пам'ятник, у спільну братську могилу, додавши ще й трохи нових, полеглих у бою.

Після цих зайняв місто командир відділу місцевого червоного козацтва, Янгол, і теж нікого не викидав уже з могили, а повернув туди кості викинутих "махновцями" червоних партизан. А на пам'ятнику нічого не додавав і не відіймав, лише над усіма велів прибити металеву червону зорю. Отак і утряслося все. Одначе, як устabilізувалася влада рад і коли самого Янгола було розстріляно в ЧК, як "непевного", пам'ятник було зачеплено ланцюгами й звалено п'ятьма парами волів, і розламано ломами та кайлами на кілька шматків. Хотіли тут, над цією братською могилою, поставити інший, правильний радянський пам'ятник. Одначе натрапили на величезну трудність — як же тепер розібрати, де кості радянські, а де кості контрреволюційні,

всіляких "бандитів"! Думали, гадали, та так і покинули... А може, й досі десь думають ще та гадають. Розламаний же пам'ятник так і залишили, забули, занедбали... І от минають десятиліття, а розламаний цементовий велетенський лежить собі, вростаючи в землю, туди, де лежать теж розламані й розсварені, а потім в одну яму складені сини й дочки однієї матері, що всі однаково хотіли їй щастя. І він, оцей пам'ятник, отакий, як він є тепер, цілком і цілком на місці, цілком доречний. Кращого пам'ятника не можна й придумати над цією братською могилою...

Переказавши своїми словами цю легенду-бувальщину, Колька закінчив:

— От, брат, яка юринда!.. І взяв би я та й зробив так: узяв би ці уламища, оправив би їх у бронзу, а тоді накрив би їх шкляним ковпаком, щоб отак ніхто не сідав на них і не свинячив тут, і нехай так лежать. Це такий пам'ятник! Нехай лежать. І нехай інші нащадки наші знають та й нехай пам'ятають, які наші батьки були дурні... Еге ж... по цих словах Колька Трембач постукав ногою в землю й гукнув у ту землю, явно юродствуючи, зумисне викаблучуючись:

— Вибачайте, брат, старики! Може, й мій дід або який дядько тут лежить. Але де ж ти правду дінеш!? Знаю, що в моєму роді були різні: і червоні, й білі, й сірі, і зелені... Трохи багатувато їх було. Тому й пам'ятник цей поламаний. {Помовчав}. А батько так і взагалі невідомо якого кольору був, і невідомо, де й дівся, та чи й був... Ну, а я теж уже невідомо якого роду... і все з тієї ж причини... От, брат, товариші, яке діло!

Останні фрази були сказані спеціально тим специфічним блатняцьким стилем, під героїв "Путьовки в життя", що до нього не так-то легко й причепитися в разі чого, хоч глул і іронія в них занадто яскраві... Проте, сказати правду, перебільшено клишоного й юродива його мова могла бути стлумачена по-різному. Дівчата обережно посміялися з свого чичероне, Ата ж висловила вголос своє щире здивування, що з їхнього джури такий гарний оповідач.

Історія пам'ятника була цікава, цікаво й розказана, а Ще цікавіше закінчена тим шибайголовою, але це ще не була головна пригода. Пригода чи принаймні дві справжніх пригоди були попереду.

"Сильних вражін" було вже досить і тому всі вирішили податися на річку, отак через бори, через ліси, а там лугом до перевозу, а там на човні — і гайда по широких протоках у Доброславівську діброву, до Шаманівських млинів, що їх так гарно оспівав колись славний поет.

Одначе замість річки вони опинилися на Соборному цвинтарі. Ішли, йшли — й опинилися на Соборному цвинтарі.

Це їх завела сюди Ата, йдучи на дзвін.

І тут вони зробили відкриття: той дзвін печальний і далекий, що бамкав був десь загадково й таємниче, — бамкав ось звідси! Ось з цієї дзвіниці...

* * *

Соборний цвинтар, занедбаний і древній, лежить край великого бору, далеко за містом, за сосною посадкою, як іти з півночі. Власне, це лежать вони тут, їхні предки, тепер обернені в горбки зелені, завітчані або й захряслі бур'янищами. їх лежить ціла

армія, розташована під бором, по крутому березі над широким-широким лугом. Помежи горбками, на всіх вільних місцях стоять височенні, задумані сосни, ялини вистрілені в небо, стрункі березки, кущі черемхи й бузку, буяють трави й квіти; часом дерева, товплячись, наступають на могилки, їх відпихають великі й маленькі хрести, почорнілі й знесилено похилені на всі боки, — тяжко їм охороняти могилки від тих слонів столітніх сосон, що топчуться по всьому цвинтарю. Помежи деревами блукають зажурені білі мармурові янголи й янголики, деякі з поперебиваними ногами й крилами, й так статуї.

Біля одного такого янгола, що припав на коліна й заломив руки в тузі в поламаний огрядці, під велетенськими древніми соснами, й розташувалася на хвилюку юна компанія — "дівчата нашої країни" зі своїм чичероне. Вони розташувалися в синіх сутінках холодочку на почорнілих від часу лавах, насупроти сліпуче осяяної сонцем церковці з високою білою дзвіницею. Дзвіниця й церковця стоять на самім шпилі пагорба...

Церковця наповнена якимсь шумом, ніби вулик, а дзвіниця прип'ята довжелезною верьовкою до стовпа (від дзвона до стовпа) й тим нагадує разом з церковцею білого одногорбого верблюда в сонячній пустелі. За церковцею видно синю далину — криві блискучі протоки розкидані, як поламані мечі, круглі свічада саг, хащі очеретів, копички сіна, гайки, потім золоті пасма нив, а вже за ними ген правий берег, сіро-лиловий, а місцями кольору індиго з ясно-білими мазками хаток, з силветками млинів-вітряків, що стоять по самому вершку, піднявши вгору руки-крила.

В церковці тихе гудіння. Біля церковці в сонячнім сяйві сидить старчиха, мовчки простягнувши вперед покалічену руку з мисочкою й хитаючи весь час головою; поуз неї іноді входять старенькі бабусі, виринаючи несподівано з-за рогу церковці. Ось прийшов якийсь згорблений дідусь, підпираючись паличкою. Ось прийшла, похиливши голову, якась мати, ведучи мале дитинча за руку... Всі вони зникають у церковці, швиденько й крадькома хрестячись перед дверима на двох янголів з вогненними мечами, що бережуть вхід, намальовані обабіч дверей.

Це в церковці служиться.

Бач, та це ж єдине місце на все місто й на всю округу, де людям ще дозволено молитися. І це сюди скликав дзвін. І це сюди йдуть ті відважні, що не бояться кари за вияв своєї совісти... І відважні ті — це ось такі старенькі-старенькі бабусі, дідусі й маленькі дітки...

Ата дивиться, не відводячи очей, на церковцю, на людей, що крадькома входять, зігнуті якимсь надмірним горем і журбою, слухає таємниче гудіння в тій церковці, нібито приглушений плач десь під землею всіх тих стареньких жінок, і дідів, і тих немовляток, яких вони приносять і за ручку приводять, — і їй хочеться піти туди. От встати й піти... А чому б і ні? Чому б же їй не піти в цю церковцю, на місці вічного спочинку предків, над цим занедбаним і печальним їхнім гробовищем.

От встати й піти. Ану ж!..

Ата стріпує головою й пламеніючим поглядом дивиться в обличчя своїх подруг, і

читає в очах деяких те саме бажання... Потім дивиться на інших — і бачить на їхніх обличчях переляк, — вони відчують інстинктом те, що відбувається в Атиній душі, бо перед тим дивилися разом з нею на церковцю, й швиденько відводять очі, й удають, що страшенно зацікавлені мармуровим янголом. А Колька Трембач сидить байдужий і курить, і теж дивиться на янгола... Янгол кругом пообписуваний олівцями різного кольору, дівчата читають ті написи й посміхаються, — то все написи закоханих, що отут протягом десятиліть бували, цілувалися біля цього янгола й лишили свої пам'ятки в ієрогліфах різнокольорових олівців. Тут були й віршики, тут були й прозові сентенції, тут були просто імена, а біля них понамальовувані серця, проколоти стрілками. Були тут й блюзнірські, цинічні написи... їх було так багато, всіх тих написів, що на янголові не було живого місця. А хтось колись навіть намазав янголові губи червоною помадою, й вони й досі рожевіють. І от янгол у великій скорбі, в глибокій тузі заломив руки, вклякнувши на коліно над печальним гробовищем предків, а губи в нього вимащені помадою... Ата теж дивиться на янгола, і їй до болю ясно вчувається, що янгол плаче, і плаче він, мабуть, саме тому, що його так вибруджено...

Ата зітхає. Встає. И рішуче йде просто до церковці. За нею звелись і пішли слідом Ольга Шведова й Оксана Чоботар... Решта лишилися, прикипілі до лавки, зніяковілі, з перебільшеним інтересом розглядаючи янгола, з кутиками очей, скошеними на тих, що пішли.

А як уже трое наближалися до осяяного сонцем стовпа, до якого мотузкою прип'ято білого верблюда, враз схопився й рішучим кроком наздогнав їх Колька Трембач. Він курив схвильовано й дивився Аті в очі, що зупинилася сама й зупинила його здивована й насуплена, й розгнівана:

— Ну?! — запитала Ата з ноткою погрози, будши певна, що це він кинувся їх завертати.

Але замість завертати, цей, такий часом химерний і незрозумілий, імпульсивний юнак кинув геть цигарку й, витерши рукою спітніле раптом чоло, буркнув рішуче:

— Пішли! — і ступнув наперед. А біля дверей пропустив наперед дівчат...

А як увіходив у двері, Колька скоса, не то боязько, не то вороже глянув на архангелів з вогненними мечами, ніби це вони стерегли вхід іменно від нього...

Вони увійшли. Увійшли і стали біля дверей всередині церкви... І не знали, що робити. Розгубилися. Зніяковіли. Але стояли тихо, струнко.

Дівчата були бліді, схвильовані. В Ати брови зведені вгору, очі широко розплющені, вкриті вологою, — вона наставилася ними просто себе над людськими похиленими головами й зігнутими спинами, туди, де курився сизий димок і де блимали маленькі вогненні списи свічечок, тонких, саморобних. Церковця була повна. Це все були старенькі бабусі, це все були жінки, і лише де-не-де видно мужеські, теж старечі, обличчя і дитячі... Од усього віє скорботою: і від зігнутих спин, всіма забутих і висміяних десь там, і від тонюньких свічечок, і від тихого, смутного голосу низенького, худенького священика, що виконує подвиг печально і мужньо, і від тих пучечків чебрецю, що понакладаний над образами замість дорогих оздоб, і від убогої одежі... Віє

скорботою й неміччю...

На цьому тлі троє юних, струнких дівчат і такий же юний і стрункий хлопець виглядають дивно, коли б на них хтось дивився. Але ніхто на них не дивився, ніхто не помітив, як вони ввійшли. А вони стояли й усе більше розгублювалися. Ніхто з них не перехрестився, увійшовши, бо не знав, що так треба. Вони вже хотіли вийти, коли раптом по церкві пройшовся шепіт з уст до уст, як вітер, і було виразно чути говорені схвильовані слова:

— Розступіться!... Розступіться... Молодь підходить! Молодь підходить!

І всі розступилися. Стали двома лавами на боки, давши широкий і рівний прохід для тієї молоді. Немов для королевичів.

І так ніби їх потягло невидимою силою — замість вийти, всі четверо пішли туди, де перед ними розступилися старенькі люди. Попереду Ата з високо піднесеною головою й з вогкими блискучими очима, за нею її подруги, а поруч здивований і схвильований Колька. Старенькі люди розступилися перед ними й дивилися, як на велике диво, на велике чудо.

"Молодь підходить!"

Чудо:

"Молодь підходить!"

Три дівчини, немов три прекрасних янголи, і такий же гарний хлопець тихою рівною ходою пройшли наперед і стали. Стали й зникли зовсім... Що, що ж вони мають робити? Тут дійшла до свідомості кожному химерність їхньої ситуації: вони стояли на виду, перед лицем усіх стареньких людей і не знали, що ж їм робити... Перед морем скорбно усміхнених очей стояли і не знали, що ж їм робити... Немов поспішаючи на виручку, священник щось зажебонів радісним голосом і заспівав, а за ним заспівали всі присутні: "Господи, помилуй... Господи, помилуй... Господи, помилуй!"

В церкві не було спеціального хору, його заступали всі. Всі співали. І це був дивний хор. Амелодійний і хаотичний, але зворушливий до самих глибин душі. Хор милих стареньких матусь, хор тих голосів, що, надщерблені часом і горем, так зворушливо співають колискових пісень удома... Це ж вони співають для них!..

Ата озирнулася на грона наставлених на неї очей, заморгала розгублено й безпомічно, й з її очей бризнули сльози. Вона швиденько вихопила хустинку, вихопила всі свої мідяки з кишені, а з ними й пару грошин паперових, поклала ті всі гроші на мисочку, що стояла тут побіч, на маленькому столику, і, закривши лице хустинкою, обернулася й швидко пішла до дверей. За нею її подруги й Колька Трембач.

Люди, що були потрохи зімкнулися вже, знову розступилися перед ними, здивовані, скорбні, даючи дорогу...

Біля дверей у сутінках Ата довго стояла, приникши скронею до малесенького янгола, що летів у хмарах, тримаючи стопу Божої Матері... Поки вгамувала сльози, такі буйні й такі непрохані... Потім витерла старанно очі — вона не любила, щоб її сльози хтось бачив взагалі, — а тоді вже вийшла з товариством у двері, на осяяний сонцем цвинтар, занедбане місце спочинку їхніх осміяних предків... За дверима зразу її й

чекала незрозуміла пригода...

Поки четвірка була в церкві, решта сиділа на старому місці, біля мармурового янгола, й чекала. До них підсів ще якийсь мужчина, знайомий Люсі Жабки, і намагався всіх смішити анекдотами та різними історіями. Але без особливого успіху. Дівчата дивилися на церкву й нетерпляче чекали чогось. Стривожено перешіптувались з тієї причини, що був сторонній чоловік, а вони не хотіли би, щоб він бачив, як то ті будуть виходити з церкви. Люся Жабка навіть намагалася якось цього свого знайомого виманити з компанії й завести десь геть. Але гість не йшов, щось його більше цікавило, аніж Люся, може, котрась інша з дівчат. Тоді дівчата вирішили всі йти геть та й завести цього гостя. Але не встигли. Гість покерував ними, а не вони ним, — він показав їм на старезного ченця в чорній одежі і в скуфейці, що з'явився звідкілясь, ніби вийшов з музею, і став біля стовпа з верьовкою, й узявся за ту верьовку... І гість почав розповідати їм, що це дзвонар цієї церковці, а раніше це був знаменитий дзвонар знаменитого колись місцевого монастиря; а наймення йому Паїсій, а дзвонив він колись так, що під його дзвони можна було танцювати... І от через те, що їх гість забавив такими байками, вони всі стали свідками досить цікавої й незрозумілої події.

Старий дзвонар, чернець Паїсій стояв біля стовпа й однією рукою спирався на костур, а другою тримався за верьовку, щоб смикнути її й таким чином бамкнути в того маленького дзвона, до якого верьовка ген на дзвіниці прив'язана... аж тут з дверей церкви вийшла Ата й слідом за нею її товариство. Дзвонар у дзвона бамкнув раз, але потім пустив верьовку, надзвичайно здивований тим, що з церкви вийшла група молоді. Цього він не бачив уже давно. Він ступнув крок назустріч і так наче остовпів. Стояв і дивився на Ату.

Ата теж зупинилася й здивовано наставилася очима на ченця. Дивно. Такий чернець! Таке в нього обличчя якесь.

А обличчя в ченця все більше й більше промінилося. Він пильно вдивлявся Аті в очі й ворухив губами. Нарешті запитав тремтливим голосом:

— А чи не звати тебе, дівчино, Аталесею?

— Так... — відповіла розгублена Ата.

Тоді старезний чернець, почувши це "так", зняв старечою тремтливою рукою скуфейку і... вклонився Аті до самої сирої землі. Випростався, надів скуфейку й, даючи дорогу, одступився набік.

Це було приголомшуюче.

Ата зовсім розгубилася. Хотіла підійти й запитати, хто він і звідки її знає, але замість того закрила лице руками й швидко зійшла зі сходів, пішла до мармурових фігур, що блукали в гушавині помежи старезними соснами. Сценка стрясла її до глибини душі після всього, що вона пережила в церкві. Вона цей поклін теж віднесла на карб своїх одвідин церкви й навіть і в голову не клала, щоб за цим стояло щось інше ще, щоб старий чернець вклонився їй до сирої землі з якоїсь іншої причини. А щодо її ім'я — то хто ж не знає її ім'я!

Компанія дівчат разом з гостем рушила слідом за Атою. Їм було страшенно цікаво

знати, що ж то сталося і в чому річ. Чому той чернець химерний уклонився їй, як принцесі? І чого це він і досі стоїть ще там і проводить дівчину таким зволоженим, таким чудним поглядом? Чи не закоханий? (Шепіт, смішки).

Коли компанія знайшла Ату, вона вже була спокійною, опанованою. Стояла й роздивлялася однокрилого янгола на чорнім надгробку з золотими літерами:

"КУПЕЦ ПЕРВОЙ ГИЛЬДИИ ОСТАП КУРЫЛО. Род. 1831 — ум. 1913"

Коли гість знайомився з Атою, він тонко посміхався, як людина, яка має щось на думці а чи знає якусь таємницю, що стосується цієї дівчини і, може, навіть цього епізоду. Але Ата не звернула на це жодної уваги. Як не звернула уваги й на атестацію, що її дала Люся Жабка гостеві: "Директор музею історичного, знаменитий історик і археолог, товариш Барат, Михайло Барат!" І додала: "Закадичний друг Людки Богомазової" — з чого всі дівчата зареготалися, і тільки тоді прокинувся в Ати інтерес, та ще коли хтось з дівчат пошепки поінформував, що це колишній петлюрівський офіцер та що це та людина "смілива й гостроязика", яка дала Людмилі Богомазовій кличку "ГЕНЕРАЛЬНА ЛІНІЯ", та що за це її навіть ніхто не покарав, бо, "це було так дотепно й убійче правильно". Після цього Ата глянула пильніше на нового знайомого й навіть згодилася разом з усіма йти на його запрошення оглядати його музей. А він заодно приобіцяв ще й розповісти анекдот про оцього Курила, лише розповідь він її на тім самім місці, де той історичний анекдот виник.

Звичайно ж, ніхто не зважився розпитувати Ату про історію з ченцем, та й все одно те було би марно, вона сама нічого не знає.

Так відбулася одна надзвичайна Атина пригода цього дня. А тепер вона пішла по другу пригоду.

* * *

Епізод з ченцем розшифрував хто інший, але для себе. В той час, коли чернець уклонився Аті до землі, як принцесі, хтось зовсім несподіваний спостерігав цю сцену, — стояв на дзвіниці непомітний і дивився з-за перехрестя товстих бантин. Це був Петро Сміян. Він мимоволі став свідком цієї химерної сцени, бо був у цей час саме "вдома", тобто в цім своїм "нелегальнім мешканні", одним з кількох подібних пунктів відпочинку в його безпритульнім житті...

Коли компанія пішла, Петро ліг горілиць на соломі, настелену на помості, де він перед тим лежав, як той Квазімодо, і де він був звичний відпочивати під час своїх мандрів на дозвіллі, і, заклавши руки за голову, замислився, "що б це могло означати?". Та ось зарипіли сходи вниз, й на дзвіницю здерся старий чернець, і між ними, як між добрими приятелями, відбулася така розмова:

— Слухайте, отче! Звідкіля Ви знаєте цю дівчину? Чернець скинув скуфейку, витер пітне чоло й сів поруч на соломі, якийсь час сидів мовчки розгублений, вагаючись і в той же час по-дитячому посміхаючись. Вітерець грався ріденьким білим пасемком його останнього волосся, що ще трималося на маківці, як чубок у древнього-древнього запорожця. Петро мусив знову повторити своє запитання, але старий щось не мав охоти відповідати. Ніби змагався сам з собою, зважував, чи говорити йому, чи ні.

Нарешті проговорив тихо, ніби сам до себе:

— Як же ж мені не знати цієї дівчини?.. Як я її маленьку на руках бавив...

— Та-ак?! Чия ж вона? Хто вона?

— Вона дочка одного великого чоловіка... Еге ж, великого чоловіка...

Петрові раптом здалося, що він здогадався, про кого мова. Був страшенно вражений, однак не вірив і чекав, що буде далі. А чернець вже не міг зупинитися в своїй довірливій одвертості. Він посміхався крізь вологу очей і говорив з самого серця:

— Еге ж, великого чоловіка... Правда, він улаштував "дитячу державу" в монастирі, але не він той монастир закривав, це зробили ще до нього, інші... Та це й справа Божа, Бог питає, Бог тут судія... А він робив усе по Божому ж заповіту — він любив людей. Він любив дітей. Він організував дитяче царство для всіх сиріт і вбогих, для всіх покинутих, для всіх отих бездомних і безпритульних маленьких "розбійників"... Він ними піклувався... Він їх вибирував по смітниках... Він їх учив... Він їх уму-розуму навчав, у люди виводив, вчив їх чесно працювати і вчив їх грамоті та всіх наук... І вчив любити свій край, найперше любити свій край... Він був їм батьком і матір'ю... і було їх у нього зо дві тисячі, зовсім манюсінських і старшенських... І мене він пригрів і не штурхнув ногою, і багато нас таких, теж безпритульних... Я там працював і я все бачив. Бачив, як то по-справжньому треба любити людей і скільки терпіння для того треба, й як треба любити свій край і свій нарід... (Сивий чернець зітхнув)... І за це він умер... Так (знизив голос до шепоту) розстріляли (і боязко озирнувся по цих словах)... Замучили... Ще за його життя я бавив малесеньку його дочку, оцю... дівчинку Аталю. Потім всіх розігнали, а дівчинка ця потрапила в безпритульні, в такі самі, яких її батько вибирував був по всій землі. А з безпритульних потрапило дитя десь в "детдом". І тинялося по тих "детдомах". Та й загубилося зовсім. І, мабуть, загубило й прізвище своє, й навіть ім'я...

Чернець витер шорсткою, зморщеною рукою очі. І посміхнувся, згадавши сцену, й покрутив головою втішено:

— Е, ні, вона не забула своє ім'я!.. Не забула... В батька пішла. Горда і все ж така проста... Яка дівчина! Неначе янгол прийшов із неба порадувати мене старого перед смертю...

В Петра калатало серце.

— Так вона дочка Діденка?! Діденка?! Так вона не Дахно... Боже! Вона дочка людини... такої незабутньої... Найкращої з усіх людей, яких він досі знав... Людини, виключної шляхетності, виключної мужності й виключної чесності!.. Он воно що.

І тепер багато чого з поведінки й вдачі цієї дівчини було для нього зрозумілим. Це успадковане... Але тут же в душу закрався страх; Петро схопив старика за плече:

— Отче! Ви комусь про це вже говорили?

— Ні! — аж відсахнувся злякано сивий чернець. — Ні, що ти, Бог з тобою, сину!..

— А Аталю... ця дівчина... про вас знає, хто ви?

— Ні... — зітхнув глибоко, — авжеж, ні... Та навіщо їй і знати...

— Для чого ж ви зробили те, з тим поклоном?

— Грішний, сину! Твоя правда... Та не міг, брате, витримати... Як я ж її на руках вибавив!..

Петро похмурився. Сидів довго задуманий. А тоді встав, збираючись іти, й поклав ченцеві руку на плече.

— Отче! Того нічого не було. Ніколи не було! Ви берегли цю таємницю досі, ви й заберете її з собою до Бога. Людям вона не потрібна. Вони зроблять з неї велике горе.

— Так, так, сину. Я про це все життя пам'ятав, всі роки пам'ятав. Я про це пам'ятатиму й рештку днів моїх... З Богом, сину!

— Амінь! — Петро зробив дідові римський жест рукою, посміхнувся про себе й, перекинувши сорочку навскіс через плече, пішов собі, гологрудий, засмалений сонцем, в моргулях біцепсів, як гладіатор.

.....

Ми дзвіночки — лісові цвіточки,

Славим день... Славим день... —

плеться звідкись у Петрову душу тріумфальна сонячна пісня, як шал сонячного проміння. Увіччю стоїть образ — ніжний, трохи запечалений дівочий профіль і як той дзвонар уклонився перед ним, мов перед царівною, а у вухах дзвенить дивна пісня. Це її пробудив якимось чаром той дзвонар. Сотні дитячих голосочків зринають з темних глибин і дзвенять над усім, над тяжким намулом пам'яті, ніби проліски пробиваються з-під купи прілого брудного листу й перетлілого бур'яну:

...Славим день.

Славим день!..

Ми співаєм —

сонце зустрічаєм, —

Дзень...

Дзень...

Дзень!..

Славим день!

Фіалки і конвалії, проліски й дзвіночки, білі лілеї й рожеві тюльпани і нагідки... Багато їх. Вони лепечуть ніжними голосочками й водять танок Горюдуба. А помежи ними метелики й золоті бджілки... Це все маленькі діти так виряджені крутять кольорову веремію весни й співають під акомпанемент рояля. Це дитячий весняний балет. І це все в дитячій республіці... Не в тій, що "Педагогічна поема" Макаренка, а в іншій, кращій, і ось тут близько, — там он, де височіють шпилі й вежі на молочно-фіалковій горі за зеленими луками, за борами сизими. Там, де народилась ця дівчина, хоч вона, напевно, про те й не знає. Тепер там руїна чи якийсь музей, тепер там запустіння. Чиясь зла воля все зруйнувала, далебі, щоб ті дзвіночки, лісові цвіточки не славили день на прекрасній співучій мові дідів і прадідів. А вони славили! А чиясь відважна і дерзка воля, горда і полум'яна, одягла їх і причепурила, вдихнула в них любов до цієї землі й до всього живого на ній, і свою гордість, і свою полум'яність... В Петровій душі розгортається незабутня картина спогадів: в колосальній залі (великій,

мов полігон) повно дітлахів — зовсім малих дошкільнят і старшеньких школярів, недавніх сиріт і безпритульних, — море їх, білявих, русявих і чорнявих голівок. Те море мерехтить у Петрових очах і гойдається...

Ми дзвіночки — лісові цвіточки,

Славим день, славим день...

Це з естради лунає пісня квітів. Малесенькі виконавці — білі конвалії й блакитні проліски — такі зворушливо серйозні, з незрівнянним натхненням і грацією демонструють самі себе — квіти весни. З ніжними пелюстками й крильцями вони пурхають в ритмі танку й завмирають в апофеозі радості й дзвенять під акомпанемент рояля та під невидимі іншим зали помаху руки старенької Марії Степанівни... Зворушлива Марія Степанівна, а ще зворушливіший цей її весняний балет, де зовсім крихітні актори часом збиваються з ритму рухів, але це так і треба збиватися з ритму рухів, це їм усі вибачають, бо так і треба — це квіти весни, а не актори, це стихія руху, сонця й радості. Це так і треба... Одначе з ритму пісні вони не збиваються...

А на простінках перед естрадою з обох боків виписано великими літерами, як молитву, що їй треба завчити напам'ять і завжди пам'ятати, виписано не для цього свята, а взагалі: з одного боку, як слова гніву і сліз:

О слово рідне, орле скутий,

Чужинцям кинуте на сміх!

Співочий грім батьків моїх,

Дітьми безпам'ятно забутий.

А з другого боку, як девіз, як постріл:

О слово! Будь мечем моїм!

Ні, сонцем стань! Вгорі спинися,

Осяй мій край і розлетися

Дощами судними над ним!

Пісня переливається через край естради — "Ми співаєм, сонце зустрічаєм..." — й її підхоплюють сотні дзвінких голосів у залі:

Славим день!..

Славим день!..

Дзвенять і хвилюються, як морський прибій... З естради збігає група конвалій і пролісків, і так закосичених діток, у намисті, в червоних чобітках, в вишиваних сорочках, — вони несуть великі китиці живих квітів у руках — білих лілей і тюльпанів.... Вони несуть їх туди, де в першому ряду сидить їхній "батько", кремезний, "патлатий", "сердитий", але такий добрий завжди Марко Григорович. Він підводиться — величезний, як мамут перед цими малятами, він сутулюється, щоб бути хоч трохи меншим, лице його розпливається в добрій широкій посмішці, — він бере квіти, підіймає по черзі тих, що принесли дарунки, високо й цілує кожного в щічки... А заля сміється й гримить:

Славим день!..

Славим д е нь!..

Чи знає ця дівчина, хто був її батько? Хто був він, і за що його знищено?

Він був той сівач, що сів зерно, яке може приглухнути, але ніколи не може пропасти, — зерно великої любові до людей і вітчизни й полум'яної спраги свободи. Ні, воно ніколи не може пропасти.

Тепла хвиля підіймається до горла з самої глибини серця. Чи то від думки про дівчину цю надзвичайну, чи від спогадів про ті дні далекі, незабутні, що формували й його Душу.

XVI

Ще одна церковна пригода

Директор музею — чоловік саженного зросту, з орлиним носом, з начисто виголеним черепом, підкреслено неохайний, що сприймається як претензія не то на репутацію великого філософа, не то представника дореволюційної богеми, як про неї пишеться в книгах. Хоч ця зумисна бравада неохайністю — це, власне, стиль інший, стиль сучасності, — підігравання "під пролетаріат". А як сказати правду, то вона й зайва, ця бравада, бо не дуже-то й дисгармонує з навколишньою дійсністю, де вважається нормальним ходити розхристаним по центру міста, а вже з закасаними рукавами то завжди і всюди, і навіть до театру. Така ж неохайна й директорова мова, — демонстративно пересилувана рясними москалізмами, каліченими французькими, німецькими й латинськими словечками.

Та попри все те — він дуже дотепний оповідач. Видно, що це людина начитана й бувала в бувальцях. Єдина дрібниця, що справді псує враження, викликавши в Ати зразу почуття огиди, це його вічно мокрий ніс, власне, одна ніздря, що постійно воложилась. Ознака, що ця людина або кокаїніст, або морфініст. Перевірила своє враження, — Ольга й Оксана теж такої самої думки. Але він так весело гомонить і скалозубить, що можна, вибачити й прококаїнений ніс, як річ несуттєву. І мав він гостру інтуїцію, а разом з тим був він до грубості, до цинізму простолінійний, ця деталь вразила теж одразу; посередині якоїсь своєї тиради, схопивши насмішкуватий і трохи збриджений погляд Ати, він, не змигнувши й оком, проговорив:

— Це все спадщина минулого. Не приховую — я був колись кокаїністом, товаришко... е-е... Аталея, здається?

Ата нашорошилась. Хоч в цім місті всі знали її ім'я, одначе тут було сказано таким тоном, в якому забриніла одна спеціальна нотка, спеціально підкреслена — нотка, фамільярна ніби, з натяком на окрему обізнаність. Чи це їй здалося? Глянула кутиком ока на інших — ніхто не звернув уваги на ту нотку, значить, вона помилилася, значить, вчулося. А директор музею, тов. Барат, вів далі з грайливим цинізмом:

— Був, був кокаїністом... Така, знаєте, була праця... знаєте... Смерть, жах, кров — поневолі станеш, е-е-е... — і махнув картинно рукою, зробивши таємничу недомовку, розраховану на створення мученицького ореолу, який би мав вибачати й цинізм, і кокаїн, і мокрий ніс, і часом алогічне його патякання, підкреслено алогічне (чи, може, Аті так здавалося... О, той недоречний ніс, що створив уже непереборне упередження! Велика річ естетика, і велика біда, коли її хтось вразив)...

Ата дивилась, слухала пильно й, здається, починала розуміти цю нещасну людину. Та це тільки так їй здалося, що вона розуміє. Тут же спростовувала сама себе, слухаючи далі. Це був просто балакун, нестримний, хоробливий балакун. І тільки. Правда, веселий і дотепний. Людина, в якій не вміщаються всі ті веселі історії, афоризми мудрості, анекдоти, — він, як мішок, напханий усім тим веселим крамом через гору. І тому він мусив неодмінно той крам витрясати з себе, щоб полегшити самого себе. Особливо багато він знав речей фольклорних, з історії України взагалі й з історії цього міста зокрема, і весело їх розповідав. Хоч вони сумнівної вартості, і все те не від професора, а від анекдотиста. Так, наприклад, він оповів історію виникнення назви цього міста, — за цією "науковою" версією виходило так: приїхала сюди колись цариця Єлисавета, йшла вона по дощаному пішомуду, а це саме після дощу, і ще й дошки прогнилі, поодривані, — наступила цариця ніжною на одну дошку, а вона як не хляпне, а грязюка з-під неї як не чвіркне — просто цариці в обличчя. Цариця так і обмерла з переляку:

— Ах!..

А далі оговталася, обтерлася, посміхнулася та:

— Ну, це нічого, це — н а ш е !..

Так і лишилася нібито навіки назва "Наше". Місто Наше.

Або про одну вулицю, що має непристойну назву, — як та назва була дана в сивій давнині. Приїхали колись до цього козачого міста царські драгуни на постій і звеліли козакам годувати їхніх коней та й їх самих. Горді козаки запротестували, відмовились. Тоді їм наказано те саме від вищого начальства. Вони знову відмовились категорично. Особливо завзятою була одна сотня. Тоді ту сотню драгуни оточили, роззброїли, вивели всіх мужчин на цю вулицю, поздирали з них шаровари силою й, повалевши на землю, всипали всім паліччя... Відтоді вулиця й називається... е-е... цього просто не можна й вимовити! Хоч на всіх листах так і пишеться, а в щоденній мові так і вживається ця назва повністю. І що особливо знаменно. — за радянської влади, коли поміняли назви всім вулицям, цієї назви не в стані були подолати, змінити, — бо чий же ім'ям, якого вождя, замінити цю сакраментальну назву!?

Ну, й інші історичні екскурси в такому ж дусі. На сповид це простісіньке варнякання, скалозубство, живлене вулишним фольклором. Але коли вслухатись пильніше, то тут не тільки скалозубна похабщина, а, далєбі, в ній десь заховане гостре жало спеціальної політичної цілеспрямованості. Чи принаймні якоїсь цілеспрямованості...

Прийшли до музею. Містився той "музей" в огradі великого місцевого собору, в прибудованій тут колись "салдатській церковці". Церковця стояла в далекому кутку великої огradi, повної старезних лип та столітніх дубів, і скорше нагадувала панський, поміщицький дім з каринтськими колонами при фасаді, ніж церкву. Посередині ж огradi, межі дубами, здіймався височенний собор прекрасної архітектури, з трьома ще золотими банями, хоч і без хрестів. Окремо від нього, при західній стороні огradi височіла дзвіниця, зроблена за проектом архітекта Растреллі в стилі Андріївського

собору в Києві; на тій дзвіниці ще вціліла позолочена постать Володимира Святого з хрестом, над яким кружляють стрижі й ластівки. Чомусь її там архітект поставив, скопіювавши з Володимира Святого над Дніпром, хоч собор і не називався Володимирським, а просто Собор.

Перше ніж завести всіх до свого "музею", Барат вибачився, побіг туди сам, виніс великі ключі й повів усіх до собору:

— Я вам розкажу анекдот... Я вам його розкажу на тім самім місці, де він родився... Будь ласка! — і одімкнув тяжкі, ковані залізом двері-браму собору. Над тією брамою ще вцілів напис, зроблений на намальованій стрічці, простягненій на всю широчінь від одного фрескового янгола до другого:

ДІМ МІЙ-ДІМ МОЛИТВИ

Янголи хоч і були пооблуплювані дуже та поздряпувані, але ще тримали стрічку міцно.

Всі увійшли до середини собору. Тиша. Запустіння. Бруд. Павутиння.

Посередині навалено купу якогось мотлоху й насипано просяної шолухи. На стінах де-не-де ще визирають з-під бруду фрески. Всі наставні образи, які можна було поздіймати, поздіймано. Величезні панікадила висять на могутніх ланцюгах в центрі і в двох притворах, а на них ластів'ячі гнізда — безліч ластів'ячих гнізд. Понад і попід карнизами в головній бані, і в бічних банях, і над головою самого Саваофа, намальованого на стелі головної копули, поприліплювалися гнізда стриживів. Коли гості увійшли й загомоніли, ластівки й стрижі знялися хмарою й з несамовитим вереском та цигиканням вилетіли в повибивані вікна й закружляли з криком десь надворі, над позбиваними хрестами, в синьому небі.

Барат підвів компанію до піврозібраного вітваря й показав угору на дві плями на стіні збоку.

— Бачите?

Всі бачили дві плями на стіні. Ата теж бачила. Так, ніби там щось висіло, а потім щезло.

— А пам'ятника отого КУРИЛА — "КУПЦЯ ПЕРШОЇ ГІЛЬДІЇ" на цвинтарі бачили?

Так, всі бачили нагробок "купця першої гільдії — Остапа Курила".

— Так от слухайте. Це для нас, хахлів, дуже повчально... Колись, ще до революції, той Курило, купець першої Гільдії, був старостою цього собору. Хахол Курило. Найгрубший стовп цього міста. І покликав він раз маляра-богомаза та й звелів йому реставрувати всі образи й всі фрески в цьому соборі, бо вони почорніли від часу й бруду. Ну, бідний маляр, як бідний маляр, як кожен богомаз, — взявся з ентузіазмом за працю ради хліба щоденного. І в короткий час відреставрував усі фрески й образи "з легкістю надзвичайною", тобто підмалював їх згідно наказу старости Курила, як умів. Одначе той маляр все-таки не був простий богомаз, а щось він там у малюванні тямив, бо десь у школі вчився. Поки йшлося про які-такі мальовидла, він їх малював-перемальовував "нічесо же сумняшася", але ось він натрапив на два образки... роздивився... І рука в нього затрусилася. Й не посміла та рука творити блюзнірство,

підмальовувати ті два образки, тобто чинити над ними смертоубивство. Так він їх і лишив непідмальованими. Приходить староста Курило. Оглянув усе та й помітив два образки не поновлені, не обновлені, старі, темні такі, аж чорні.

— А це чого не помальовано?

Маляр затрясся з переляку, але став з Курилом на двобій:

— Я не можу цих образків малювати, бо... бо...

— Ну що "бо"?

— Бо ці образки малював великий Мурільо!.. Мурільо!!! Це куплені й привезені... Мурільо!..

Як не скипить тут Курило, староста й купець першої Гільдії:

— Що ти мені мелеш "Мурило" та "Мурило"! Я, Курило, і от я тобі наказую, скотина ти богомазна, сяка-така! Малюй! Все малюй! Не потребує я тут ніякого бруду й ніякого "Мурила". То ж катзна-що там уже, таке чорне... Малюй!

Переляканий, похололий маляр взявся за пензлі.

Курило пішов, а маляр бідолашний не знав, що йому робити, сидів біля двох картинок Мурільо й плакав, не зважаючи на здійснити над ними блюзнірський, варварський наказ старости Курила. Так минув день.

З'являється Курило знову. І напався на бідолаху. Але маляр відмовився категорично малювати ті два "миршаві" образки. Він прикинувся уже невмійкою, недорікою, що не знає, що ж на тім чорнім місці намалювати. І нарешті поставив старості умову: щоб староста не мали клопоту, він ті образки зніме геть, а на їхнє місце поставить нові. А ці хай будуть йому як заплата за роботу. За всю роботу! І нехай тільки староста видадуть йому ці картинки писемно, тобто нехай видадуть таку посвідку, що от вони провели такий розрахунок за працю. Розрахунок образками.

Курило ще не бачив у своєму житті такого дурного чоловіка й з реготом згодився на його блаж. На тому й покінчили.

Пізніше Курило всій місцевій купецькій знаті хвалився, який-то трапився дурний маляр, а який він розумний староста, що так дешево заплатив за ремонт усіх образів. А ще пізніше бідний маляр продав два "нікчемних" образки десь за великі гроші та й поїхав до Італії вчитись. А Курило сказився був, подавав у суд, тільки все скінчилося нічим.

Ті два образки, що ними маляр підмінив "Мурила", я зняв спеціально, щоб не затуляти цих двох плямок, цього свідництва нашого невігластва.

Ось така анекдотка про хахла першої Гільдії Остапа Курила.

Коли Барат розповідав анекдотку цю, то увесь час адресувався до Ати (як до найвидатнішої особи в групі, звичайно!) і вкінці спитав про її думку — "Нічого, дотепний анекдот".

Курилова історія дійсно смішна. Варто було йти сюди розполохувати стрижів і ластівок.

Після цього всі пішли до "музею".

В музеї не було ані ластівок, ні стрижів. Зате в ньому було досить-таки багато

різного мотлоху з претензією на історичність. Тут були старовинні "сохи", доісторичні вулики-дуплянки... Були стенди з різними аплікаціями — рослин, копалин, кустарних виробів, вишивок, тканин місцевих з давніх часів тощо, тощо. Було чимало зібрано картин — оригіналів і копій, роботи місцевих майстрів і навіть таких, на увесь світ знаних, малярів, як Маковський, і трохи менше знаних, а все ж славних, як-от: Левченко, Пимоненко... Багато було всього. Було дещо й цікаве.

Барат вже не відступав від Ати — він її спеціально водив, спеціально все показував, так ніби вона була щонайменше республіканським його зверхником. Стільки уваги! Навіть показував їй деякі речі, що їх він, без сумніву, не показував нікому взагалі. Так, в однім місці він нишком підняв заслону (старовинний килим) і показав заглибину в стіні, де був портрет Петлюри, Скрипника, бюстик Г. Чупринки, книжку Косинки з автографом, спеціально розкриту на титульній сторінці, де той автограф написано... І ще щось. Ата не встигла як слід роздивитися, бо килим швидко опущено, але те, що вона вхопила оком, вхопила ясно, і були це речі контрреволюційні, заборонені, зняті з обігу. Барат значуще й по-змовницьки підморгнув, мовляв, "не можна! — це заборонене".

Так він показував ще кілька речей, знятих з обігу. Показав і бібліотеку книжок, взятих на індекс. Це була велика шафа, замкнена важкими замками, а в тій шафі був Винниченко, Михайло Грушевський, Антоненко-Давидович, Хвильовий, Олесь тощо, тощо...

"Яка краса, відродження країни!

Ще рік, ще день тут чувся плач рабів..." —

продекламував Барат ніби знічев'я, взявши книжку Олеся до рук, на титулі якої стояв напис, як гасло, "З ЖУРБОЮ РАДІСТЬ ОБНЯЛАСЬ". Продекламував він ті рядки буди глибоко певен, що ця юна дівчина не знає, звідки вони взяті, а самі по собі вони нічого, "ідеологічно витримані". Але Ата знала, звідки ці рядки взяті, й навіть хотіла докінчити почату строфу на зло, зі спеціальним підкресленням відповідності їх до ситуації (церква обернена в музей, в сміттєсховище, собор обернений в пустку, жалібний дзвін на цвинтарі):

"Мовчали десь святі під попелом руїни.

І журно дзвін старий по-мертвому гудів..."

Але щось її стримало, й вона не промовила цього вголос, лише про себе. І сама здивувалася: "Боже! Яка геніальна сила вислову й яка надзвичайна відповідність до "нової дійсності"! Вона ніколи ще так про це не думала.

Дівчата ходили по всіх відділах і по всіх закомарках самопас, а Барат невідступно за Атою. Помалу він завойовував її довіру. Особливо вона пройнялася довірою з того моменту, як він показав їй заборонені речі, за саме показування яких його, без сумніву, чекала тяжка кара, якби хтось доніс. І за портрет Петлюри, а особливо — той Косинка, або Скрипник, або вічно живий і м'ятежний Чупринка!.. Ата навіть почала за це вибачати Баратові його знівечений кокаїною ніс, не помічати його; що ж, буває, може, він і має рацію, що в революцію, буди по стороні слабших, а значить

приречених, під натиском жаху, крові й смерті заспокоював свої нерви кокаїном... Це загадковий, але безперечно небуденний чоловік...

Мабуть, щоб остаточно завоювати довіру Ати, Барат показав навіть своє мешкання, демонструючи його як теж своєрідний експонат, деталь цього музею. Це малесенька кімнатка з боку лівого притвору. В цій кімнатці колись хрестили дітей, таке її було призначення. Зараз в ній канцелярія й разом мешкання директора Барата. Стіни обтулені старовинними, ще розкішними килимами (музейними), таким килимом вкрито й ліжко в кутку. Стіл посеред кімнатки накритий блискотливою ризою, а на ній людський череп, повний недокурків, і розкидане сяке-таке канцелярійне приладдя. У маленькому "вікні спектральне віяло різнокольорових шибок, а від них кольорові бліки на стінах і навіть на повітрі, насиченому пилом... І на всьому пил. Ця кімнатка набита пилом, зібраним за багато років. Пил її — це теж музейний експонат, пил років, десятиліть, а може, й століть, набився сюди з речами. Сама ж кімнатка — експонат, може, найцікавіший, бо не спрепарований спеціально; експонат, що мав би свідчити наочно всім про те, що сталося тепер з кімнатками, де хрестили колись дітей і в яку вернувся той череп (може, хрещений тут), щоб правити за попільничку...

Коло стенда зі зразками місцевого поліграфічного мистецтва стовпились дівчата й розглядали великі кліше на дереві — кілька великих дереворитів для двох портретів у кольори: для "портрета Т. Шевченка з гаслом "РОЗКУЙТЕСЯ! БРАТАЙТЕСЯ!" і для портрета І. Франка. Дошки (в півквадратового метра кожна) зайняли цілий стенд, прикріплені до стіни з усіх боків гачками. Сюди привів Барат і Ату. Тут мало би бути щось "цікаве".

— Ну, що, бачите?

Ата бачила, але в тім, що бачила вона, не було чогось такого вже особливого. Кліше як кліше. Правда, як на місцеві, та ще давні, умови, це дуже оригінально й цікаво, й почесно мати такі реліквії, доказ творчих здібностей громадян міста Нашого. Найважливішим, без сумніву, було те, що хтось колись тут вирізьбив (та ще так енергійно, хоч і не зовсім вправно!) портрети двох найбільших геніїв народу, вчинивши тим наочне заперечення міфу про нікчемну й ледачу "Хахландію", що не вміє шанувати своїх героїв, і ці портрети навіть друкувалися в місцевій друкарні великим тиражем, що видно з відбитків, почеплених у масивних рамках тут же. А вирізьбивши портрети, хтось мав відвагу й смисл вирізьбити під одним і найударніше гасло великого революціонера, вічно актуальне гасло:

"РОЗКУЙТЕСЯ! БРАТАЙТЕСЯ!"

Гасло, як постріл.

Але поза цим усім більше нічого. Над клішами й над зразками портретів чваньковитий напис:

"ЗРАЗКИ МІСЦЕВОЇ ПОЛІГРАФІЇ ВИКОНАНО В ДРУКАРНІ ІМЕНІ В. ЛЕНІНА, 1925 РІК".

І все. На портретах внизу петитом надруковано назву друкарні, тираж "5.000 пр. та рік видання 1925", а те місце, де звичайно розписуються автори, замазано густою

чорною фарбою. А може, там воно так і було.

Колька, що бачив це вже "сто разів", нетерпляче чекав дівчат, підганяючи. Нарешті потяг їх далі. Дівчата, поойкавши для годиться з "дива", пішли за ним. А коли дівчата пішли, тоді Барат таємниче озирнувся на боки, тихенько повернув гачки на однім кліше, зняв його зі стіни й показав Аті зворотний бік...

Там було вирізано — "Петро Сміян, 1925 рік".

— Це ще як "він" був зовсім зеленим хлопцем... був у дитреспубліці... талановита бестія!..", — прошепотів Барат до раптом збентеженої дівчини з якимсь особливим співчуттям, швиденько чіпляючи кліше назад на стіну й міцно прикручуючи гачки. Він говорив і дивився в її очі з запитом і співчуттям... — На всіх інших кліше "його" ім'я видовбане долотом геть, щоб і сліду не було, але тут лишилося, я це кліше заховав, а тепер, бачите, як воно прикручується... отак-о — докинув він так само пошепки і пішов швидко від стенду. Розгублена Ата за ним. Вона стиснула уста й не проронила ні слова. "Що це має все означати? В чому річ?!"

Ата зупинилася біля вікна. Барат повернувся й став поруч. Так вони стояли довго, ніби під враженням баченого. Барат морщив брови, "думав щось тяжко", зітхав співчутливо, далєбі, "підтримував" Атині "тяжкі думи"...

Враз Ата здригнула, — вона хотіла щось запитати, щось про "нього" у цієї всезнаючої людини... Він же все знає! Безперечно, все... Запитати!.. Це непереможне бажання рвалося з її язика, й вона борюкалася з ним. Нарешті перемогла — глянула в очі й уловила там таке ж саме бажання розпитувати її. Там стояв суцільний великий запит...

Ата швидко обернулася й пішла. Пішла геть.

А вже на дверях кинула чемно: "Вибачте... Я вже мушу йти..."

Така була друга пригода, що сталася з Атою під час тих походеньок "дівчат нашої країни".

XVII

У сюзерена

(Великий адоратор)

На другий день Ату викликано в НКВД. Цим було наполохано весь театр. Хоч ніхто про виклик і не повинен би був знати (власне, не міг би знати), бо Ата про те нікому не докладавала, але чомусь всі про те моментально взнали.

Виклик було зроблено дуже делікатно.

Уранці, десь годині о десятій, під час праці, на горішньому балконі раптом з'явився старий Харитон і, немов архангел з неба, гукнув через усю залу згори вниз:

— Дахнення! До телефону!.. — і додав бурчливим тоном: — На цей раз якась поклонниця!

На сцені всі засміялися, а Ата побігла через усі фойє до директорового кабінету, де був телефон.

В директоровому кабінеті було порожньо. Телефонна рурка знята з вилки й лежала на столі, чекала.

— Дахно! — сказала Ата, приклавши рурку до вуха, трохи сердито: вона не любила, коли її відривали від праці.

— Дуже приємно, — посміхнувся хтось чемним і дуже ласкавим і, безперечно, закоханим голосом на тім кінці проводу; голос був дівочий, такий юний і такий милий, і вичувалося з нього, що власниці його таки приємно чути співбесідницю. — Чи Ви дуже зайняті, товаришко Дахно?

— Дуже.

— Дуже? — і трохи ніби смутку в голосі.

— Та дуже ж, кажу.

— Ах, от біда. Ну, нічого. Вибачте, будь ласка.

— А в чому справа?

— Та той... Справа дуже проста. Але нехайна. І в ваших інтересах. Вам треба зайти до паспортного столу, це я звідти дзвоню, тут на анкетах вашої давньої прописки бракує вашого підпису... як воно так сталося! Треба це полагодити. І тільки. Це забере всього хвилину часу. Пробачте й не гнівайтесь.

— Добре. Коли мені зайти?

— Попрошу вас, якщо можете, рівно через 20 хвилин.

— Гарзд. Через 20 хвилин.

— До побачення... — прожебоніло трохи сумно в рурці. Ата подалася причепуритись. А як уже зібралася, в двері почали зазирати подруги й товариші й дивилися на неї зляканими очима. Ата не надала цьому значення — "артисти". Не надала значення навіть іронічній репліці Січкаренка, що, зустрівшись у фойє, кинув їй навздогін співомовно:

— Пока... Пока... — і помахав глузливо рукою, ніби навіки прощаючись із своїм лютим ворогом.

"Докучливий злючка, — тільки й подумала про нього Ата. — Теж равлик, але отруйний, о!"

В паспортному столі, куди Ата прийшла рівно за 20 хвилин, ніякої дівчини не було, можливо, вийшла десь.

— Хто мене кликав? — звернулась Ата до начальника паспортного столу, людини в уніформі й з таємничим зламом брів, що аж звівся, тільки-но вглядив її, й з великою цікавістю обдивлявся всю.

— Зайдіть до кімнати Ч. 10, — промовив нарешті начальник по оглядинах і показав рукою нагору.

Кімната Ч. 10 виявилася кімнатою начальника "ОВ НКВД", так стояло на дверях, на шкляній табличці. Але значення цих літер Аті зразу навіть не дійшло до свідомості як слід, бо вона ніяк не могла би подумати, що її кличе начальник НКВД; вона навіть і на хвилю не завагалася, постукала й, почувши голос, увійшла.

За столом сидів якийсь зовсім зелений юнак в уніформі, чорнявий такий і окатий.

— А-а... Добридень, громадянко! — протяг юнак назустріч ніби чемно, а насправді іронічно, а сам навіть не підвівся з місця. Видно було, що він спеціально це зробив, як і

спеціально чекав на Ату й знав добре, хто прийшов. — Добридень. Сідайте, будь ласка... — а очима так і запряв, оглядаючи Ату зі стіп до голови.

— Добридень, — привіталась Ата, і тільки тут раптом на ній усе потерпло. "Ну, от і все! Вловили, як пташку! — відкарбувало щось усередині. Але назовні Ата намагалася бути спокійною. — Це ви мене кликали? Це ви дзвонили? — запитала енергійно й ділово, як людина, якій дуже ніколи. На запропонований стілець вона не сідала.

— Так, це я дзвонив... Власне, не я. Це вас кликав сам начальник. Він скоро буде. З ким маю честь говорити?

— З тією, кого ви кликали.

— Ах, правда... Я й забув... — засміявся юнак. — Одне у вас і язичок! Нівроку. Як у гадючки...

— Дякую... — Ата буйно почервоніла від образи. Юнак це помітив і поспішив поправитись:

— Ах, вибачте, вибачте... Ну-ну, не гнівайтесь... ("Тут не гніваються", — промимрив.) Та сідайте ж, будь ласка, сідайте.

Ата сіла на краєчок стільця, насупроти юнака. Все така ж червона, пломеніюча, сиділа й дивилася в обличчя зухвальця блискучими очима. Чекала, що ж буде далі. А юнак:

— Чого це ви така наїжачена? Ага, це ви перелякалася... Признайтеся, вам страшно? Ви перелякалася?

— Гм... Чого б то мені було страшно?

— А от мене.

Ата окинула юнака підкреслено скептичним і презирливим поглядом:

— Щось не дуже-то ви страшний.

— Хіба? А оце? — взявся юнак за блискучі відзнаки на ковнірі, вивертаючи їх до Ати, щоб краще бачила. Ата подивилася на відзнаки, не розуміючись на них, помовчала розгублено. А тоді тоном, що й перше:

— Якщо ви покликали мене, щоб лякати, то... то...

— "То" що?

— То — ви ж знаєте прекрасно, що я дуже зайнята, я працюю...

— Нічого. Може, та праця вже й не потрібна вам... Є серйозніша праця. Е-е, скажіть, будь ласка, ви до церкви часто ходите?

Серце в Ати тьохнуло, наче обірвалося й упало; але вона замість розгубитися, засміялася голосно.

— Чого ви смієтесь?

Ата сміялася далі. Юнак змішався, потім роззлостився.

— Чого ви смієтесь, я вас питаю!?

— А того я сміюсь, що смішно. Ви так напали на мене раптом, як нібито в моїй особі впіймали бандита, або злодія, душогуба... Ви питаєте мене, чи я часто ходжу до церкви?

— Так.

— А вам що до того, хлопчику? {Це вирвалося зовсім несподівано й занадто зухвало, либонь, з переляку).

"Хлопчик" як не скипить, як не стукне-грюкне:

— Як ви смієте таким тоном зі мною розмовляти?! А Ата й собі з ще більшим обуренням і аж з сльозами в голосі:

— Як ви смієте на мене так кричати?! Що я вам — з вулиці?! Га?! Цитьте! Не говоріть! Мовчіть! Цитьте!.. Цитьте!.. Я не хочу вас чути!.. Цитьте!.. — Потім, трохи схаменувшись, серйозним голосом: — Мене кликав начальник, і я прийшла, щоб з ним розмовляти.

— Я тут начальник!! А ви... ти!.., ти!..

Ата знову вибухнула, схопилася, щоб іти геть, щось крикнула гнівне, протестуюче... В цей час відчинилися бічні двері й увішов Сазонов. Одягнений в гумовий плащ і з хлестиком у руці — либонь, щойно з дороги. Обличчя в Сазонова червоне, люте. Він бликнув очима на юнака, той зблід, встав і пішов до вихідних дверей, Сазонов його провів, і чути було, як процідив крізь зуби: "Їшак!" Провівши так юнака за двері, Сазонов повернувся до Ати, посміхаючись всім своїм обличчям.

— А-а-а... Кого я бачу! Приємно,приємно бачити таку дорогу гостю. Добридень, добридень! — підійшов і подав руку. — Сідайте, сідайте. І почувайтесь, як вдома.

Скинув плащ і разом з хлестиком кинув його на софу, що стояла під правою стіною. Сам сів насупроти Ати на кінчик стола, сидів і гойдав ногою, дивився пильно-пильно на Ату, оглядав її з посмішкою всю, дивився в очі й був чимсь приємно задоволений.

— Ну-с, дитя моє! Радий вас мати за гостю... Я вас знаю. Та хто вас не знає!.. Ну-ну, не будьте така сердита... Я чув випадково вашу оце розмову з сержантом, тобто ваш спільний крик. Ха-ха-ха... "Хлопчику!" Той хлопчик здумав до вас позалицятися, а замість того налякав. Сказано, дурень. І ви дуже злякалися?

Ата слухала начальника тривожно й нашорошено, але тим часом "заспокоювалась", вже посміхалася, хоч і натягнуто.

— Нічого. Він не налякав мене, а лише розсмішив.

— Так? Та чув, чув... І це чув... Чув, що ви й до церкви ходите... Це правда?

— Що?

— Що ви, ну, скажем, учора були в церкві?

— Правда.

— Що?! — Сазонов здивувався. Він думав, дівчина буде вибріхуватися, як то роблять всі, а тут така пряма й тверда відповідь. — Ех, ви! Дитя ви наївне!..

— А хіба то таке зло, товаришу Сазонов? — і глянула в обличчя пильно, намагаючись розгадати наперед, чого цей барчистий, кепсько обтесаний начальник, що розігрує з себе великодушного вельможу, чого він від неї хоче, й чого від нього можна сподіватися. Під блискучим поглядом кришталево-чистих дівочих очей Сазонов зніяковів, його очі побігли по різних предметах на столі, а сам він пересів з краєчка стола подалі, на той стілець насупроти, на якому щойно сидів сержант.

— Хіба то таке зло? — повторила Ата підбадьорена, тріумфуючи в душі, що це не

вона, а він опустил очі, під її поглядом, і відступив, відступив! Це вже її перемога, моральна перевага. — Хіба то таке зло?

— Ну, зло не зло, але й не добро, для вас... — промимрив Сазонов, закурюючи цигарку. Закурив. Пустив хмару диму, заховавшись за нею. А як хмара розтанула, обличчя Сазонова вже знову було опановане, та сама усмішка, той самий пильний погляд і та сама цікавість в очах.

— То навіть дуже погано для вас... — проговорив серйозно, співчутливо, а очима спостерігав кожну риску, кожен порух на її обличчі. За посмішкою ховалась велика цікавість. Видно було, що таке спостерігання цієї Дівчини зблизька робило йому велику приємність; лише уникав прямого погляду в очі.

— Чому погано? — перепитала Ата, тим часом теж пильно й з великою цікавістю розглядаючи Сазонова та все намагаючись дивитися прямо в очі, усторч. — Чому погано?

— Ну, хіба ви не розумієте?

— Не розумію.

Сазонов пустив знову густу хмару диму й засміявся з-за неї, зареготався. Ата посміхнулася теж. Вона не тільки розуміла, що її брехня зовсім прозора й тому зухвала, вона розуміла, й які з того можуть бути наслідки, але в той же час вона прекрасно зрозуміла (підмітила) одну річ, яка піддавала їй відваги саме так розмовляти, а саме: вона підмітила, що Сазонов хоче порисуватися, хоче показати себе з надзвичайного боку, хоче показати себе великодушним володарем, хоче попишатися своєю силою й могутністю — силою пана, який має право на примху, а тією примхою має бути вияв великодушності й шляхетності. Прояв, так би мовити, людини. І навіть з батьківськими почуттями, і то, напевно, було так підтасовано, що спершу розмовляв з нею той задавакуватий, вульгарний і самовпевнений чванько сержант, розмовляв мовою цієї установи й її стилем. Все зроблено для того, щоб створити зумисний контраст між: "службою" й "паном", між брутальністю й чемною прихильністю. І от "пан" хоче показати свою прекрасну душу. А показування душі в такій установі — це демонстративне показування сили: от схочу й зроблю так, а схочу — зроблю й інакше!

— Ви прекрасно розумієте, чому погано, — заговорив Сазонов. — А якщо не розумієте, то зрозумійте: дуже погано! Я вас хотів попередити... Тільки попередити. Бажаючи вам добра.

— То ви мене для цього й покликали?

— Так. Пауза.

— Дякую. І варто було так турбуватися?

Сазонов взяв у руку костяний ніжик для розрізування книг і паперу, покрутив його, подивився на Ату довгим поглядом і проговорив мляво, але з притиском:

— Хтозна... Може, й варто.

— Гм... Дякую. — Ата посміхнулася, хоч на душі їй стало зовсім не до сміху. Вона зрозуміла, що вся ця великодушність награна й що, власне, відбувається дуже тонка й хитра гра, й що над нею нависла велика небезпека. Та небезпека однаково велика в

обох випадках: у випадку зацікавлення нею Сазонова як чоловіки й у випадку зацікавлення його як начальника НКВД.

— Ви стурбовані, — посміхнувся Сазонов. — Але не турбуйтеся. Те, що ви були в церкві, це ще не такий великий гріх, хоч це моральний розклад і поганий приклад для інших. Є у вас гріхи тяжчі. Але ми про них поговоримо іншим разом, якщо ви матимете охоту. А зараз — я до вас більше нічого не маю... Абсолютно нічого.

— І я можу вже йти?! — зраділа Ата явно, навіть пропустивши страшну фразу про "гріхи тяжчі" ("пускає туману чоловік"), і це не вислизнуло з-під уваги Сазонова. Сазонов посміхнувся:

— Авжеж, можете йти. Хіба що от що... Посидьте ще хвилинку. Лише хвилинку, а тоді вже й підете... Так хіба що от що... Але умовимось: ви відповідаєте щиро.

— Очевидно.

— Чудесно. Так скажіть мені, будь ласка, чи ви дуже певні в тих, що були разом з вами, або, точніше, в тих, кого ви бачили протягом того дня?

— ?!. Я вас не розумію.

— Ну що ж тут незрозумілого? Чи ви ручаетесь за всіх тих людей, які були й які зустрічалися вчора з вами, як за людей порядних, як за людей чистих перед... е-е... перед вами й перед нами всіма?

Ата затрепетала душею. Але трималася назовні спокійно.

— Я вас не розумію, товаришу начальник НКВД.

— Гм... Тоді скажемо прямо — ви вчора зустрічалися з таким Баратом. Ви зустрічалися з ним?

— Так...

— Отож... Ну, Ольга Шведова й Матильда — це порядні дівчата, чесні совєтські патріотки, але Барат!.. Чи знаєте, хто він, тобто чи не могли би ви мені сказати, хто він?

— Кажуть, директор музею.

— Ні, це не тільки кажуть, а це так і в дійсності є. Але от він сам всюди (та ще й голосно) каже, що він петлюрівський офіцер, так як ви на це? Чи, може, те, що він сам каже, — це, мабуть, найменше ймовірно? Тим більше, що в Петлюри не було офіцерів, а були "старшини", — як ви думаєте? Ви ж з ним розмовляли...

Ата відчуває, як її охоплює відчай і земля під нею хитається. Вона почувається так, ніби її хочуть примусити прилюдно роздягнутися догола й облити себе брудом, облити брудом власну душу, змушуючи отак на когось щось говорити. Опановуючи хвилювання, Ата говорить сухо, а в той же час майже благально:

— Товаришу начальник НКВД! Я думаю, що в цих речах я зовсім не тямлю нічого...

— Гм... — посміхається Сазонов ледь помітно, іронічно: — А в церкві ви теж не тямите нічого?

— В церкві?.. В церкві я теж не тямлю нічого, але я там була і... може... знову буду... і за церкву ви мене можете карати, будь ласка. Що ж до того чоловіка, то що я про нього можу знати?

— Гм... Я думав, що ви нам допоможете... — промовив начальник роздумливо, з жалем. — Еге ж. І тому вирішив був, що про церкву ми забудем о... М-м-да...

Ата зацікавилася, її огорнув справжній жах. Жах і відчай, — вона зрозуміла, про що йдеться, її заплутують в тенета! Ідеться про те, щоб вона, рятуючись від кари за церкву, зробилася "стукачем", як то кажуть, донощиком. З розпачу, замалим не заломила рук. Стрималася. Насупилася. Промовила рішуче, навіть трохи грубо:

— Слухайте, хто той чоловік, я не знаю й знати не хочу; це мене зовсім, зовсім не торкається.

Сазонов посміхнувся:

— Ви думаєте, що не торкається?

— Так. Певна цього... — пауза й несподіване запитання устурч: — А ви як думаєте?

— Я!? — Довга павза. — Я думаю... Я думаю... — і весело засміявся. — Я думаю теж, що це вас не торкається!! Ну, пожартували й досить. Я дуже й дуже прошу вас заспокоїтись і не хвилюватись. На цій нашій розмові може й закінчитись. Будьте спокійні й не турбуйтеся... Все це так, знічев'я... Ну, там на дозвіллі трохи над цим подумайте, так собі, трішки лише, й розум прийде сам. Тоді ми й побачимось. Так?

Ата мовчала. Вона звелася і стояла схвильована й розгублена вкрай.

— Ну-ну, ви вже й розгнівалися. Я бажаю вам добра, ви це запам'ятайте. А ще запам'ятайте таку річ, на всяк випадок: цієї вашої візити не було. І цієї нашої розмови, як і розмови з тим "хлопчиком", теж не було. Гаразд? І про того негідника Барата забудьте. Взагалі забудьте. Оце і все. А тепер будьте здорові. Як бачите, з вами нічого не сталося й зовсім ми не такі страшні люди, як дехто думає... (Посмішка).

Попрощавшись, Ата швидко вийшла. Вибігла. Голову їй розсаджує вир думок, одна другої дикіших, одна другої химерніших. Бачила, що їй на шию накидають аркан, вже накинули... Бачила, що вона заплуталася десь в хитро розставленому павутинні, що розмова про того Барата зовсім не того призначення, як то видається на перший погляд... Бачила... Нагло їй спала на думку одна дрібниця, а саме: той начальник ані звуком не обмовився ще про одну особу, яка ходила разом до церкви, — про Кольку Трембача. Ата аж стала і все на ній потерпло. "Так от хто провокатор!! От хто доніс!"

Заточуючись, мов п'яна, Ата дотеліпалася до скверика, що насупроти будинку НКВД, й там сіла на лаву. Взятася за груди — серце билосся, як скажене. "Боже! Колька доніс! Безперечно, це він доніс! Та як же це?! Такий милий, гарний і закоханий у всіх хлопець і... доніс на всіх?! Га? Що ж це таке?!"

Тут помітила, що на другім кінці довгої лави сиділа в затінку ще якась людина.

— А-а... — озвалася людина фамільярно страшною октавою. — Товаришка Дахно! Привіт, привіт! Так це ви "там" працюєте? — кивнула людина на будинок НКВД.

Ата згоріла, а людина додала ще жару:

— Я бачив вас там у вікні з Сазоновим... З того боку вікно...

Ата аж схопила людину за руку... і впізнала: вона цю людину знає, — це Чубенко, старий партизан Чубенко, голова партизанської комісії! А бачила вона його не раз в столярній майстерні, в гостях у Гилимєя. Навіть пригадала розмову їхню втрєох —

смішну розмову про Страшний Суд. Ата змолилась, аж крізь сльози:

— Товаришу Чубенко!.. Не говоріть... Ах, не говоріть такого!..

— Ну, ну, не буду, дочко! То я пожартував... А нащот "товариша", то ти той... Я батько тобі, дитино! Дід!.. — смішок, добрий, таки батьківський.

— Простіть... це правда... Батьку! Батечку!..

— От-от-от... О!.. — щось Чубенкові запорошило око. — Ох... Яке ж і солодке дитя з тебе!.. Ну, ну... — Дід закректав, розправив вусяра й витер долонею "запорошене" око. — Так чого він хотів від тебе, той барбос?

Ата озирнулася навколо, взялася за голову й звелась, похитуючись:

— Якщо ви батько, то цитьте, мовчіть, прошу я вас, проведіть мене трохи, я зовсім хвора...

Чубенко посмикав запорозькі вусяра, загрибши їх жилавою рукою, і звівся, радий її проводити, — й вони пішли геть зі скверу, з-перед цього проклятого будинку. Чубенко й сьогодні був напідпитку, але цього не було дуже помітно, та й Ата знала, що такий Чубенко вічно й що він підпитий найкращий, нікому не шкідливий. А Чубенко був зовсім зворушений Атиним розгубленим і погнобленим виглядом і ніяк не міг мовчати, потішав:

— А ти, дочко, не журись. Плюнь на того мерзавця... Плюнь і хай він, барбос, сказиться. Він на те, мерзавець, і існує, щоб псувати людям життя...

Ата не слухала підпитої мови. В голові їй крутиться шалений вир думок. І все навколо того самого. Вирішила негайно піти до Кольки Трембача. Знайти його й усторч запитати, — що він скаже, як він дивитиметься в очі. Пр-р-ро-вокатор!

І поспішала все дужче й дужче.

Коли переходили базарну площу, Ата раптом зупинилась і схопила Чубенка за лікоть:

— Хто то такий?!

Ген-ген з базарної площі сховався на проспект Барат. Чубенко ствердив, що то Барат, але Ата й без нього знала, що то Барат, однак настоювала на своєму запитанні:

— Хто то такий? Хто він?

— Ага... Та хто ж його знає, дочко. Колись був офіцером лейб-гвардії "його імператорської величості"; під час революції був полковником в армії Денікіна, душив нашого брата... Потім був у Врангеля — теж душив... А як уцілів — невідомо. Загадка, брат... Та й нехай іде до чорта...

— А в Петлюри він був? — запитала раптом Ата, не втерпівши. — І кажіть мені щиро!

Чубенко подивився на Ату пильно-пильно й відповів запитанням на запитання тихо:

— Це для кого, для Сазонова?

Ата вдруге згоріла від сорому, але промовила твердо:

— Ні, це для мене... Сазонов знає й без нас...

— А, так, це правда... Ну, так він каже, що вроді був. Хоч я його не зустрічав тоді... а то б повісив. Каже, що був він і в Петлюри, то єсть в Симона Васильовича...

"Ясно!" Ата рушила вперед ще швидше. "До Кольки! До того негідника, до того малого злодія! Спитати його! Спитати!"

Чубенко ледве встигав. Вкінці площі Ата зглянулась на старого.

— Спасибі вам, батьку! Тепер я вже піду сама. А ви йдіть... так, так, ви підіть до Гилимея й до Харитона, там поговорите про страшний суд... Прощайте...

Чубенко засміявся й насварився пальцем: — Ич ти!.. Чула, значить... Ну, з Богом, дитино!.. Ну, а на того барбоса ти плюнь... І на Страшний Суд теж... то для Сазонова!

Ата навіть недослухала кінця фрази, подалась.

* * *

Кольки Трембача Ата так і не побачила. Не знайшла ніде. А тим часом, поки вона бігала отак всюди, шукаючи, буря гніву в серці помалу вляглась. А потім і взагалі погасла. На місце неї прийшла й загніздилася в серці туга, жаль. Туга й жаль на людську нікчемність, на людську ницість. Ата покинула шукати Кольку й, зажурена, й безмежно стомлена, не так фізично, як душею, перемучена всім, пішла до театру.

А вже як отака зажурена прийшла до театру, несподівано її осінила найтривожніша й найболючіша, і, без сумніву, найвірніша думка за увесь час: думка про те, що Сазонов мав зовсім інше на думці й зовсім про іншу людину хотів би її розпитувати — він хотів би її питати про Петра Сміяна. Так, так! Безперечно, в цьому вся суть. В цьому зерно трагедії, що десь назріває. В цьому центр вузла, що в'яжеться. І саме тому він запитував про Барата, перевіряв, чи орієнтується вона, що той є "стукачем" у Сазонова. Це ж так ясно! Боже! Як це їй одразу не могло прийти до голови! Як можна отак здуріти!

Від цієї думки все інше відійшло геть, і навіть жаль на Кольку. І від цієї ж думки журба й лірична печаль "всепрощенська" обернулися на тривожний біль, нерви напружилися знову, аж наче задзвеніли...

Ждала чогось непоправного...

Одначе минали дні, й нічого не ставалося. Й Сазонов більше її не тривожив.

Може, й справді все те було так, "знічев'я".

XVIII

В годину пізню

Уночі над театром горить Волосожар, як мерехтлива загадкова емблема тих, ззовні закутих рабів, а в душі — непогамованих мрійників і фантастів, що десь там, ніби мотилі, пробиваються до світла; що десь там "товчуться" в час пізній, в час, коли "чорти навкулачки б'ються"; тих мрійників, що не знають утоми, утікаючи від дійсності в світ вифантазуваний... Волосожар, як гроно пломеніючих діамантів в короні невидимої царівни, як сузір'я перлин в волоссі легендарної полонянки, коханки й трагічної дружини паші турецького, Марусі Богуславки...

Він — Волосожар — стоїть над далеким затуманеним обрієм і тихо миготить дрібнюсіньким миготінням купки зоряного пилу і здалеку видається, що то на театрі, на самім шпилі центральної вежки припнято гроно ілюмінаційних лампок — вони тремтять в безодні ночі й горнуться щільно докупки, як сироти в безмежній тишині космічної пустелі, в синій порожнечі. Але то здалеку. А зблизька — театр стоїть

темний, понурий, загадковий, полискуючи мертвим холодним полиском вікон, і ніяких лампок на ньому нема; Волосожар стоїть за ним — громадка манюсінських зірочок, що туляться одна до одної, щоб не розгубитися в вічності.

Темна постать виходить ген угорі на найвищий балкончик, маленький, як ластів'яче гніздо, припняте під самим дахом, — і стоїть в темряві, зіпершись на ажурні, невидимі знизу ґратки. Стоїть і дивиться на Волосожар... То той, "божевільний". Він виходить крадькома зі своєї майстерні, як з келії самотнього ув'язнення, і стоїть над містом, і дихає жадібно, — вдихає на повні груди п'янке повітря ночі. І десь там посміхається.

Він вдихає млюсть терпку життя і цвітіння невидимої землі і вдихає зоряний пил, що сіється згори; він зором своїм печальним хоче охопити все з високості, хоче обійняти всесвіт. Але він бачить тільки Волосожар, — загадкове сузір'я, супутника всього його життя, сяйво недосяжне, але для нього животворяще, як чарівний талісман. Це чарівна точка рідного неба над рідним містом, до якої він все життя припнутий серцем.

Коли він народився на світ — тієї ночі цей Волосожар десь отак стояв на небі...

Коли світ в його очах вже перестав гойдатися перекидя, а став прямо і очі вже почали вірно реагувати на світло, а вуха на звуки, — він уперше побачив його, цей Волосожар загадковий... І це він і почув його тоді, коли він зазірав до його колиски крізь вікно й мерехтів під звуки материнських пісень колискових... Це було перше-найперше, що він почав у світі бачити і чути, — оце гроно мерехтливих цяток, — далеких-далеких, материнськими піснями озвучених, і таких таємничих, що й невідомо, чи то вони мерехтіли десь поза ним, а чи в самій глибині його народженої душі. Оце сяйво і звук навколо нього — це була перша його свідомість, перший проблеск тієї душі новоприбулої в світ...

Коли він був хлоп'ям, це гроно щось ворожило йому: він цілі вечори просиджував на порозі хати, здивовано задивлений у це далеке мерехтіння казкових діамантів. Мати казала на них — "квочка". Дійсно, це була купка манюніх зоряних курчаток, що дзьоботіли на небі... Але вони кудись манили його й кликали, обіцяли щось невідоме й чудесне, — неопізнані дивоглядні світи, небачені квіти і музику, хвилюючі радості, — величезний захоплюючий світ, щоб летіти в нім летом орлиним, летом голубиним, ще й летом щебетливим-ластів'ячим...

Коли він став юнаком і в душі його прокинулись якісь хвилюючі неясні пориви й жадання, шукання найближчого й найдорожчого друга в людському морі, Волосожар цей мерехтів до нього мерехтінням дівочих очей, іскрами сліз надії, любови й радості, й тремтливого поклику в них... й могутнього крику з невідомого, неопізнаного...

Волосожар...

Він був свідком його перших запаморочень, і перших розчарувань, і катастроф, свідком великих знахідок, іще більших болючих втрат...

Він ділив з ним ночі самоти і відчаю...

Він зазірав до нього крізь тюремні ґрати й живив серце надією...

Він зазирає до нього в камеру смертників і потішав душу тихою радістю обіцяного забуття й вічного спокою...

Він мерехкотів до нього на "Сабуровій дачі" крізь туман божевілья і утримував його на грані остаточного знику, — на грані між ще таки не згаслою свідомістю і вічним проваллям, тьмою, з якої вже нема повороту... Це було ну, зовсім так, як і на самім початку, в дитинстві: він мерехтів так, як і тоді, коли вперше виводив його щойно народжену душу з темряви, з вічності, з небуття, з чорного провалля до ніжних пісень материнських...

Волосожар...

Провідне сузір'я його життя. Нерозгадане, тремтливе, мінливе, химерне.

Що ти пророкуєш тепер? Що ти готуєш тепер? Свідком яких ще радостей і катастроф і яких несподіванок ти маєш ще бути?

Волосожар мерехтить і міниться. Хисткий, перламутровий, звабливий для ока і невловимий для серця, таємний і незбагнений, як людська доля.

І стоїть людина, задивлена в те хистке мерехтіння свідка всього її життя й, мабуть, провидця й її майбутнього.

Як би те майбутнє вгадати!

І людина посміхається — зовсім не тяжко те майбутнє вгадати, ту долю вичитати з того мерехтіння. Доля та — порожнеча. Нірвана мільйонно-льйонно-літньої космічної пустелі. Пил. Той пил, що в нього обернулися мільйони-мільйонів істот людських і нелюдських, і найщасливіші з них, може, ті, що пил їхній занесло десь в космічні простори і він тепер сіється, як пилок зоряний, з небес — це значить, вони існують десь в якихось манюньких атомах. І туди кличе й його цей Волосожар. Ні, не кличе, а просто чекає й дивиться з незмірного далека. Бо все має статися без жодного поклику...

Людина посміхається. Потім поводить плечима — по ній пробігає хвилька не то іронії, не то болю. На нього дивиться вічність, а... Ну й які ж ті люди смішні там, унизу, зі своєю метушнею, злобою, нетерпимістю й вічним хапанням за горло, з таким гоном до увічнення себе отак нібито.

Він стоїть і посміхається. Ніхто не бачить його посмішки, такої змученої й такої вибачливої, болючої гримаси душі, задивленої в мільйони людських страждань без глузду і без потреби і в безліч людських, йому видимих, тіней, що пройшли, як та пара межі цією землею й тим гроном да-а-алеких світів, і канули в забуття... Ніхто не бачить цієї посмішки. А якби хтось побачив, то до всіх легенд про цього маньяка добавилась би ще одна легенда про те, як цей маньяк дивиться уночі на Волосожар. Як він стоїть межі небом і землею й дивиться на Волосожар нерухомо, непритомний у своїй самотності.

На Волосожар набігає хмарка. Від цього маньяк раптом згадує ті, недавно бачені, дівочі очі, закриті рукою... І його серце починає щеміти. Так солодко, й так боляче. Ніби хтось у нім починає плакати. Ах!.. Людина зітхає. Він — пісок мільйоноліть, пил вічної космічної пустелі, відчужений вже від усього мандрівник міжзоряних холодних пустель, — але як же ж його серце починає щеміти!.. Бо його серце приковане до

землі!

Дівочий образ вдирається в душу й баламутить все: і міжзор'яні пустелі, й холодний блиск вічності, і філософську посмішку, і гамлетівську зрезигнованість, все, — променясті очі дивляться в душу, й вона починає наливатися теплом, вогнем, зацвітає казковим цвітом великої людської радості й великої людської земної туги...

Людина притискає руки до грудей напроти схвильованого серця. Дивиться очима на Волосожар мерехтливий, а серце виривається з грудей і тягнеться вниз, вниз, вниз, геть туди, в темряву, в темряву і щемить, щемить...

Голова йде обертом...

Бо його серце приковане до землі.

XIX

Герой унікальний

Галерея портретів в Атиній свідомості все поповнювалася унікалами міста Нашого. Правда, в тій мерехтливій безмежній галереї (галереї юнацької всереєструючої пам'яті) здебільша були не унікалами, а сила-силенна різних "равликів" — знеосіблений типаж знеосібленої епохи з усім її знеосібленим реквізитом, — так, "хтось у сірому" розмножений на циклостилі.

Ці знеосіблені "равлики" становили, так би мовити, загальний відділ.

Потім ішов відділ не взагалі "равликів", а екстра-равликів — людей, без сумніву, цікавих, часом яскравих до надзвичайності і кількадесятих — не то що двосторонніх, як дволикий Янус, а кількадесятих, модерних.

Потім ішов відділ просто людей, прозорих і зовсім безхитрісних. Але там був тільки один портрет Харитона.

А потім ішов відділ і не людей і, мабуть, не-"равликів". А втім, хіба ж так просто розбереш. В кожному разі, це відділ "героїв нашого часу", істот хоч і не прозорих, але, мабуть, не загадкових, а простолінійних, як палка. Цей відділ був малий, але ж і показний. Там були все великі "риби", офіційні світила офіційного неба, творці і повелителі равликової епохи, спрощено односторонні, як риба камбала. Цей відділ блищав такими перлами, як Сазонов, гість з центру, Добриня-Романов, Шубін, Страменко і їхня "Генеральна лінія" Людмила Богомазова, і все поновлювався й поновлювався. Старі експонати доповнювались новими рисами, схопленими в процесі пізнання дійсності, вони, так би мовити, дозрівали (чи домальовувались) в епохальні документи. А до старих експонатів прибували нові, часом ще унікальніші, такі ж "герої", спрощені й прямолінійні, як тая-таки палка. І та їхня прямолінійність часом була неймовірна, а для Атиного розуму й ніжного, ясного серця зовсім несприйнятна, як прямолінійність не доброго, а бридкого, виключно злого начала. Та немає ради, треба їм давати місце. Бо це ж — е п о х а!

Раз Ата була в клубі металістів... Власне, була на сталеливарному заводі "Комінтерн", а тоді поверталася поуз клуб металістів. Натуркана несамовитим скреготом і грохотом, запаморочена чадом і засліплена вогненними гейзерами модерного пекла, вона йшла трохи очманіла та й потрапила раптом під приємний душ

— під зливу дитячих голосів, що співали. Як весняна веремія перлин, пронизаних сонцем, вони бурхали з небес (з якихось великих вікон) і все заливали. Це ніби лилася сонячна янгольська музика... Либонь, такою янгольська музика мусила би бути, якщо вірити старим книгам. Але й без жодних книг Ата сприймала їх як щось небесне, райдужне, блакитно-сонячне. Це співало дитинство. І яка ж сила! Який же чар того оглушливого цвірінькання, що в ньому й слів не ловить вухо, як у тих весняних горобців.

Ата не витримала й завернула до великих шкляних дверей. Це був клуб металістів. Цікаво, що вони там роблять, про що вони розливаються так весело, так радісно, немов срібні дзвіночки?!. Вони славлять день, сонце, весну, самі себе...

Але вони співали що інше. Та поки це дійшло до Атиної свідомості, вона мусила зайти до самісінької зали, звідки виривалась та звукова баталія, — до величезної залі клубу, оздобленої незмінними портретами вождів, прапорами, діаграмами, а ще оздобленої плакатиком на дверях, зміст якого дійшов до свідомості аж потім.

Тихенько зайшла й сіла в куточку.

Ти скажи! І що ж вони так гарно співають!..

Велика маса дітей стоїть півколом біля сцени, перед маленьким диригентом, і заливається натхненно... Ні, вони стоять так вишикувано не перед диригентом, а перед групою дорослих людей, що сидять попереду важно на кріслах, як якийсь штаб генералів, сприймаючи цю дитячу ораторію на свою честь. Це були якісь високі гості. В центрі групи сидів хтось найважливіший, хтось в окулярах і з великим шкіряним портфелем на колінах, — якийсь чоловік з виглядом професора. По тому, як шанобливо увивалась решта біля нього, можна зрозуміти, що це якась висока шишка. І це на неї були звернені й очі всіх дітей. І це для неї гриміла й натхненна пісня з дитячих грудей. Пісня як гімн...

Далой, далой манахов,

Лові-даві папов!.. —

ось що вони співають! Та як же ж співають!

Знадвору — це був радісний хорал, хорал сонцеві й весні. Та такий він і тут, чомусь слова пропадають, як недоречність. Між змістом і виконанням існує рішуче колосальна диспропорція. Прірва. "Лові-даві!" — і — весняні дзвіночки. Співали цю пісню дзвіночки — зовсім малесенькі діти, заплющуючи оченята, як птахи.

Ага! (Тут Ата згадала й усвідомила зміст автоматично прочитаного плаката на дверях). Це, значить, "огляд самодіяльності гуртка молодих безвірників". Так стояло на тім плакатику ("Сьогодні огляд самодіяльності гуртка молодих безвірників"). А це значить, такі безвірники — "безбожники". А ото, значить, комісія.

Хор малих ентузіастів гримить так радісно, так весело, так дзвінко, що ніяк не можна відчутти ані припустити, що ці малята вже в щось не вірять і когось можуть "ловити" й "давити". Навпаки, з радісного, натхненного співу проривається безмежна й полум'яна універсальна віра тих, що починають жити, — віра в усе, — віра в чудесні пригоди, в те, що вони от зараз кудись "полізуть", вирушать у якусь чарівну подорож, в

веселу екскурсію якимось казковим поїздом чи літаком на самісіньке небо й щось там будуть "розганяти" — якихось, може, комах, а чи нечемних звірят казкових. І не зі злоби розганяти, а для забави дитячої, веселої.

"Весняні квіти"...

Це, значить, такий "гурток безвірників".

Один тільки диригент серйозний і трохи зляканий. Такий же малий, як і решта, він почувається дорослим і відповідальним — диригує, як справжній диригент, та все позирає полохливо на великого "дядю" в окулярах: чи так? Щось ніби йому з нутра підказувало, що зовсім не так, зовсім-зовсім не так!

А "великий гість" дивився крізь окуляри на дітей захоплено, в очах його світилась гордість — гордість якогось великого борця проти якогось великого "опіуму" й "манахов і папов", і світилась грізна рішучість полководця, що ось має цю всю гвардію зараз послати в далеку й страшну карну експедицію.

Коли діти переспівали, полководець витер окуляри, запотілі від зворушення, й похвалив на повен голос:

— Добре, деткі, добре!

Він явно наслідував славний вираз гоголівського Тараса Бульби, підробляючись з апломбом, так би мовити, під традицію й під народ, але це кепсько виходило: він говорив не мовою Тараса Бульби, а якимось суржилом, з суздальським колоритом:

"Добре, деткі, добре!"

Ата засміялась — хто ж це? Хто це?!

І, ніби у відповідь, хтось голосно звернувся до окулярів і назвав "товаришом Подліпкіним".

"Ах!.. Так це товариш професор Подліпкін!.. Так ось він який! Ти диви!.." Вона часто, дуже часто, дивлячись, як мотається червоний прапор на дзвіниці "розкуркуленого" собору, оглядаючи руїни прекрасної колись, старовинної козацької церкви на Миколаївському цвинтарі, бачивши павутину й мерзость запустіння в зруйнованих вітварях Успенської й Юр'ївської церков, бачивши потоптані й занедбані могили якихось невідомих предків у огradі Спаса, порослі кропивою й реп'яхами, дивувалася, чому це треба конче так поглумитися над могилами, хоч і не сучасних і не советських, але ні в чому неповинних людей! Чому це треба конче все руйнувати й оплюгавлювати, здирати гарні й нікому не шкідливі фрески зі стін церков, де понамальовувано таких милих янголят? Дивувалася й все питала себе — хто ж це все робить? Знала, що це все робить оте "товариство безвірників", що випускає такі плакати й гасла про "опіум" та про "даві папов", але хто іменно? Її цікавило, хто іменно те все робить, який він. Чула, що очолює те товариство якийсь дуже розумний професор на ймення Подліпкін, навіть чула, що він походить з колишніх панів чи священників, учений, але який він? Чомусь він їй увижався упирем, вузьколобим вандалом, порослим щетиною, вічно неголеним нехлюєм, який нехтує зовнішністю, бо не має часу, бач — бореться проти "великого зла", давить "манахов і папов", руйнує все, здирає тих янголят, зрівнює могили предків, якихось невідомих покійників, обертає

прекрасні будівлі храмів на мерзкі Руїни, де кавчать сичі ночами... бо руїни брудні йому кращі за строгі й величні архітектурні споруди, коли вони цілі, де відбився величній і гордий дух творців-майстрів-архітектів! Таким увижався той професор Подліпкін. І як же вона тепер здивувалася, коли побачила його перед цими дітками й перед собою — зовсім ніби й на упира не подібний, ще й який милий, як гарно й вознесенно посміхається.

"Добре, деткі, добре!"

Правда, це на суздальський манір виходить у нього, але все ж таки це не упир. Окуляри блищать зовсім як у професора. Повен рот золотих зубів. Правда, злі язики кажуть, власних зубів позбувся він ніби при таких обставинах: як здіймали великого дзвона з Успенської дзвіниці, "розкуркулюючи" церкви у місті Нашому, то той дзвін обірвався й "гепнув" об землю з великої високості, й репнув. І от як він "гепнув", то присутній при цій операції спостерігач, "головний безвірник" проф. Подліпкін, він же й головний організатор розкуркулювання церков, поточився з переляку й впав (а інші кажуть, що шматок цегли, вибитої тим дзвоном, ударив професора в зуби) — зуби йому повилітали... Відтоді в нього золоті зуби. І це для нього вийшло на краще — це додає йому солідності й ученості, та й антирелігійного газарду. Кажуть, золото для зубів йому подаровано з хреста чи з Євангелії Мазепи...

Після того, як діти переспівали "далой, далой манахов", їм стали роздавати якісь чепурні брошури, та й всім присутнім. Спочатку сам професор вийняв тих брошур звідкись цілий оберемок і віддав "диригентові", а той уже почав розподіляти, взявши собі за помічницю малесеньку дівчинку. Та малесенька дівчинка оббігла всіх, наділяючи малих (щоб читали своїм темним батькам і матерям!) і старих, хто був (щоб читали своїм нерозумним дітям), професоровою премудрістю. І навіть те дитинча прибігло в куток і тицьнуло одну брошурку в руки Аті. Таке смішне маля, як ті пухкенькі янголята з фресок Собору, так безжалісно поздираних товаришом професором. Ата не могла втриматися, щоб не погладити дівчинку рукою по голівці, по русявих кучерях, та не спитати:

— Як же ж тебе звати?

— Ліля!

Сказавши "Ліля", дівчинка зніяковіла й утекла, виконавши одначе професорове доручення — розповсюдивши на одну брошурку більше. Професор теж погладив дівчинку по голівці, там, далеко, біля гурту, — аж Аті серце ворухнулося з ревностів і протесту.

"Ліля"... "Лілея..." — відмінялося Аті в голові дитяче ім'я, і вона чисто відрухово хотіла крикнути тому, хоч і симпатичному з вигляду, але негарному через оте "добре, деткі!", професорові, щоб він не чіпав тієї незабрудненої ще дитини. Але промовчала.

У неї в руках була червоненька брошура. Це популярно написана агітка антирелігійно-просвітнього змісту, написана "для народу". Вгорі, там, де звичайно пишеться на всіх інших книжках "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!", — написано гасло: "Релігія — опіум для народу". А нижче — прізвище й ім'я "професора Подліпкіна, тоді

назва брошури: "Як повстала брехня про т. зв. Христа" — "наукова розвідка"? А внизу — "Видання Товариства Безвірників".

Ата машинально відгорнула обкладинку тієї "наукової розвідки" — брошура починалася з короткої нотатки про самого проф. Подліпкіна... Ата так само машинально поклала книжечку в кишеню. Шукала очима Лілю, стежила за нею, дивилась, як вона пурхала по залі, неначе метелик, і чекала, що метелик той знову підпурхне до неї. Вона би її навчила інших пісень, ясних, як квітка-лілея, і ніжних та легких, як хмаринка в небі... Але Ліля не підходила. Вона, бач, вже була при ділі! Вона, бач, вже належала до професорського "гуртка"! Її душою, бач, вже володіли інші, деспотично! Метелик мерехтів райдужними крильцями, сам над ними не владний...

Ата посиділа ще трохи. Зітхнула й вийшла. Тим часом діти знову шикувалися до співу. "Крильця, мабуть, для того й дані, щоби їх боляче обсмалювати", — ні, це банально. "Крильця, мабуть, для того й дані, щоби їх брутально оддирали різні фахівці, як вони оддирають фрески. О!" З цим Ата швидко пішла від клубу.

Чогось їй було безмежно жаль. Чого? Ну, чого тобі, зрештою? Ні, мабуть, це просто атавізм прадідівського, стихійного духу протиріччя. Все наперекір. "Рассудку вопрекі, наперекор стіхії", чи як там сказав поет.

У заводському сквері, що був подібний до парку, вона присіла на лавку. Згадала про брошуру. Вийняла її з кишені й розгорнула на першій сторінці.

"Автор цієї брошури, — прочитала вона короткі дані, — відомий науковець-атеїст, товариш Подліпкін, голова Ради спілки безвірників. Цінність цієї його праці в тім, що сам він колишній член родини священика, якого потім зрікся й викляв, і тепер розоблачає поповщину, знавши її добре з досвіду, в тім розоблачає й свого батька та матір — в ім'я науки й у ім'я правди... В ім'я науки й в ім'я правди цей чесний безпартійний большевик (хоч і колишній попович) тепер не жаліє й не щадить нічого, чим і мусить визначатися справжній советський науковець, діяч науки. Своєю відданою працею на безвірницькому полі він окупив своє минуле вповні. Ця книжка мусить бути настольною книжкою кожного, а її автор мусить бути прикладом для наслідування.

Рада Безбожників".

Потім починалася сама брошура. Вона починалася з гасла, поставленого замість мотто й підписаного самим проф. Подліпкіним як цимес, як квінтесенція його геніальних наукових праць, як його девіз:

"В ім'я правди не щадім нічого!"

Ата замислилась вражена.

"Т-так... Це добре... Лишається тільки устійнити, що ж правда".

Згадала тих здертих з фресок янголят і ту Лілю бідолашну... І зраджених батька та матір... Скривилась презирливо й гидливо. Ні, це не з духу протиріччя, це з самої глибини серця! Струснулася вся... Потім озирнулася вправо і вліво вздовж по алеї, зіжмакала брошуру так само гидливо, ніби душила якусь гадину, а тоді сунула її в велику урну, в залізну посудину, що стояла тут же поруч, в яку скидається різне сміття й недопалки та плюється і з якої курився, як завжди, смердючий димок, бо там

заплювані недопалки й сміття вічно тліли... Посудина ця — типова плювачка й смітниця, широка внизу й вузька вгорі, розставлена міськрадою скрізь, по всіх "громадських місцях".

Вкинувши туди брошуру Подліпкіна, подарунок малесенької наївної Лілі, Ата встала й пішла геть...

"Ліля... Лілея!"

І посміхалася насуплено:

"От якби в цю плювачку вкинути й самого "професора" — от було б добре!"

"В ім'я правди не щадім нічого!"

XX

Химери (Меланхолійне)

Угорі, просто через усе місто Наше, проходить зоряний Чумацький Шлях... І де б ви не піднесли голову вгору, — ви все посеред того космічного, того вічного Шляху Чумацького, якраз посередині, як мандрівник з торбою... коли у вас хоч трішечки уяви. Так, так, коли у вас хоч трішечки уяви, ви досить чітко уявляєте себе посеред того безкінечного шляху, через сині безкраї степи простеленого, з торбою за плечима, з костуром у руках, босоніж, з непокритою головою, — мандруєте, як той філософ Сковорода наш, з легкістю на серці надзвичайною, філософськи настроєний, з іскрами радості в очах, з піснею легкою, степовою, перепелиною на устах, з відчуттям крил соколиних за плечима... Ідете!.. А шлях стелиться, куриться пилком зоряним, пишається туманами легенькими вранішніми, вабить вас у далечінь неозорну. І ви, вийшовши з міста Нашого простісінько на середину того шляху, мандруєте собі... Якщо у вас хоч трішечки уяви. А у всіх мешканців міста Нашого ніколи не бракувало уяви, чим вони й визначаються. Ні, не бракувало їм уяви, інакше би їх уже давно не було на світі білому, при тому Шляху Чумацькому живши, отому самому, що:

Ой, горе тій чайці.

Чаєчці небозі.

Що вивела чаєняток

При битій дорозі, —

як співає й тепер іноді сліпець... Традиційний сліпець, яких теж не бракувало тут ніколи. Він співає край базару, а іноді й по вулицях, з миршавою гармонією замість поетичної бандури... Це такий сучасний бандурист, модернізований бандурист, менестрель міста Нашого, що прийшов з давнини сивої, козацької, але поки дійшов, то десь бандуру свою, своє менестрельське знаряддя, загубив а чи пропив, згідно таки древньої традиції таки міста Нашого. Пропив напевно. Він тільки пісні не зміг пропити, бо як її проп'єш?! А бандуру, як річ пропивальну, матеріальну, пропив. Бо тут здавен-давен так заведено вже: чумарки, чоботи, сорочки і все інше предки й їхні нащадки пропивали, в тім числі попропивали й бандури. Ще тільки, слава Богу, якимось не пропили совісті. Нап'ється, проспиться, прокинеться — й ніби й не він. Ніби совість ще при ньому. Хоч деякі амбітні онуки не раз у Сірка очей позичають...

Не один у місті Нашому — на далекій Гусинці й ще дальшій Підлозіївці, і на Зеленій

та Широкий, і на Новокиївській — десь в хащах запилених верб, а чи просто так під недоруйнованим муром на купі жужелиці, сам або вдвох з коханою, завмерши безмовно й опустивши важко знесилені мозолясті руки, дивиться на цей Шлях

Чумацький... Дивиться, мов приворожений, і хотів би ним утекти... сам або вдвох з коханою... утекти від запиленої осоружної дійсності.

Так дивилися й так мріяли цілі покоління в цьому місті Нашому, бо дійсність для них все була осоружна. Вони мріяли про втечу, але — вони й любили свій край, своє місто безмежно, через те ніяк не могли розв'язати дилеми — тікати чи не тікати? Як те Гамлетівське — "Бути чи не бути?" І, зрештою, розв'язували її в той спосіб, що збільшували число горбків і стовпів та хрестів на всіх рідних цвинтарях міста Нашого, зарослих дикими вишнями, бузком і черемухою, — приєднувались до дідів і прадідів, що так само вічно мандрували зоряним Шляхом Чумацьким, а спочивати лягали тут, тією нескінченною мандрівкою натовлені.

Отак, утікаючи в широкі світи, ті всі гусинчане й підлозіївці, й кияне проклинали своє місто й любили його, вірші навіть про нього писали й пісні співали, — й оспівали його не згірше (не менше щиро й зворушливо), як Данте Аліг'єрі свою вітчизну. Тільки Данте знає увесь світ, а цих "пасинків долі" ніхто в тім світі не знає; бо вони все за мурами темними, за замками міцними, під "турботливим караулом" сусідським. Одначе колись визнає...

Ата теж часто, ночами безсонними, в хвилини смутку незрозумілого й нестерпного, в хвилини втоми каторжної й меланхолії терпкої від самоти дівочої, дивилася на той Шлях Чумацький, пилком зоряним притрушений, і теж хотіла би ним утекти. Десь утекти! В краї неznані, в світи невідомі й тому такі прекрасні й такі хороші, де стоять веселки радості й ніколи не примеркають, де цвітуть квіти любові й дружби й ніколи не одцвітають... Ата зітхає й не може одвести очей від шляху дивного, від тих сузір'я мерехкотливих і незчисленних, що йдуть тим шляхом десь, як пілігрими, й дивляться довговіями очима униз, на цю запилену, стомлену землю, вже до кінця-краю стомлену. І дивляться й на

Ату, переморгуються з нею, кличуть... Притиснувшись щокою до ліктя, покладеного на підвіконня, Ата дивиться боком, як птах, на мерехкотливий зоряний потік, на шлях той феєричний, — обважнілі вії ледве тримаються від втоми, щоб не заплющитись, в вухах стоїть нашорошена тиша й порожнеча її кімнати, убогої її самотньої келії — свідка її часом нестерпної журби й розчарувань, думає про фантастичне й привабливе "далеке" і про тяжке до відчаю "близьке" — і в очах її починає двоїтись, троїтись, все обертається в зоряний хаос, в шалену веремію, бо очі запливають туманом...

Ах!..

Ата уперто стріпує головою.

Так завжди кінчаються химери.

XXI

Ще батальйони

Сонцесяйні литаври зустрічаються з дзвоном і стрясають повітрям, потрясають серцями — бризкають у всі боки скалками звуків, ніби живим сріблом, сліпучими блискавками віддзеркаленого сонця, криком юності, безжурним зухвальством молодости. Литаври карбують крок тисяч молодих, що йдуть пружинястим маршем у сонячній повені, підставивши сонцеві натомлені, але розперті здоров'ям груди; спітнілі й іноді похмурі, але прекрасні юні обличчя — хлоп'ячі... дівочі... Море їх, вишикуваних в ряди, в колони, в прямокутники різних кольорів, залежно від організацій, що мали свої кольори спортивного одягу!..

Парад фізкультурників...

Ата не пішла на цю маніфестацію краси й сили, на цю парад молодості, бо була зайнята по службі, і тепер от стояла разом з усім службовим персоналом театру на високім балконі й дивилась униз, на гримливу, кольорову ріку, ніби ту парад приймала. Поруч з нею стояв Харитон, і обличчя його вкрилося сітиною зморщок, променястих, щасливих, — він дивився униз, і душа його трепетала від зворушення... А внизу проходили колони спортсменів, — білі... Блакитні... Червоні... Жовті... Зелені... Рожеві... Червоно-чорні... Колони дівочі... Хлоп'ячі... Перед кожним прямокутником прапороносці й сурмачі. Перед кожною колоною — духовая оркестра. Б'ють литаври... Гордо піднесені голови. Легкий молодечий крок. Ось ідуть харчпромівці. За ними будівельники... Спартаківці... Студенти ІНО... Педтехнікуму... Медики... Сільськогосподарчий технікум... Молодь з усіх заводів і підприємств... Молодь приміських сільських районів... Залізничники ... Авіазавод... Кожен прямокутник несе свою пісню, дзвінку й бравурну. Пісні гойдаються, як морський прибій, то затихають, то нарастають. Мають прапори. Гримлять срібногласо литаври, й переграють кларнети. Б'ють в синє небо барабани...

Повінь звуків, фарб, повінь краси й гордості, море людської сили і цвітіння. І це все так контрастує з сірими пооблуплюваними, непоказними будівлями "бульварів", поуз які йдуть колони, контрастує з рудим, сіро-брудно-червоним стилем матеріального оточення, з убогістю, втомою, старечістю, що випирає з усього, а надто з порожніх, запилених магазинів і голярень, із занедбаних ресторанів і кав'ярень, де, всі знають, нічим до пуття повеселити душу й тіло навіть такого урочистого дня. Надто ж контрастує ця повінь бравурна з душевним станом старшого покоління, безкраю втомлених і сумних мешканців цього міста, що от збіглися й стоять шпалерами, юрбищами і навіть до звуку бадьорих литавр ставляться з підозрінням, вбачаючи в тому провокацію... А молодь йде й іде... Подібна у своїй красі до древніх еллінів, що зібралися на велелюдні ігрища, скупані сонцем... Так ніби тут зішлися два різних світи.

Один світ, втомлений і понурий, стоїть осторонь і дивиться очима обідраних, недоруйнованих хат, а другий на зло першому маширує пружинясто і молодо, б'є в литаври й співає дзвінку. І другий так не пасує до першого, як свавільна, розсміяна дитина до старенької, зажуреної, згорбленої матусі, що боїться, ось-ось дитина її покине й забуде, повториться вічна трагедія — конфлікт між старими й молодими...

Мешканці стоять обабіч шпалерами. Та ні ж! І в них за понурістю й утомою горить іскра радості, глибоко захована, але негасима!.. "Скільки їх! Ой і скільки ж їх! І де вони й набралися!" Аж не віриться, щоб у цьому згорьованому, замученому працею й турботами, прибитому страхом і злиднями місті та було стільки прекрасної молоді! Стільки їхніх дітей!.. І це все їхні?! Чи не їхні? Аж не віриться, щоб тут було стільки дивно-гарних дівчат і таких же хлопців, що їх отаких, мабуть, немає ніде в світі! Он бабусі стоять у юрбі на пішоході й витирають хусточками очі... І так само витирає рукавом "запорошене" око поруч з Атою старий Харитон... А литаври б'ють грімливо, дерзко, з викликом. А шерехи гордих і... подекуди й похмурих, так, так, похмурих... юнаків і юнок відбивають крок, ритмічно й красиво погойдуючись... Особливе враження справляє колона наймолодших — колона дітей з сурмачами, з барабанщиками й прапороносцями, що маширують так чітко й так серйозно, а самі такі малі. Сурмачі по три в ряд перед кожним розділом, озброєні довгими срібними сурмами, з червоно-золотими прапорцями на них, підіймають єдиним рухом угору й сурмлять... Побачивши ці фантастично здисципліновані шерехи дітей (їхніх же дітей!) у червоних краватках, почувши срібні сурми, немов архангелів з неба перед Страшним Судом, а за сурмами дрібний навальний рокіт барабанів, бабусі на пішоході злякано хрестяться...

Вже багато молоді пройшло, а ще ж далеко не кінець, — з кількох радіусів вулиць на сонячну площу вливаються все нові й нові колони, майорять нові й нові значки й прапори й пливуть поуз театр десь туди, на другу площу, де з будинку парткому начальство приймає цю парадну молоді.

Кажуть, що цей парад фізкультурників (і нефізкультурників) — це огляд сил спортивних і інших молодечих організацій перед республіканською якоюсь "олімпіадою". Хоча в дійсності це, здається, не так, тільки трудно сказати, для чого і з яких іменно причин, і ким саме заряджено цей огляд сил молоді, бо трудно те знати. Невідомо чому й для чого. Отак ніби ні сіло ні впало... Хоч все це має якусь логіку. Безперечно, має. Аті це нагадало оте, недавно бачене, маширування військових батальйонів у сталевих шоломах, що ходили й майоріли багнетами, мовби косяки кефалі в морі. Ті батальйони теж, мабуть, не дарма маширували.

Хвилі музики одні віддалялися й затихали гойдливо, інші наближалися й наростали... В цих гойдливих хвилях раптом ударили оглушливо литаври перед самісіньким театром, ніби вистрілила батарея, аж шиби затремтіли і затремтіли серця в людей на балконі — поуз них тяжкою ходою йшла мужеська колона спортової організації "МЕТАЛІСТ". Рослі, широкоплечі й широкогруді юнаки в моргулях біцепсів, ніби вилиті з бронзи, ступали дрібним, зменшеним кроком, всі в темних — червоне з чорним — одностроях. І обличчя їхні теж якісь темні, — що засмалені сонцем, а що затемнені втомою надмірної праці, — серйозні такі, зосереджені, ніби відчужені.. Жодної усмішки. Ніби вони не на параді спортивній, а марширують на війну. І ця строгість надає особливої краси й значимости цій колоні юнаків, дібраних один в один і вишикуваних рівно...

— "Сазонова військо"... — буркнув хтось несподівано збоку, поблизу Ати, ехидно

оцінюючи цю колону, а з нею і все інше, бачене з балкона підсумовуючи свої враження. Це — Барат. Якимось дивом він опинився тут і стояв у першому ряду біля парапета... І, здається, скося позирав на Ату. Харитон повернув голову на голос, змірив Барата здивованим і водночас презирливим оком... глянув униз і знову підвів очі на Барата... А тоді сердито так і зовсім зненацька:

— І що воно рече!..

Хтось тихо засміявся ззаду. Ата аж відсторонилася, щоб краще подивитися на Харитона. А Харитон, сказавши своє "і що воно рече!", дивиться захоплено вниз і проміниться радісною усмішкою, що вистрілює в усі боки стрілками зморщок від його очей. "Неправда!" — говорили, кричали, сміялись ті очі, мавши свою думку й свою віру в тих, що там маширують, — свою думку про те, чиє це військо. Напевно Харитонове! Бо й його діти — його п'ять синів і дві дочки, і діти його дітей — теж десь отак маширують, може, в Києві, а може, й в Одесі... В цей час хтось унизу, серед шерөг, що проходили, помітив Ату на балконі, хтось із знайомих, а може, і зовсім незнайомий, і помахав до неї рукою привітно. Харитон зрадів і замахав обома руками в піднесенні. "Ага!.." — йому, може, здалося, що то котрийсь з його синів помахав рукою до нього. Обличчя внизу почали повертатися вгору, до балкона, шукаючи щось очима, знаходячи й посміхаючись... Шереги проходять і повертають голови... Ата відступила від парапету, ніяковіючи, відтиснулася назад і помалу зійшла з балкона. Серце її билось, схвильоване... Хоч така картина, коли на неї дивляться безліч пар блискучих очей, для неї знайома й звична ніби, та тільки тут ситуація зовсім незвична, та й та репліка про "Сазонова військо", і відповідь Харитона, і все — трохи інакше... Ні, вона не приймає паради тут; парадують інші люди й десь там, на іншому балконі...

Ата зійшла геть і опинилася всередині будинку. Одначе її тягло дивитися далі вниз, на той марш краси й молодости... Зайшовши в горішнє фойє, вона побачила розкриті двері до якоїсь майстерні чи лабораторії й ступнула туди. Великі вікна виходили на площу, й з них було дуже добре все видно. Вона підійшла по кольоровій підлозі до ближчого вікна й стала біля нього, виглядаючи. У поспіху навіть не помітила, по чому вона йшла та чи є хтось у кімнаті. Вікна були розчинені навстіж, і ріденькі нитяні гардини, якимц вони завішені, гойдалися від музики та ритму кроків по брукові. За такою рідкою ятериною гардини гарно стояти й дивитися — тебе ззовні не видно, а тобі видно все...

Розхвильована Ата завмерла в вікні, вбираючи очима й серцем той потік кольорів, звуків, постатей і облич... Стояла так довго. Не рухалась...

Нарешті потік скінчився. Помалу завмирала музика, затихали кроки... І в міру того, як затихав грім молодечої дефіляди, все дужче зринав у вухах той страшний вислів, сказаний тією несимпатичною людиною:

"Сазонова військо!"

Вже завмерла зовсім музика й затихли кроки і в тиші, що зайшла, тих двоє сакраментальних слів розрослися й заповнили все, як чорна мла, як неокреслений і невловимий зором і вухом острах, як бентежна й лячна порожнеча...

І раптом у тій порожнечі почулось зітхання й прогрімилі слова... Аті здалося, що вони прогрімилі, хоч вони були сказані зовсім тихо, роздумливо, повільно, інтимно, кимсь самим до себе:

— Та-а-ак... (Пауза). Хто володітиме цими душами, той володітиме й цією землею...

Ата стрепенулася... І тільки тепер помітила, що біля дальшого вікна стояв ще хтось, якась людина задумана, зосереджена в собі, з обличчям і грудьми, розписаними сонячним мереживом, невпізнавальна в тій строкатості.

То був Сміян. Він не бачив Ата, дивився у вікно, заглиблений у враження та в свої думи, утопий в них. Він був не тільки в плямах сонця, а ще й у плямах фарб увесь, з великим пензлем (щітяком) у руці, яким машинально обперся об столик, вимастивши його в червону фарбу. Міцна, могутня його фігура ніби прикипіла на місці й не рухалась. А ця кімната — та це ж його майстерня!! Заставлена макетами, завішана шкіцями й якимись схемами та рисунками, обставлена попід стінами якимись бляшанками й відрами, горшками та скриньками... А кольорове мозаїчне полотнище, по якому Ата так сміливо вмашеровувала, пройшовши його впоперек, — це якесь фантастичне місто! з мінаретами та мечетями... Зразу, побачивши мечеті й мінарети, Ата не збагнула, що й до чого, взяла їх за кольорову мозаїку, занадто-бо їй у очах мерехтіло та в вухах дзвеніло відголосками баченого й чутого... Тепер вона помітила чудесні мечеті й казкове місто, над яким слова Сміянові пройшлися громом: "Хто володітиме цими душами..."

— Сазонов володітиме! — вирвалось раптом у Ати з самої глибини душі, з глибини страху, що там загніздився, перед тією страшною людиною. — Сазонов! — повторила вона тихше. Дивно. — Сміян не обернувся. Навіть не зреагував. Може, не почув? Стояв і думав. Ата злякалася, вона згадала про божевілья цієї людини.

Але по хвилі роздуми Сміян зітхнув і промовив у відповідь протяжно й саркастично:

— Хто з н а..

Тільки це він промовив не до Ати, а до сказаних слів, приймаючи їх, мабуть, за власну візію.

"Х т о з н а..."

Зовсім як у Харитона вийшло, і з тим же презирливим зафарбленням: "І що воно рече!"

Але який же ж він і не подібний до того, що колись зустрівся! Боже! Серце Аті стиснулося: "Таки божевільний!" А Сміян, прорікши своє роздумливе "хтозна", помалу обернувся, щоб взятися до перерваної праці, і тут тільки помітив Ату. Помітив і здивувався, якось розгублено посміхнувся ("тепер подібний!"), потім нахмурився ("не подібний!")...

Ата злякалася. Вона вдерлася непрохана до цієї людини!.. Боже, що він подумає!.. А злякавшись, зрозуміла нарешті як слід, що ж це за мечеті й мінарети, по яких вона потопталася недавно, ще й полишала сліди на вогкій фарбі, — це ж його робота! Це до "Марусі Богуславки". Швиденько навшпиньках перебігла боком-боком через турецьке місто й кинулася навтьоки... Лише обронила одне слово: "Вибачте!"... На другім кінці

фойє обернулася й побачила крізь двері, що Сміян стоїть, де й стояв, і дивиться їй услід...

Якийсь чудний "божевільний"!

А чи такий од роботи непритомний.

* * *

Огляд молоді робило й параду приймало все начальство, зібралось на великому балконі будинку облпарткому. Біля ґратчастого парапету, вифарбленого в рожевий колір, стояли в ряд всі вожді області й міста, ніби пародіюючи, ні, щиро наслідуючи вождів на Ленінському мавзолеї (найбільших вождів СССР біля кремлівського муру). В першій ряду стояли — секретар Облпарткому Калашников, голова Облвиконкому Рогач, тов. Сазонов з невідлучним Зайдешнером, культпроп обкому і редактор Страменко, секретар обкому ЛКСМУ Гук, командир місцевого полку Денисюк, комісар Шубін, жінвідділ — партдама Орлова, земвідділ — Дробот, завкомунгоспом Цигип, обласний вождь профспілок Колісник і інші тузи та великі "риби" й Добриня-Романов тут же. В другій ряду й позаду стояли "риби" менші, але теж немалі, в тім числі директор інституту фізкультури, голова обласного комітету фізкультури, начальник облміліції тощо, тощо...

Внизу, під парапетом, висів саженний портрет Сталіна, а по боках великі червоні прапори.

Молодь маширувала поуз особливо чіткими, особливо виструнченими й здисциплінованими рядами та прямокутниками. Рух в рух, плече в плече, всі як один. Обличчя зосереджені. Міні серйозні. Так ніби вони вже не цивільні фізкультурники, а солдати, або так, ніби кожен з них виконував якусь надзвичайну й відповідальну функцію перед історією й боявся напсувати — порушити єдність і чіткість руху й тим зіпсувати всю велич моменту. На тлі аморфних і сірих юрб, що й тут товпились обабіч, відгороджені ланцюгом міліції, чіткий і строгий механізм колон тут особливо вражав. Тріумф краси й молодости, помноженої на велетенське число одиниць.

Деяке начальство махало руками, однаке молодь проходила поуз з обличчями ніби закам'янілими, не помічаючи, чи через заабсорбованість турботою про чіткість власних рядів, щоб не порушити їх, не зімняти десь гармонії й строгости ліній або не наступити, на п'яти попередньому, а чи від надмірної напруги й утоми; проходячи поуз трибуну вождів, молодь чомусь не виказувала молодечого ентузіазму, екзальтації юності. Ніби це вже йшли не юнаки, не дівчата й зальотні хлопці, а солдати, мешканці сірих, прозаїчних, уніфікованих касарень...

Сазонов дивиться на парад, спершись на парапет, і мружить очі. Він у гарному настрої. Він дуже задоволений. І... в той же час щось його й не задовольняє. Далєбі, замало вогню, от що! Замало піднесення. Чому такі пісні обличчя? Музика гримить, а обличчя ні. Адже ж це ВІН стоїть тут, сам ВІН! Можна сказати, не те що непересічна особистість, а головна особистість тут! Носій маєстату найбільшої, й найвеличнійшої "найлегендарнішої" інституції в усій країні і, може, в цілому світі! То ж хіба в його присутності так треба йти?! Голови вище! Треба кричати "ура"!.. Але це він думає, ніби

жартома. Назагал парада йому подобається. Тільки от би... от би взнати, що вся ця орава, котра марширує поуз, думає? Що ховається, що ворухиться під кожною покришкою, га? От скільки неконтрольованих і неуконтролимих голів і душ, га!.. Це вже в ньому професійне, — такий чортик "легендарний" — недовіра до всього й намагання залізти в кожну душу, вивернути її...

Раптом йому стрелило до голови, що всі ті обличчя тому такі, похмурі й стримані, що це ВІН тут, що це вони ЙОГО бачать і тому інстинктивно нишкнуть і, мабуть, у них ноги тремтять ідучи, від страху збитися перед його очима. Від такої думки йому стає приємно-приємно. Втішно. Ще б пак! Отаку мати силу! Він почав придивлятися пильніше з цим новим настановленням до шерег і облич, що проходили мимо, аж перегнувся наперед. Справді, під його поглядом люди виструнчуються, шереди підтягуються, крок міцнішає. І, напевно, у них там ноги тремтять! Авжеж. Дійсно, його присутність має величезний вплив. Душа Сазонова розпливається від щастя й тріумфально пливе на хвилях музики. Ага!.. Вони його бояться! Гм... Бояться — значить, щось мають, або матимуть... Відчують, іродові душі!..

Раптом Сазонов помічає, що по мимойдучих рядах пробігає якийсь шепіт і обличчя розтягаються в посмішки, повертаються так усміхнені до балкона і, о чорт! — усміх на них глузливий! Так, так, глузливий! Сазонов буряковіє. Глузливий усміх?!. Справді! А ось вже не тільки усміх, а по рядах металістів покотився регіт і завмер. Хтось щось там сказав між ними, кинув якусь репліку. Юнаки, як по команді, одвернули від балкона голови, але регіт покотився явний по шерехах, так немов вітерець промайнув, спалахнув раптом і завмер. Вони його, той сміх, понесли далі. Занесли, ніби й не було. Але він був, факт! Чергові колони повертають обличчя до балкона теж зі смішком, ніби їх повертає якийсь могутній магніт і показує дерзкі посмішки... Сазонов учепився руками за парапет; кров ударила в мізок... В цей час хтось торкнув рукою — Сазонов повертається: це Зайдешнер торкнув його й показав очима направо... Направо, спираючись ліктем на руку представника ЦК КП(б)У, стояла Людмила Богомазова, "Генеральна лінія". Стояла й дивилась на дефіляду молоді, "приймала парад" з своїм високим шефом. Вона тепер подруга великої, найбільшої тут сьогодні "риби" й має право гордо й з викликом тримати голову, виставляючи дерзко з цієї високої трибуни свою звабливу красу. Сазонов полотніє... "Та от чого вони посміхаються! От чого за малим не регочуться там! Ще б пак! Увесь провід Партії і Уряду й його "генеральна лінія" тут! Га! Чорт візьми!.."

Він полотніє, буряковіє... пітніє... Потім штовхає ліктем сусіда справа, товариша Калашникова, — показує йому очима на представника ЦК й на "Генеральну лінію". Той зрозумів, але знизав плечем байдуже, мовляв, ну, то й що? Що ж тут такого? Одначе так само штовхнув дальшого сусіда справа й передав через нього волю Сазонова далі... Так сазонівська воля пішла по вождях до Людмили Богомазової, — командир полка Денисюк нагнувся до вуха представника ЦК й, нахмурившись, лукаво, щось прошепотів у те вухо, і вже після цього воля Сазонова дійшла до Людмили Богомазової. Вона спокійно й апатично послухала, повела тонкою чорною бровою, повернулася

байдуже й відійшла від парапету, а разом зі собою потягла й гостя з ЦК, що поволікся за нею хвостиком. Вожді в першому ряду стояли бліді. Тільки Павло Гук прикусив тоненьку посмішку й, перебільшено витріщаючи очі, дивився на стрункі шереги молоді, його молоді... Власне, це він тут єдиний генерал.

Сазонов був лютий. Стояв як чорна хмара. Настрій у нього пропав. На місце недавньої радості прийшла якась безвідчитна й несамоविта лють. Але він злостився не на Людмилу Богомазову, яка, зрештою, тут "ні в чому й неповинна". "Ну що, ну що ж тут такого, що подруга члена ЦК стояла на балконі поруч з ним, що? Що, сволочи?!. Новий побут називається! Нова соціалістична мораль!?. Свобода совісті!?. Кому яке діло! Ні, не в тім суть, є, суть не в тім"... Сазоков глянув спідлоба на шерех блідих вождів, на масу молоді, що дефілювала поуз, і в серці йому піднялася ще глухіша, ще темніша, засапана лють — він раптом почав бачити все в зовсім іншому світлі. В душі підіймається ворожість до тих молодих і зухвалих, до тих, яких він не знає, які чорт його знає що там думають, що на своїй душі мають, темній, як ліс уночі... Душі темні, нерозгадані, непроглядні. Він перш думав, що у тих усіх жовтодзюбих тремтять коліна перед ним, перед його маєстатом, але, мабуть, навряд. Навряд! Не тремтять у них коліна, зовсім ні! О чорт!.. Він відчуває всім нутром, що то рухається поуз нього зовсім чужий і ворожий для нього світ, незрозумілий і темний, як ніч азіатська тутешня. Вони сміялися не з "Генеральної лінії", це тільки привід... Власне, вони сміялися з генеральної лінії, тільки з іншої! Вони сміялися з нього й з усього ладу, який він уособлює. Людмила ж тільки привід. Не було би її, вони так само би сміялися, не прямо, так в душі потішалися б. Вони наслухалися чуток про "розклад" верхівки та про "здвоєну генеральну лінію". Гади! Свої люди вибачили би, мовляв, ну й що ж, всі ми люди, все в порядку. Але це — зовсім чужий і ворожий світ...

Чим далі Сазонов дивиться на обличчя молоді, тим більше хмурніє, тим більше нарастає в ньому ворожість, у відповідь на ворожість, що там дефілювала й що він її відчував. Відчував же!.. Ось ідуть дівчата, ставні й гнучкі, й гарні, мов перемиті, але... Сазонова розбирає гірка досада — він розуміє, що то не його дівчата, зовсім не його. Він їм потрібен, як трясця, а може, й як прокляття, як пісок у оці. Не бійсь, не в одній родичі десь по Колимах та Дальлагах, оті класово ворожі душі, непримиренні й ненавидящі, — і це їм, дівчатам, відомо, і від того їхні серця ніколи не горнутимуться до нього... Яблуко від яблуні недалеко падає. "А ти тут дивився й слину розпустив — яка прекрасна молодь! які ставні, гарні спортсменки! які гарні очі й брівки!.. Йолоп! Ти їм потрібен як торішній сніг, — ти персонально, як неотесана мавпа, з їхнього погляду, і ти взагалі, як знак часу, порядку..."

Сазонов ятрить свою душу зумисне, садистично, хоч вона й так ятриться сама. Чим більше він дивиться в обличчя, тим ясніше стає, що перед ним світ зовсім чужий і до нього ворожий. Не тільки тим ворожий, що то молодь, зухвала й брова, пружиняста, а він уже утиль, а й тому, що вона не боїться його, горда в душі, бо знає, що вона — майбутнє цієї землі, і нічого з нею не зробиш, жодними тюрмами не укоськаєш і справи не зміниш, і не приєднаєш її серця, лише навпаки... Так, так, тому що їм взагалі ніколи

один одного не зрозуміти, бо молодь іде вперед, живе своїм життям, має свої думи й затаєні (і не сконтрольовані, от що!) прагнення, свою любов (теж несконтрольовану!), свої пристрасті (не сконтрольовані!), а вони — старші — щонайменше тупцяються вже на місці. "Що ж, що ти страшний та що, мовляв, доля кожного в твоїх руках! Не дури себе! Бо ж молоді на те наживати! Більше того, такий, як ти є, ти вже самим фактом такої твоєї ролі — ворог, ненависний усім цим юнакам! Бо така їхня природа. От!.." Ну, а до того — взагалі всі тут: і ті, що маширують, і ті, що отам стоять юрбами, — це ворожа стихія, давно відома зоологічною ворожістю й непримиренністю. Сазонов дивиться на хлоп'ячі зосереджені обличчя (може, просто від утоми й апатії зосереджені, може, попідводи́ло животи, не ївши зранку), а йому видається, що вони йдуть і теж отак, як він, напружено думають свої думи: думають: "Чого це оцеї ненависний жандарм стоїть на балконі й лупить очі, замість висіти десь на телеграфнім стовпі?! Ану, якби його повісити, та ще й за ноги потягти!..." І вже Сазонову здається, що вони іменно ЦЕ думають. Темна у цих людей і в цього краю душа, як сфінкс. Скільки він тут, але й на крихту не проглянув всередину, не зискав собі там тепла й привіту. Темна душа й загадкова. І замкнута, як зціплені зуби... Невичерпне джерело махновщини... Дух м'ятежу й повстання... Так і дивись, щоб не спорснув налигач, бо буде біда... Нерозгаданий і ворожий дух цієї землі, затаєний, що його навіть партквиток не зборкує в отаких от... — Сазонов глянув на Павла Гука й швидко відвів очі, бо Павло відчув на собі погляд і почав повертати голову. Вони чули один одного духом, як вовк пса. Одвів очі Сазонов і вшніпився ними в шерехи молоді, хоч уже кепсько бачив їх крізь паволоку нервозности, злости й бентежних, кров'ю налитих думок... "Маширують... Вся земля ця маширує. Авжеж! Вимуштрували ми її, зборкали, вгнали в шори дисципліни й порядку, послуху, але... Що ж, що вона ходить, як кінь на корді, а так і дивись — обірве. Як норовистий кінь, ходить. Десятиліття минули, а не звикла. Удає лише. Видно ж, що удає! Ніби слухняна й з дисциплінована, ніби своя, ніби рідна, ніби вже примирена, але — чорт її знає!.. От і ця молодь, глянеш анфас — які милі й щирі фізіономії; а глянеш в профіль — і душа перевертається. Сфінкс. Махновщина! Ач які затиснені щелепи й зведені брови! Чого б нібито! Двоєдушна, віроломна душа хахлацька! От що! І не поймеш — чи глузує, чи кепкує, чи так тобі співчуває. А чи просто пустота й дур в голові... Павло протиснувся до Сазонова поближче й нагнувся разом з ним над парапетом, пробубонів:

— Салют, товаришу начальник! Дивишся на зміну? А?.. — а в голосі смішлива нотка, ніби він прочитав думки Сазонова.

"Чортів хитрий хахол!"

— А дивлюсь, дивлюсь... — буркнув Сазонов понуро і досить непривітно, з зовсім незамаскованою поденервованістю. — Дивлюсь, товаришок... Тільки я не знаю, чия це буде зміна, от... То пак, я не знаю, скільки тут буде зміни моєї... а скільки твоєї... а скільки Сміянової... — це все Сазонов говорить півголосом, протяжно, й задумливо, і в'їдливо.

— Що за дурниці городиш!.. — скинувся Павло. — Що тобі той Сміян, світ поставив

шкереберть, ніби наврочив хто! Ніби на тому ідійотіві всесвіт клином зіштовся, ей-бо!..
Такий момент, а тобі різне чортівиння в голову пре... чи з голови пре...

Сазонов засміявся вимушено:

— Та то я так, жартую. З голови пре. Ти ж знаєш мене... А це все наша советська молодь, соціалістична...

— Отож...

— Та отож...

На тому розмова їхня урвалася. Коли скінчилася парада і всі пішли з балкона, Сазонов і Павло лишилися стояти так, як і стояли, спершись на парапет, над портретом Сталіна, межі пишними прапорами. Крім них, звичайно, залишився ще Зайдешнер, оддалік, непомітний у кутку на солом'яному кріслі.

— М-мда-а ... — протіг Павло Гук. — Дивлюсь я на тебе, й мені чомусь здається, що тебе точить хробак страху перед масою. Чи що тебе точить?

— Та точить...

— Що ж тебе точить?

— Це справа приватна. А втім, може, й не приватна. Чи як ти думаєш?

— Я думаю, що якщо начальника ЧК точать хробаки, то це справа зовсім не приватна, — протяг Павло з усмішкою. Сазонов теж засміявся:

— Іменно... Молодчина! Сукин же ти й син! Ох і спритний, зубастий чорт. То ти за мене так турбуєшся?

— Авжеж. Бо досадно дивитися, як людину залізну та точать хробаки, а ще досадніше дивитися, чоловіче, як така добряча голова, як твоя, та набита половою... половою страху. Пробач, але я щирий з тобою...

— Будь ласка, будь ласка! Чого ж... Так кажеш, половою? Хробаки страху, кажеш?

— Половою... І хробаки страху. Точать тебе, чоловіче! Тебе точить манія підозри (маніакальної підозри!) до всіх, дух недовіри, дух надмірної, вже до абсурду доведеної чуйності і пильності гіпертрофованої...

— По долгу служби, брат, по долгу служби! {Сарказм}. А ти що, хотів би мою пильність і чуйність чекістську, клясову приспати? Га?

— Та йди ти к чорту!.. Задавитись треба з такою підозрілістю...

— По долгу служби, брат... по долгу служби... {Загадковий смішок}. Ну, й що далі? Давай доїжджай до краю.

— Та я вже й доїхав. З тобою говорити — це як по линві ходити, от-от обірвешся й уб'єшся ік чортовій матері. Ну тебе!

Сазонов мовчки сміється. Скириться. Остання фраза йому дуже сподобалась. Пересміявшись, Сазонов поважніє. Мовчить довго. Думає щось розсіяно. А далі несподівано:

— Як ти думаєш, чи багато тут тих, що на них треба би ставити хрестики оті, про які колись була мова?

— Ну, от! Ух, жах який! Убитися треба! Як же ж професія калічить людину! Ти вже не можеш думати інакшими категоріями й міряти світ іншими мірками, як тільки тими,

що є в твоєму професійному арсеналі!.. Це все одно, коли би токар чи інженер-металіст здумав би до всього в світі підходити з своїм лекалом. Звідси недалеко й до достославного Прокруста, на жаль...

— Що, що?.. А то хто не такий? Що то за Прокруст чи Прахвост?

"Наївна простота! Він ніколи не чув про Прокруста!" — скривився мовчки Павло, а вголос:

— Гм... Наші вороги злословлять, що то був Перший Чекіст, але то неправда. На те вони й вороги, щоб злословити. Нічого схожого. Це був навпаки — розбійник, чи бандит по-нашому. Прокрустом звався. Він хотів усіх людей урівняти на одну мірку, бо не подобалось йому, що люди різні й тому трудно мати з ними справу. Для такої "зрівняйлівки", сказати б по-нашому, по-советському, він зробив спеціальне ліжко й кожного клав на нього: якщо хтось довший — велів одтинати йому ноги. Якщо коротший — велів витягувати жили й вивертати суглоби, підтягаючи до стандарту...

Павло розповідає історію Прокруста, а Сазонов слухає й починає сміятися, спочатку тихо, потім дужче, і, нарешті, вибухає реготом. Він сміється від усієї душі, щиро. Він уперше чує цю історію й вона дуже йому подобається. Прокруст подобається... — "Знаменито! Просто знаменито!" — Павло вже й скінчив, а Сазонов усе сміється.

Пересміявшись, Сазонов витер долонею очі й кинув, ніби ненароком:

— Тільки ти даремно свої думки, вірні думки, приписуєш якимсь там придуркуватим ворогам. Цебто думки про Першого Чекіста. Це ж правда! Він таки був першим чекістом, той Прокруст! Вірно! Їй-бо, вірно... Твоя правда!..

Павло посірів. Як небезпечно з цим чортом розмовляти! Дурний-дурний, а чуткий, як диявол. Павло звів брови й удав, що не чує, що дуже його зацікавили стрижі, які з криком і писком гасають навколо Успенської дзвіниці. Він задер голову й пильно водив за ними очима. А Сазонов водив своїми очима за Павловими й посміхався насуплено.

— Ну, як тобі наша молодь? — звернувся Павло веселим і бадьорим тоном до Сазонова, переводячи розмову на інші рейки. — Як тобі сьогоднішній огляд? Ажи, прекрасна наша молодь? Га?

— Прекрасна... Чорт, я вже й забув, як він звався, той Прахвост! Пррахвост?

— Прокруст... Залюбився?

— Аякже... Я мав сьогодні багато об'єктів до залюблення. Тисячі пройшли!! Та які! — і забринів у тому голосі сарказм і жаль, якийсь невиявлений жаль... І завидки до Павла, що напевно (напевно ж!) має немало завойованих сердець серед тих усіх чорнявих і білявих... Він мовчить, дивлячись униз на широку площу, хмурить брови. Ворухить щелепами. Нарешті випростався й зітхнув, явно наміряючись закінчити розмову. І закінчити якоюсь мораллю.

— Мда-а... — процідив він. — Прекрасна молодь. Знаменита. Але (повернув лице до Павла) нам треба

багато працювати! Дуже багато працювати. А ми відстаємо... Від неї відстаємо. Щоб не сказалось раптом запізно! Бо той, хто завоює цю молодь, хто завоює її душу,

поставить над нами хрест, гроб з музикою!.. А?..

— Та так... Твоя правда. Треба працювати. Так працюймо ж! Ключ у твоїй кишені. Ключ до неї, до молоді...

Сазонов аж шарпнувся й скрикнув, забувши, що вони на найвиднішому місці ще й над портретом Сталіна:

— Та ти що?! Ідіота з себе корчиш?!

— Чого ж...

— Я маю ключ від неї?! Ха-ха!.. Я маю ключ від тюрми, от! Від тюрми ключ я маю!! Чув? Зрозумів?! Але я не маю ключа від душ усіх отих чорнявих і білявих чортовок і чортенят, що тут пройшли!.. Я не маю такого ключа! Ні, не маю!.. Сміян!.. Сміян має, а не я!.. От... Чорт побери!.. — і махнув рукою. Постояв. Потім повернувся сердитий і схвилюваний, щоб іти геть. І вже відходячи, докинув, покидаючи Сталіна самого дивитися на порожню площу:

— Мда-а... Не маю я від них ключа... От, брат, яка біда моя... Пойняв?..

Зітхнув з серцем і пішов.

Зайдешнер звівся й пішов слідом, як тінь, притоптуючи останні слова свого володаря, щоб часом не почув їх хто.

Терпкі, понурі, але щирі слова.

* * *

Вибігши від Петра й перебігши фойє, Ата, одначе, не втекла зовсім. На сходах вона зупинилася, їй було й страшно, й дуже соромно, що вона так панічно втекла. Чого нібито! А серце в грудях торохтить, як здуріле. Чого й що! І чого вона так утікає, мов від диявола? Тягло назад, глянути на те "страховище", сказати слово, вибачитись і... поговорити. А чого б і ні? Чого вона втекла! Ну чого! Таж вона все шукала зустрічі. Мріяла.

А тепер утекла. Вона ніколи нікого не боялася, а тут раптом такий переляк. Чого й що! А серце не слухається й торохтить у грудях, аж вона хоче стримати його рукою й прикладає її до розхвилюваних грудей. Серце жахається і водночас тягнеться назад, туди, звідки вона втекла.

Набравшись духу, Ата пішла назад. Перейшла через фойє, помалу, помалу. Підійшла до дверей. Двері вже зачинені. За ними той відлюдок, той "вовкулака", з пасмами сивого волосся, що чомусь так яскраво зринають перед очима, нахмарене круте чоло, крилаті брови, рябе кам'яне обличчя, ніби видзьобане з граніту... Серце не вгамовується. Ата хоче знову втекти, але замість того одчайдушно простягає руку й стукає.

— Так! — чується з-за дверей повільне й байдуже. Ата відчиняє двері й переступає поріг, стає на малу латочку підлоги, що була вільною, не зайнятою турецьким містом. Сміян навіть не обернувся, він щось ворожить біля якогось макета в другім кінці своєї великої майстерні, щось виміряє, приціняється, зосереджений, мружачись проти сонця. Сонячна повінь, як і перше, заливає його всього. Голова розкуйовджена, груди розхристані, очі якісь непритомні, замріяні чи заглиблені в щось, над чим він

напружено думає. Може, в творче захоплення. А може, просто повні туману божевілья?.. Ох! По спині йде морозець... Справді, вигляд у хлопця зовсім якийсь маніакальний.

Тікати! Швидше тікати! Серце б'ється, як щиглик у сільці, і хоче втікати, але — втікає не в той бік, крутиться на місці... Ата не рухається.

— Ну? — озивається Сміян до невидимого гостя, не відриваючись від праці, і тим стримує гостю від утечі.

— Пробачте... — каже дівчина розгублено, намагаючись опанувати своє серце й свій голос. — Пробачте... Я прийшла вибачитись...

Сміян враз підвів голову й побачив Ату. І якось смішно схилив голову, ніби хотів сховати вираз свого обличчя й іскорки в очах, що забігали, віддзеркалені великим надщербленим люстром, яке лежало на низенькім столику наполовину замазане фарбами, — подивився спідлоба:

— Перепроситись?

— Так... Я тут зайшла була, непрохана... І підслухала... Перешкодила... Але я випадково, не назнарошне...

Сміян нахмурився. Помовчав. А тоді промимрив не то з досадою, не то виправдовуючись:

— Ага... Підслухали... Ну, що ж... (Пауза). Я іноді говорю сам з собою... Так, так, сам з собою... Смішно?

— Але ми говорили вдвох.

— Удвох?!

— Так. Сміян тре чоло.

— Гм... А я думав, що мені приверзлося... — промурмотів про себе. Що ж ви сказали?

— Я вам заперечила.

— А-а!.. Так то ви? Так то ваші слова про... про отого самого... — Сміян чи не міг пригадати, а чи не хотів зумисне повторювати ім'я Сазонова.

— Так, то мої...

Пауза... Сміян блукає очима по кімнаті, ніби шукає стільця, щоб чемно запросити гостю сісти. Але стільця не було жодного, крім табурету, заваленого якимись паперами й знаряддями, яка стояла в найдальшій кутку й так була замащена знизу догори фарбами, що на неї страшно й подивитися. Провів рукою по чолі й промурмотів:

— Он як... Ну то, значить, я вас теж підслухав. І... значить... ми тепер зв'язані... круговою порукою (іронія)... — Сказавши це, він подивився пильно на Ату. Подивився пильно, і раптом якась дивна посмішка заграла на устах і в очах. Ніби він зазирнув у саме серце і побачив, що там, у тім серці, робиться. Ата сполум'яніла. "Боже! Як він посміхнувся! І як він подивився!" І від думки, що він у її серці підглядав те, що там твориться, Ата знов розгубилася й вже настроїлася чкурнути геть чимдуж. А серце гупає. Дурне серце!

Ата стоїть і не знає, що їй сказати. Слова розлетілися геть, і думки розлетілися

геть, як наполохані ластівки, і не збереш їх докупи. Розуміє, що її вигляд зовсім дурний, зовсім-зовсім дурний! що їй треба мерщій утікати, геть, швидше, інакше вона лишиться назавжди в уяві цієї людини дурочкою, безголовою, безпам'ятною й без'язикою, — але вона не може рушитись. Який жах! Щось неможливе... небувале... Ноги її прикипіли до підлоги, до маленької латочки, що лишилася незамальована, вільна від химерного турецького міста... А в голові товчється разом з кров'ю в скронях:

"Ми зв'язані круговою порукою..." Товчється й трансформується за якимсь своїм законом. — "Ми зв'язані!.. Ми зв'язані!!" Звичайно, він хотів тим сказати, що вони обоє еретики супроти існуючої дійсності й її віри, такими себе виявили й обоє підпадали би карі, а тому, те, що вони себе підслухали, в'яже їх і зобов'язує взаємно до мовчання, до спільної оборони й охорони. Це сказане було насмішкувато й іронічно... Та, проте, хто ж його знає, який у дійсності смисл у сказаних словах, що в них вкладає саме життя, сама доля!

Ата відчуває, що вони таки дійсно зв'язані. Але не якоюсь там "круговою порукою", а чимсь іншим, якоюсь страшною таємничою силою, що змушує серце так шалено товктися в грудях, а голову так солодко й безтямно наморочитись. Якимсь присудом долі... Розгублена й безпомічна дівчина, не знаючи, що сказати, одвела очі від Сміянового погляду, помандрувала ними по яскравому місту турецькому, по мечетях і мінаретах і побачила на тих мечетях і мінаретах відбитки своїх власних черевичків, — сліди від своїх черевичків, — залишені недавно... Один... два... три... і ще один... Він їх не замалював!

— Пробачте, — пролепетала, простягти руку в напрямку попсованих мінаретів. — Я вам зіпсувала вашу працю. Поправте... — і підвела очі на Сміяна. Сміян мовчить і посміхається...

Боже, як він посміхається!

Ата не витримує, одчайдушне шарпається всім серцем й всією істотою, ніби рятуючись, відривається від незамальованої латки й вихоплюється з зачарованого кола. Нарешті вихоплюється! Кинулася з кімнати. Можна сказати, утекла, панічно й хапливо. Лише кинула, утікаючи:

— Пробачте... Я мушу йти... До побачення...

А може, й не сказала нічого. В голові їй шуміло, в грудях було тісно серцеві, і нічим було дихати. Господи! Що з нею робиться!?

Почуття сорому й почуття якоїсь безмежної дикої радості виповнило її всю. Сорому, бо ж вона пописалась, як дурочка. Як остання дурочка! Як найостанніша придурковата, безголова й без'язика... але всі ці докори йшли стороною, щезали, тонули в радості шаленій і могутній, що бурхала, як море, підхопила й несла її на своїх хвилях... Ата сміялась і не вірила, що таке можливе, і картала себе, — все це якась фантастика, якесь безглуздя, в ньому немає логіки!.. Але ж і в почутті, що у людини нібито ростуть крила, теж немає логіки!? Одначе такі божевільні почуття бувають! І зараз вона іменно відчувала, що в неї ростуть крила.

Це почуття окриленосте вже й не збиралося покидати її.

Слідків на мінаретах Сміян так і не замалював. Вони так і лишилися назавжди на будівлях екзотичного, фантастичного східного міста — слідки від мініатюрних дівочих черевичків. Щоб нагадували потім про цей день... Як запис її несподіваної й незабутньої, і "придурковатої" візити.

* * *

Продефілювала молодь містом, прогриміла литавами — і знову настали будні. Ніби це було марево, що промерехтіло й щезло, розтануло — так наче й не було його. Ніби хтось вигадав те все.

Аж не віриться, що це таки було і що звідкілясь тієї молоді стільки тут набралось. Ніби налетіли хмари ластівок з невідомого далека: прошуміли, прощобетали—й канули. Нема. Пусто. Знову сірі стріхи й сірі площі, убогі покривлені стіни, облуплені вежі, напіврозібрані церковні бані, похилені телеграфні стовпи підпираються ковіньками від втоми й старості, глибокі вибоїни, спалені спекою сквери, пообгризені козами й завалені сміттям кущі жовтої акації над бульварами... І тяжка каторжна праця, "ударна" і неунічна, як прокляття... І страх, невідступний, всюдисущий і всепроникливий страх, як чума, як болотна малярія на голодних загеттях далеких околиць Заозір'я. І шепоти по хатах у присмерку та зітхання тишком-нишком... І безпритульні діти, що ніби існують "поверх норми" (от якби й їх пустити нарадою!)... І безпритульні, безгосподарні кислоокі пси на площах і по бур'янистих завулках, в реп'яхах, в ковтунах — сухоребрі й висловухі, за якими й гицель вже не ганяється... бо гицеля скасував міський комунгосп і його начальник тов. Гаврюшка Цигип, — скасував гицеля, як приватника, одноосібника, носія дрібновласницької буржуазної стихії, класово чужої ідеології... Пси нудяться й даремно шукають собі смерті як визволення. І сказитися не можна, бо казяться тільки з жиру.

І біжить вітерець вулицями й площами, крутить вихорці з пилу й сміття, шелестить дрібною жужелицею в сірих, закурених робітничих кварталах, крадеться заводськими подвір'ями, перебігає густими лабіринтами вулиць, завулків, скверів і перевалків, блудить ними, як той веселий Поліщуків хлопчик-безпритульник, — " кине на собак, плюне на коня, свисне і знову кудись бреде"; деренчить печально на паркані одірваною й розщепленою дошкою у Мегериному колись дворі, а тепер колгоспному. І так само деренчить тинами недоламаними по сколективізованих околицях, шугаючи порозламуваними подвір'ями навпростець... І тільки на Успенській дзвіниці в самому центрі міста та біля театру він набирається ентузіазму й буйствує, ганяє, як навіжений, співучі флюгери, лопотить прапорами й гойдає весело величезний рекламний транспарант, гуготить ним і ніби гукає на всі боки, захоплений майбутнім, інтригуючим видовищем з тією "МАРУСЬКОЮ" (мовляв, саркастично той Сазонов):

— Ось дивіться, дивіться!!

— Увага! Увага!!.

І носить його над площею.

І це ж, мабуть, він, цей вітерець зухвалий і одчайдушний розніс геть по місту й навіть по найдальших околицях і той сазонівський сарказм їдучий про тую

"МАРУСЬКУ"...

"Ета ваша Маруська..."

Ха-ха!... Тю-тю-тю-у! Улю-лю-у!

Сарказм, їдучий і обидний, і вітерець розніс його, завихрив, розкотив по всіх усядах, розімчав поголоску ту скрізь зі сміхом, зі злістю, з гіркою досадою; пошпурляв через тини й заводські брами, й у шкільні вікна...

Щоб знали всі, щоб було їм відомо, що тая "Маруська" уже й нещаслива.

"Ета ваша Маруська..."

Га!

XXII

В годину глупу

Коли все місто спить пополуночі, коли все повергнуте в темряву доісторичну і лише де-не-де над заводами на периферії та в центрі над темною громадою театру стоїть бліде сяйво, немов світ зодіакальний, тоді особливо виразно чути, як розпачливо чухає електростанція. Неначе б'ється натружене серце міста Нашого, — бідолашне серце, що ось-ось, ось-ось має луснути. Воно б'ється з переборами в пароксизмах страху і втоми і жене енергію по обезволілих нервах велетня, розпростертого горілиць, що ніби впав у стан анабіозу: спить не спить — марить в імлі. Марить, лежачи лицем до Шляху Чумацького, заплющений, обважнілий, байдужий...

Але темрява не тому, що місто спить, і навіть не зовсім тому, що за приписами новітніх пуритан воно мусить спати й позбавлене світла та різних нічних кафе й ресторанів, а тому, що комунгосп боїться, як би те серце не вдарив параліч, і обмежив суворо час дії для всіх "лампок Ілліча", припиняючи для всіх їх доплив снаги по півночі.

В цей час лише в кількох пунктах центру міста горить світло (таємниче, ніби від людей украдене): в кабінеті всевладного сюзерена — тов. Сазонова, в редакції "Червоний Комунар" у Страменка та в тильних вікнах театру, там, де сцена й майстерні. Словом — у господаря, в його душеприкажчика та в його підвасальних скоморохів. А ще горить світло на двох-трьох перехрестях та у в'язниці (тьмяне, притлумлене), недалеко від сюзерена — одна світляна точка при внутрішній брамі, над багнетом вартового, а друга десь невідомо де, лише кидає відсвіт, як місячне сяйво, на в'язничну стіну, обліплена, немов ластів'ячими гніздами, залізними коробками-заслінками там, де мали би бути вікна. Решта кварталів — тобто велике море їх — потопає в темряві. Вони занурені в морок, таємничі й непроглядні, як у середньовіччі. Окремими завулками страшно пройти, така тьма й грізна, нашорошена тиша. Тими завулками рідкі перехожі пробираються непомітно, прослизують нечутно, як духи, як тіні... А може, то духи й тіні — аксесуари древніх дідівських забобонів, а чи жаскі рефлексії бідних, заляканих обивателів.

Доісторична темрява.

Розпростертий велетень спить — не спить... Удає сплячого. Нишкне в нудзі і тривозі — чекає ранку, коли щезнуть нічні примари (а може, й не примари), тіні (а може, й не тіні) жаского минулого й чорні духи невідомого майбутнього, що наседають

йому на груди й тиснуть за горло. Змучений, сторозтерзаний велетень чекає, щоби ці примари нічні спливли туманами, щоб хоч на світанку зітхнути з полегкістю й хвилину заснути без волохатих лап маячінь на змучених грудях.

На високих дзвіницях, в пустці недоруйнованого кавчать сичі, мов плачуть. За прикметами стародавніми, за кодексом старозавітних законів биття міста Нашого, — сич кавчить "на вмируще". Або на велике лихо, на біду моторошну.

А ще десь в темній безодні ночі угукує сова — зухвало і жаско, зовсім так, як розбійник гукає десь до розбійника — перегукуються, голос подають на умовній гайдамацькій мові — кого де перестерегти з келепом чи з захаявником, а чи до кого у вікно влізти і викласти старих і малих покотом, щоб потім на ранок збіглась ціла громада дивуватися на моторошне "геройство" душогубів...

Колись Прометей украв вогонь у богів, щоб подарувати його людям...

А тепер хтось украв вогонь у людей, щоб вони терпли в мороці, щоб вони не дерзали до богів рівнятися, щоб нишкли й тіпалися й щоби вічно пам'ятали, хто вони: пил і ніщота, раби й парії... Навіть каганці не горять... бо люди одного, зовсім ще недавнього року голодного поїли тут увесь лій і стеаринові свічі на сто років наперед!.. І, може, то від тих тяжких рефлексій сторозтерзаному велетневі так нудно і марудно всередині й так моторошно на душі. Може, тому він лежить, розметавшись, і не спить — зітхає в темряві тужно і лячно, тихо-тихесенько, — лише пара йде легенька над ним, як імла.

А може, це він лежить, теж прикований за якусь кару й покльованийий.

І теж чекає свого Геракла.

* * *

Ночами темними на ярмарковій площі й в глухих завулках гоголівський чорт шукає "червону свитку"...

Хоч це й не Сорочинці, але гоголівський чорт, кажуть, живе тут, переселився до міста Нашого. Може, тому, що переселився сюди рід Солопія Черевика його чарівної дочки й живе (рід Черевика Солопія) на Йондівці. Мабуть-таки це з цього роду походить Атина подруга Оксана Чоботар, одна з "дівчат нашої країни", що так любить завжди наспівувати іронічно й бравурно:

А мій батько чоботар, чоботар,

Черевички полатав, полатав...

Правда, Чоботар, це ніби не Черевик, але, зрештою, яка ж різниця, Чоботар чи Черевик. Хіба тільки в тім різниця, що Черевик — це ніби Чоботарева продукція, що свідчить про більшу давність роду Чоботарів, але ж це свідчить і про те, що вони — кривна рідня. І хіба не видно, що Оксана Чоботар таки прямий нащадок Солопієвої дочки, тієї красуні, тільки, мабуть, ще краща. Але на Йондівці живуть і Черевички. Там десь поблизу живе, мабуть, і чорт. Черевички й Чоботарі тепер сколективізовані, власне, об'єднані в шевську артіль ремісничу, така-бо дійсність, соціалістична, лише чорт, мабуть, лишився одноосібником, никає один неприкаяно. А втім, тяжко сказати... На великій ярмарковій площі (головній, бо є ще й та, що на краю міста), що одним краєм

примикає до Йондівки й де маячать розкидані шопи, ятки, або "ларки", й де тепер рідко відбуваються ярмарки (що були колись чи не кращі й імпозантніші за сорочинські), але зате часто відбуваються великі базари — на цій площі ярмарковій кожної майже ночі розігруються дивні якісь містерії: звідти прибігають люди додому (ті сміливці, що зважувалися цю площу вночі перейти) в самій близьні або й у самих трусах і босяка. Кажуть, що то чорт, шукаючи "червону свитку", перестріває кожного й роздягає до нитки, бере компенсацію за "червону свитку". А деякі кажуть, що то ціла артіль чортяча, чи ціла "ударна бригада", розшукує ту "червону свитку" і бере компенсацію. Бо один чорт такого не втяв би. І так і ходить поголоска, що в місті Нашому існує артіль чортів для розшуку "червоної свитки"... І влада нічого не вдіє, бо ж то все "соціальне близькі", та й має інших клопотів по вуха.

Раз Ата поверталася через ярмаркову площу сама пізньої ночі (хотіла швиденько перебігти її навпростець, навскоси, бо це ж найкоротший шлях додому) та й зустрілася з чортами віч-на-віч. Коли вона порівнялася з великою темною шопою в центрі площі, звідти вийшло кілька тіней і заступили їй дорогу. Ата перелякалася на смерть. Так перелякалася, що й голос втратила, хотіла крикнути й не могла. А тіні обступили її щільним кільцем, і один і каже:

— Скидай свитку!... — басом так.

— І сорочку... — додає другий, теж басом.

— І черевички... — додає третій так само, ще й єхидно, злюче.

Голоси удають баса, але молоді такі, хлоп'ячі.

Зразу по Аті пішли люті зашпори від жаху, але той факт, що це були не чортячі, а, звичайно, людські, ще й юнацькі голоси, хоч і перейнакшені на "страшну" ноту, зменшив жах наполовину. Десь узявся знову голос, і Ата промовила, намагаючись бути спокійною:

— Не дурійте, хлопці!..

Вона хотіла це сказати жартівливо, а вийшло досить жалібно й благально.

— А стій, стій!.. — похопився один чорт здивовано й швидко і чиркнув сірником. Це була тільки одна мить, коротка мить, — Ата вгледіла зовсім близько перед очима молоде хлоп'яче лице і витріщені очі на нім, в яких було спершу здивування, а потім враз бризнули веселі іскорки... Світло погасло, й стало ще темніше, аж чорно.

— Стоп! — сказав чорт у тій чорноті голосом того, що світив. Сказав-приказав, твердо, як команду до своєї чортячої артілі. Потім протяг здивовано:

— Та це ж Ма-а-в-ка!..

Шепнув щось на вухо одному й другому, і чути, як коло розімкнулося.

— Жаль, — муркнув котрийсь понуро, а перший до Ати в темряві:

— Вибачте, е-е... це був жарт. Ви йдіть, вас ніхто не зачепить... А втім, ми вас проведемо, щоб ніякий чорт вас не зачепив. Пішли, хлопці!

Серце Атіне калатало зі страху, й вона кинулась би геть звідси бігцем, від цих хлопців, але незручно ж відмовитися від такої лицарської пропозиції; та й хтозна, що там ще може трапитися впереді, скільки там ще є чортів у страшній тепер темряві.

Ата пішла помалу попереду, хлопці по боках. Йшла й боялася, ану ж вони передумують і скажуть знову: "Скидай свитку!.. і сорочку!.." І... Боже, чого можна ще сподіватися!.. Згадала той "Собачий перевалок", що десь там, у Москві чи десь, і йшла все швидше, швидше. Хлопці ледве поспівали.

— Не летіть так, — порадив насмішкувато той самий голос, що сказав був зворушено. "Мавка!" (а він же ж то мав на увазі Мавку з "Лісової Лісні", ясно!). — Не летіть. А то ще хтось подумає, що ви од нас рятуєтесь, — і додав уже не насмішкувато, а щиро:

— Не бійтесь... Ата стишила ходу.

Так вони перейшли площу, — перейшли чорне море темряви, — й наблизилися до світляної зони на розі вулиці. Тут, на щастя, був ліхтар. Тут хлопці zostалися в темряві, а лише один, той, що говорив, вийшов з Атою на край світляного кола й зупинився. Це був бравий, гарно одягнений хлопчина, щелепатий, з крутим підборіддям, середнього росту, з гарною шевелюрою і навіть при краватці. Зупинився й промовив дерзко й насмішкувато:

— От і все... Скажем, що це було в театрі... Така п'еса...

— "Обрізан!..." — зашипів нагло з темряви котрийсь з "чортів", попередливо, тривожно. А другий на першого:

— Цс-с-с!..

На Аті все потерпло. "Обрізан"?! Господи, та це ж сам знаменитий і таємничий отаман чортячої шайки!

А той відмахнувся рукою в темряву і вклонився Аті театральню.

— Це правда... — і приклав руку до серця, явно пародіюючи якогось театального лицаря. — Я той чорт, що шукає "червону свитку"... До побачення.

Зовні це виглядало, ніби прощаються добрі друзі. В голосі "чорта" дійсно чортяча зухвалість і бравада. Та й як утриматися, щоб не порисуватися перед такою дівчиною?!

Ата — ні пари з уст. А як уже "чорт" сказав до побачення, Ата здобулась на слово:

— А як я закричу "Міліція!..."? — промовила щоб бодай же щось сказати.

— Зіпсуєте знайомство. А втім, кричіть. — Бандит підняв весело руку, відсалютував по-піонерському і канув у темряві.

— До побачення! — гукнув з темряви.

Ата шарпнулася в середину світляного кола й кинулась навтьоки. Котрийсь засміявся з темряви на таку хапливість, і той сміх гнався за Атою, бринів їй у вухах, поки вона бігла вулицею до центру міста! "Чорти" лишилися в чорній безодні ярмаркової площі, а сміх гнався назирці, такий грудний, таємничий, "чортячий".

Така фантастична пригода! Ну, не фантастична пригода?!

Від душі відлягло тільки тоді, як попереду замаячила центральна площа, а над нею сіро-зелено-сталевий будинок театру. Ата зупинилася й засміялась голосно. Аж хтось з перехожих озирнувся злякано. А Ата засміялася від радості, що щасливо позбулася біди, а ще більше від думки, що, виходить, її ім'я шанується й серед бандитів! Теж мені популярність! Але це таки популярність, і таки це її вирятувало з біди!.. Йшла й

сміялася.

Потім згадала фантастичну версію про те, як якісь бандити відкопали Оксану Петрусенко на цвинтарі, — і страх вернувся до серця знову й аж млосно стало. Кажуть, що бандити шукали в могилі не "червону свитку", а коштовностей, що їх нібито було покладено славній співачці в домовину. Не знайшовши коштовностей (а чи, може, й знайшовши), бандити, не стали закривати домовини знову, а лишили так, підвели Петрусенко в ній, і посадили, і начепили на груди плакат зі словами найулюбленішої пісні славної співачки:

Спать мені не хочеться,

І сон мене не бере!

Це, звичайно, велика популярність, але... Але Бог з ними, з такими поклонниками.

XXIII

"Фіззарядка"

Як страшно переходити Ярмаркову площу вночі!

Але як гарно вештатись по ній у великий базарний день!.. Звичайно, тут кожен день базарний, але є прості, а є великі базарні дні, що згідно прадавньої традиції бувають тільки двічі на тиждень — у середу й у п'ятницю. В ці дні відбувається щось особливе, хоч і триває дуже коротко, ніби химерний сон. Починаються улітку базари ледь засіріє, а в пів до восьмої все вже розлітається, як дим. Це тому, що всім треба на працю, ще й без запізнення, а тієї категорії суспільної, для якої базар був професією й усім сенсом життя, давно немає. То "дрібнобуржуазна стихія", "ходом історії" приречена на усунення. І не тільки приречена, а самою тією "історією" (у вигляді фінінспекторів та міліції) геть усунена. Доказом є цей базар. Тому традиція цих базарів дотримана тільки в календарі (середа й п'ятниця), а в усьому іншому це щось виключно нове й виключно оригінальне.

Це не базари, а якийсь масовий танок трудящих, фіззарядка чи фіззаправка їхня перед працею на фабриках, в заводах, в артілях, в установах, в порожніх крамницях, в переповнених лікарнях... В ці дні люди збігаються з усіх усюд і гасають на величезній цій ярмарковій площі великими юрбами, ніби на перегонах, — одні юрби біжать сюди, інші — назустріч, а ще інші впоперек, тоді всі крутяться в водокрутні посередині, знову бурхають в різні боки й знову крутяться в гігантській людській веремії... А потім, коли вже "фіззарядка" зроблена й наближається восьма година, все розбігається геть. Так, ніби й не було їх. І якби не боліли ноги, то здавалось би, що це був ранковий сон, візія недоспаної ночі, якийсь шабаш почманілих істот, фікція з похмілля.

Ата любила ці базари. Вона спеціально вставала в такі дні удосвіта, щоб пометушитися серед людей, щоб брати участь в тих масових людських перегонах, після чого потім ішла на працю й до півдня на праці куняла. Але варто було. Іноді вона пірнала в ту ранкову фантастику сама. Іноді з матінкою Оксани Чоботар. А іноді з Харитоном.

Якби хтось подумав, що ці базари подібні до старовинних ярмарок, той би дуже помилився. Ата колись читала (та й на сцені бачила і в фільмі теж) про гоголівський

"Сорочинський ярмарок". Ну, це зовсім не подібне. Тут годі б шукати екзотичних циган і екзотичних Солопіїв Черевиків, і завітчаних та закосичених дівчат, і зальотних парубків у старовинних смушевих шапках та театральних козацьких шароварах; і годі би шукати тієї фантастичної веремії краму, худоби, коней, птиці, збіжжя, свистілок і череп'яних опішнянських півників, іржання, ігігання, музик і танців... Нічого цього не було. Кажуть, що раніше на оцій самій площі відбувалися такі самісінькі ярмарки, як і в Сорочинцях, та ще й кращі, але зараз і натяку на те немає. І Ата би ніколи не повірила, що тут могло щось подібне бути, коли би не Оксанина мати, з якою вони часто вештались по базару. Відсутність того, колишнього, не печалила Ату. Нема, то й нема, їй і так цікаво. Вона живе в такій епосі, в якій судилося. Не те матінка Оксани Чоботар. Коли вони плавали (де плавали, пробивалися!) по цьому людському морю вдвох, Ата кожного разу наслухається бурчання й зітхання "старої" Чоботарихи. В той час, коли Аті весело отак собі просто "товктися" серед людей, Оксанина матінка, засапавшись від поспіху, бурчить:

— А Боже ж ти мій! Все геть як крізь землю провалилося! Та було ж!.. У цих от рядах — молоко, масло, сир і мед, і... А у оцих поруч — яйця, кури, курчата, качки, гуси, індики... йшов такий довгий перелік, що в Ати паморочилась голова і переставала сприймати ту безкінечну номенклатуру речей, що продавалися "ось у цих рядах". Те саме, коли вони підходили до "зелених рядів", потім до тих, де — колись — продавали худобу (знову перелік — свині, вівці, телята, поросята, корови, коні...) А тут — зерна було!.. А тут — кавунів!.. А муки! А круп! А ягід! А... А... А... А народу! З усіх кінців, з усіх сел, хуторів, містечок і інших міст!.. Самих старців та лірників було більше, як тепер продавців та покупців, і всім подавали люди... Ата сміється. Вона сміється тому, що їй приходить в голову жарт відносно старців, їй хочеться заперечити це твердження, бо, на її думку, щодо старців, то цей час просто непереможний, його не можна затьмарити ні тепер, ані у всіх майбутніх віках. Ось їх ціле море, а ще ж неprisутніх скільки! Але вона тільки сміється, а каже не те:

— І то так жалко того старого!? Все одно ж не вернеться...

— Та не вернеться, дитино, — зітхає "стара" Чоботариха примирливо й беззлобно. — І ніхто за ним і не жаліє. Чого дарма жаліти, коли не вернеться. Ні, ніхто за старим не жаліє, але ж і новим ніхто не дорожить... Вийшло катзна-що з того "нового". Тьху!.. Я вже свого пиляю, пиляю, куди їхні очі дивилися, як ту революцію робили! Наробили... А бодай його... А переробляти й нікому... — стара вже сміється з того, що вони "наробили", а нікому "переробляти"... І ця заклопотана жінка, це не така собі проста міщанка, вона була колись студенткою, потім вчителькою і також "революціями захоплювалась", боролась за "нове життя, за кращу долю всіх". Та потім — "біда заїла, отакі різні Оксани та Володьки, мал мала ще менша світ заступили! "Революціонери!" — Чоботариха тислася в "зелені ряди", їй треба чогось купити, чогось "їстівного", моментально купити й бігти додому — годувати "революціонерів", отих, що "нову таку жисть улаштували" — чоловіка, синів і дочок, та ба! То тяжка проблема щось купити, та ще й моментально. Там, де було "море яєць, молока й сметани — порожньо. Все те

пішло в "заготйайце", в "молочарсоюз", "заготм'ясо" тощо. "Плани виконує". Лишилися самі покупці безплянові, метушаться, як на пожежі. Тільки в "зелених рядах" кой-де червоніє редиска, дець майне головка капусти, купка щавлю чи кропиви, і покупці всі пруть туди, — там відбуваються цілі баталії: за один пучечок редиски тримаються зразу кілька покупців і рвуть його один сюди, другий туди, а третій ще он куди, а "купчиха", чи пак власниця (ясно, пережиток приватно-власництва, недобита "дрібна буржуазія", дець з глухих і несвідомих околиць), ламає з розпачу руки, що пропаде редиска й не відомо буде, з кого й гроші брати. Там, де були рибні "ряди", на столах тільки сидять дядьки й важно їдять цибулю з сіллю, а риби немає. Воно ніби рибу теж дець тут продають, але з-під поли, бо прямо заборонено — треба здавати до ресторанів та їдалень, такий закон, — так що зловити тут рибу куди тяжче, як у річці... В цім спортовім змаганні Чоботариха вибивається з сил. Кінчається їхня отака спільна участь в ранковому цьому масовому дійстві зовсім не цікаво для Ати, бо обмежується на зелених та рибних "рядах". Здобувши дець нарешті пучечок редиски чи трошки щавлю, стара Чоботариха мчала додому — годувати тими трофеями своїх "революціонерів", а Ата йшла на працю з затурканою Чоботарихою головою — набитою безкінечною номенклатурою неіснуючих речей.

Ні, ці "зелені" та "рибні" ряди Ату не цікавили. Її цікавила найбільша глибінь цього моря людського, його вир, т. зв. "т і ч о к", що займав головну територію й що "ряди" ці були лише його периферією. Тут, можна сказати, танцювала епоха. Ні, тут було дві епохи — одна лежала, а друга над нею танцювала... І в тому фантастичному дійстві Ата любила брати участь як жадібний спостережник і як учасник різних цікавих сцен.

Ось вона плаває по цьому морю сама...

Людей так багато, що, здається, ніби вони збіглися сюди з цілої республіки. І іменно збіглися, гнали дець вчвал, бо порозхристувані й простоволосі, і босоніж, чи в черевиках набосоніж, і без торб чи кошиків, позабували чи погубили в поспіху. Поспіх — це перша характерна прикмета цих велетенських юрбищ. А друга прикмета — вони всі дивляться вниз... Всі дивляться вниз... Вони всі чогось шукають, гальопом, нагально, наввипередки: ніби шукають щось давно загублене, якусь коштовну перлину, без якої їм вже не можна й жити, і знайти не можуть... А третя риса — це, попри всю зосередженість, все ж на обличчях ані яскравої журби, ні справжньої печалі, навіть якась ніби вдоволеність чи примиренність, що так контрастувало з загальним виглядом цих людей — обшарпаних, убогих, простоволосих і босоногих, здебільше подібних до арабських дервішів.

Униз вони дивляться всі тому, що, власне, там унизу розташовано всі чудеса й приваби цього базару, виставлені напоказ, на продаж... Просто на землі безкінечними рядами — вздовж, паралельно і навхрест — розкладено різні речі, винесені обивателями для продажу; тут є все — від старого недобитого скляного посуду, через різні цвяшки, бляшки, кочережки, чаплії, старі засиджені мухами до невпізнання картини, старі рями, кухлики, пляшечки й пляшки, шматки якихось рурок, шпуги, скаби од дверей і скринь, шматки якогось старого хутра, старі картки фотографічні,

старі книги, рашпилі, терпужки, обценьки, творені, лієчки, лампи, різне старе череп'я і т. д., і т. п. і аж до недоламаних крісел, недоламаних грамофонів, балалайок, гітар...

Словом, тут викладено "всі свої пожитки", що до того були в користуванні кількох поколінь. Продавці сидять рядочками над ними, теж ніби якісь старі деталі минулої епохи, од чогось одірвані, заржавші, недоречні, готові до продажу за безцінь.

Найкоштовнішими речами, либонь, були старі шкарбани, старі, геть зношені черевики, галоші, або пантофлі, що пережили вже кількох володарів, а то й кілька режимів, або навіть тільки частки черевиків, чобіт, пантофлів — халява, обцас, передок, підметка, опорок, — рештки "минулої слави". Біля таких коштовностей товпилися юрбища, стояли тичбами, мацали й нюхали (взуття ж!!) і прицінювались до них. В них найбільша магнетична сила... Проте, як для кого.

Ата найбільше цікавилася старими книгами. І вона в цім була не одна. Ще якісь студенти й студентки теж отак никали помежи покладами різного добра на землі й стовбичили там, де була хоч одна книжка...

Вся маса сунулася швидким темпом межи рядами розкладеного краму й сидячих над ним зрезигнованих фігур, товпилася, душилася, переступала через голови продавців, простуючи до іншого ряду... Але люди мало що купували, більше прицінювались, либонь, бажаючи взнати ціну, щоби на другий раз винести й своє отаке добро на продаж. Над всім цим морем людей стоїть лише тихий рівний гул; ніяких ексцентричних звуків, пісень чи вигуків, чи музики, як то буває на великих базарах чи ярмарках. Лише іноді десь з самісінької глибини цього глухого гулу зринає жалібний голос і звук захрипкої гармонії, — то десь співає самотній сліпець...

Ата йшла куди хотіла, никала без жодного плану й системи, просто крутилася в водокрутні; її штовхають з усіх боків, вона теж прокладає собі дорогу, коли треба, то й ліктями, оглядає все, прислухається... Яка сила-силенна речей, найрізноманітніших! Ніби хтось ціле тисячоліття збирав їх, ховаючи від людського ока, а потім ураз з одчаю взяв та й вивернув усе вже поржавіле, погниле й попріле — нате! І продавці здебільша цілком до пари крамові, — а були й такі, ніби взяті з музею чи з паноптикуму, таких, либонь, і не побачиш ніде на вулицях та площах міста, а десь вони лежать присипані нафталіном, як вибулі геть з ужитку речі, і тільки виповзають на оцей базар разом зі своїм приватним музеєм-архівом.

Часом крам був такий дивний, що Ата не могла зрозуміти, для чого він виставлений і хто його може купити. Ну, от, скажімо, лежить одірваний і зовсім гнилий закаблук з великого якогось чобота. Для чого він? Бач, мабуть, він лежить тому, що походить з чобота велетня, не йнакше, як рідкість історична. А закаблук собі лежить, наїжачився щетиною цвяшків іржавих... Та ось підходить чолов'яга, хапає закаблука захоплено, ніби якраз оту загублену перлину, що без неї й жити годі, і вже не хоче випустити з рук, торгується. Підходить другий — і створюється конкуренція... "Попит перевищує пропозицію"! Ата пильно дослухається, для чого їм потрібен закаблук такий гнилий і плюгавий? От бач!.. Виявляється, справа зовсім не в закаблукові, а в цвяшках! Це ж цілий капітал — цвяшки!!!

Та Ата не тільки роздивляється на фантастичний асортимент цього "горизонтального універмагу" (за визначенням якогось веселого студента з цих-таки юрбищ), і не тільки полює вона на книги, — вона ще й шукає чогось іншого, важнішого. В стократ важнішого! Не ярмаркової екзотики гоголівських часів шукає вона, ні. Зрештою, Ата вже звикла до думки, що з тих гоголівських ярмаркових атрибутів лишився, мабуть, тільки той "сколективізований чорт", що шукає ночами (а може, і вдень тут десь по кишенях) "червону свитку", та й той (чорт) зовсім змодернізований. Ні, Ата ходить на ці базари, як у школу, тільки нікому не признається. Вона на всі вуха слухає гомін. Вона впивається м о в о ю! В цієї обідраної юрби, позбавленої всіх гоголівських пишнот і прикрас колишніх, яка ж прекрасна мова! Соковита, звучна, співуча! І — динамічна! — ось цим нова. Тепер вона динамічна. Не солопіївська. Яка прекрасна мова!

Аті спадає на думку, що це ж найкоштовніший атрибут іменно гоголівських ярмарок, гоголівських часів — мова! І що проти цього воли та корови! і навіть цигани й всі чорти? Мова — це ж душа всієї країни і оцих усіх юрбищ. І вона пісенна, звучна, мила, з чудесним округлим, "ль", з такою гарною фонетичною стильністю, що найкращим мовникам і не снилась.

Особливо Ату приваблювали різні голосні суперечки, перепалки помежи жінками. Ата неодмінно поспішала туди й слухала. Від деяких словечок вуха їй в'яли, але нічого, з пісні слова не викинеш, — поза тим — яка ж гарна лекція мови. Кожен такий її "похід в маси", "в народ" збагачував її лексику, а головне — оживляв душу її власної мови й вимови.

Біля якої-небудь жінки чи бабусі, що звучання її мови особливо впадало Аті в вухо й вабило, Ата зупинялася й зумисне розпитувала її про якусь річ, прицінювалася, сперечалася, торгувалася. Смішно. І чим краще жінка чи бабуса говорила, тим гарячіше Ата торгувалася. Милувалася звуками й зворотами мови, перехоплювала їх і повторювала в суперечці, поки жінка чи бабуса не говорила: "Іди, дочко, не мороч мені голови!". Заодно й людей отак студіювала.

Тепер ось вона отак стоїть і торгується з якоюсь старенькою-старенькою бабусею... Бабуса продає старі книги, ще старіші за неї, а серед тих книг Біблія. Ця Біблія геть розшарпана й без оправы, але все ж таки це Біблія, ще й на старослов'янській мові. А сама бабуса теж така, як і Біблія, — біблійна якась бабуса, древня. Щось у ній таке, що вражає. Вона говорить звичайною, простою українською мовою, але сама, здається, далеко не з простого роду. Щось в її обличчі аристократичне, хоч одягнута вона в звичайні, знеосіблені лахи. Бабуса сидить на землі, трясє головою від старости, а білі-білі пасемка волосся сяють на сонці, як авреоля... Ата вже закінчувала розмову з бабусею, купивши Біблію за 2 карбованці, як хтось її торкнув за плече. Ата обернулася й зраділа усмішці, опроміненій рясними зморшками, що засяяла назустріч, — Харитон!

— Здрастуйте, Дахнення! Базаруємо?

— Здрастуйте... Базарую...

— Ну, то будемо разом, а то ви ще загубитесь. Ач яке возстаніє вавилонське!..

Здрастуйте, Бакрабихо! — гукнув Харитон до бабусі. — Боже поможи!

Бабуся закивала привітно, як добра стара знайома:

— Здоров, здоров, Харитоне Григоровичу!.. Спасибі, спасибі...

Харитон взяв Біблію з Атиних рук. — Ага, це про Страшний Суд!.. Добра книга. Це в Бакрабихи? Добра баба... Тільки ж і нащо вона вам, ця книга? Це попові б... Або хай би той Губенко читав, собачий син, про Страшний Суд. Йому треба... А вам... Ну, кат-тього бери! Пропав коповик ?.. Два карбованці?! Та що ви?! Ну, кат-тього бери...

Харитон взяв Біблію під пахву, й вони пішли далі плавати по людському морю. Харитон почувався в цьому морі ще краще ніж Ата. Він не стогнав, як стара Чоботариха, не жалів ні за чим, а високо задирав голову, крутив нею на всі боки й на всі боки саяв посмішкою своєю добрячою, радісною, великодушною, — і бігав з усіма. Він вибачав усе — і що люди такі обідрані, і що краму нема, і що ті бідолахи продають "все своє добро", "все лахміття й все сміття", — сонце-бо на небі сяє, люди не плачуть, а навпаки, всі, либонь, веселі, — чого ж іще?! — так, здається, говорила Харитонова посмішка й увесь вигляд. Він супроводив Ату й давав різні цікаві пояснення.

Скажемо, про Бакрабиху: що це за таке химерне прізвище? Й хто вона? А це, брат, французьке було прізвище, тільки ж "було, та загуло", стало наше. Був такий французький барон Букрабо. Поселився тут колись. А вона була жінкою його, баронеса Букрабо. Потім барон взяв та й умер, а вона взяла та й лишилася та й стала Бакрабихою, так народ перехрестив, давно-давно. А народ вже як перехрестить, то вже назад і з попом не одхрестить. Жила, як всі. Учителювала й працювала в конторах, і торгувала — всяко було... Стала зовсім наша. Бакрабиха. А тепер, бач, ледве вже повзає, як черепашка. Стара вже. А гарна ж яка була молодістю! І людина ж хороша яка...

Ата слухає, а сама думає: "Боже, яка ж і страшна сила в цього людського моря, в оції стихії! Хто в нього пірнув, то вже ніколи не випірне... Все собі забирає... Коли вже й з баронеси Букрабо зробило Бакрабиху".

— А оце ось Пхайко... — рапортує Харитон. На ряднині сидить сива, насуплена, броваста людина, з вигляду — колишній генерал чи й губернатор, ще й на старезному-старезному кітелі помітно плями від еполет. А уста штивно підібрані, стиснені, і увесь вираз — закам'яніла відчуженість, незміримо презирство чи безмежна апатія "бувшої", скиненої з рахунку, людини. Людина з паноптикуму. Живий труп. Він продає якісь пляшечки ("пузирьки"), якісь розпаровані карти, й пучечки розсмиканих старих аксельбантів (для кресала), й пучечки якихось старих паперових квітів, засиджених мухами...

— Це Пхайко! Генерал був. Але ж був — і не дай Бог!.. Бог з ним... По старості уцілів... — Харитон махнув рукою й не став тривожити Пхайкового минулого. — Бог з ним...

Авжеж. Тепер це мумія, тінь, напівзітертий ієрогліф.

— А оце ось Соловійов... Гля!.. І досі живий... — Харитон сам здивувався.

Поруч з першим ієрогліфом сидів другий, подібний: людина з орлиним тонким

носом і такими стрішкуватими бровами, що під ними зовсім не можна вглядіти очей. Блідий, зосереджений і відчужений. І в цій відчуженості найбільше нещасний.

— У Думі засідав колись чоловік, — пояснив Харитон з ноткою співчуття. — Але ж і
обратно, звисока дуже впав, бідолаха...

— А оце ось... — тут Харитон притишив голос і майже шепнув Аті на вухо, довірочно
так, як великий секрет: — Башмаков...

Ата витріщила очі, не розуміючи чого ж такий секрет?.. Коло перших двох
шкутильгала навколо розстеленої ряднинки зовсім не страшна, а навпаки, сіренька,
миршава, зібрана, як кишеньковий ніжик, людинка. Одна нога в неї коротша. На лиці
та сама відчуженість і презирство. Лише видно було, що затамована всередині цієї людини
зненависть була така велика, що не вміщалася в її малій фігурі і якимось чином
випирала назовні.

— Кажуть, був белим охвицером... З великих панів Башмакових...

Проте фігурка була така миршава й така жалюгідна, що тяжко було повірити, щоб
вона колись була бравим офіцером.

Ці троє як зумисне зібрались поруч, ніби для виставки — виставки експонатів давно
поваленого ладу, залишених на пам'ять, і продавали череп'я тієї епохи, уривки минулої
слави своєї у вигляді розсмиканих аксельбантів, для кресала. Люди з паноптикуму...

Ата дивилася на них з цікавістю й з простим людським жалем, і їй навіть і в голову
не спадало, що ці музейні експонати ще воскреснуть. Раптом воскреснуть, вийдуть з
паноптикуму. І то скоро. І навіть вершитимуть їй власну долю. Та ще й вершитимуть
немилосердно.

Тим часом бурхливі хвилі несуть їх далі. Харитон гойдається на тих хвилях, плаває
по людському морю й дає пояснення. Скільки справді оригінальних, цікавих,
надзвичайних типів в цьому, на перший погляд зовсім знеосібленому, людському морі!
До них би треба гоголівського генія, щоб на них подивився та й написав про них велику
книгу. Книгу про ці душі. Але не мертві, хоч і не зовсім живі; скажем, про "душі
напівживі", що наперекір всьому так уперто чіпляються за життя.

Море людське гуде глухим прибоєм, і тільки зрідка з нього проривається тужлива
мельодія чиеїсь далекої самотньої пісні. Ата й Харитон перетинають море уповздовж і
опиняються якраз біля тієї точки, звідки зринає пісня. Тут, на обрубку дерева, під
стовпом сидить сивий, безокий дід і співає пісню, й акомпаніює собі на старій,
розладженій гармонії. Ата й раніше бачила цього діда і завжди він співав "Катюшу". І
завжди Аті було прикро й якось аж наче соромно слухати, як цей старезний дід, сивий
безокий патріарх, виводив чужою йому мовою недоречні такі слова хрипким
фальцетом: "Виходіла на беріг Катюша!.."

"Катюша" й цей сивий безокий старець!!! І завжди біля нього лежав худючий
кудлатий пес і ніби соромився дідової пісні, дивився винувато сльозливими очима. І
слухало діда пара дітлахів. Ату дражнила недоречність, і вона завжди проходила мимо,
не зупиняючись.

Але зараз зупинилась, вражена: сліпий дід не співав "Катюші"! Він співає "М о р о з

е н к а"! Він сидить, оточений юрбою слухачів, сперся спиною об стовп, підвів обличчя вгору, сіре, страдницьке, спітніле, ворухить порожніми очицями до сонця й співає у синє небо:

За тобо-о-ю...

Морозе-е-нку...

Вся Україна плаче.

Не так тая Україна, як рідная мати...

І співає він зовсім не фальцетом, а глибоким грудним голосом. І співає він усією душею. А навколо стоїть не пара дітлахів, а ціла юрба людей, посхилявши голови, стоїть тісним колом. Ата теж стала в коло і завмерла, спостерігаючи картину. В середині кола жовтіє на землі дерев'яна мисочка; мисочка та порожня, — ніхто навіть не здумав туди щось кинути — люди стоять насуплені, похмурі й слухають важку, тягучу пісню:

Не так тая Україна, як рідная мати...

Заплакала Морозиха, стоя біля хати...

Закінчивши строфу, дід замовкав, ворухив бровами й зморшками чола, по якому стікали великі краплі поту, забігаючи в порожні очиці, а пальцем перебирав клявіші гармонії — гармонія сопла й хлипала... І все те було дуже трагічне.

Дід співав, а юрба все більше никла головами.

Доспівавши пісню, дід замовк, і гармошка замовкла. Дід чогось дослухався пильно, сторожко, здавалося, не тільки вухами, а й порожніми очицями. Може, він дослухався до мисочки, але там ані звякнуло, ані брязнуло. Ніхто нічого туди не вкинув. Дід зітхнув глибоко й звисив голову на груди. Поворухив бровами. Потім розвів гармошку й затягнув "Катюшу". Хтось в юрбі витер очі, юрба прокинулася й розійшлася. Лишився дід, пес, Ата з Харитоном і порожня мисочка в пилюці.

— Чого ж вони нічого не вкинули? — прошепотіла огірчено Ата до Харитона.

— А що ж вони туди вкинуть, дочко?

Ата озирнулася, ніби хотіла когось хапати за поли й звеліти: "Кидай!", — показавши на мисочку. Але нікого не було. Людей ніби вітром здмухнуло. Й не тільки слухачів "Морозенка", а й взагалі все рухливе людське море. Поки вони слухали "Морозенка", в цей час, ніби на знак чарівної палички, хтось моментально перемінив декорацію, й перемінив усе дійство. Там, де було людське море, — порожнеча, лишилось оголене "морське" дно, а на тім дні, ніби коралові горбочки, рябіли лише ряди "продавців" з їхнім "крамом", розікладеним на розстелених ганчірочках, шматках ряднини, рогожках, а то й просто в пилюці. Та ще стовбичили міліціонери, раптом здемасковані відпливом, показавшись усі разом — скільки ж їх є! Ця картина нагадує морське дно, а ще краще нагадує викошений раптом і вигребений дочиста луг, де лишилися тільки сліди від покосів та кущики некошених червоноголових будяків — міліціонерів в червоних кашкетах.

Людське море зникло, щезло, розвіялось. Порожнеча. А в тій порожнечі деренчить фальцет:

Виходіла на беріг Катюша...

І вторить йому захрипла гармонія. Ата ступнула до діда й поклала руку на гармонію, ніби затуляючи тій "Катюші" рота:

— Годі, дідусю... Відпочиньте.

Дід схаменувся. Послухав — тихо, значить базар скінчився, — покійно звів міх гармонії до купи й опустив руки. Дослухався до голосу, що повторив "відпочиньте", й підвів на той голос порожні очиці, ніби хотів побачити ту, що їй цей дивний, такий юний голос належить. І посміхнувся, ніби справді вглядив. Аті стало страшно погляду тих порожніх очиць, аж одвела очі набік, але вони (очі її) повернулися назад, перемагаючи страх.

Обличчя у діда, як у справжнього, традиційного кобзаря, народнього менестреля, отого Перебенді, як його ускрізь малюють: волохаті сиві брови, сліпі очі, велике чоло, пооране зморшками мудрости й життєвої утоми, сиві вуса й голий череп, лише з пуком сивого ріденького волосся на самій маківці, розвіваного вітерцем.

— Навіщо ви співаєте цю "Катюшу", — промовила Ата тихо, досить-таки огірчено. — Хіба ви інших не вмієте?

Дід посміхнувся, але нічого не сказав. Ворушив бровами, піднімав їх високо, здивовано й ніби іронічно, ніби ними казав: "А хіба ти не чула?" та "І чого ти доскіпуєшся, дитино?" — Але з уст не пускав і пари. Дослухався до спорожнілої площі, де стовбичили міліціонери, і це дослухання було досить красномовне, хоч, може, дід і не мав на думці нічого подібного. Справді, що він міг мати на думці? Мовчанка. Ата сіла на колодці поруч з дідом і провела пальцем по старих перламутрових клавішах гармонії: "Кобза!" — буркнула насмішкувато і досадно. Дід знову нічого не відповів, знову поворушив зморшками чола й високо підняв брови — чи здивовано, чи огірчено, а чи знов іронічно. Мовчанка.

— А як ваше прізвище, дідусю? — питає Ата вкрадливо, лагідно так. Мовчанка. Дід повертає до неї очиці, ворухить бровами, ніби той великий нічний метелик поводить крильцями, хоче спурхнути і не летить, — нічого не каже. Ата зітхає, тоді дід ворухить губами й повертає очиці до сонця, й каже тихо, зломано ніби:

— Гусаков...

Ата аж скинулася здивована, знизує плечима, потім криво посміхається. Сліпий дід якимось дивом угадує її здивування й посмішку, зітхає й каже, так само дивлячись порожніми очицями на сонце:

— Був, дочко, колись Гусаком, та став Гусаковим...

— А то ж чого?!

Дід мовчить якусь мить, дослухається до зовнішнього світу всім своїм еством, застібає гармошку, либонь, збираючись уже йти, а застібаючи, каже:

— Та так... Як була колись у нас перепись... давно-давно... так тоді й зробили ще мого діда "Гусаковим"... А був він Гусак, так його, й його батька, й батька його батька дражнено споконвіку... Так, бач, прийшли пани й все перейначили — з Свердла зробили СвердлОВА, з Орла — ОрлОВА, з Гусака — ГусакОВА... Та й стали ми так панами...— дід посміхається скорбно, скептично й починає чіпляти гармонію на плече.

Ата розуміє, що дід тим дає знати, що розмову закінчено, вона встає й, ніяковіючи, кладе в його мисочку 20 копійок. Дід пильно дослухається, як брязнула тихо монета в мисочці, потім шарить тремтячою рукою, знаходить мисочку й притискає її до грудей, щоб тая монетка не випала, підводить кудись очиці зовсім не в той бік і каже тихо:

— Спасибі, дитино...

Ата задкує помалу, а дід, заховавши монету, сидить якусь мить, ворущаючи устами. Потім помалу зводиться. За ним зводиться й його кудлатий пес, з ковтуном на хвості. Звівшись і тримаючись за стовп, дід повертається лицем на схід на дитячий голос — звідти біжить малесенька дівчинка, замурзана й простоволоса, — поводитарка, значить. Вона підбігла радісна, але перед чужими людьми враз згорнулась, як колючий їжачок, знітилась і зиркала спідлоба: дід помацав її за голівку, погладив ніжно, потім сперся рукою на плече й вони пішли, — дід, пес і дівчинка.

Ата теж обертається і йде. Їй ніяково. Ніяково, бо що таке двадцять копійок! Харитон бурчить ревниво:

— І що ви з таким дурним дідом встряєте в розмову!

— Чому ж дурним, Харитоне Григоровичу?

— Бо дурним... Прізвище йому перемінили!.. Всім дурням прізвища перемінили, звісно! Розумний не дався... От мій дід! Як був мій дід Кулик, так і я Кулик!

Ата сміється. Вона сміється з Харитонові просто-лінійності й віри в добру волю, що, на думку Харитона, фактор рішачий і головний завжди й повсякчас. А тим часом... А тим часом буває так, що й не питають ані думки, ані волі, якщо вірити тому ж таки "дурному дідові"...

* * *

З базару вони йдуть через міський парк.

При вході до нього ви-и-исоко мерехтить дзеркальна земна куля, на щоглі. Куля велика, мабуть з метр в діаметрі. Моря на ній викладено з шматків люстра, материки з кольорових черепків різних, СССР — з червоної емалі. А на тій червоній емалі той, хто робив її, мабуть, зумисне утяв штуку: взяв і на півдні тієї емалі, деś між Дніпром і Доном зробив біле колечко, а в нього встромив червоний прапорець з серпом і молотом, а під колечком написав — "Н а ш е". Всім цей суперпатріотизм митця сподобався. Начальству ж він сподобався особливо. Звісно — їхнє місто, це пуп землі. Центр. Головна точка. Виправдання ж а чи логічна мотивація? Будь ласка: оскільки ця земна куля стоїть в їхньому власному місті, то чи не мають вони права позначити на ній точку, де саме вона стоїть?! Навіть треба би було й парк там намалювати. І навіть намалювати, як у тім їхнім парку стоїть сніжно-білий (гіпсовий) бюст Сталіна на мармуровому п'єдесталі по один бік входу до головної алеї, а по другий бік — Шевченка (мармур, звичайно, мальований на фанері). І тільки те, що ті бюсти не можна намалювати на тій земній кулі в великому масштабі, стало на перешкоді здійсненню такої гарної ідеї самого голови міськради.

Ата й Харитон сідають на старезній дубовій лавці під старезною липою перед круглим, осяяним сонцем, майданчиком супроти головної алеї й трохи відпочивають.

Після такої вранішньої "фіззарядки". Ата дивиться на високі ялини, на розложисті клени, на зяблика, що стрибає по доріжці в сонячних плямах, й сидить задумана, — згадує ту людську шалену біганину, згадує крутію чутих слів і вигуків, шибеничного гумору, калейдоскоп неголених облич, химерних прізвищ, пісню про "Морозенка", історію з "Гусаковим"... А Харитон чертить щось паличкою на пісочку.

— Називайте мені... — каже Ата раптом. — Що?

— Прізвища.

— Та які? — дивується Харитон, спантеличений таким "наказом".

— А взагалі. Всі, які знаєте. Тутешні... Називайте!

— Ага. Ну, добре... — і Харитон починає бубоніти, як псаломщик у церкві, ніби читає "Апостола": ...Мегера, Пидоря, Легеза, Колот, Бойко, Черевик, Чоботар, Гилимей, Дідич, Гопка, Кобка, Перебийніс, Лойко, Ловикота, Гречка, Путря, Одуд... Ну? — зупиняється він.

— Далі, — каже Ата, закинувши голову на бильце лавки й заплющивши очі й так слухаючи Харитонове бубоніння.

— Та навіщо вам?! — упирається Харитон.

— Треба, — каже Ата, не розплющуючи очей. — Для п'єси треба...

— А-а... — здогадується Харитон і бубонить далі вже веселіше, "раз для пієси":... Каплун, Шапарь, Бубир, Лютий, Рябий, Попільнюх, Шандиба, Горленко, Сопітько, Скубак, Драшман, Качайло, Міняйло, Посипайло, Грабовський, Курило, Кочак, Косяк, Масека, Хорошун, Говорун, Бігун, Пінчук, Богун, Лендер, Гарбуз, Батюк, Матяж, Рубан, Урбан, Дубовий, Лиховий, Кутовий, Мазур, Сахно, Махно, Смалій, Палій... Ну?

— Далі, — каже Ата. — Це все тутешні?

— Тутешні. Це всі, котрих я сам знав.

— Добре. Далі...

— ...Барабаш, Гармаш, Карабан, Чабан, Соловей, Корабельний, Колісник, Скляр, Сич, Индик, Бабич, Лойко...

— Лойко вже був!

— І-і, ти, голова мала, а пам'ятує ж!

— Спасибі.

— Та на здоров'я... Значить Лойко вже був, ну на його місце Боголюб, Хацько, Зелений, Чорний, Ханько, Пхайко, Базалій, Лябах, Суходоля, Недоля... Безрідний... Безхатній... Безкорований... Без... Ну?

Це "ну" вийшло благально, бо вже Харитон заморився. Але Ата немилосердна, вона вслухається в звучання прізвищ, щось думає собі й каже: "далі"!

— Ф-у... Ну, ще — Тишко, Гришко, Харько, Кривонос, Кривов'яз, Дубов'яз, Бальбо, Мазепа, Мазій, Пуп, Медяник, Губарь, Дудар, Сідельник, Мельник, Загребельний,

Йонда, Цигип, Ботик, Чумак, Прунь, Волох, Довгопол, Канівець, Горобець, Луговий! Садовий!! Карпо!! Вовк!! Ведмідь!! Вареник!!! Сметана!!! — вже Харитон починає все дужче й дужче наголошувати прізвища, ніби забиває палі, — він сердиться. — Ну? — уриває він: — вже б і годі! Тут вже й на дві п'єси вистачить!

Ата мовчить. Лише ледь проходить посмішка з-під заплучених вії, як жмурка по воді, від останніх слів. Харитонові здається, що вона спить, заколисана буботінням, і він заговкає. Мовчанка. Харитон дивиться скося на Ату й посміхається — "спить".

Але Ата не спить, вона снує якісь химерні думки, нав'язані тією чередою чудернацьких прізвищ, блукає уявою в тих часах, в героїчних, древніх, давно забутих часах, коли всі ці прізвища народжувалися, росли, гриміли — всі ці Мазепи, Богуні, Кривоноси, Перебийноси... Повертається до сьогоднішньої паради носіїв тих усіх героїчних прізвищ, і чомусь їй робиться тоскно, і чомусь їй робиться жаль. Але не так і не того жаль, як тій старій Чоботарисі, а якось інакше і чогось іншого жаль. Жаль за великим, за героїчним. Жаль за людьми не-равликами, де ж вони?!. Мовчанка.

— Добре, — каже Ата нарешті, не розплющуючи очей, а Богомазови?

— Ге-ге, дочко! — сміється Харитон. — А я думав, що вже заколихав вас, затуркав-забуркав тими Бугарами та Бальбами! А це ж ще тільки трішки було й то тільки козацькі прізвища. Це ж вам треба знати, що отакі прізвища, як Кулик ("Харитон Кулик!" — поправляє Ата важно), еге ж, Харитон Кулик, авжеж! Так це все козацькі прізвища. А ще є різні там на "ко" — ІваненКО, ПавленКО тощо, — так то все такі, некозацькі, а вже їхніх дітей і онуків. Таке, катзна-що... А їх же до біса! Найбільше. Називати?..

— А Богомазови? — допитується Ата про своє.

— Та й Богомазови ж — це теж з козацького коріння. Тільки корінь всох. Це були Богомази! Прадід був Богомаз і дід Богомаз. А потім чорт узяв і причепив хвостика, та й стали вони, як і той дід-сліпець, "Гусаковими". Ге-ге, може б якби не постарався той чорт, якби не причепив того хвостика, так вони не стали б і багачами. Так воно ж і обратно ж біда! Препогано вийшло з тим багатством, все кінчилось нічим... Не дай Бог!..

Харитон заговкає. Чекає дальших запитань. Ата мовчить.

"От, — думає вона, — і хто після цього скаже, що від часів Гоголя тут лишився тільки модернізований колективний чорт?!"

— Ну, досить Вам для пієси? — питає Харитон.

— Досить, — каже Ата тихо, — тут на сто... на тисячу п'єс, Харитоне Григоровичу!.. Спасибі.

Їм уже пора бігти, але вони ще сидять. Тут так гарно сидіти. І гарно думати. А ще краще б — нічого не думати... Сидіти й дихати, заплучити очі й нехай вітерець голубить лице, скроні, брови, шепоче на вуха щось... Так тут гарно, затишно, пустельно. Так вони сидять ще кілька хвилин.

— Го-го! — вибухає раптом Харитон захоплено, — танцюють!! От танцюють!!.

— Хто? — розплющує Ата очі.

— Та он. Бач, як гатять! От гатять! — Тахто?!

— Та он! он! вгорі.

— А-а. — Ата сміється.

Насупроти них ротонда для оркестру, а на ротонді — група: двоє садять гопака

навприсядки, а третій грає на бандурі. Це скульптурна група... Колись, як Ата вперше побачила цю скульптуру, здивувалася — як тая ротонда не впаде під таким тягарем!.. Та то була не справжня скульптура, а мальована на дереві, а потім вирізана. Одначе зроблена так мистецьки, що зразу трудно відпекатися від враження, що то тяжка скульптурна група.

Танок іде з великою експресією.

— От дають, так дають!.. Ото тільки й танцю нашого, — каже Харитон, — танцю, можна сказати, всенародного. Ач як гатять вражі сини! Чобіт не настачиш!.. — очі Харитонові беруться смішливими зморшками.

Група являє собою, без сумніву, синів Тараса Бульби й самого Бульбу. Списано їх з якихось популярних ілюстрацій до "Тараса Бульби", тільки змушено грати й танцювати.

Остап і Андрій "гатять", аж іскри з-під чобіт летять, чуби мають, як прапорці, а старий Тарас приграє на бандурі й підморгує.

— А хто це? — питає Ата, зводячись, бо пора вже йти.

— Та той же Гарбуз, глухонімий наш великий художник.

— Гм... І що це в вас тут — як порядний чоловік, так неодмінно каліка?

— Та де! Гляньте, як гатять!

XXIV

Ще про шукання

Коли би хтось подумав, що у місті Нашому тільки й шукань було, що колишні пошуки Давида за п'ятим колесом чи Харитоненка за своїм бюстом, а тепер пошуки чортячої артілі за "червоною свиткою", — коли би хтось подумав, що це тільки й шукань у місті Нашому, той би дуже помилився. Ні, у місті Нашому ще начальник давньої ЧеКа, товариш Рубінський шукає бібліотеку...

Давно, на світанку нової ери, коли гриміла революція, тут було дещо інакше, й інакші люди формували душу міста Нашого, воскресну після вікової летаргії... От був такий юнак, такий романтик, що з громом революції, коли розпалася царська імперія, увірвався до міста Нашого по уламках тієї імперії, аби формувати душу міста Нашого... Це тоді, коли пробуджена душа тая не знала, хто вона, й чого вона хоче, й чия вона, "яких батьків", і, діставши волю, не знала, що їй робити, як ту волю підперти, і замість стати за неї муром, запрягала собі воли "круторогі", обмотувала їм роги стрічками, одягала сама широченні шаровари та й їздила по вулицях, блаженно розвалившись на возі, маніфестувала собі, рекламуючи при тій нагоді "пиріжки" й "борщ" патріотичної ресторації й кав'ярні братів Мазуренків, "патріотів" великих... Це тоді, коли на прапорах тих "патріотів" ще стояли імена старих апостолів і пророків з-під стягу "білого царя", проти яких власники "пиріжків" і "борщу" все-таки ще не могли збунтуватися, разом зі своїми волами "круторогими"... Та прийшов юнак, а з ним йому подібні, й приніс інші прапори, а на них імена інших пророків і апостолів, — інші від тих, що їх мали власники "пиріжків", й інші від тих, що їх мають теперішні Страменки й Сазонові... Які то були імена й апостоли? Відповісти на це могла би хоч би й оця школа, що стоїть при центральній площі насупроти Успенської дзвіниці та обіч будинку

теперішнього облпарткому. Тепер це велика школа імені Леніна, і "богом" у ній, на образі намальованим і на головній стіні вивішеним, є "Владімір Ілліч". Патрон, цієї школи й усіх діток, що в ній вчать. До революції ж це було т. зв. "Высшее Начальное Училище", і патроном у ній був імператор Ніколай Александрович Романов, теж на образі намальований і на головній стіні у актовій залі вивішений. Але в міжчассі, тобто тоді, коли прийшов сюди той юнак формувати душу міста Нашого, тут постала велика школа імені ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА з паралельними групами. А патроном її став, після викиненого Романова і задовго до появи "Ілліча", дехто інший. Спочатку всі стіни були геть очищені від всього дому Романових та всілякого його мотлоху, а тоді, на тім місці, де пишався "імператор", з'явився імператор інший, справжній господар, великий пророк і революціонер, син цієї землі — Т. ШЕВЧЕНКО. А обіч нього, через усі стіни актові

Ось і такі шукання є в місті Нашому.

Від часів національного відродження мало що лишилося в матеріальних пам'ятках. Але багато чого лишилося в людських душах. І так само багато чого лишилося й в душах Страменків та Сазонових. Там лишився страх. І це головне. А ще лишилася формула заклинання, якою нові апостоли й пророки хочуть підмінити історію, власне, уніфікувати минуле, звівши його до однієї, на їхню думку сакраментальної, формули, що мала би те минуле осмішити:

"Ті прокляті боротьбисти!.. "

Чомусь вони все звалили в цю категорію:

"Ті прокляті боротьбисти!.." Тільки це оформлено мовою сучасних командувачів нарадою. Тобто — не "ті", а "еті".

І тепер, на поругання тим всіляким "істам" єретичним, новий дух віє над містом Нашим і лопотить прапором тим червоним, що в'ється над Успенською дзвіницею, над тим місцем, де колись лежало Євангеліє Мазепи й де так високо підіймався дим стовпом та літав попіл і сажа від спаленої величі й гіпнотизуючої сили "північного сусіда"... Товариш Рубінський, невидимий, але, на жаль, безсмертний гібрид і ідейний пристосуванець, вічний, перманентний "вихрест" шукає в потьмах "общепонятну" бібліотеку, скарб духовного плебейства.

Ось і такі шукання є в місті Нашому.

Хто має більше рації й хто заслуговує на більше співчуття — чи той дурник Давид, що шукав колись п'яте колесо, а чи товариш Рубінський, що шукає бібліотеку, спалену веселим і одчайдушним "істом", — це питання складне. Воно стоїть на історичному, можна сказати, порядку деннім міста Нашого.

Так-бо все в історії складено, що в ній, як і в житті матеріальнім, ніщо не пропадає. Бо навіть Давид одного дня ще раз воскресне. То що вже говорити про товариша Рубінського, ентузіаста розшуків "общепонятної" бібліотеки!

XXV

Данко Шигимага

"Ш-ш-ш-шо ж ти?.. ІП-ш-шо ж ти?!." — шумить сосна угорі. — "Ш-ш-ш-шо ж ти?!."

Шумить, ніби докоряє, ніби хоче відібрати знахідку, щоб не дивилася, щоб не підглядала чуже. Збентежена Ата озирається навкруги, — може, справді негарно, що вона зазирає в цю книжечку. Навкруги нікого — тільки вона та бентежна сосна, трохи обчухрана й покручена вітрами на голім пагорбі, над урвищем, аж наче нагнулася й розставила віти, підглядає, захищає, хоче відійняти... Ата не втримується й знову розкриває книжечку, не книжечку — чийсь зошит, знайдений в прим'ятій траві, списаний дрібним акуратним почерком, — розкриває й приникає очима й всім серцем до дивних рядків:

"Я люблю Тебе безумно!..

Якщо ж я люблю Тебе безумно, то суть не в Тобі, а суть в Мені. Не тому я закоханий в Тебе, що Ти гарна, гарніша від усіх, а тому я закоханий в Тебе, і Ти гарніша від усіх, що в мене кипить кров і серце б'ється пружно... Як я стану старий, а Ти з'явишся до мене така сама прекрасна і юна, я вже не любитиму Тебе, бо не буду на те здібен, бо погасну... Отже, суть не в Тобі, а суть в Мені..."

Ата береться полум'ям, відчуває, що вона вся червоніє від хвилювання, їй чомусь видається, що ці слова адресовані до неї і що цей зошит, опрацьований в тверді коленкоріві палітурки і списаний пильним почерком, належить Їйому, що це Він загубив його тут. Бо хто ще міг загубити власне серце отак десь у бур'яні? Хто ще є такий розсіяний і непритомний? Напевно Він... Це так, як з тими ескізами! Тут теж є малюнки — вони вкривають поля й палітурки, хаотичні, химерні, але талановитою рукою шкіцовані, і це підтверджує здогад, — це Він!

Ата закриває книжечку, кладе на траву й схвилювано дивиться просто себе, ген на далекі луки й пагорбки, заткані блакитним димком, дивиться, а серце тріпотить, збентежене написаним... "Я люблю Тебе безумно!.. Я люблю Тебе безумно!.."

Не важно, що за цими словами йде егоїстичне самоствердження й до певної міри заперечення об'єкта, в який Він "безумно закоханий", не важно. Але ж Він "безумно закоханий!" Ата хвилюється, дивиться на книжечку скоса й знову тягнеться до неї рукою... А сосна шумить протестуюче: — "Ну, ш-ш-шо ж ти! Ш-ш-шо ж ти?! Та, ну, ш-ш-ш-шо ж ти!.." Ата відводить руку й дивиться вгору, як злочинниця. Вгорі гойдаються віти й шумить бурун шпильок... Але то не до неї! Пустотливий вітерець налітає з луку, гойдає віти, пестить, голубить сизо-зелені, коротко стрижені коси, обцілює радісно золотаві плями на раменах, і сосна, полонена до краю, відбивається від нього збезсилена, удавано-сердито: "Ох! Ш-ш-шо ж ти!.. Та ну, ш-ш-шо ж ти!.." — ніби соромиться свідка, що внизу.

Ата бере книжечку й кладе її на коліна, пильно й жадібно оглядає кругом, — жодного напису, жодного натяку, чия вона, жодної помітки, що прозраджувала би її власника. І на титулі жодного такого знаку, лише дата — "1941 рік", і все. Ата швидко її листає... Засмальцьований зошит списаний то чорнилом, то олівцем хімічним. Чийсь щоденник. Ні, не щоденник, а запис почуттів і думок, найголовніших і найважливіших у чиємусь житті, записаних, щоби не забути, не загубити. Записаних і ношених біля серця, але не підписаних. В стилі часу, часу равликів і черепашок. Вислід обережності,

а може, й просто данина епосі тотального знеосіблення.

Ата починає зосереджено перечитувати записи. Після шаленого зізнання в "безумній" закоханості комусь, що так стрясло Атиним серцем, пішли записи, як шал своєрідного й крайнього егоїзму. Егоїзму радикального, неприхованого, але безспірно правого, от що дивно. Егоїзму, як протесту проти фальшу часу. Навіть в самій тираді про любов, що силою може сперечатися з ліпшими місцями в "Пісні Пісень" Соломона, головним є егоїзм, самоствердження. Це світогляд. Дерзкий. "Як я стану старий, а Ти з'явишся до мене така сама прекрасна і юна, я вже не любитиму Тебе... бо погасну". Ату вразила гола й страшна правда. Так може людина говорити лише сама з собою. А головне — правда в самій суті, в глибині: там, як їй здалося, лежить велика істина про те, що "суть не в Тобі, а суть в Мені". І, як підтвердження сказаного, йде далі запис:

"Хтось сказав — найпотворніші в коханні робляться янголами. Це неправда. Або — це правда, але ця правда буде брехнею завжди, якщо не робити уточнення — "вони робляться янголами не тому, що вони дійсно ними робляться, а тому, що вони такими видаються комусь". Це й є доказ попереднього".

"І тому — я люблю Себе, а не Тебе! І навіть не шкодую, що мені не судилося бути янголом!"

Жах. Але яка все-таки правда! По серцю йде холодок. Хто це? Хто це, що говорить про найпотворніших, і чому? Дивно. Гм... А в зошиті стоїть далі:

"Коли за струни скрипки зачепить навіть муха або тарган, то зринуть чарівні звуки, але ті чарівні звуки мелодійні видає не муха і не тарган, а скрипка!! Це головне!"

Жах! Якщо це Він написав, то це жах! Бути хоч навіть і "безумно" любленою, але тільки "мухою" — хіба це не катастрофа! Ата закриває зошит і кидає його геть. Але по хвилі тягнеться до нього знову. Щось тягне її, як магнітом. Розкрила. Після якихось незрозумілих обчислень, після фрагментів, здається з хемії, та відписів з таблиці Менделєєва, йде знову гірке, як полин:

"Все ерунда, якщо ти сам ерунда. І твоє кохання буде лицемірною брехнею, якщо ти здумаєш доводити їй чи собі, що це в ній суть і ти їй будеш вірний до смерті".

Який сатанинський егоїзм! Який егоїзм! Але що найдивніше — це що ось так хтось живий думає! Іменно хтось живий і ось так думає! Це ж написане не для когось, не зі спеціальним розрахунком, що хтось цю писанину знайде та й читатиме, та й скаже: "Ах, як геніально! Ах-ах! Хто це сказав? Ах, це отой сказав! Який хороший, розумний, геніальний чоловік! Ану ж закохаюсь я в нього!" Ні, це записано зовсім не для того. І ще що надзвичайно цікаве — ось так хтось сьогодні думає. Сьогодні. І навіть записує це. І навіть носить з собою. І навіть губить ось у траві.

Після якихось знову обчислень написано: "Якщо ти сам душею гарний, то й увесь світ гарний. Якщо ти сам душею поганий, то й увесь світ поганий. Якщо ти сам душею паскудний, то й увесь світ для тебе темний, і ніякий Бог тобі не допоможе, хоч ти стань і архієреєм... Це найкраще видно у мистців, які намагаються світ відтворити, — світ існує тільки переломлений через їхню "душу".

Ата зітхає, хмуриться, думає над чимсь напружено, потім розсіяно слухає, як

шумить стара сосна бентежно і закохано, і дивиться в далину, в марево, що блукає ген десь за луками по далеких ланах на узгір'ях. Хистке і мінливе марево, як незбагненна людська душа, як невловима столика істина... Ата зітхає й береться читати далі.

Після знову якихось шкіців та ієрогліфів записано вірш Велимира Хлебникова:

Звезди — невод, риби — ми,

Вечно прізракіу тьми,

А за цим, ніби в розвиток божевільного виразу божевільного поета:

"Світ зовсім не такий, як він нібито, існує, а лише такий, яким він людині видається, і горе тим, що його погано бачать!.. Між матеріальним і нематеріальним не можна просунути і леза бритви. Напр.: стіна, побілена білою крейдою, без сумніву біла, але це якраз і найбільша брехня. Ніколи біла стіна не буває білою для людини, вона може бути тільки сивою, сіро-синьою, рожевою, фіалковою, нарешті, кольорово-мозаїчною, невідтворимою в словах взагалі. Колір сприйнятої людиною стіни залежить від цілої суми чинників — відстань, колір землі, колір неба, час дня, стан повітря тощо, тощо і, нарешті (і це найголовніше!), — властивості апарату сприймання того, хто дивиться. Але це все речі й чинники в тій чи тій мірі матеріальні, чи напівматеріальні, а от:

В кому кипить життя в грудях, в крові, тому й осінь видається весною, прекрасною, поетичною, запашною, сповненою глибокого змісту й чару... Тому й колір тієї "стіни" мертвої залежить ще від властивостей душі твоєї".

Хто це? Що це за такий провінційний "саморобний" філософ, що це за такий Сковорода? Ата вже хотіла кепкувати, — таж всі ці думки зовсім не нові й не оригінальні, досить-таки банальні, вона їх вже десь (і не раз) читала й чула, а може, навіть сама так думала й тому все це банальне, крім хіба першої тиради про любов. Але в той же час вона щось бачить у цьому значуще. А значуще те, що той, хто загубив цей зошит, записаних у нім думок ні в кого не позичав і не сплагіював, ці думки народилися в нім самім. Без сумніву. І вони, без сумніву, — це реакція на дійсність, на таку плескату й неоригінальну сучасну дійсність з її до розпачу й до нудьги смертельної плескатою філософією. Це реакція на равликову епоху.

Раптом її опромінює думка, що всі ці розумування і зовсім не банальні, а надзвичайно глибокі, трагедійні, з якимось недосяжно глибоким змістом. Ну, ось це:

"Світ об'єктивний недоступний людині, бо в її сприйманні він геть втрачає об'єктивність, а стає суб'єктивним, узалежненим від обставин, що псують і спотворюють якість очей, стан мізку, шлунок і кров".

Ну, хіба ж тут не захований відчай, трагічна віра в те, що справжній світ інший, аніж той, що нас оточує, який "псує нам якість очей, стан мізку, шлунок і кров"! Інший, аніж той, який нас навчили ось так, а не інакше сприймати! Ні, це здорово! Ну, хіба тут не захована віра в прекрасне, якого людина даремно шукає в своїм оточенні, але яке існує тут-таки десь!? Хіба це не протест проти видимої мерзості, в ім'я невидимої краси? Хіба це не чиясь трагедія?!

Вражена цією думкою, Ата під цим кутом переглядає знову все написане в убогій

зошиті. І приходить до висновку, що це все зовсім не банальне, та що багато з цього роїлося вже й у її голові, може, не так сформульоване, але щось аналогічне з наставлення, і саме як реакція на жорстоку й тупу дійсність, як спроба її заперечення... Отакі от хитрі викрути! Отаке от ластів'яче "сліпе метання" в шуканні виходу з мертвящого тупика.

А в кінці пішли деякі твердження й зовсім карколомні. Несподівані. Оглушливі. І оглушливі для Ати саме тим, що вони були ніби відголоском її власних болючих думок, глибоко-глибоко затаєних, нікому не показуваних, але таких, що їх, мабуть, не обминула жодна жива душа й мусила на них відповідати, бодай сама перед собою.

"Я безбожник? Брехня! Я не безбожник!

Безбожників нема. І нема безбожжя! Брехня, ми не безбожники! Ми не підпора офіційного безбожжя спекулятивного. Але ми й не слуги слуг байки про діда бородатого!..

"Н а ш е "безбожжя" в його усій справжній глибині — це бунт справжніх віруючих проти рабської ідеї про Бога, що не витримала іспиту. Та рабська ідея впала тому, що була фальшем, перетворенням релігії в підмурівок для кривди й насильства. І тому вона впала. І впав той "бог" з малої літери. Але нова система насильства скоро підніме його з пилу — того традиційного офіційного "бога" з малої літери, покровителя влади й насильства. Але ми ні! Наша душа заперечує "бога" з малої літери, але не заперечує, ні, не заперечує Бога з великої літери. О, ні!"

Ого! Ата страшенно захвилювалася, а особливо від того, що стояло далі.

"Важна не тільки віра в Бога, це найлегше, але важна насамперед віра в людину, в можливості розкриття божеського в людині. І це головне, може. І це найтяжче. Тяжба починається там, де фарисеї й слуги зла роблять з Бога пострах, щоб принизити людину й обернути її в червака, в раба, не в Божого навіть раба, а в свого власного..."

Це щось несамовите...

"Безбожжя — це повстання Бога в людині, сотвореній по образу й подобию Божому, проти поругання, проти намагання рідних слуг Тьми зробити з Нього жандарма, підпору влади земних душолюбців".

Ата читає й не вірить своїм очам. Хвилюється від таких рішучих радикальних висловів, а не вірить очам, що ще когось ятрать ці думи, що ще хтось тліє над ними душею. Здавалося ж, що люди геть здерев'яніли й з усім примирилися й що ніщо вже їх не пече й не мучить. А тут ось маєш!

З того, що в такому малім зошиті так багато приділено місця думкам про Бога, видно, що її власника ця проблема Дуже турбує, що хтось одчайдушно й помацки знаходить шлях з трагічного душевного провалля.

В кінці всієї цієї своєрідної дискусії невідомого з невідомим (але напевно з кимсь живим і конкретним, з ким можна дискутувати, довіряючись і не ризикуючи головою), стояло, як заключне слово того, хто одержав перемогу й записав її:

"Атеїзму в вашому розумінні немає, бо в атеїстичному протесті нашому виявляється якраз ідея Бога, справжнього Бога, великого Бога-духа, боротьба за тріумф

найголовнішого й найбільшого в ідеї про Бога, а саме — за розкріпачення "духу Бога живого", вдмухне-ного в людину".

Що це? Пусті слова? Словесна еквілібристика? Чи це крик душі? Це крик душі! Це без сумніву, крик душі! М'ятежні її шукання виходу з чорного провалля, спрага краси, світла і радості в цій епосі страху й порожнечі. І наче на підтвердження цього, в кінці стояло як девіз:

"Найвищою релігією єсть Любов!

Це релігія всіх релігій".

На цьому знайдена книжечка кінчалася. Схвильована Ата закрила її, схопилася й подалася. Вона тримала зошит під пахвою й бігла з парку до міста. Вона вже була певна, що це зошит Його. І тепер вона поспішала його Йому повернути. І при тому подивитися Йому в обличчя, — як Він зреагує, і що він скаже. Це може бути шлях до Його душі. Вона твердо вирішила підійти до нього, подати знахідку й сказати:

— Ви це загубили. Я знайшла й повертаю вам. Будь ласка...

Він буде безмежно зворушений, розгубиться, подякує й поспитає... Неодмінно поспитає:

— І... ви ... все прочитали?

Спитавши ж так, він буйно почервоніє. А почервоніє тому, що:

— "Я люблю Тебе безумно!.."

Згадавши це, Ата сама буйно червоніє, губиться й уже не може уявити, як та вся сцена може відбутися, що скаже Він і що скаже вона.

Найкраще, мабуть, буде, як вона з Нього покепкує. Такий от непритомний філософ!

Але покепкувати Аті з Петра не вдалося. З тієї простої причини, що ательє його було замкнене. Постукала — ніхто не обізвався. Ще — знову мовчанка. Засмучена Ата (засмучена тому, що втратила таку прекрасну нагоду подивитися йому в очі та й прочитати в них, чи він справді "безумно закоханий", і трохи на нього навіть сердита, як він смів у цей час бути відсутній!) зайшла в бічне фойє й сіла на кріслі під рясною пальмою. І так сиділа, все не випускаючи зошита з-під пахви ("Ану ж Він ось з'явиться й проходитиме мимо, вона зразу й заступить Йому дорогу й доручить!").

В фойє працював Данко Шигимага. Художник. Молодий злючий горбань і дивак, і, кажуть, надзвичайно обдарований хлопчина — маляр-портретист, скульптор і гравер і взагалі на всі руки майстер. Кажуть, що в нього вдома є шедеври мистецтва — його твори. Але що в нього вдома — невідомо, а от він який неоковирний, непоказний і нелюб'язний, немов їжачок колючий. Горбань... Проте Ата чим більше дивилася, тим більше дивувалася з того, що бачила. Горбань, стоячи на стільці перед величезним полотнищем, нап'ятим на раму, щось там черкав олівцем, ставив якісь хрестики й коми, злазив зі стільця, одходив, прицілявся понурим оком, тоді знову злазив на стільця й щось черкав — ставив якісь риси. Все полотнище було розграфлене, як зошит до арифметики, на рівні чотирикутнички, й він щось в тих чотирикутничках ловив... Потім горбань узяв великий пензель (щітак), яким малярі фарбують вікна й паркани, потер-потер тим пензлем (щітяком) об замазане брунатною фарбою покладене на іншому

стілці люстро та й почав ним тикати в полотнище. Він бив тим пензлем направо й наліво, штрикав просто, тер несамовито на однім місці й знову бив у всі боки, орудував, немов рапірою. Скидалося на те, що він з кимсь уроєним на тім полотнищі воює. Ударить пензлем (щітяком) по люстру, а тоді — по полотнищу... Буквально за кілька хвилин (Ата навіть не зчулася, як то вийшло) з полотнища став визирати Сталін. Так і вродився. І з кожним ударом пензля він ставав все живіший, все чіткіший... Ата дивилася на горбаневі руки, мов зачарована, — яка в них надзвичайна сила! Сам Бог сидить в тих руках або водить ними, бог мистецтва... А коли Данко Шигимага якимось так химерно й зневажливо-легко повів пензлем і з того вмить в Сталінових зубах уродилася люлька, Ата не втрималась і засміялась.

Горбань обернувся. Подивився непритомними очима, потім опритомнів, але погляд від того став ще непривітніший, і запитав:

— Чого?

— Як ви так швидко й гарно малюєте! — висловила Ата своє щире захоплення й здивування. Горбань подобрішав:

— Це називається "сухим пензлем"... Така техніка...

А взагалі — це "лівою ногою", хіба це малювання! — і, вдаривши зневажливо пензлем по полотнищу, став терти Сталіна по голові — як терне раз, так і пасмо волосся, та так гарно зачісане... Він дивиться на маленький Сталінів портретик, приколотий внизу полотнища й що його Ата тільки тепер помітила, й швидко та недбало тикає пензлем у всі боки. Це ж він малює портрети вождів на замовлення дирекції для оздоблення цілого театру! Ата згадала, що про це вже давно поговорювано, — готуються до "Марусі Боїулавки"! І це має бути екстра-шик, понад двометрові портрети, немов десь у Москві, в палацах культури.

А горбань Данко Шигимага священнодіє. Під сміливими і швидкими ударами його пензля Сталінове обличчя все рельєфнішає, все більше оживає і виграє білками, немов вилите з якоїсь темної бронзи. Раптом горбань зупиняється, немов щось згадує, опускає руку і так завмерши стоїть, повернутий спиною до Ати... Потім обертається й дивиться в якусь точку... Кладає пензель на люстро й помалу підходить до Ати, дивлячись поширеними очима все в ту точку. Він дивиться на Атине плече, на рама...

Враз обертається й кидається шпарко до великого етюдника, до такої скриньки, що стоїть під стіною біля мальованого портрета, розкриває його й тремтячою рукою щось шукає... перегортає масу тюбів фарб, якихось барвистих ганчірок, пензлів, пляшечок, бльокнотів... Здивована Ата бачить на віковій етюдника зсередини приколотий етюд — той самий краєвид, де вона сьогодні була, там, біля одинокої покрученої сосни над урвищем, краєвид на далекі луки й діброви...

Не знайшовши чого шукав, схвильований і розгублений, аж поблідлий, горбань підходить до Ати й, показуючи кривим і пофарбованим пальцем та спіткаючись на кожному слові, белькоче:

— Де... Де ви... оте... взяли?

Він показує на зошит у Ати під пахвою.

— А-а... Це ваше?! Хіба це Ваше?! — безмежно здивувалася Ата, не ймучи віри, щоб цей зошит, а надто оті слова про "безумне" кохання належали цьому горбаневі. Але факт! Це таки належить йому! Як і той етюд у тій коробці. Але до кого ж тоді адресовані ті шалені слова про "безумну любов"?!. Останнім Ата була так заскочена і так огірчена, а саме тим, що ті слова були написані не "Ним" і адресовані не до неї, напевне не до неї, що не хотіла тому вірити. Вже горбань простягнув руку й взявся за зошит, а Ата все не хотіла його випускати з-під пахви. А потім отямилась, почервоніла й швидко випустила зошит.

— Ах, пробачте... Пробачте...

— Де... де ви його взяли?.. — бубонів, а скоріше хрипів горбань, теж почервонівши.

"Невже... Невже ті слова адресовані таки до мене?!" — майнуло в голові, але тут же впало шалене заперечення: "Ні! Не може бути!" — а вголос промовила майже пошепки, так була вражена всім:

— Я знайшла... Знайшла... там ... — і махнула рукою кудись.

"Ах, бач, чого шуміла так тая сосна!" — зринуло чомусь в мізку: — "Ш-ш-ш-шо ж ти! Ну, ш-ш-шо ж ти?!"

Горбань взяв зошит, швидко перелистив тремтячими руками, ніби для того, щоб переконатися, чи всі думки в нім цілі, поплямків тремтливими й побілілими губами й запитав:

— Ви... Ви це прочитали?.. Ви... Все?

— Так... Я прочитала... Все, — прошепотіла Ата розгублено й щиро, а вийшло нещадно жорстоко, убивши тим горбаневі останню надію на те, що, може ж, таємниця лишилася недоторканою. — Я прочитала... Все...

Горбань Данко Шигимага шпарко обернувся й, пішов, ні, побіг геть, забув і пензель, і портрет, і етюдник — все. Химерно шкутильгаючи й шарпаючи раменами та всім горбом, ніби панічно поспішаючи видертися з тим горбом геть з-під чийогось нахабного й убивчого, глумливого споглядання, вилетів з фойє, але спіткнувся об поріжок, і щез.

Аті було прикро. Страшенно прикро. Вона картала себе. Отак залізти в чужу душу з черевиками! Га! І попереджала ж тая сосна, щоб не брала, щоб не зазірала! "Ш-ш-ш-шо ж ти! Та ну, ш-ш-шо ж ти?!." А, Боже мій! А їй видалося, що то сосна закохано з вітром гомоніла, відбивалася від пестощів: "Ну, ш-ш-шо ж ти!.. Та ну, ш-ш-шо ж ти?!." Якусь мить Ата постояла розгублена. А потім зітхнула і засміялась, і проговорила навздогін, услід горбаневі, що втік так панічно:

— Равлик! Бач, який ти равлик! А я тебе бачила! Ага!..

* * *

Увечері Ата довго просиділа над історією мистецтв... Вона взяла її в театральній бібліотеці — таку грубезну-величезну книгу, багато ілюстровану, ще доісторичного, то пак дореволюційного видання — і тут же, в печальній і таємничій тиші гарно обставленої бібліотеки-читальні поринула в неї, немовби втекла від цього світу, біля лампи з зеленим абажуром... Вона була сама, якщо не рахувати старенької-старенької

Анастасії Петрівни, бібліотекарші, печальної й тихенької, як мишка, й мовчазної, ніби зовсім і неіснуючої, похованої тут від світу... Ата новими очима, дивилась на невідомий той інший світ, "переломлений через очі й душі митців"... Ах, той зошит!.. Вона тепер зовсім не була певна, що те все, відображене так прекрасно і велично в геніальних творах, що те все іменно таке й було, а що то не візія талановитих і геніальних, що то не фікція, що то не утеча від дійсності далеко буденнішої. Вона бачила прекрасних красунь, але тепер то все було ілюзорне, і дивні пейзажі, як марево, і відображена любов, теж як марево, нічого сталого, і не вловити тепер межі між можливо реальним і можливо вигаданим з безмежного відчаю, або з шаленого гону до самоствердження одиниць-вибранців...

Довго Ата сиділа над Джокондою. Сперш дивилась на геніального старигана Леонардо да Вінчі. А потім зупинилась над Джокондою і дивилася на неї, сиділа, спершись головою на руки, і не рухалась, замислилась, думала свою думу про оте, що й досі бриніло в душі "Я люблю Тебе безумно!", і думала й про це химерне обличчя. Чого вона така дивна? Така гарна чого? Адже ж вона в дійсності негарна як жінка, але щось таке в ній є, щось таке загадкове й непереможне, щось величне... Раптом Аті йде холодок по серцю, — з туману втомленого зору їй увижається дивний сміх в очах Мони Лізи... І тепер вона бачить, що це ж не Мона Ліза дивиться на неї — це дивиться сам мудрий Леонардо, це його усміх в примружених очах і в мудро складених устах... Ата тре очі, але вже не може відпекатися від химерного вражіння. А Мона Ліза посміхається до неї загадково... Плід великої, полум'яної любові геніального майстра — цей вічний шедевр... І це його душа в нім! Потім увага Ати й зовсім роздвоюється від щемлячого болю — зринає той божевільний крик про любов, а за ним біль: "Значить, це не його слова!" Серце щемить, щемить... А Джоконда посміхається лукаво й неначе каже: "А чи не є й твоя любов, чи не є й той її об'єкт, той магніт, що твоє серце так тягне, всього лиш твоїм власним маревом? Якийсь "тарган" торкнув за струни твого серця, й воно тепер так прекрасно звучить, так вібрує!.."

Проклятий зошит!

* * *

Наступного дня Ата з Ольгою Шведовою була в гостях у Данка Шигимаги. Це сталося зовсім непередбачено й зовсім не пляново. Сталося це несподівано.

Десь в обідню пору, під час перерви, Ата здибала Данка Шигимагу знову в бічному фойє. Горбань уже встиг до компанії Сталінові намалювати Леніна й Берію, а тепер малював Карла Маркса. Вожді стояли рядочком попід стіною й чекали побожно, поки вилупиться з білого "ніщо" їхній найголовніший. Такими ж самими, як і вчора, недбалими помахами щітка Данко обробляв біле полотнище, витягаючи звідти бороду, очі, ніс, гриву новітнього грізного божища. Вгляdivши Ату, горбань, на диво, зовсім не розгнівався, як треба було б сподіватися; не одвернувся, а навпаки, привітно посміхнувся, чим Ата була дуже вражена. Вона сподівалася після вчорашнього, що в особі цього горбаня нажила собі смертельного ворога, бо принаймні з книжок знала, що всі каліки страшенно амбітні, перечулені нетерпимці, злючки. А тут — привітна

посмішка й ясний погляд великих, і сьогодні таких чистих, лагідних очей. З високого чола на очі спадає уперте пасемко русявого чуба, й Данко його увесь час стріпує кивком голови, хоче поставити на місце, дме на нього знизу вгору й посміхається.

— Добридень, — привітався горбань перший.

— Добридень...

— Ви на мене не гніваєтесь?

— Я? На вас?! — здивувалась Ата. — А чого б же я на вас гнівалась?

— А так... На мене чомусь всі гніваються.

— Що ви?! І то ж чого?

— А я знаю... — Помовчав, а далі з гіркотою: — бо... бо я такий... — і махнув пензлем, і почав ним люто тикати в Маркову бороду, не доказавши, який же він. Далєбі, сердився сам на себе, а виміщав те серце на Марковій бороді. Потім засміявся криво:

— Хіба ви не бачите!..

Він, безперечно, натякав на свій горб. Цей фізичний ґанж його мучить, як кричущий доказ неповноцінності. Він натякав на горб, а тим самим і на те, що він через те негарний і злючка. Ата зрозуміла, але не знала, що сказати. Розгубилась. А горбань, бачачи це, посміхнувся з викликом:

— Проте, я думаю, краще мати горб на спині, аніж горб на душі! Ажи? — і аж замерехтів якось дивно очима спідлоба, що стали раптом колючими й злими. І одвернувся... — Ажи?..

Ух, скільки їді, скільки жовчі!

— Так, це правда, — ствердила Ата зовсім спокійно й зовсім серйозно, хоч і зрозуміла, що цей дерзкий постріл про "горб на душі" стосується насамперед її. — Це правда.

— Ну, от... — і горбань уже не обертався, він був певен, що смертельно зачепив таку гарну, таку прекрасну дівчину. А от він її так садонув смертельно! Нехай знає. Цей його випад був несподіваний і таки брутальний.

Ата постояла нерішуче. Після такого брутального випадку їй би треба повернутися й піти геть, Бог з ним, але чомусь не йшла.

"Ах, яке люте, яке потворне й яке горде створіння! Це вже не равлик. Це щось кусюче, дошкульне!"

А Данко робився все зліший, це видно з того, як він поводився з Марксом, б'ючи його пензлем в бороду, в очі, в ніс, по голові; він не малював, а він його мучив, так, мучив, з насолодою садиста.

Посмутніла й озадачена Ата хотіла якось стушувати прикру ситуацію, хотіла якось розрядити зло цієї людини, повернути до первісного веселого стану й тому, щоб потішити, сказала:

— Боже! Як гарно ви малюєте! Який у вас прекрасний фах!

— Це не мій фах!! — буркнув горбань різко.

— Як же? Хіба оце не ви малюєте? Хіба це не ваш фах?

— Це не мій фах! Мій фах — мистецтво.

— А це?..

— А це? — Данко озирнувся по фойє та майже з викриком: — Це халтура!! — і вдарив Маркса щітяком у груди.

Ату поривало широко й шалено зареготатися, але замість того вона відступила на крок, боячись, щоб той щітяк не походив і по її голові, потім ще на крок, ще...

І втекла. На цей раз втекла вона, лишивши злого горбаня з його вождями.

Це було в обід. А в полудень, ні, після полудня, коли над містом нависла гроза, коли тяжкі й велетенські гори-хмари заплуталися, прилягаючи аж до землі, втискаючи своєю вагою те місто в болото і в калюжі, черкаючи за Успенську дзвіницю й б'ючи її громами, — Ата й її вірна подруга Ольга Шведова бігли глухою Повстяною вулицею, думаючи її швиденько перебігти ще до того, як почнеться справжня грозова вакханалія. А на те заносилося, десять били такі громи, що аж моторошно. Вони, цебто дівчата, поспішали до Ольги на Заозірну. Однак головна частина грозової вистави почалася раніше. Вдарилася така блискавка, а за нею такий грім, а за ним бурхонув такий дощ, що дівчата кинулися під якусь хату й приникли до стіни, обтираючи на ній глину, рятуючись від зливи. Але це їх мало рятувало — дощ напався й сік навскоси, перішив, наче батогами, по чім попало...

В цей час насупроти, в кам'янім будинку розчинилося вікно й хтось замахав руками та закричав:

— Сюди! Сюди! Галло!! Сюди!..

Це був Данко Шигимага. Ата, не роздумуючи довго, кинулася через дощову кипінь. Ольга за нею. Так вони рятувалися від дощу.

Як уже вбігли в двері будинку, що самі роззяпилися їм назустріч, побачили, що це ж будинок колишнього купця Боброва, тепер зайнятий з одного боку якоюсь шевською артіллю, а з другого мешкали приватні люди.

— Сюди, сюди! — запрошував на диво чемний і на диво привітний горбань.

Гострий дух фарб, вареної олії, клею, терпентину, бензину, паленої гуми, гудрону, цвілі й ще чогось іще вдарив у ніс від Данкового житла, аж голова запаморочилася. Але не це, власне, вразило, вразило інше. Велика кімната, в далекім кутку якої стояло брудне, привалене якимись згортками паперу та малярським причандаллям, ліжка, була буквально загроможжена скульптурами, картинами, етюдами, шкіцами, книжками, мапами... Багато-багато різних облич і краєвидів, квітів, натюрмортових овочів, птахів, риб, жаб... Якась веремія чи ярмарок творів мистецтва в різних стадіях викінченості та знарядь для їх творення. Хоч вікна й були відчинені, але в кімнаті було сіро, бо гроза обложила небо, через те всі твори й речі мали ніби печать легкого смутку. Посеред хати мольберт з великим шматком фанери на нім, а поруч, на високій підставці, щось замотане в простирадло — якась скульптура, в самому центрі кімнати. Зразу перед дверима великі ночви з рудою глиною, відра, лопати мулярські, уламки якоїсь побитої гіпсової постаті...

Дівчата як переступили поріг, та так і стали мов укопані. Горбань перед ними

привітно простяг руку, запрошуючи. Ата зовсім розгубилася, блукаючи очима по цьому горбаневому світові, не знаючи, як туди ступити, все геть захаращено. Але горбань показав, як треба переступати через ночви з глиною, потім через відра, потім через сувої якихось старих картин, і завів їх досередини. На диво серед усього того хаосу десь знайшлося аж двоє крісел, горбань миттю їх розкопав, зітер пилюку й поставив перед дівчатами.

— Сідайте. Будь ласка...

Сам він був і трохи стурбований, і радий з такої нагоди. Він видимо хвилювався, позирав на Ату, ніби хотів сказати: "Ось це мій фах! Це ось не халтура! Це мій світ!.. Мій храм..." А замість того сказав, показуючи на купу лахміття, яка громадилася біля дверей на пенечку і якої дівчата одразу були не помітили:

— А це ось... кгм... мій друг...

Купа лахміття ворухнулася, й з неї глипнули на дівчат банькаті очі, зовсім ніби сова, сидючи на пенечку. Особливу подібність до сови робили волохаті, стрішкуваті брови над круглими очима. Це була знайома постать. Та це ж знаний у місті жебрак-п'яниця, дідуган, окатий, з орлиним носом і з славою не то чаклуна, не то гіпнотизера "ілюзіоніста", а в кожному разі непросипного п'яниці; з забутим минулим — не то пристав, не то купець з самісінької Москви, застуканий революцією на "юге России" й скинений тією революцією геть з рахунку: обгризений вошами й коростою, нечесаний і немитий, але здоровенний, подібний до Гришки Распутіна, як його малюють мемуаристи. Він завжди ходив — одна нога боса, одна взута, або одна в галоші, друга в лапті. Називали його в місті і в околицях чомусь "п р о р о к о м". Міцно пристала до нього ця кличка, сам дідуган, либонь, був з того дуже задоволений, не вбачав у цьому аніякісінької іронії і, здається, підігравав під цю кличку свідомо. Та ніколи Аті навіть і в голову не могло би прийти, що ця, безперечно іронічна кличка прикриває зовсім не іронічну й не жартівливу суть, та що цьому "пророкові" судилося в її житті зіграти трагічну роль.

Названий "другом", "пророк" глипнув очима й злегка вклонився самою головою, прозрадивши стилем, що колись він був трохи вихованою людиною й що те виховання ще не вилиняло зовсім. Дівчата теж вклонились, а Ата навіть сказала "добридень!". А сказавши добридень, Ата завважила, що їх — пророків — аж два: один на пенечку, а другий, зовсім подібний, на мольберті, на листі фанери, нашкіцований чорним вуглем...

— Це я так... — пояснив горбань, помітивши, куди дивилася Ата, — до "Пророка" Пушкінового. І запросив дівчат знову сідати. Але дівчата не сідали, вони роззиралися по кімнаті. Хто б міг сподіватися, що цей горбань отакий-о! Що він має отакі от речі?! Що він такий от...

Аті мимохіть пригадалося, що хтось там з геніальних італійських майстрів теж був ніби такий вузлуватий і теж був злючка, і вона глянула на горбаня здивовано.

— Це ви все?.. Це все ваше?

— Моє, — промовив горбань тихо й повів рукою, ніби кажучи: "Ну, що ж, якщо ви вже прийшли, то, будь ласка, я вам дозволяю оглянути... Але тільки вам!"

І вони оглянули... Тут було на що подивитися! Дивні шкіци голів дитячих, і дівочих, і старечих. Особливо вражаючими були шкіци різних калік: обличчя сліпих і глухих, що в надзвичайному напруженні тяглися до світла й до звуку, до втраченого життя... Щось таке своєю кричущою й трагічною виразністю, чого Ата ще не бачила ніколи. Це все, мимо чого проходиться байдуже щодня й не помічається. А воно от кричить, а воно от сповнене такої надзвичайної, такої трагічної краси людської, душевної... Прегарні, в якомусь модерному, ще небувалому стилі зроблені пейзажі, сповнені тепла й любови, й аж наче музики, — пейзажі їхньої рідної землі, етюди з різних закутків їхнього рідного міста, сповнені сонця, й барв, і невовимого звучання... Натюрморти з квітів, трав, яблук вкритих росю... Скульптурні мініатюри, поодинокі й групові, як грайливі відбитки оточення... І з усього б'є життя — квітуче, соковите, звабливе, радісне... Який шалений талант! І серед усього — жодної, а жоднісінької риски на теми, офіційні, на теми пропагандивної дійсності, на теми т. зв. "соцзамовлення". Все те десь там, поза цими стінами. Тут панує він — Данко Шигимага, отакий-о горбатий чаклун. Це його світ, власне "світ, переломлений через нього".

Ата пригадує горбанів вираз про "горбату душу" й по-справжньому розуміє сенс цього щойно тепер. І згоджується. Покірно згоджується. Дійсно... І від того стає їй трохи журно. Ах, яка ж вона убога тут супроти нього! Вона відчуває, яка ж вона убога...

Нарешті стомлена спогляданням, сповнена враженг ними, а особливо підтята згаданим виразом про "горбату душу", Ата сіла на одне, з крісел і, ніби відчуваючи горбатість власної душі, знітилась... А надворі періщить дощ, б'є грім, ніби зумисне не даючи їм звідси вийти, щоб побачили все і пізнали все до кінця, щоб побачили світ і душу цього горбаня до глибин...

Ольга підійшла й тихо сіла біля Ати й дивилася здивовано на горбатого господаря. А він, хоч і зовсім юний, а такий негарний і некрасивий, миршавий і сіренький, стояв і чекав, увесь якийсь насторожений, зібраний в кім'ях, і тільки очі поблискували, ніби говорили: "Ну ж, дивіться далі! Ви хотіли бачити мою душу, так дивіться далі! Дивіться! Це все була ерунда, а от дивіться далі!.."

Тут Ата вловила погляд "пророка", що здивований мандрував від неї до тієї таємничої постаті на підставці, замотаної в простирадло, і назад, ніби порівнював, і зрозуміла — головне там! І це горбань хоче, щоб вони глянули й на те, що під тим накривалом.

— А то що? — запитала Ата в горбаня, з тремтінням у серці, кивнувши на простирадло.

— Та то так... — мляво протяг горбань, а чоло йому вкрилося потом, зніжковів, аж зблід, схвилювався.

— А можна глянути?

— Та... знаєте... — зам'явся горбань, — то так... знаєте... — а очі так і кричать "можна! можна!"

Ата, чомусь хвилюючись шалено, підійшла й — зняла простирадло. І обидві вони з Ольгою так і обімліли. Ольга тихо ахнула, Ата стрималась, але скрикнула в душі...

На підставці стояла — Людмила Богомазова!! Та... повія... та "Генеральна лінія"! Погруддя вилите зі сніжно-білого гіпсу? Людмила Богомазова! Але яка! Невимовно прекрасна. Не звичайна Людмила Богомазова, пропаща дівчина, оклепана "Генеральна лінія", а дивна. Небесно гарна. Печальна й чиста, як янгол!.. Голова її гордо піднесена вгору, очима в небо, а очі неначе повні сліз... В рисах обличчя викарбувана прекрасна людська душа, очищена в печалі, в великій трагедії... Божеська душа. Руки одтяті по самі плечі, зумисне, щоб не заважали; бо нащо тут руки!

Приголомшена Ата стояла й дивилась, не відводячи очей. Згадала про той зошит і зрозуміла, що то до Цієї ось були адресовані ті слова "Я люблю тебе безумно!.." І слово "Тебе" там стояло з великої літери.

Ой, яка ж сила таланту! Ой, яка ж вона прекрасна!.. І яка ж і шалена любов породила це диво! Яка ж, яка ж вона дивно гарна!..

А Данко теж стояв і дивився молитовно, як зачарований, і Аті видалося, що в нього зовсім немає горба, такий він увесь перероджений, одухотворений... І враз Ата збагнула, що це ж не вона, це не Людмила Богомазова. Тіло це її, але душа не її. Це їй удмухнув горбань свою душу! Це його душа! Це вона, його душа, так поривається в небо!

— Це не її душа! — мимоволі виронила Ата з незрозумілим протестом, тихо.

Гнітюча мовчанка.

— Ви думаєте? — похмурнів Данко; помовчав, а тоді пробубонів сумно: — А ви її знаєте?

— Ні... Але... Гм... А ви її знаєте?

Данко помовчав, ніби роздумуючи, чи знає він справді її, чи ні... а тоді повільним рухом накрив погруддя простирадлом...

А накривши, провів рукою по чолі, по очах і пробубонів:

— Ні, ви її не знаєте.

"Справді! Відкіля мені знати, яка в неї душа?!" — розкаялася Ата в своєму блюзнірському сумніві. Десь прокинувся тоненький незбагнений жаль, ще вчора чи навіть позавчора народжений, жаль з невідомої причини. Хотілося раптом встати й тихо вийти, піти геть. "Ах, яка шалена сила любові!" Але надворі періщить скажений дощ.

Тут купа лахміття заворушилася, великі банькасті очі в ній заблищали — мовчазний досі "пророк" несподівано осміхнувся й прорипів густим пияцьким басом по-російськи:

— І ти не знаєш... Ти ж ніколи навіть не говорив з нею... Ти ж виліпив її так... ну так, як Бог Єву, — взяв шматок глини брудної, дмухнув у нього, в бруд, і — на! маєш! З бруду маєш щось!..

Мова расова, орловська, з широким "о" і "ё".

Горбань шарпнувся, хотів сказати щось гостре, брутальне, але швидко гнів його минув, і він вимовив з якоюсь печаллю ніби, огризнувся:

— А ви мовчіть там!..

В голосі було вже каяття, що він це показував. Та "пророк" вирішив чомусь не

мовчати:

— Ну, чаво ж — заговорив він, розтягуючи смашно "о" й "ё". — Ти ёйо создал... Но гординя твоя напрасна, ето не ти, а Бог всьо, Бог!.. Всьо, брат, ад Бога! А ти, что ти — вошь ти малая, сердітая такая... червь земной ти, вот что... — говорив він вольовим твердим голосом і з фанатичним блиском в очах, як чаклун.

Ата згадала про зошит і що було написано в тім зошиті, про ту гордість несамовиту, про високий лет думки й гордої душі в тирадах про справжнього Бога й думала, що горбань зараз стане цапки, поб'є діда чим попало й викине з кімнати. Але, на диво, того не сталося. Горбань якось знітився, як послушник перед ігуменом, як дійсно червак земний, і тихенько став, обіпершись об мольберт. В нім відбулася якась дивна зміна, він дивився блискучими очима на дідугана і спідлоба позирав на дівчат, мовляв "ага! ось тепер ви послушайте!"

"Що, що таке? Що це значить?" — високо звела брови Ата з дива. "Як же пов'язати той зошит, ті несамовито горді слова в нім з цією упокореністю, з цією майже побожною шанобою до того, що говорить отой брудний п'яниця? Що може говорити про Бога цей?!"

А п'яниця, дійсно, як несамовитий маньяк, уже потрясав космами й говорив з чаклунською силою переконання... Видно, що він сів на свого улюбленого коника, вирішивши, що для того найвідповідніший момент. І мала би між ними відбутися розмова-дискусія, на зразок тієї, яку Ата чула колись між Харитоном і Чубенком з Гилимеем.

— Червь!.. І мразь!! — гримів "пророк" з маніакальними очима. — Все мразь... І ваш удел — геєна огненная! Геєна... Ваш удел!..

— А ваш? — пролепетала злякана Ольга. Ата мовчала, все більше хмарніючи.

— Ваш!.. — заклекотав "пророк" і аж простяг руку. — Удел грешників!.. А праведників Бог обирає...

Ольга зовсім злякалася й замовкла, знітилась. А дідуган гримів:

— Забули Бога!!.. Строптиві й горді!.. Це по ділам вашим... Ну, от ти, — раптом простяг дідуган руку до Ати, — ти віриш в Бога? Га? Га?!.

Ата мовчала. Вона дивилася на Данка Шигимагу й чекала, думала, він візьме на себе цей прикрий обов'язок зупинити цю комедію, або дискутувати з цим несамовитим дідом, що, здається, не в жарт розігрує з себе пророка й посланця з самісінького неба. Але горбань мовчить, дивиться на діда блискучими очима побожно й молитовно, а той напосідає, вимагаючи від Ати відповіді:

— Ні, ти віриш?!.. Ти віриш?!

Ата низзала плечем і тихо промовила:

— Ви краще спитайте он у нього, і нехай він вам пояснить, — кивнула вона на Данка, автора тиради про "діда бородатого", їй хотілось (вона чекала), щоб Данко Шигимага вступив у двобій з цим несамовитим дідуганом, посланцем давньої, непобідимої всеросійської дичавини, отієї, що стала "підпорою жандармів". Але горбань мовчав. А "пророк" аж палахкотів:

— Хто він — я знаю! Я його знаю! Він душа праведна і не спокушена дияволом. Я його знаю. А от ти!.. Віриш?!

Ата зітхнула, знову знизала плечем здивовано, а тоді промовила уперто, зумисне наперекір, зломивши брови:

— Ні... Не вірю...

— Вона вірить! Вірить! — скрикнув раптом горбань. — Вона вірить!

— Ні, я не вірю, — повторила Ата спокійно. "Пророк" від цієї несподіваної твердої прямої аж рота роззявив та так і завмер. Горбань чомусь розхвилювався, а Ата до нього устурч зі здивуванням:

— Слухайте! Ви питали, чи я читала ваш той зошит? Я читала! І от ви тепер поясніть мені й вашому "другові" отой ваш уступ про "справжнього Бога".

— То не я! — спалахнув і скрикнув горбань, почервонів буйно, й аж сльози йому виступили: чи то сльози обурення, чи сльози замішання: — То не моє!.., то пак... то... то не мої думки!

— Як, як?..

А горбань гаряче, ніби заговорюючи увагу шаленим темпом, щоб не дати говорити про ті "не мої думки":

— Це ж неправда, що ви не вірите!.. Ви ж недавно ходили до церкви... Все місто говорить, що ви ходили до церкви... (і "пророкові"). — Це та сама...

— А-а-а... да-да-да!.. Блудна вівця... Вона!.. — протяг дідуган з понурим "пророчим" тріумфом.

— Дивно, — протягла Ата своє задумливо, адресуючись до горбаня: — Якщо то не ваші думки, то чого ж ви їх носите за пазухою, при собі? Як же це?

— А так... Мало чого я ношу ... — роззлостився горбань. — Але разом з усім я ношу глибоку віру... віру в Бога!.. І визнаю себе за мразь і за червака земного... А, от Ти!.. (Він навіть пальнув "ти", але Ата не розгнівалась).

Пауза.

— А як же ж з "новою, вищою формою релігії"?

— Ах, облиште про те! — аж скрикнув горбань, позираючи на свого "друга", розпаленого, вогненноокого. — Скажіть ліпше, що це правда, що ви ходили до церкви! Все місто говорить. Це правда?

— Правда...

— Ну от! — зрадів горбань. — Значить, вірите.

— Блудна вівця! — гагахнув кудлатий "пророк". — Як же ж ти не вірила, а ходила до церкви?!

Ата шарпнулася, хотіла згарячу стрелити щось за ту "блудну вівцю", але стрималась, звела брови й промовила насмішкувато, наперекір:

— А так... Не вірила й ходила... Що ж тут?

— Як?! Храм Божий сквернити!.. О Боже праведний, о деснице карающа!

— Ви вірите!.. Скажіть, що ви вірите! — залопотів горбань; видно було, що йому чомусь залежить на тім, щоби Ата сказала, що вона вірить. Скидається на те, що вона

правила комусь тут за аргумент до чогось. Може, до тези про навернення "дурних овець" і "черваків" на "шлях істини". Від цієї думки їй всю скоробило. "Ага! Добре. Так я ж вам зараз доложу про те "навернення"!"

— Не вірю! — відрізала вона категорично і гостро.

— Не вірю! — вона це випалила й сама вже була певна, що це іменно так, хоч стало їй якось журно-журно й до сліз боляче, так як тоді в церкві на цвинтарі. Голос її став терпкий, а слова тяжкі, як брили, вона їх неначе вивертала з самої глибини серця, зривала з живого місця:

— Віра потребує прикладу, як квіти потребують сонця... В час великого горя ту чисту й святу віру, немов ясну свічечку, запалила в моїй душі одна бабуня...— пауза. — А коли вона померла, я, дитина ще, стояла над її могилою з тією іскоркою дивної віри в душі й думала пройти з нею крізь все життя... — пауза. — Але та іскорка швидко й погасла... В бруді життєвому та іскорка погасла... — пауза. — І погасили її ви, отакі от... як ви! — кивнула до "пророка", — черваки, нездібні на подвиг і жертву, нездібні на великий приклад... а лише на пусте крякання шаманське...

— О маловіри! — рикнув дідуган патетично.

— Почекайте, — взялася Ата за голову. — Ви помовчте, отче. Я скоро піду, й ви так і не будете знати, хто ж я і чому я така... А ви про це мусите знати... Доложите на небі і скажете за нас слово... Ні, ви не кричіть, бо Бог не велів ... Чи, може, Бог велів вам на нас кричати?

"Пророк" був заскочений такою мовою. Він справді хотів кричати, ворухив щелепами й тряс бородою, але Ата, її тон, іскра щирого болю в її голосі не дали йому кричати.

— Ви вірите по-своєму — це добре. Але чого ви скіпаєтесь до мене, й кричите, й топчетесь по душі, й хочете конче вивернути ту душу, й вже розпинаєте?.. Гаразд, я скажу це вам... — Ата аж заломила руки на грудях, хруснувши пальцями; Ольга схопила її за плече по-передливо: "Не треба! Ходім!"

"Ні, вони мусять це знати... Цей саморобний "апостол правди" мусить це знати... Навіть коли він сексот Сазонова!" — І заговорила голосно, збираючись таки вивернути їм свою душу.

— Ви хочете знати все... І ви хочете знати, чому я ходила до церкви. До речі, мене про це питали вже деінде, інші, і теж новітні апостоли й пророки... Ходила... Ходила... І не тільки я, а й душа моя розчахнена... До сліз... до розпачу... Е-е... — Ата враз махнула рукою й замовкла. Потім зітхнула:

— Нехай я вам це розповім колись. Нехай колись... На тім розмова нагло й урвалася. Ата урвала її.

Та цій обіцянці таки суджено було здійснитися — цій розмові суджено було продовжитись і закінчитись згодом. І то якраз з цим несамоовитим волооким "пророком". І то в обставинах таких страшних і таких незвичайних, яких ніхто не міг би ніколи передбачити.

Їй легенько паморочилась голова від хвилювання й страшенного напруження волі.

Враз вона наче пірнула в інший світ — їй привиділось, що в дверях стоїть Петро Сміян... Обперся об одвірок і вже так стоїть давно й слухає... Обернулася... Ні, це тільки привиділося. Протерла очі — нікого в дверях нема, лише в сінях просунулась чиясь тінь, чиясь постать поуз двері й зчезла...

Дощ і гроза надворі перестали, в вікно ударило снопом сліпуче проміння вечірнього сонця... Опромінена Ата думала про Петра... Шкода, що його не було тут. Цікаво, що він сказав би?

Та його не було, й Ата навіть не могла уявити, що він тут сказав би. Й чи сказав би щось взагалі.

Зітхнула й помалу рушила геть...

А як уже відходила зі своєю подругою, до неї підійшов Данко Шигимага, зніяковілий, розгублений, опритомнілий і тихо запитав тоном вибачення:

— Ви на мене гніваєтесь?

— За що?

— За "горб на душі".

— Ну, що ви! Горб же є! Є горб на душі!.. В кожного є горб... Коли не свій, то чужий...

— Або равликів

— Що?

— Нічого.

XXVI

"Я бачив, як вітер березку зломив..."

"Я бачив, як вітер березку зломив..."

З популярного вальсу

Була велика маївка... Радісна маївка, що скінчилась для декого великою печаллю.

Маївка ця мусила бути, як і належить, ще в травні, але було холодно, не було погоди, якимось так випадало, що кожна неділя зіпсована дощами; та оскільки в цьому місті маївка — річ традиційна і невідклична, бо надзвичайної ваги подія, то її святкування не здійснювалось з порядку денного, незалежно від календаря. Тим більше, що календар, як і все в цій країні, залежить від начальства, а не навпаки.

На маївку вибралося багато народу, а насамперед вся місцева верхівка, цвіт суспільства. Пішки й машинами, велосипедами й лінійками, і кількома автобусами, організовано й поодиночі — все рушило зрання, немов на прощу, ген да-а-леко за місто, за п'ять кілометрів, на традиційну маївчану територію — в Шаманівку, в Доброславівку, на розкішні береги ріки, що впадає в Чорне море... по дорозі забігає в Дніпро на хвилину, а тоді вже прямісінько в Чорне море... Все рушило з запасами випивки й пролетарської їжі, з гармоніями, з балабайками, з гітарами й мандолінами, з патефонами, з дітьми...

Їхало кілька духових оркестр, сурганились по піску валки вантажних машин і просто підвід з вантажами місцевої торговельної мережі: з "пролетарським" пивом, з "пролетарською" горілкою, з "пролетарськими" винами, з "пролетарською" "крем-

содою" й "лимонадом", що її колись місцева буржуазія називала гордо "фіалкою", а простий нарід звав глузливо "панською шипучкою", — словом, з усім тим, чим багата ця країна, для таких от свят всенародних і всевипивальних (з горя й з радості), — все для ущасливлення в найпростіший спосіб своїх вічно голодних і вічно натовлених трудящих. Але це ще не все для ошасливлення. Найбільше їхало машин універмагів та церабкоопу із спеціальним крамом, необхідним, на думку влади, для кожного щастя: цим крамом вони "затоварені" безнадійно, бо мало таких щасливих нагод, коли в чаду щастя людині забракне тільки цього добра і коли їй в тім чаду можна його втелючити: це тройний одеколон (який нормально в цьому місті купують тільки безнадійні п'яниці, щоб пити, коли забракне горілки), і інші парфуми, панські віяльця, люстерка, різні креми, помадка до губів, пір'я до капелюшків, вуальки, пудра в величезній кількості й всіх ґатунків, непарні "модельні туфлі" й черевики (парні давно розпродані по блату), парасольки, портрети всіх вождів, від Сталіна з люлькою починаючи, а найголовніше — стоси книг, безліч книг: повні збірки творів Леніна, Сталіна, Маркса й Енгельса тощо, історія ВКП(б), "Вопроси лєнінізма" тощо тощо... Словом — все потрібне для прохарчування й утримування цивілізованої людини. Нормально це все додається примусово-добровільно до ложок, мисок, виделок, хусточок та інших, хоч і прозаїчних і примітивних, але край дефіцитних, рідкісних, а тому дорогих речей щоденного вжитку: одна ложка — одна пляшка одеколону (звичайно за гроші: ложка — гривеник, одеколон до неї — 10 карбованців); одна алюмінієва миска — один комплект творів Леніна чи Маркса; одна хусточка — два томи Сталіна й портрет з вусами на придачу, за гроші, звичайно. Це все зветься навіть на офіційній мові "примусовий асортимент", клас торговельної культури міста Нашого. Зараз завідувачі універмагів просто в творчій лихоманці: вони надіються "виконати й перевиконати плани", втелючити "під п'яну лавочку" в руки щасливим громадянам велику кількість того добра.

А там десь, на тій святочній території вже кілька днів працюють бригади тєслєрів, малярів, і так різних будівельників, — будуючи ятки, шопи для оркєстр, для буфєтів, трибуни для "ораторів" і лавки для начальства, дощаний поміст для танців, а головне — пишуть безліч гасел на червоній матерії...

* * *

Колектив театру вибрався теж на маївку.

По-перше — спробуй не вибратись! Спробуй зігнорувати різні витівки начальства! А по-друге — таж там можна дуже гарно відпочити й розважитись! На лоні божественно гарної природи! Намилуватись краєвидами й живими людьми! Нахпатись сонця! Надихатись п'яного повітря! Накупатись до несхочу в прозорих водах їхньої прекрасної ріки, що все ж таки тече в Чорне море і в увесь світ! Вибрались й всі "дівчата нашої країни", і Ата теж з ними; з ними вибрався й старий Харитон, такий радісний і щасливий.

Молодь вирушила пішечки через бори пахучі, через піски чебрецем порослі й запапші до одуріння, через луки. Найбільше треба йти бором. Гарна путь в ранковій прохолоді сизим бором, наповненим запахом живиці й ультрамариновою синявою,

попрострілюваною золотими сонячними стрілами, — бором, що виглядав, як храм, встелений килимом падалішніх шпильок соснових, переснований з якихось невидимих вікон пасмами проміння, із свічками юних пагінців на тих молоденьких соснах, що стоять нижче всіх, як панікадила чи поставці для свіч; місцями порослий травичкою й квітами-смолкою, такими зірочками червоними, на яких бринить ранкова роса й пасуться одинокі, найпрацьовитіші джмелі в сонячних смугах. Ті смуги тут, в півтемнім бору, особливо яскраві. Зовсім як у храмі, а вже зовсім як на тім образі церковнім, де намальований Голуб — Дух Божий. Десь у вершечках сосен проти сонця туркотить горлиця, і це особливо зворушує: дівчата настроєні на надзвичайний лад, — на любовний лад. Їм солодко завмирає серце й паморочиться голова, так хочеться летіти на крилах у казку й закохуватись, закохуватись... Як та горлиця. Вона ж туркоче з надмірної любові. І вони теж... туркочуть...

В чарах кохання моє дівування,

Хочу я вільно, як пташка, прожити... —

це попереду йдуть Люся Жабка, Матильда й Оксана Чоботар і напівжартівливо напівсерйозно несуть цю пісеньку, як прапорець. Несуть попереду. Муркотять, як три горлиці:

Батько зітхає, матінка лає,

Слава про мене недобра біжить...

По дорозі до колективу несподівано пристав Павло Гук, виринувши раптом з синяви бору, як вродився. Він ішов через бір навскоси босоногий, з черевиками на паличці через плече й з зарощеними голими литками — щоб не намочити штанів, він їх підкасов і так ламзав. Видно зумисне хотів перейняти цю групу. І перейняв. А вийшло зовсім "ненароком". Дівчата були дуже веселі з цієї зустрічі "ненароком".

Всім легко. Всім гарно. Це вже, мабуть, у людській вдачі так закорінене, що людину веселить кожна мандрівка. Мандрівка — ілюзія волі. В вічному стремлінні до ідеальної свободи людина відчуває в якійсь мірі здійснення цієї мрії, коли отак вирветься від усяких обов'язків і всіляких обмежень та умовностей і кинеться навпростець іти й іти, без стежок і без доріжок, думати, що хотіти, пустувати по-дитячому, підставляти груди під сонце й вітерець, забути про всілякі остогидлі приписи й норми поведінки, про обов'язковий набір слів і понять, про обов'язкове коло формул і фраз штампованих, і таких же штампованих жестів...

А за виразом Ати — це равлик вилазить з мушлі... Вила-а-а-зить... Сказати правду, так Ату і в цій маївці найбільше вабило побачити трохи тих равликів, побачити, як вони показуватимуть ріжки на сонячних луках і в дібровах. Мушлю їм розпарить сонечко, тривогу й страх приспить горілка й благословенний вітерець, терпкий і п'яний дух живиці й волі та плюскіт хвиль блакитних виманить їхні душі з тісної шкаралущі...

Старий же Харитон був радісний і щасливий тому, що це нагадувало йому юність, його дитинство. Він розповідав усю дорогу, не цікавлячись тим, чи хто його слухає чи ні, про те, як він колись з своїми товаришами кожної Трійці (тобто Троєцькими святами) мандрував отут, цим же столітнім бором, до ріки, а тоді до монастиря... Це

було за царя Гороха, в дні його юності (Харитонові цебо юності, не Горохові). І це був традиційний тоді похід на прощу, на храмове свято... Наро-о-ду-у! — плавом пливло. Богомольці з усього світу! "В лаптях і без лаптів, і так, босяком!" А дітлахи з усіх околиць, а особливо з міста, — з вузликами харчів, з копійкою в жмені на перевіз... А перевіз цей — плавба на човнах — на "байдаках", на "запорозьких чайках", — річкою до монастирських гір! Це й була найцікавіша для дітей частина всіх торжеств, — пливти човнами! А річка — глибоока! А вода в ній чиста, аж ворона від незміримої глибини! Га! Тепер ті глибини, мабуть, позамулювало й вони позаростали чуханцями, й горобець пішки там ходить. А мости!.. Аж п'ять мостів треба було переходити, поки доберешся, якщо би йшов пішки... Ех, було колись, було! А тепер уже й сонце не так світить...

Молодь підсміюється з добрячого Харитона, що чомусь завів і тягне вічну старечу пісню про те, що "от колись було! а тепер катзна-що!". Проте в Харитоновій "пісні" була й крихта правди, — все напевно дуже змінилося з тих часів. Хоч би й тому, що вже десятки років жодні богомольці "в лаптях, і без лаптів і так, босяком" тут не ходять. Бо нема по що, — там, куди вони ходили, в революцію стала велика дитяча республіка... А потім і її розгромлено, як "гніздо контрреволюції" чи як там, і стала в ній армія, то пак "воєнний городок", а потім — просто стали якісь музеї, пустирища, артільна колгоспна база... А в бору цім столітнім стало багато великих старезних пеньків, а біля них багато самосіву — молоді буйної порості. Так, так, все змінилось. Але вершини найвищих велетнів все ті ж, і досі ніби все ті ж. Вони ніби пройшли крізь століття, дожили до сьогодні й маширують далі, поки молодняк не підтягнеться аж до них, поки не прийде зміна. Це буде непомітно — зміна вахти. Прийде зміна, й тоді старі непомітно вмруть, лишаться пеньки трухляві; але молоді, постарівши, будуть ніби ті самі, ті самісінькі столітні велетні, й бір стоятиме все такий же величний, шумітиме верховіттям в синьому небі... Звичайно, якщо не втрутиться комунгосп і не вирубає цього бору тотально, передчасно, з примхи якого-небудь Гаврюшки Цигипа. І зробить він це на зло Ліспромгоспові, Миколці Пелехові, на доказ того, що в цім світі (в світі міста Нашого) не все діє згідно шильду, згідно логіки й згідно призначення.

Бір раптом кінчається, й перед очима встає величава панорама.

Великою, блакитно-фіалковою дугою простяглися далекі узгір'я, що становлять правий високий берег ріки. На тих узгір'ях біліють купки хаток, як квіти степової кашки. На пагорбах далеких, збоку селищ стоять млини, попіднімавши вгору руки, ніби благословляють світ а чи кричать пробі, гукають про порятунок. Хоч колективізація вже й давно пройшла, а й досі кричать. Ті хатки й одинокі млини загубилися між синьо-сизими смугами лісів, сивими пасмами нив, лілово-сірими латками яруг і проваль. Між краєм бору й тією далекою, півсвіта охоплюючою дугою, тим обрієм фіалковим, простяглися безмежні луки, на них брунатні щітки очеретів, полискують свічада саг і мерехтять сріблястою лускою артерії бистрих протоків. Кой-де тягнуться тонкі пасма (намітки) туманів, що не встигли піднятися вгору. На тлі соковитої ніжної зелені росяних лук, перетканих сріблом саг і протоків, підіймаються, як темні оази в молочно-зеленім безмежжі, зелені гаї, групи дерев над сагами, кущі буйних верб, переліски —

все це плями й візерунки різного ступеня зеленавості й синяви. З правого боку синіють великі масиви могутніх дібров, що одвоювали собі багато луку.

А в самому центрі всієї тієї мерехкотняви зеленої, ділячи фіалкову дугу обрію надвоє, розтинаючи її, підносяться дві гори поруч, як два одnogорбих верблюда. На одній горі, на самім хребті багато будівель і висока вежа над урвищем, на голім шпилі — вежа древня, в татарському стилі; а нижче — вся гора заросла густим парком чи лісом. Туди не ведуть п'ять мостів, як колись було, а простягся праворуч всього лиш один міст. Один, але довжелезний, через усі луки.

Харитон аж у поли вдарився — от таке! Він не був тут кілька (а може й, кільканадцять) років і цих змін не бачив. Нема п'яти мостів! Лише один. До того мосту виповзла дорога з бору і поповзла по високій греблі, вигачена жужелицею й камінням і обтикана з обох боків білими стовпцями. Перспектива йти по цій греблі й цьому довжелезному мосту не подобалась Харитонові — він хотів їхати човном, як в юнацькі роки. Інакше було би і не йти на цю маївку.

Всі наставилися очима на гору, забудовану й зарослу парком, славно своїм героїчним минулим, — і вирішили насамперед добратися туди й там поблукати. Хоч центр маївки має бути не на цій горі, але ж вона, либонь, центр всього навколишнього світу, центр дивної панорами, а колись була й центром всіх свят і торжеств міста Нашого.

Обминаючи міст і шукаючи легендарної "пристані" під провідництвом Харитона, вони таки її знайшли — на тому самому місці, де вона й була споконвіків і де її ще недавно бачили більшість присутніх, завзятих рибалок і купальників: А на пристані знайшли цілу череду човнів — досить-таки облуплених, але з традиційними романтичними назвами: "Віра", "Надія", "Любов", "Чайка", "Ластівка", рідше — "Колокольчик", а ще рідше — "Піонер" або "Октябрь", а біля них їхніх господарів, в вибійчаних латаних штанах, в старосвітських, "дореволюційних" картузиках і босоногих, з чого було видно, що вони вже не колишні зарозумілі одноосібні човнарі, а організовані громадяни, сколективізовані в артілі "Червоний човен", що тут же й написано на стовпі.

Романтика врятована! Пливе!..

Але Харитонів настрій був геть зіпсований, хоч він і сів у човна, — все плесо, з якого вони відпливали як з романтичної гавані і яке колись було "глибоченне", тепер справді заросло чуханцями, й ряскою, й хвощем — не пропхатися.

— Я ж казав!.. — охнув стариган. — Заціпило б тобі!

Пробившись крізь мури очеретів цілою флотилією по вузюсіньких проточках, вони з чуханців і ряски раптом впливли неначе в казку — на чудесний широкий водяний простір. Річка тут розбивалася на кілька рукавів і плинула урочисто й тихо, відбиваючи в собі могутні дуби й верби на берегах, білі хмаринки й блакитну силуету великої гори, вкритої тисячолітнім парком і будівлями. По річці радісно плюскала риба, викидаючись то там, то там з "незмірими" глибин; від збриж, що пішли від човнів, замиготіли сонячні мечі на всі боки й сліплять очі... Харитон зцупив кашкета й перехрестився,

стовчи на колінях, як на молитві, — губи йому тремтіли... Це дитинство! Як же ж миготить мечами! Як виграє веселкою! Як розсипалося діамантами враз!.. Аж всім ніяково на Харитона дивитися, бо в нього очі повні сліз, — ті вічно усміхнені очі в павутині добрих старечих зморщок.

"Ще краще! — шепотить Харитон, — ще краще..." — Він шепотить сам до себе.

І кожен знає, що як він сам доживе до такого віку... Але чи доживе?!

По воді десь здалека стеляться звуки оркестр, наладовуваних до свята: хтось пробує валторни й корнети, баритони й кларнети, — утворює дику какофонію, але вона не ріже вухо, стелиться по воді разом з легенькою ранковою парою над ситнягами.

Почувши звуки випробовуваних далеко труб і кларнетів, компанія розділюється — всі хлопці попливли на звуки, взявши й Харитона з собою, щоб не спізнитися на початок свята. Решта, тобто "дівчата нашої країни", поет Олекса Вітер і Павло Гук з ними, попливли трьома човнами під гору, туди, де були легендарні печери, гроти, старовинний парк, рештки монастирських мурів з іржавими флюгерами... Для них маївка вже почалася: вони з тієї ряски вплили в казку.

І неначе справді в казці, їх зустрічає величний і старезний парк, не парк — діброва тисячолітня, гайдамацька... Ходить в народі переказ, що тут справді були колись гайдамаки та що саме на цій горі після розгрому Мазепи під Полтавою сховалася купка м'ятежної старшини, щоб продовжувати боротьбу, і тут-таки їм постинано голови... Але сучасники не пам'ятають тієї сивої давнини, не знають її. Вони знають минуле дещо ближче. От Павло Гук, веслючи й дивлячись на надзвичайну красу природи, по якійсь невловимій асоціації згадує арцибашівського "Саніна", що він його недавно прочитав, потягнувши в редакції зі стола Страменка. "Це було тут", — снується йому в голові...

"Це ж тут, в оцих дібровах і в цих печерах і гротах, серед цієї дивної краси й величі той арцибашівський сатир Санін млів в еротичнім чаду й ганявся за Карсавіною, шукаючи закутків, де б йому ту прекрасну самичку насісти"... Тут Павлів погляд падає на схилене Атіне обличчя, осяяне віддзеркаленими водою сонячними зайчиками, і він буйно червоніє від замішання, ніби це він уголос висловив таку занадто радикальну думку, хоч і осуджуючу того аморального Саніна: Йому стає соромно. Які похабні речі з тієї чортової книжки перелізли йому в голову! Ну й не отрута то?! Жах! Чортова книжка! І знову, як і вперше, коли він ту книжку дістав, його опановує здивування, як ця жахлива проказа опинилася в редактора на столі. Він саме через це перечитав її уважно всю, щоб знати, що читає редактор і культпроп, та й поробив зо зла виписки, готуючись до спеціальної доповіді про маразм розкладу в колишній царській імперії в епоху її особливого упадку, та й щоб рикошетом проїхатись по сучасності, — доповідь вважав за конче потрібну, оскільки така книжка ходить по руках (факт незаперечний!) в цю зовсім іншу епоху. Цитат він наробив багато, і тепер от те раптом все зринало з нього, перлось на язик, аж мусив прикусювати його, щоб щось не бовкнути, — аудиторія не підходяща. А думка все кружляє над тим чортовим Саніном... Бо так хвилююче перегукуються луни в діброві, нібито там десь на купальнях кричить тая злякана Карсавіна... Десь дзвінко, загонисто верещать сміхотливі дівчата. А тут ось такі

чарівні його подруги, так воркочуть між собою грудними голосами, а кругом така краса невимовна, а її ж колись занечишував той плаский міщух всеімперський!.. Ні, він мусить якось на ньому помститися!

Компанія молоді пливе в красі казковій, хлюпає водою, опустивши в неї руки, оглядає старезні дуби-велетні, що стоять, як варта, як передовий гайдамацький загін на крутому березі, покручені бурями й часом, але уперто вчепившись в землю і в каміння, обхопивши його грубезним корінням... Потім вилізли на берег і оглядали парк, печери, гроти, старовинні мури й різні будівлі за мурами на горі... Настрій урочистий, святковий, сонячний, красою величавою та й смутком руїн породжений.

"От..."

Це тут арцибашівський Санін млів в еротичнім чаду й ганявся за Карсавіною!.." — далі Павло опустив про самичку те, що стояло занотоване в його конспекті приготованої прилюдної доповіді, опустив, бо аудиторія не підходяща, щоб все говорити, і сказав наступний уступ: "Пласка "любов" знудженого всеімперського міщуха, самодура й циніка, загримованого Арцибашевим під сатира, чи пак під "сина сонця", шаліла тут колись і каламутила та занечишувала оці прекрасні води й оцю величну чистоту природи нашої ..." — вийшло гарно, образно. Можна сказати, зворушливо. Ні, він таки хоч скорочений варіант своєї доповіді, а прочитає. Бо занадто він тим наповнений і чомусь те все йому муляє сьогодні. Якийсь дух неспокою, неусвідомленої досади й тривоги засів і під'юджує його. А ці ось супутники — майже всі нетутешні, та ще й зовсім зелені. Де їм про те знати. А мусять!

"Ось тут він ганявся... О!"

Перед ними мальовничі, праісторичні гроти, а поруч — таємничий, монументально вимурований і різними записами людськими обписаний вхід до таємничих і "страшних" печер... Страшних, бо нібито безкінечних і заплутаних, як печери святої Лаври в Києві або як древні християнські катакомби десь в невідомій Італії.

"Люди в печерах молилися Богу (даремно, звичайно), прикладалися до мощей (теж даремно) і страждали на цій землі від злиднів і наруги чужої, а він іржав тут, той всеросійський прославлений "півінтелігент", той плаский міщух всеімперський, що від великих революційних ідей, від революційної істерії вдарився в другу крайність — в оголений жереб'ячий цинізм..."

Дівчата розсипаються сміхом, червоніють.

"Ні, так не піде, — думає Павло, — цілий конспект треба буде переробити, занадто радикально все".

Перед ними на узгір'ї над мальовничим крутим урвищем рештки розкішного якогось павільйону, чи готелю, чи ресторану над шпильчастим, мовби кремлівським, муром монастирським, мохом порослим.

"Ага! Це й тут він млів і гасав!.. — не витримав Павло. — Це тут колись колонізатори, помираючи від нудьги, сплодженої неробством, вбивали час за преферансом, вином і еротикою... Доки... Доки не вдарила революція і не поодтинала їм голів, а разом з ними й всіх знарядь до преферансу, до вина й до еротики..." — Павло

поперхнувся, дівчата розсипаються реготом, дзвінким, перламутровим.

— Браво, "професоре"!.. Професоре історії!.. Ну, далі!.. Ха-ха-ха...

"Ні, брат, — думає Павло, — так не піде!" На тому лекція Павлова й скінчилася. "А шкода! Шкода. Тільки ж аудиторія — ну, зовсім непідходяща". Бо тих цитат, що він понавибирав з тієї повчальної книги і коментарів, що він подавав, навіть не кожне мужеське вухо зможе витримати. А прочитати б треба. Тим більше, що йому здається чомусь, ніби герої тієї книги зовсім і не повмирали.

Ата згадала, що вона теж читала цю книжку, бо підсунув той Добриня-Романов колись, порядком, так би мовити, "виховання молоді", — і книжка та пласка викликала в неї огиду, страшну огиду своєю павіанячою мораллю. Почуття тієї огиди зринуло й зараз...

— Що це вам дався той Санін!

— Та я ж мовчу вже...

— Де ж ви мовчите, як ви щось там бубоните про "світловолосу фігуру боголюдини, що прийшла в цей світ, щоб бачити сонце, а тим часом підглядає голих дівчат на купальнях...".

Загальний регіт. Павло справді був спійманий Атою на тому, що, йдучи біля неї, мурмотів сам до себе, глузливо цитував з пам'яті якийсь уступ з книги та свою їдку заувагу до нього.

— Та то я так.

— Киньмо. Світ такий хороший. Бачите?! Навіщо ж його псувати згадками про різних там паскудників і їхні паскудства. То все давно минуле...

— Ви думаєте? Мовчанка.

— Цитьте! Ось слухайте!..

Над рікою розгорнувся й поплив широкий і гойдливий мотив... "Я бачив, як вітер березку зломив..."

Грала духова оркестра там десь, за широкими протоками, там, де височіли, як зелена хмара, буйні ліси Доброславівки.

— По конях! А то все відбудеться без нас!

Але замість бігти, всі дівчата стали прислухатися до вальсу, як зачаровані... Широка невидима ріка звуків десь зринула й завирувала, й потекла упоперек, через ріку блакитну, потекла через прекрасний ранковий світ.

"Я бачив, як вітер березку зломив ..."

Звуки котилися над сонячними луками, над зеркальними водами, гойдали блакитним повітрям мерехкотливого ранку, — і здавалося, що все затанцювало, загойдалось мрійно — трави й дерева, й проміння рос, і бджілки над квітами, й метелики... Дивно! Слова ж у цьому вальсі, як відомо, печальні, та й мелодія ніби журлива, а от зараз така вона радісна, легка, гойдлива, за душу бере, пориває гойдатися й упиватися тим ритмічним, молодим колисанням, ноги стають пружинясті й ступають не на п'яту, а на пальці, на самі кінчики, хочуть відірватися від землі й піднятися в усміхнене, радісне небо...

Дівчата похапалися руками одна за одну, побралися парами й закружляли по сонячних плямах широкої алеї, і викружляли так у молодому вихорі на сліпучозелену галявину, як на сонячний майдан... Закидали голови аж на спини й мружили й приплющували очі, хмеліючи від шуму крони, розгойданої мрійливим ритмом вальсу...

"Я бачив, як вітер березку зломив..."

Звичайно, він її зломив з любові, цілуючи, а потім знову піднесе, й вони загойдаються, попливуть в вальсі кохання... І березка буде щаслива до безтями, залюблена...

— По конях! А то все відбудеться без нас!

Пострибали в човни й попливли туди, на музику, немовби метелики полетіли на саяво... В човнах пливли й під ритм вальсу гойдалися з боку на бік, замалим не черпаючи води бортами, — виробляли "па" звиненими руками... Туди, на мрійливу, ліричну музику, — колисанку закоханих і юних!

* * *

Яка краса відродження країни!

Ще рік, ще день тут чувся плач рабів,

Мовчали десь святі під попелом руїни

І журно дзвін старий по мертвому гудів...

Петро тре очі. Це було ось тут! На оцій ось стіні. Колись. Чорний оцей величезний квадрат тоді був записаний малиновими літерами з золотою лиштвою, а кожна перша літера в рядку — візерунчаста. Це був вогненний клич. Намальовано його любовно, так само патетично, як і звучав він, якимось героїчним новим небаченим шрифтом. А підписаний був цей тріумфальний крик душі незаним, але таким ваблячим, магічним ім'ям — "О. ОЛЕСЬ".

Що за "О. Олесь"? Що за "О. Олесь", що має таку силу слова і що так потрапив сказати за всіх, висловити загальний крик воскреслої душі, її радість і шал? Хто він? Який він? Кожне їхнє серце перед цими словами тоді трепетало, завмирало перед цією стіною, як перед великою скрижаллю з божеським одкровенням...

Петро сидить посеред великої, заснованої павутинням і заваленої якимось мотлохом залі на покривленому стільці верхи й дивиться на величезну стіну. Стіна облуплена й порожня, гола. Нічого на ній не написано. Анічогісінько. Лише посередині на ній велика чорна пляма, як могила, як прапор жалоби: кілька квадратних метрів старанно замазано не то дьогтем, не то друкарською фарбою... Ні, спершу облуплено, а тоді вже замазано. Зроблено фундаментально. І виглядає та пляма, як рілля восени. Ото там і був той напис... Петро сидить верхи на стільці, поклавши на бильце руки, а на руки голову, і дивиться, не моргаючи, на велику пляму... "Яка краса відродження країни!!!" Він задуманий, запечалений. Пляма оживає, мерехтить, як і давно колись, грає фарбами й вібрує тріумфом:

Яка краса відродження країни!!

Ще рік, ще день тут чувся плач рабів...

Воскресає дитинство, воскресають дні першої-найпершої юності, великі надії,

гарячі святі поривання... Шумить, шумить, шумить дитинство —

Ми дзвіночки, лісові цвіточки,

Славим день!.. Славим день...

Петро тре очі, мружиться й зітхає. Чорна брудна пляма. Брутальна і жорстока. Немилосердна... Пустеля. Руїна. Смерть. Порожнеча. Він проводить очима по залі, завалений старим реманентом чи утильсировиною, дивиться на повибивані вікна вгорі, захарашені павутинням і пилом, дивиться на повиламувану місцями підлогу, на похабні написи внизу по стінах, в межах досягу людської руки ("в межах можливостей!") і втягає голову в плечі, спирає її підборіддям на груди, заплющує очі й так сидить...

Він тут один. Це він утік сюди, шукаючи спокою, утік від тих там, серед яких він зайвий і чужий, що прийшли десь сюди на квітучі гори, на тихі води, в веселі діброви справляти своє свято. Це ж сьогодні масова "культвилазка"... І він приволікся теж... Тільки він приволікся стороною, слідом, за тією дівчиною, нишком, небачений і незнаний, тягнучись за нею серцем. І пройшов навіть поуз біля печер, непомічений. Пройшов мимо них — мимо веселої компанії — мов тінь, стороною, лабіринтом переснованих стежок і зник у гротах. А тоді крізь підземну плутанину печер, лише йому одному знайомими ходами пройшов на інший бік... Лише око зафіксувало моментальну відбитку похиленої уважно голівки та вухо схопило чийсь веселу тираду про Саніна арцибашівського:

"Це ось тут арцибашівський Санін млів в еротичнім чаду й ганявся за Карсавіною..." — такий комічно-поважний тон, як то буває в провідника при обходах музеїв. — "Пласка любов всеімперського міщуха, самодура й циніка..."

Далі Петро не чув. Щасливо прослизнув, уникнувши зустрічі. Навіщо він їм! Сама-бо його поява приносить нещастя. Шукаючи самоти, Петро забрався сюди, його впустив сторож цієї "цитаделі модерної цивілізації", що являла собою нібито музей сільського господарства, а фактично поки що тільки зруйнований чужий храм, обернений на пустку, завалений всіляким сміттям. Сторож впустив його як старого знайомого й лишив тут самого.

Боже, в що можна обернути красу і велич! І як можна зганьбити найкращі людські надії й людські пориви! Боже...

Петро сидить, схиливши голову на руки, й журба та жаль обступає його. Яка мерзость! Яке запустіння! А тут же не тільки "чаділа пласка любов всеімперського міщуха", тут цвіла й інша любов, справжня, велика любов, і цвіли інші серця.

Ми дзвіночки, лісові цвіточки,

Славим день, славим день...

Чорна пляма, накладена новими інженерами й будівничими людського щастя (офіційного щастя), брутальна і немилосердна, заступила світ. Петро не хоче дивитися на неї й заплющує знову очі; очі уперто дивляться внутрішнім зором, не хочуть примиритися з чорною плямою, уперто ігнорують і не визнають її, стирають її геть — нема! — і перед ними знову горить, вічно горить і вічно горітиме, той тріумфальний крик душі, воскреслої з мертвих:

Яка краса відродження країни!!

Ще рік, ще день тут чувся плач рабів!..

Так. І ніяка пляма не в силі того замазати, не в силі заступити цього тріумфу, скропленого людською кров'ю сміливих і дерзких навіть вже після того, як було накладено цю брудну мертву пляму... І прийде час — він ударить блискавицями, розсиплеться громами, спаде дощами буйними й стане райдугою через усю землю...

Петро сидить з приплющеними очима й посміхається... Скільки, скільки їх є по світах, що в їх серцях ще тліє та іскра, ще дзвенить той тріумфальний крик рабів, які раз спробували не бути рабами! І скільки сердець ще горить, запалених від цього смолоскипа... Блукає посмішка по обличчі, йде слідом за мандрівними думками...

Це було зворушливо й смішно з тим магічним підписом, що ствердив лет людської душі, — "О. Олесь". Хто він? І який він? Всі були залюблені в це невідоме ім'я. Всі дівчатка й хлопці, що називалися Сашками, Олександрами і навіть Олексіями — стали називатися Олесьями... І навіть Люся якось умудрилася перейменуватися на Олесю... Ціла епідемія Олесів!!

А думка лине до всіх розпорошених десь, у яких серце вірить, вірить...

Багато пропало, багато заблудило, як ластівку у негоду страшну, і вже не вернуться, але багато їх і летить десь гордим, сміливим летом... безперечно, летять, летять десь!..

В залі холодно, вогко і печально.

В горішні вибиті шиби добивається звук ззовні, десь здалеку-далеку, заблуканий і ледве чутний. Так, ніби бджола заблудила і деренчить у розпачі об шибу... То десь там за мурами, далеко, під сонячним сліпучим синім небом, на шовкових травах і в дібровах шумить... Але чому так тужливо?! — Петро прислухається до журливого самотнього голосу баритона, що загнався найдалі, перегнавши всі інші звуки, й бархатною ниткою веде мрійну прохву на їхньому далекому тлі, — прохву мужеської пристрасті і смутку...

Я бачив, як вітер березку зломив,

Коріння порушив, гілля покрутив...

Але чому так тужливо?!

І чому він так бере за серце й тягне за собою?

* * *

Гулянка в повному розпалі. В могутньому старезному лісі на крутих берегах ріки, ген по всій довжині і далеко вглиб лісу розташувалася маса народу, ятки з крамом, буфети з горілкою й пивом, і так пивні діжки з кранами на зеленій траві, оточені юрбами пияків, що однією рукою підносили гроші, а другою підставляли кухлі. В кількох місцях на грубих дощаних лавах розташовані оркестри. Помежи віковичними дубами, ясенями та кленами висять довжелезні червоні транспаранти з ударними, "животрепетними", повчальними й моралізуючими гаслами та цитатами, вроді: "СОЛНЦЕ, ВОЗДУХ І ВОДА — НАШІ ЛУЧІПІЄ ДРУЗЬЯ!" "СОЦІАЛІЗМ — ЕТО СОВЕТСКАЯ ВЛАСТЬ ПЛЮС ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ!" "ВПЕРЬОД К КОМУНІЗМУ!" "БДІТЕЛЬНОСТЬ, БДІТЕЛЬНОСТЬ І ЕЩО РАЗ БДІТЕЛЬНОСТЬ!" тощо. Транспаранти

висять і упоперек ріки, від дуба до дуба на протилежних берегах, — особливий шик! — на довгому-предовгому кабелі. В одному місці, в центрі всієї території маївки через усю широчінь ріки висить транспарант: "ЖИТЬ СТАЛО ЛУЧШЕ, ЖИТЬ СТАЛО ВЕСЕЛІШЕ, ЧОРТ ВОЗЬМІ! Сталін". Хтось додав "чорт возьми" від надмірного "усердя", допомагаючи вождеві. Вийшло мудро і динамічно.

Так як їх редагував, мабуть, культпроп обкому, він же й редактор "Червоного Комунара", Страменко, — транспаранти всі написано по-російськи. Інакше й бути не могло. Тут сказався увесь геній "хахла вірнопідданого". І навіть в тім услужливім додатку.

Окремі якісь споруди були на пишному острові, — там ротонда для найкращої оркестри, кольорові великі парасолі, гарний буфет і навіть гарні (привезені) крісла та стільці під напнятим тентом. Там розташувалась еліта суспільства. Острів — це її резиденція маївчана. По острову так само майорять червоні транспаранти, а для відзначення, що це центр довколишнього світу, його часова столиця, — на високій щоглі було пристосовано блискучу дзеркальну кулю (здається, позичену з міського парку). Берег острова заставлений густо гарними човнами, навіть моторовими.

Компанія з Атою й з Павлом хотіла минути острів і проїхати далі, під Доброславівку, але їх угляділи з острова й змусили причалити. Особливо старався завертати човни Страменко; він виглядав іменинником і був уже досить підпилий та надзвичайно веселий. Також на березі стояв Сазонов і Калашников, і всі-всі вельможі, деякі з своїми жінками чи коханками, — і всі завертали човни. Була тут і Людочка Богомазова в екстравагантному купалевому строї. Був і Добриня-Романов з якимись кумпаньйонами, озброєні біноклями (для чого з біноклями?! Ага, щоб бачити краще той берег, до якого можна, докинути палкою!). Страменко теж був з біноклем, цейсівським, військовим, т. зв. "семикратним", в який можна, побачити навіть те, що робиться за тією он далекою горою.

Всі вже були трохи підгулялі (і коли вони встигли!), а чи то так діє вільна природа й позаслужбова ситуація, — панувала досить вільна, панібратська атмосфера...

Кажуть, що перед цим був мітинг, ген там, на тім боці, де рябіє висока трибуна (вже був!) — відкривали свято й виступало головне начальство, а найкраще ніби пописався Страменко, — він говорив про новий побут, про етику й мораль соціалістичну, здорову, а не буржуазну гнилу, про соціалістичну родину й про солідарність світового пролетаріату... А після мітингу начальство переїхало сюди, на острів, зі скромності, щоб не заважати трудящим — і навпаки. Повна свобода всім! Тим більше, що цей острів кілька днів спеціально для скромного начальства обладнувалося. І тепер він — так би мовити, урядова, екстратериторія, фортеця начальства й соціалістичної моралі, едем новітніх пуритан, відмежований від усіх п'яниць по тім боці глибокою водою й страхом, то пак молитовною пошаною.

Аті було чомусь страшенно смішно й страшенно весело, якийсь наглий шибеничний гумор опанував її. Цікаво! Найголовніші равлики! Царі всіх равликів будуть ось тут виступати, — будуть вилазити з мушель і вона буде все бачити, зблизька!

Зовсім зблизька! А якщо треба буде, може навіть позичити бінокля! — сьогодні можна — маївка!

Ату привітали всі з такою радістю і щирістю, ніби свою найближчу родичку чи товаришку, й разом з Павлом затягли до гурту найвідповідальніших персон, до найбільших риб. Інших дівчат похапали інші знайомі й незнайомі стовпи місцевого суспільства, розсипаючись в милих репліках на адресу "нашого театру".

Ата сміялася від душі, хоч часом і без видимої причини. А втім, якої ж ще кращої причини для веселого сміху, як ясне сліпуче сонце, милий вітерець, чудесний ранок в міріадах діамантів рос і така знаменита весела компанія равликів!.. Ха-ха-ха!

"Найбільші риби" розташувались "по-пролетарському", зумисне "по-пролетарському", тобто не як удома, а як на маївці, — на величезному брезенті, заставленому наїдками й напівками, і зовсім невимушено... Рогач, наприклад, сидів без піджака, в самій сорочці, з підтяжками наверх, але побачивши Ату, все-таки піджак мусив одягти, — ще, значить не підгуляв. Калашников рисувався в самих трусах, пишаючись волосатими ногами. В трусах був і Добриня-Романов, випинаючи своє кругленьке пузце та поблискуючи окулярами. Він погладжував пузце руками й блаженно посміхався. Страменко ще до трусів не розібрався, але був у самій майці, без піджака. Деякі суб'єкти були в шикарних випрасуваних убраннях, в повній формі, але краватки вже в них поз'їжджали набік... Було шумно. Було весело.

Павло упадав біля Ати, намовляючи бути хороброю й не боятися всіх цих "акул", а бути як вдома, — вони не з'їдять, а знайомство пригодиться. Але Ата не потребувала умовляння, — почувалася досить хоробро і зовсім весело, широко весело. І не мала жодної корисної мети, лише цікавість і шибеничний настрій. А чому б їй справді не загуляти в такому ансамблі?! Хтось наливав для всіх, хтось виголошував тости... Спочатку за Сталіна й за партію... Треба було витягати лице в сувору серйозну, урочисту міну... Потім за речі простіші... Потім "за гарних жінок і ще кращих дівчат"... Ні, робилося справді весело! Ата бавилася. Бувши з природи дотепною й товариською, смішила сусід і сміялась з вдалих їхніх дотепів сама, жваво розмовляла з Павлом і з білявою чепурною сусідкою, досить цікавою особою, недавньою студенткою ІНО, а тепер дружиною чи подругою командира полку... Словом — замаювала.

А Страменко ходив навколо Ати гоголем, із шкіри ліз, щоб чимсь догодити, — так вже упадав і так залицявся!.. "Причепився як реп'ях"... Заводив розумні розмови... Нагадував про візиту до редакції, щось натякав відносно ордена, п'януватим язиком плів якісь нісенітниці, що мали правити за компліменти, а очима просто жер бідолашну дівчину, живцем жер, геть роздягав її тими очима. Аті це не подобалось. Але — що ж зробиш? здурів чоловік...

Ата не зчулася, як і їй в голові зашуміло від випитого вина. Як вона не відбрикувалась, як не хитрувала, а все ж той добрячий Рогач (така слава про нього, як про "добрячого"), досить-таки милий і симпатичний чоловік, присилював, та ще підтримуваний надто енергійно Страменком (що вдався до такої хитрої тактики, до такого посередництва), мусила кілька чарок пригубити, а пару келихів вина й випити...

В голові шуміло, і було вже зовсім смішно. Навколо по всьому простору, на всій землі, у всьому ніби світі стояв гул — шуміло свято. Здавалося, що ціла земля закружляла в каруселі... І тут Аті довелося трохи й здивуватися.

Розгулявшись, набравши найбільшого, так би мовити, душевного розгону, начальство почало співати... Спочатку хтось затягнув "По далінам і па взгор'ям", — але не вийшло. "Забуксувало", пожартував хтось. Справді, подібне. Ніби кепська машина, почмихала-почмихала й стала. Випили. Ще випили! А тоді затягнули "простіших". І як же ж заспівали! На превелике Атіне здивування. Равлики заспівали!! Ніби з одчаю, що та "по далінам" не вийшла, врізали іншої, "простішої":

Ревуть, стогнуть гори-хвилі
В синесенькім морі... —
найулюбленішої пісні міста Нашого.

Ата не може вийти з дива, як вони ту пісню розгойдали. Підпилий Сазонов (ніби підпилий) і собі підтягає смішним своїм московським "наречієм", бо мусить триматися цієї стихії, інакше будеш білою вороною. А всі інші тягнуть хіба ж так, по-козацьки. Як тільки Рогач почав цю пісню, зразу злізлися до гурту всі пияки й співали "записні", — Чубенко й Гаврюшка Цигип і ще якісь вусаті й безвусі козарлюги, знеосіблені щодо чинів і ранг, бо в самих трусах, і розамунічені командири військові, й так різні обкомівські "бюрократи", звільнені зараз від бюрократизму й від страху перед начальством. Гурт зібрався великий, і пісня гримнула на славу. Аж там на протилежному березі слухали й підсміювались "піддані" — "начальство співає!" "Здійснює місцеву культуру", "національну формою, соціалістичну змістом". "Чого сп'яну люди не втнуть!"

Сазонов, звичайно, співав дипломатично, достосовуючись до мас, — він все вірний собі — співає й пильно дослухається, що ж це вони такого співають, мерзавці! "Плачат, тюжат казачонкі!.." — підтягує він, а чого плачуть — невідомо йому, бо таки й випив добре. "Бач, в турецькій неволі плачуть! Ну, в турецькій, — значить, правильно, в буржуазній. Все правильно".

Павло лежить на брезенті, спершись головою на лікоть, посміхається "в вус", і підморгує Аті, мовляв, чуєш? Ата чує. Ось вони, равлики!! Ха-ха! Вилазять з мушлі!.. Ви-ла-а-азять!.. Хміль ударив їм у голову й поробив їх співучими!

Ось вони гримлять вже іншої:

А вже років з двісті, як козак в неволі!

Понад Дніпром ходить, викликає долю... —

щоби визволила їх, п'яниць, із біди. Смішно, такі здоровенні, пихаті й пикаті, такі великі вельможі і... просяться так слізно. А бідолашна доля їх визволити не може. Вона тонесеньким Цигиповим тенорком озивається, як з того світу, що не може, бо сама в неволі. Тоді всі підхоплюють понуро й грізно, сп'яну громоподібно, гримлять на всі легені і на всю душу:

...Гей, гей, у неволі,

У ярмі!

Під туррррецьким караулом
У тюрмі!..

Сильно, дуже сильно натискають на "туррррецьким", щоб часом хто не подумав, що під московським. Вони хоч і п'яні, але тут не дадуть маху. Воронь Боже! Що скаже Сазонов!

Чубенко-стариган дивиться на Ату через увесь брезент і посміхається, рикаючи октавою: "під!-ту!-рець!-ким! Кар!-ра!-ву!-лом!.." А посмішка та лукава каже: "знаєм, знаєм, дочко, під яким це ми каррравулом! Під сазоносським, от під яким! Він он, барбос, лежить і удає, що теж співає!"

Пісня виходить прегарно. Бач, вони-бо її знають, так би мовити, на пам'ять, бо співали з дитинства, а навчилися в батьків, а батьки в дідів і тому збитися не можуть. І диригента не потребують. Тільки зараз вони здатні її заспівати хіба лише отак сп'яну, коли всі гальма попустяться і супоня розсупоняться.

Не співав тільки Страменко. Чи не вмів, чи на всяк випадок "відмежовувався", не хотів ризикувати, пам'ятаючи, попри весь хміль, хто він, де він і хто це там такий лежить он збоку в цивільному і теж "співає", ремигає, водить щелепами... А може, не співав тому, що не мав сили, бо сила вся пішла в очі, які він дер на Ату, на таку променисто-розсміяну зараз, дівчину Ату, — не міг тих очей одвести. Тільки ж дівчина на нього — жодної уваги. Жоднісінької!..

Всі залицання Страменкові скінчилися тим, що він понуро вихилив ще кілька чарок горілки та кухлів пива й пішов десь геть...

Співаки нарешті похрипли. І те сказати, коли-то вони співають, та ще так деруть горло, як сьогодні! Раз на рік, а може, й того менше... Після співу пили. їли. Знову пили... Знову пили... І скоро геть все з'їхало з копилів пристойності й сякої-такої культурності й покотилося в розгнуздану, нестримну пиятику. Новітні пуритани пустилися берега. Пустилися берега та й почали розгортатися у всій красі і величі... Здалися в полон Бахусові без жодних застережень... На кін вийшла бравада, пияцька нестримна бравада... хто більше може! Гриміли якісь безглузді тости... Літали якісь фрази. Якісь заспіви... Грала оркестра. Грали гармошки і патефони. Помалу з колективної засади святкування перейшли на одноосібну, або парами чи меншими групами. Людмила Богомазова понуро пиячила, оточена групою поклонників (здається, зібралися навколо неї чи не всі попередні шефи) — вони всі півлежали на килимах в позах римських патрицій і пиячили, і фліртували. Десь йшли танці, власне не танці, а гасанина сатирів і німф, з погляду кожної ще не п'яної голови. А пісні перекинулися на той берег, в ліс, і гриміли там.

Власне, вони й спершу гриміли там, лише були тут віддалися луною.

Павло десь зник. Ата лишилась сама. І їй стало страшно серед п'яного хаосу. І бридко. Страшно і бридко. Голова їй боліла — від вина, і від сонця, і від недавнього сміху з цих равликів, який (сміх) так нагло перейшов в почуття страху і безмежної огиди. Хтось на неї пильно дивиться, ніби збираючись прийти на допомогу. Це Сазонов, — він лежить боком на червоному килимі, спершись на лікоть, й дивиться на неї

пристально, не моргаючи; він увесь час пив, мабуть, найбільше, глушив горілку пивним кухлем, але зовсім не був п'яний. Зовсім тверезий. Він наче хотів щось сказати, але не рухався. Тільки по хвильці Ата вдивилася й побачила, що погляд його олив'яний, холодний, важкий. П'яний.

Голова Аті розболілася зовсім.

Шукаючи рятунку від того болю, вона пішла до берега, а тоді понад берегом вглиб острова, шукаючи подруг, щоби з ними шезнути звідси геть; піти десь і знайти хороше місце, та й шубовснути зі стрімкого берега в холодну глибоку воду — купатися. Захміліла голова паморочилась. Так ідучи, почула дівочу пісню й направилася на неї. Співали тихо якісь дівчата. Чути, як плюско-талися й гуртом воркотіли якусь нечувану для Ати досі пісню. З вимови й з манери співати — це прості сільські дівчата. Мабуть, Доброславівські. Купаються на тім боці й воркочуть замріяно:

Як ішли воли
із діброви,
А овечки з по-о-ля...
Та й розмовляла
дівчинонька
З козаченьком сто-о-оя...

Ата зупинилася й замерла зачудована. Така прегарна пісня! Крізь очерет, як крізь сито, видно мерехкотняву дівочих тіл і сліпучих зайчиків по воді, що танцюють в такт пісні, гойдаються з нею:

Ой, куди їдеш
та й від'їжджаєш,
Молодий коза-а-аче!?
Та за тобо-о-ю ж,
бурлакою,
Дівчинонька пла-а-че...

А в голосах зовсім не плач, а задумливий смішок дівочий і дівоча мрія.

Ата ступила ближче — і раптом закам'яніла: побачила Страменка! Він лежав на піску в очереті, розпластавшись, і був зовсім нерухомий, лицем униз. Ата злякалася, думала, що він мертвий. Може, від сонячного удару! Та придивилася... І вся згоріла: Страменко лежав на череві й пильно видивлявся в бінокль крізь люки в очереті... Він так був заглиблений в споглядання, що нічого не чув і не помічав поза тим, що бачив на тім боці. Ата вся тіпнулася від обурення, від сорому, від огиди...

— "Санін!!" — раптом спало їй на думку. — "Готовий Санін!!" — Згадала, що це арцибашівський Санін отак підглядав дівчат на купальнях... А ці там, на тім боці — прості селянські дівчата, значить голюсінькі купаються, бо купальники існують не для них, де-бо їх знайти!.. Скажи, яка розкіш для декого, виходить, цей недолік епохи!.. Бр-р-р!.. Так само згадала, що арцибашівський Санін після таких сеансів розповідав потім усім своїм знайомим про пікантні спостереження... Чи й цей розповідатиме? Напевно ж!

Яка мерзость!..

Ой, куди їдеш, та й від'їжджаєш,

Молодий козаچه?!

Та за тобою ж, бурлакою,

Дівчинонька пла-а-че...

Яка мерзость!.. З огидою поточилася назад. Навшпиньках. Хотіла крикнути дівчатам, щоб розбігалися там, але язик отерп від думки, що прозрадить, що вона все бачила. Помалу обійшла це місце, де такий великий стовп суспільства займався ділами державної ваги. Пішла геть.

Вона пройшла ще трохи берегом, як раптом почула тихий басовий смішок і якісь репліки, теж в очереті. Боже! Та тут за цими павіанами й ступити ніде! І тут на череві, так само як і Страменко, лежало двоє мужчин голих, власне, в самих трусах, і теж дивилися в біноклі й тихо вимінювалися вражіннями. Так от для чого потрібні тут, на маївці пролетарській, цейсівські семикратні біноклі! Щоб краще бачити пролетаріат!.. Один з них був Добриня-Романов, він лежав, крехтячи, придавивши своє тугеньке пузце до колючого очерету, й цмокав язиком від захоплення, як циган на ярмарку... Вони подавали один одному такі репліки про спостережене, що Ата кинулась прожогом геть... Боже мій! То був один, а тут ще два! Три! Аж три Саніни! Три павіани! Ату опановує страшна огида й презирство від раптової думки, що прийшла в голову, — їй привиділося, що всі ті стовпи суспільства, що недавно так зворушливо співали, всі, в тому числі й старий милий дідуган Чубенко, розлізлися по очеретах з цейсівськими біноклями й підглядають дівчат і дівчаток, майже дітей ще, й мліють на мокрому піску... Бр-р-р!..

Інстинктивно підбрала якусь грубу сукувату палку й пішла з нею геть далі, далі, на безлюддя. Тинялася позагеттю, а серце билося з нестерпним соромом, з мукою...

Зайшла далеко. Сонце пекло, хміль знову почав розбирати... Ані Павла, ні жодної з подруг Ата не знайшла, зате знайшла гарне затишне містечко по довгій блуканні. І аж тут трохи заспокоїлась. "Зрештою, що ж тут дивного! Це ж такі равлики!"

Місце було дуже гарне — яскрава золота латка піску, висушеного й розпеченого сонцем, межи річкою й мальовничою сагою. Сага починалася зразу при латці піску, повна білих водяних лілей, латаття, ряски й баговиння і одгороджена високим муром очерету від всього дальшого світу. А ліворуч — річка. За річкою десь на тім боці купальники, але далеко. Тиша, затишок, спокій.

Тут нарешті можна відпочити й прийти до пам'яті!

Ата не була з боязких і тому почувалася на цім безлюдді прекрасно. Все, чого треба боятися, лишилось далеко. А тут така дивна, така чиста, така благословенна природа. Піщана латка така гарна, як розстелений м'який, чистий килимок. Зумисне розстелений для неї... Ата простяглася на нім, приємно мружачись проти сонця. "Чарівний килимок, щоб літати в мрію". По якомусь часі розібралася, лишившись в самому купалевому строї, що одягла його ще вдома під суконку, щоб не носитись з зайвими речами, і почувалася як на сьомому небі від раптової легкості, від почуття

справжнього щастя.

"Чарівний килимок, щоб літати в мрію"...

Лежала й вже сміялася з усього, чим хвилювалася, — яке все безмежно, безмежно дурне. Смішне. І всі смішні. І вже їх просто шкода. Почуття великодушної вибачливості огортає душу... "Равлики!"

Сонце поливає приском, як окропом, але вітерець легенько студить, голубить ніжно шкіру, торкає за приплющені вії, дуже приємно! Господи, скільки щастя є в світі для людини, а вони... Обважніла голова вже йде колом, під приплющеними віями крутиться веселка, така спектральна каруселя... Потім веселка стала пригасати, натомість розкрилася якась чудесна казкова панорама, дивна, феєрична...

Ата не зчулася, як і заснула.

А Павло ходив і шукав її всюди. Й не міг ніде знайти. Він ходив по острову, поглядав і на той бік у діброву, — нема ніде. Він не міг припустити, щоб ця хоробра й смілива дівчина просто утекла з такої почесної компанії геть, щоб цей, воістину відважний Ататюрк, панічно відступив з поля великих завойовницьких можливостей і забився грець його зна й куди на відлюддя й пливе собі в казку на золотому килимку.

Мабуть, вона розсердилась на нього, що кинув саму серед "дідів", та сіла на човна, та й майнула собі десь геть, може, й додому. Але це було би зовсім досадно і зовсім для нього сумно. Ні, вона не така, щоб принаймні не поглузувати з нього. Він навіть чітко уявляє, як вона буде з нього кпити... Тільки б знайти. Але де ж вона? Голова болить чи душа болить — не розбереш; але не від хмелю болить голова, він фактично майже нічого не пив, а від досади, що взяв і загубив те, ради чого сюди приперся сьогодні.

Хотів напитися пива, випив пляшку, а далі згадав дурнуватого того арцибашівського Саніна (щось він засів йому сьогодні кілком у душу, просто ідіотизм якийсь!), згадав, як той "син сонця" хлистав пиво, мов кінь, і йому перехотілося пити.

Проте від Саніна йому сьогодні не легко відчепитися.

Никаючи по хащах, Павло набрів на Страменка в очереті, при тій його "державній" праці. І наче його довбнею по тім'ї стукнуто: "Ну ось він і є! Санін!! У всій красі і величі!.."

Хотів гукнути Страменка й поглузувати, але стримався: "бугаїв не дратують!" Небезпечно! Та й — занадто велика цяця, партійна акула як не як. Не гукнув. Натомість саркастично і з великим пафосом продекламував у душі перед уявною аудиторією, де він би цього партійного попа (культпропа-агітпропа!) висміяв би і розніс в тартарари, вступ зі свого конспекта, квінтесенцію цілої тієї сакраментальної санінщини, — яскраві уривки книги, так добре відкарбовані в пам'яті: "Неизменно голая, неизменно возможная женщина стояла перед ним во все мгновения его жизни, и каждое женское платье, обтянутое на гибком круглом, полном теле самки, возбуждало его до болезненной дрожи в коленках..." Ха-ха! От, брат, ти який! Дивись, дивись, а потім будеш розповідати всім дівочі прикмети. Дивись, дивись!"

"Ночью ему снились сладострастные и солнечные картины, молодые и красивые женщины..."

Ще б пак! Після таких вправ! Ха-ха!..

"Невысокие груди, круглые плечи, гибкие бедра мелькали перед его глазами, и голова сладко кружилась в сладострастном восторге..."

От, брат, що "мелькає" в нашій культпропівській душі! Чорти б тебе взяли!

Чи ти ба! Як все пасує...

А Страменко сопів і йорзав, щось з азартом ловлячи в бінокль, й навіть не запідозрював, з яким презирством дивиться на нього пара очей; забувши про все на світі, совав по піску ногою, либонь, від "болезненной дрожи в коленках", тим стверджуючи, що "голова его кружилась в сладострастном восторге".

Так бач, чого в нього лежав "Санін" на столі! Божок! Ідеал! "Буржуазний" приклад для "пролетарського" наслідування. Тьху ти!.. Плюнувши, Павло позадкував геть, — Страменко почав зводитись, щоб десь, либонь, іти шукати інших об'єктів для "сладострастных восторгов".

Залишивши Страменка, Павло з досади пішов і випив пива біля буфету, а потім нікав всюди, все думаючи про те ж:

"Он яке діло, га! Та так і до "соціалістичного", так би мовити, лупанарія вже недалеко! Авжеж! Туди би наш культпроп, порядком ідейного шефства, водив би на виховання наших юнаків, молодих і наївних учнів своїх".

В голові і на серці Павлові препаскудно. Либонь, від пива. З досади він пішов пити його ще. Засів у якійсь ятці, пив пиво в надії освіжити голову. Пив і думав:

"Цікаво, про що справді він там мріяв, той ішак, лежачи на піску черевом, га?"

І, немов у відповідь, зринуло знову в пам'яті списане з тієї книги, — мрія одного з її героїв про те, "как эта гордая, умная, чистая девушка"... — буде позбавлена ним честі і він потім ще й відстьобає її хлистом.

Тут Павло раптом схопився, як опечений, — він подумав про Ату.

Де ж вона, Господи!?

* * *

Аті снилося щось жахливе. Задихаючись, вона скрикнула й проснулася і — о жах! Сон не щез!! Щось тяжке й ричаще душило її за горло, навалилось на груди й дерло їх пазурами, затискало рота... Боже!! Страменко!! Страшний, волоокий, аж синій, задиханий... Він палив обличчя горілчаним перегаром й намагався смердючими губами впитися їй в уста, а руками хотів здерти купалевий стрій, зірвати його...

Він же вічно думав про цю горду, чисту й прекрасну дівчину, образ її переслідував його всюди, і от тепер він нарешті знайшов її — беззахисну, на відлюдді! В ньому заревів справжній звір, і він упав на беззахисну жертву...

Ата шалено скрикнула... Мельком побачила якісь перелякані обличчя за кущами, що моментально щезли, — боялися втручатися, напевне... Одчайдушно рвонулася і з усієї сили вдарила Страменка в обличчя й вивернулася. Але від ляпаса Страменко ще дужче спалахнув і аж завив, намагаючись вчепитися мертвою хваткою.

"Я ж тобі орден!., орден... орден..." — хрипів він, задихаючись. "Оррррден"...

Ата шалено відбивалася, але вже мовчки, бо розуміла, яке це позорище, коли би

збіглися люди, та що потім в змаганні з таким партійним вельможею вона не візьме гору... Раптом в одчайдушному пориві звинулася, як пружина, й з усієї сили штовхнула Страменка ногами в груди — штовхнула з страшною силою. Страменко гикнув і полетів у воду... Він упав у сагу, в болото, повне ряски й баговиння, і геть пірнув там, аж забулькотіло... А Ата схопилася миттю, пщібрала потоптану свою одержу, схопила рукою на однім плечі обірваний купальник і швидко пішла геть. Побігла. Біля кушів зупинилася — "Втопиться!" — але побачила, як Страменко випірнув, мов бегемот, з мулу і схопився за куші... "Не втопиться! Герой... Ну й добре..." Подалася. Але не до людей, а далі, геть. До сліз розгнівана, до безтями ображена, обурена...

Страменко виліз з болота, пирхаючи й люто матюкаючись крізь зціплені зуби, — брудний, увесь в рясці; і бінокля згубив, — даремно він його шукав на березі. На березі валялись тільки дівочі туфельки, на які він зо зла наступав брудними ногами, заливаючи їх патьоками болота з себе... Таких дівчат в "Саніні" не передбачено.

Не знайшовши бінокля, він поплентався до своїх. Хміль йому геть вивітрився з голови, але він удавав п'яного, тинявся, як людина "ні до чого не придатна".

На острові, серед п'яних сатирів і німф майнув веселий шепіток, що нібито Страменко хотів скривдити одну дівчину... оту Дахно... Мужчини, хто чув, сміялися з безглуздя. П'яна качка! До чого можна перепитися! Жінки, як більш довірливі, обурювалися, але обурювалися з таємничої чутки, бо вона твердила, що лише "хотів", але "не вдалося", і тому обурювалися. А одна, така партдама Клавдія Орлова, спересердя почала навіть бити пляшки:

"Подумаєш! Недоторкана!"

Здається, чужа чистота й честь дівоча її страшенно кривдила.

Та швидко було сконстатовано, що нічого подібного, — Страменко спить собі в машині в холодочку, "п'яний як чіп".

Ату душив гнів і душили сльози, але вона не плакала, сльози стояли в горлі клубком — сльози безмежної образи.

Дійшовши до краю острова, вона перепливла річку, пройшла до водяних млинів і вже аж тут полагодила свій купальник. Потім випрала свою потоптану суконку й повісила її сушитись... А сама вся дрібно тремтіла в нервовій пропасниці: в очах уперто зринала страшна картина, й вона замружувалась і стріпувала головою, відганяючи кошмар. Серце раз по раз скидалося й калатало від відчуття чіпких рук на собі... Перемагаючи інстинктивний, панічний порив тікати далі і далі, вона стрибнула сторч головою з кручі в глибоченний вир, виринула на самій середині, пропливла вздовж і впоперек, змагаючись з шаленою крутією, а тоді, наторлена, вилізла на кручу й лягла над прірвою, щоб тут чекати, доки суконка висохне. Але як і висохне, то як же ж у ній, такий пом'ятій, іти додому!? І черевички вона загубила, чи забула там... на тім страшнім місці... Але бери їх дарма. Вона не піде шукати... Яка вона не була відважна й завзята, але зараз серце її бігло геть панічно... Намагалася з усієї сили бути спокійною й розважною, а серце утікало. Так, ніби кошмар тривав далі й вона ніяк не могла прокинутися... Що за безглуздя!.. Ні, занадто великий іспит для дівочих нервів,

занадто! А ще більший для юнацької, романтичної душі...

Тут Ату й знайшов Павло. Він прибув запалений, засапаний і страшенно зрадив, побачивши її здалеку. З собою приніс її черевички, знайшовши їх на березі, на золотій латці... І приніс також бінокль, знайшовши там же в траві... Почувши безглузду поголоску, що прошелестіла в якійсь компанії, він перелякано оббігав усі кущі й усі урвища, — черевички знайшов, а дівчина як у воду впала.

"Я думав, що ти втопилася!" — пальнув неопанований від шаленої радості, що бачив Ату живу. Так і пальнув просто на "Ти" і аж тоді похопився. Але Ата цього не зауважила. А на репліку тільки мляво посміхнулася... Вона зовсім не збирається топитися, хоч і сидить на дуже зручному для цього місці.

Павло всівся на траві й поставив черевички біля її ніг. Ата ледь посміхнулася, але нічого не сказала. Лице її було змінене. Посіріле. Очі витріщені. Вона не плакала, хоч у очах і стояли сльози: дивилася тими очима кудись поза дійсністю, напевно, в жах пережитого. Уста міцно стулені, ледь-ледь тремтять...

Власне від того тремтіння Павла враз струсонув шалений порив: "Значить, правда!" Він схопився, мов підкинений пружиною, з явним і зовсім недвозначним наміром кинутися "туди", до "стовпів"... Але дівчина взяла його за руку й тихо потягла вниз. "Будьте коло мене", — звеліла ледве чутно. Павло покійно сів. Запал його згас від того дотику так швидко, як перед тим був спалахнув. "Справді, куди ж я побіжу! Робити галас з цієї страшної трагедії!? Безмірно помножувати її? І що то допоможе? І хто те докаже?!"

А глибіню трагедії зрозумів серцем, дивлячись на це змінене обличчя. Який же ж і удар по цій ніжній дівочій душі!..

Мовчки, у великім нервовім напруженні дивився Аті в обличчя... Ата мовчала. Павло теж не настоював на розмові. Про що-бо тут говорити?! На дівочих руках великі синці — сліди завзятої боротьби з п'яним мерзотником... Ата, здається, вгадала німе, кричаще запитання в його погляді й скривилася в горду, презирливу гримасу... Скільки презирства!

"Ага, значить, все в порядку!"

Від серця відлягло, й Павло, вже посміхаючись, взявся направляти потоптані черевички, гарно вичистив їх хусткою. Потім простягся на траві й дивився на білий світ. Взяв бінокль і став у нього приглядатися на той бік, в долину... Так вони сиділи довгенько. Нарешті Ата взяла бінокль з Павлових рук ("це... редакторський" — буркнув Павло), покрутила його в пальцях, подивилася, повагалась... і раптом кинула його на середину водяної прірви.

"Аміль!" — сказав Павло, зовсім без жалю спостерігаючи, як той бінокль зробив параболу, і подумав: "А це ж, власне, я у всьому винен — з самого ранку кравав з тим Саніним! І накравав!"

Суконка висохла. Ата одяглась і тихо промовила до Павла:

— Ходімо звідси...

* * *

Коли завечоріло, вони поверталися додому. Ата пішла би була зразу ще завидна, щоб замкнутися в своїй келії, впасти на ліжко й виплакати, але як же ж ти підеш у такій пом'ятій, не випрасуваній одежі і в таких поковерканих черевичках! Хоч Павло їх і направляв, але що з того! По них-бо злоба походила занадто брутально... Проблукали луками й полями, збираючи мрійні сині дзвіночки й ромени, поки завечоріло, а тоді вже рушили до міста. Тихий вечір печально опустився на землю, погасивши денне світило, втопивши величезне його коло червоне в сизій, фіалково-чорній каламуті далини далекої. Ата йшла пригноблена й нахмарена, великим тягарем придавлена. Жах минув, лишилась печаль і мука, може й від сорому нестерпного, пекельного. І туга. Павло позирав на дівчину скоса й серце йому тривожно стискалося; він боявся, щоби вразлива й занадто чутка ця дівчина, розторощена брутальним замахом на її честь дівочу й людську, й на її душу, чогось собі не заподіяла нині. Занадто вже великий тягар упав на неї, при її такій ніжній і сказано гордій вдачі. Хотів потішати, але що ж ти тут скажеш! Хотів розвіяти її печаль, зняти нестерпну душевну ношу, вернути їй безжурну усмішку й віру в людей і в життя, щоби унеможливити який-небудь безумний вибрик з її боку, але як ти це зробиш? ! Якими словами!!

Вони не пішли шляхом, вони пішли понад краєм великого бору, посинілого й таємничого, з тієї надлугової сторони, де мало хто ходить і вдень, а не то що увечері чи глупої ночі. Йшли понад краєм навпростець і часто зупинялися. Зупинялися й дивилися, обернувшись лицем на захід, на сліпуче-золоті хмаринки там, де потонуло сонце, на високу й фіалково-чорну силвету гори в золотій авреолі від тих хмаринок золотих, що палахкотіли за силветою, роблячи її особливо величавою, — дивилися й навіть не знали, що там ще один такий же стоїть і дивиться на ті самі хмаринки, оторочені прощальним відблиском сонця; один "маніяк", що втратив у цім житті все і навіть право ходити разом з усіма й відвідувати прямо разом з усіма веселі людські маївки.

З Доброславівки з синьо-рожевого присмерку ще долітали звуки оркестри, звуки вальсу, серед яких сумовитий баритон вів свою власну, журливу мелодію, як шовкову прошву... Серце само підставляло слова до неї:

Я бачив, як вітер березку зломив,
Коріння порушив, гілля покрутив,
А листя не в'яло і свіже було,
Аж поки за гору вже сонце зайшло...

Да-алеко, ледве чутно... Бархатно стелилися глибокі й ніжні звуки, — ніби з самої душі...

Іноді долітали й звуки інші, якась пісня чи голос... Там догулювали, до решти перепиті або й від кохання подурілі, найзавзятіші маївчане. Вони там плавали на човнах, а деякі, може, й просто лежали в кущах не в силі підвестися з хмелю й зорієнтуватися, де ж вони, що вони, як вони тут опинилися і в який бік світу білого їм треба б іти. Одні лежали, а інші галасували, розблукані по дібровах, по островах і так на човнах по річних, темних тепера й таємничих протоках. Там ще десь шумить маївка

останнім шумом, погасаючи... Там воркочуть машини й стукають молотки, розбираючи вже не потрібні різні дощані балагани й ятки, вертепи п'янства й базікання. Але попри це розбирання, там ще догулюють ватажки: оті "перші й останні хоробрі" цієї великої маївки, її господарі; вони не здаються так просто... Павло уявляє ту, так добре знану, картину... Перепиті до зеленого змія, вони ще й ще п'ють — лежать на залитому пивом і горілкою й замазаному гірчицею брезенті і п'ють, понуро, зосереджено, тримаючи курс на те, хто ж переп'є всіх і вийде переможцем. Такий пияцький турнір! Темрява прикриває їх, і вони можуть, нарешті, по-справжньому відвести душу. А як уже останній ляже покотом на цьому лицарському турнірі, тоді їх повезуть, п'яних, і нерухомих, як колоди, їхні шофери й кучери — машинами урядовими й лінійками казенними — до міста, по хатах на спочинок.

Ата слухає музику далеку... Дивиться на далекий обрій, на величну силуету гори. А Павло дивиться на її профіль і поривається щось сказати, та не може, боїться порушити мовчанку, та й, власне, що ж сказати йому! І замість того, вслухаючись у вальс, уявляє чітко знайому картину — завершення п'янки "останніх хоробрих", як вони в мряці смеркання на відлюдді доходять до крапки, завертають, згідно традиції, "пролетарську маївку"... Так було завжди, так і тепер мусить бути.

— Ну, — прошепотіла Ата, зітхаючи, зовсім несподівано й так гірко-прегірко, терпко-претерпко: — Чи... чи й тепер ви ще будете втягати мене до комсомолу?..

Мовчанка. Павло, кусає губу. Потім щось хрипить нечленоподільне про "засміченість", про "збоченість"... і уриває недоговорене. Ну, що він їй буде говорити ці небилиці тепер от, у відповідь на таке болюче зараз і прокляте запитання! А Ата й не домагається відповіді. Навіщо! Вона задала те сакраментальне запитання зовсім відрухово та й забула зразу про нього. Душа її не біля цієї проблеми.

Гора примеркає, темніє все дужче й дужче. Знизу, як з того світу, підіймаються тумани й стеляться пасмами, фантастичні, загадкові. Під туманами попід горою тією ще вібрує життя. Власне, не "ще", а воно там завжди вібрує, не погасаючи... На горі лиловіють урочисті й непроглядні хащі, древні, величаві, а в них ще древніші мури й башти з іржавими флюгерами... а навколо них спалахує сміх і вереск... Там молодість гасає по урвищах і лилових нетрях пралісу, шубовскає в воду з замчища і готить несамовито (як, зрештою, безліч віків тут гогочуть цілі покоління, опановані дикою вітальною силою й життєвою снагою)... Чи, може, то готить дикий козлоногий сатир, і то те його гоготіння тріумфально женеться за дівочим вереском, що розсипається дзвінким битим склом там, попід горою на купальнях...

Ата посміхається на той вереск дівочий далекий і зітхає:

— Я так люблю це все, цю мою прекрасну землю, що навіть найбільші паскудники не можуть в моїх очах і в моїй душі її запаскудити!..

Павлові робиться гаряче. Від серця йому відступилась тривога, бо це ж мимовільна відповідь на всі його невисловлені запити, на його турботу. Він бере Ату під руку, — бо вже вони рушають далі, — і Ата не противиться, оперлась покійно на міцну юнацьку руку. Павлові робиться й зовсім гаряче, аж млосно. Вони повернулися й пішли в

темряву, пішли в глибину бору, перетинаючи його навскоси, навпрост.

Проблиск оптимізму погас, і Ата знову така, як і була, — печаль обступила її, як ця темрява. Вона думками не тут. Вона, напевно, навіть не відчуває, що сперлася на гарячу й тремтливу юнацьку руку, таку радісно-тріумфуючу, у якій кров запульсувала шалено, загуготіла, женучись як той, сповнений полохливого щастя, дівочий вереск там, по діброві... Нервово вичерпана до решти. Байдужа. Апатична. Рука її холодна й вогка, по ній зрідка пробігає легенький трепет, як згадка, як відголосок пережитого й ще не вгамованого жаху... Павлові досадно. "Чи ви й тепер будете втягати мене до комсомолу?" — який же й убивчий і який терпкий від болю був її голос!

А ніч млосна, запаморочлива. Вони в темнім бору самі. Ніде ні звуку, ні гомону. Лише шелест пристрасний і таємничі зітхання — то десь верховіття сосон перешіптуються нишком...

Самих сосон поодиноких не видно, вони лише відчуються всією своєю масою, великою армією старезних дерев, що подихують теплом і живицею, і то власне по тому теплу й по духові живиці відчувається близькість кожного дерева, яке встає їм на шляху. Вони йдуть помалу, ступають по м'якому килиму падалішніх шпильок, лявіруючи помежи невидимими стовбурами. А бір полонив їх, і, мабуть, вже вони з нього й не виблукають, та вони й не квапляться виблукувати. Так ідуть собі, мовчать, кожен думає своє й відчуває кожен своє, що лежить на серці. Бір подихає раз прохолодою, а раз п'яним теплом, запаморочливою духмяною втомою, сповнений пристрасні й млості... Бір, де стільки божеволіло закоханих, де стільки розігралося драм і трагедій, і радісних обіймів, і поцілунків за всю його історію. Пахне сосною, живицею, вогкою пріллю, землею, медовим цвітом якимсь, — пахне земним терпким духом кохання... Павлові голова йде обертом. Завеликий для нього іспит — йти поруч, лікоть до ліктя, з такою дівчиною, з оцим своїм вічним болем серця, з цією своєю невідступною мрією... А вона ж мовчить, ані пари з уст! Так ніби це вона йде не з ним, а з нечутливою, мертвою, чужою дерев'яшкою. Ніби підмінено Ату, виїнято з неї її таку прекрасну, дзвінку й життєрадісну душу. Холодна рука лежить в його руці, як і перше, не здаючи собі справи, де це вона. Зрідка та рука здригає, й пальці конвульсійно стискають хлоп'ячу руку. Павла від того б'є струм...

Вони сіли, потомлені, на старезнім якимсь пні й відпочивають. Це вже вони десь недалеко від міста — чути брехіт собак і цокіт коліс по шосе. Ще трохи — й вони вийдуть на шлях, увійдуть в широку вулицю і підуть міськими околицями. Серце Павлове калатає від якогось, ще не усвідомленого, ще зовсім неясного наміру чи вчинку, що він його ось зробить... Тут дещо видніше, а чи то так йому очі поширились, він слухає брехіт собак і дивиться на дівоче обличчя, яке біліє проти зірок (бо це тут галявина). Ата сидить, закинувши голову і заплющивши очі, спершись спиною об товстелезну сосну. Думає щось... І тут сталося те, про що ще хвилину перед тим Павло й подумати не намірився б виразно... Нахилившись над блідим дівочим обличчям,

Павло дивився пильно на нього, на напіврозкриті дівочі уста і — не зміг перемогти себе, перемогти раптового безумного пориву, шаленого припливу крові до серця, до

мізку, — він, завмираючи увесь від хвилювання, посиленого стократ жалем до цієї печальної дівчини й бажанням забрати увесь її біль, усю її тугу, прихилив лице й сам не зчувся, як поцілував її... Власне, доторкнувся... Він хотів поцілувати в уста, але не потрапив і тільки доторкнувся своїми устами до гарячої нижньої губи... Ата враз скинулася, шарпнулася перелякано — точнісінько так, як "тоді" "там" над річкою. Замалим не скрикнула безтямно. Але не скрикнула. Широко витріщеними очима дивилась на Павла. Серце її заторохтіло від якоїсь, ще не зовсім усвідомленої, внутрішньої бурі — від бурі крові, найпевніше. Але та буря розрядилася зовсім в несподіваному напрямку — Ата провела рукою по устах, зітхнула й саркастично, убивчо процідила крізь стиснені зуби (люто, злобно, майже зі зненавистю):

— А-а-а-а... І ви теж!.. Хочете зіграти в Саніна!?. Ах... І ви теж?..

Боже! Скільки ж тієї люті, глузу, жовчі, злоби! Безодня сарказму! "І ВИ теж" — цебто як і той мерзотник Страменко! Павла ніби штурхнули ногою в груди з усієї сили. Кров так само швидко відкинулася від серця, як і прилилась. Він звівся й, заточуючись, відступив. Голова йшла обертом. Хотів сказати "пробачте", хотів перепроситися, але язик задубів. Стояв розгублений. Думав, покличе, пожаліє... Не покликала... Відчай підступив йому до горла і водночас почуття пекучого сорому за підленький вчинок, почуття біди непоправимої й почуття досади, обиди та уцімленої мужської гордості... Похитнувся й пішов геть. Пішов у темряву. Ішов, а серце йому стискалося з мукою. А думка завмирала: "Покличе чи не покличе?" Бо ж як їй самій лишатися в цій темряві?! Відійшов і стояв серед душного мороку. Мов на варті. Беріг її ... "Покличе?.."

Ні, не покликала.

Пішов... А Ата сиділа й слухала, як чвохає кров у скронях. Обхопила скроні руками. І слухала, як завмирали кроки по м'якому килиму падалішніх шпильок соснових... завмерли...

Було шкода Павла. Це вона виразно відчула. Шкода цього хлопчину бідолашного. Бо ж він її любить! Любить же! Широ й гаряче!.. Ах, як все виходить у житті подурному, безглуздо, якимось наперекір і плутано, за якимось зовсім чужим планом, ніби зумисне якнайхи-мерніше... В тім дотику уст, несміливих і полохливих, вона відчула, як він її любить, але — вона його ні! Ну, ні ж, ні! Серце її до іншого лежить і йому належить... хоч... може, він того й не хоче, і знати не буде, і теж скаже отак — "Ну, ні ж, ні!!." Але належить! А Павло цей... А може, вона його любить? Хтозна... Ні, ні! Таки ні! їй тільки його шкода, й вона зовсім на нього не гнівається, бо ж він ніби щирий і хороший товариш...

Хотіла покликати, щоб вернувся, але не покликала. Чомусь не покликала. їй страшно самій лишатися в цім чорнім, зрадливім бору, але... не покликала. Злоби й гніву вона зовсім на нього не має й зовсім не думала про нього так, як сказала. Це щось інше...

Вгорі перебіг вітерець по верховіттях сосен, і вони тривожно зашепотіли десь там, але наче до неї униз:

"Ш-ш-ш-ш-шо ж ти... ну, ш-ш-шо ж ти!.."

— Павле!.. — поклікала Ата тихо, зламано.

Ніхто не відповів. Та й поклікала вона тихенько, зовсім тихесенько, тільки самими губами поворухнула.

...Він хотів потішити, тільки потішити... Ну ясно ж! А вийшло навпаки, чи що? Зовсім навпаки.

Ата ще довго сиділа сама й дослухалася до свого серця, щось вичитувала в ньому. Так... Вона би цілувала зараз з плачем, з риданням, але — іншого! Так, зовсім іншого. Він — єдиний, кого би вона хотіла зараз бачити. Сміян... Вона би тепер не злякалась, о ні, вона би тепер від нього не кинулася, ні, — сама би впала йому на груди й розридалась... І наплакалась би донесхочу. Увесь свій біль, усі образи, усе своє горе виплакала би і висміяла би на грудях у нього... в того... в "божевільного"... Та ба ...

Посидівши ще трохи, Ата зітхнула, потім звелась і стомленою ногою пішла на собачий брехіт.

Другого дня в місті Нашому на похмілля задеренчали всюди тривожні телефони начальства, перелякані чуткою, що никала, тиняючись, шепотлива, тихенька ніби, але саркастична, про неподобства поведінки одного з стовпів суспільства міста Нашого, що його хтось бачив... Телефони навалюно хотіли її зразу ж погасити, знищити в зародку... Дзвонив Калашников, дзвонив Рогач, дзвонив Сазонов. Дзвонили в редакцію, дзвонили всюди.

— Ти шши-т-то текою там?.. — розтягував слова Сазонов у телефон до Страменка, позіхаючи люто й тяжко поводячи щелепою з похмілля, бо її зводили корчі, через що слова в нього сьогодні виходили особливо якісь дубові, на грузинський чи вірменський штиб, як жаргон одеських чистіїв черевиків, так що йому й не треба було зумисне кульгати язиком для наслідування "Самого", тобто "людини в Кремлі" ("Людина стоїть в зореноснім Кремлі"). — Шит-то такое?.. Пачему текая балтовня? Ти каво изнасиловал? Кажи!..

Страменко вже перед цим мав з самого ранку пару подібних запитань, та ще й перед тим мав цілу ніч до надуми і пристосувався — в нього вже виробилася й затверділа чітка формула пояснення, яку він і говорив у телефон, сміючись:

— Ви що, перепились? Ха-ха-ха! Нікого я не "знасилював", а, можна сказати, навпаки — мене хтось, п'яного, знасилював, укинув у воду. А хто — не знаю. Ви ж бачили, який я прийшов, га!.. — тон у Страменка невідомо веселий, грайливий. — Ви не бачили, який я був у рясці й чуханцях!?

Сміх. Всі бачили, який Страменко вчора прийшов п'яний, у рясці й баговинні та в чуханцях, повні черевики болота, і бінокля десь утопив у багні, — бідкався непристойним язиком. Ясно! Хтось займається контрреволюцією, ширить провокації.

Таку резолюцію виніс і Сазонов, а слухавши Страменка, реготався. Для проформи промурмотів "знаю я тібе!" й позіхнув. Він Страменкові повірив. І повірив не тому, що любив Страменка чи вважав за гідного довіри, а тому, по-перше, що ставився наперед з презирством до всіляких чуток, розмірених у престиж влади, як до "ворожих вихваток", а по-друге, — тому що ставився з презирством і іронією до самого Страменка: "Ха! Ну

кого така гнида, така макуха може знасилувати! Ха! Це навіть образа людській гідності! Ще якби про нього, про Сазонова, таке говорили, ну це могло би бути й правда. А то — Страменко! Ха! А до того ж — хіба таку геройську дівчину так собі й знасилуєш! Не з тих!.. А хахли оці ще й кажуть таке: "Корова не схоче — бик не скоче". Так хіба ж вона такого йолопа схоче! Теж мені бик! Ха-ха-ха!" Це було зовсім смішно. І тому вся ця телефонна історія настроїла Сазонова з самого ранку на веселий лад. Для проформи він ще ганяв телефоном по різних підвладних йому інстанціях — обкомах та виконкомках тощо, питаючись довірочно в певних осіб, хто ширить чутки, хто може підтвердити про "Страменків страм", чи є свідки, которі поширюють цю напасть?

Ніхто не може підтвердити! Ніяких свідків немає, й не було, і бути не може. Все блеф; замах на партійну честь і авторитет совлади та її передових, заслужених людей. А хто чутки ширить — невідомо. Певно, вороги, "куркульські недобитки" та інша "контра". А вкинув у воду редактора хтось напевно. Це факт. Якийсь гад. Вкинув підпилого, у хмелю... Тоді в Сазонова навіть зринула ідея — створити "діло"! Він швидко й звично склепав концепцію такого "діла" й висловив по телефону редакторові:

— Тібе втапів у воду якийсь враг народ а... Факт! Це терористичний акт!.. Свідки є? І х т о вкинув? Га?..

Але Страменко "був п'яний"... "не пам'ятає"... "ніяк не може згадати".

Так все й заспокоїлось. Вляглося.

Ще Сазонов посилав Рогача з місією до театру. Оскільки самому Сазонову не випадало піти до Ати Дахно чи викликати її й так ні сіло ні впало спитати в дівчини: "Чи тебе ніхто не гвалтував?", то він підіслав Рогача, "хитрючого хахла", з цим завданням. Як найавторитетніша по чину особа й вроді ж обласний "староста", він найбільше надавався для такої місії. Рогач під'їхав машиною до театру й пішов оглядати все всередині, — хазяїн мусить цікавитись своїм господарством, а він, безперечно, формальний хазяїн всьому тут. Полазивши поза кулісами, він "випадково" зустрів Ату й покликав її щось сказати "по секрету", бо "залюбився".

Він жартував, говорив про се, про те, і ніяк не зважувався поставити занадто делікатне запитання. Нарешті "хитрий хахол" знайшовся: чи не бачила товаришка Дахно часом таке — вчора хтось хотів утопити редактора Страменка... вкинув його в болото п'яного... чи не бачила?

Ата подивилася на Рогача презирливо й гордо... Вона зрозуміла, з якою місією приїхав цей "обласний староста", — тая мета просвічувалась з його очей, винуватих і в той же час колюче-попередливих. "Цить, дівчино, не зроби божевільного кроку!.. Не кажи ніде нічого!.. Мовчи, якщо хочеш жити!" — здається, говорили понуро ті очі.

— Ні, не бачила... — відповіла холодно. А в виразі стільки презирства, до всіх. І до нього. І стільки чортячої гордості. Такої гордості, що в Рогача навіть погасло те співчуття, яке було ворухнулося в душі.

Він вибачився, попрощався й поїхав.

"Ні, мабуть, цю не згвалтуєш... О ні! .." — думав, чомусь незадоволений. Образила його та гордість, те презирство сатанинське. "Ич, ти!.. Як королева, чортовка!.."

В Ати Рогач дійсно викликав на цей раз огиду. І якраз дивлячись на нього, на його винуваті й в той же час по-передливо колючі очі, збагнула з усією ясністю, що було би безглуздям ставати їй на прю, навіть з усією її гордістю й правдою. Проти кого? Проти цілої системи?!. Справа-бо так обернулася, що усім цим панам треба найперше боронити честь партії й системи, а не якоїсь там, та ще безпартійної, дівчини. Честь окремої людини нічого не варта проти чести партії. Цю логіку знають навіть діти. Будь обережна! Досить поки що з тебе твоєї гордості!.. І твого презирства...

Ата зціпила зуби й пішла до кабінету директора, розраховуючи, що там ще нікого немає й вона встигне скористатися телефоном. Дійсно, не було нікого, й Ата подзвонила до Павла. А коли той озвався, промовила тихо, навіть не привітавшись в поспіху, боячись, щоб хто не зайшов:

— Я вас дуже й дуже прошу: того, що сталося вчора з тим... не було. Дуже вас прошу. Ви зрозуміли?

— Так. Я вас зрозумів, Ато, — промовило в рурці сумно здалеку Павловим голосом і зітхнуло покірно, і Ата відчула, що говорив крізь стиснені щелепи. — Я вас зрозумів...

— Дякую... — Ата почепила рурку.

"От. А то він міг би наробити руху. А навіщо!"

Так і завмерло все.

Гора заспокоїлась. Сумління тієї "гори" чисте. Нічого того не було й не могло бути.

Тільки чутка ще десь ходила, неприборкана. Як ти її приборкаєш? Чутка про те, що в честь весни й квітів тяжко ображено найкращу квітку міста Нашого, дівчину Ату, оту нічию, але найліпшу й наймилішу, таку дорогу всім.

XXVII

"Душа армії"

Душа армії, кузня її духу, фортеця її культурного й політичного виховання, краса й гордість нового ладу — військовий клуб. Ось він який!..

Тут Ата ще не була. Це одна з білих плям (і, може, навіть єдина на всій території міста Нашого), не досліджених ще допитливою дівчиною.

Звичайно, ця цитадель притягувала увагу взагалі всіх дівчат, як магніт надзвичайної сили, але Атину увагу вона притягала зовсім по-інакшому, не як дівочу душу, а як душу відкривача нежданого; як фортеця невідомого для неї світу, світу тих, що марширували тоді такими химерно-грізними й чужими для неї колонами, підробленими під монументальність скульптур, в кованості шинель, з закам'янілістю облич...

Це звідси лунала завжди ота, модна в верхах суспільства міста Нашого, розсаджувана звідси, як з досвідного плекальника, пісня про "любимий горад", на сторожі якого вони стоять:

Любимий горад

можеш спать спакійна...

А починалася ця пісня і зовсім зворушливо, таки зворушливо: "В далекий край товариш відлітає..."

Хіба це не бере за серце?! Тільки в пісні він відлітає по-російськи. І це також бере за серце й робить цю цитадель ще таємничішою. Що ж це за цитадель, що з неї товариш, абориген міста Нашого, відлітає й куди?!

Але сьогодні інтерес до цієї цитаделі в Ати пригас. Вона має нагоду відкрити Америку, але — вже їй те байдуже, й вона йде сюди не цікавістю гнана, не як відважний відкриватель, а з нудьгою, гнана сюди досадним обов'язком "скомороха" — "приставляти" й "паясничати", гнана примусом і в той же час стримувана глибоким болем душі, потоптаної й потолоченої, повергнутої в смятіння.

Вони мали тут давати концерт, вірніше, брати участь у концерті, як складник, хоч і мали би становити його головну суть. Вони — спеціально складений дівочий ансамбль на зразок славнозвісного "ТЕАЖІНАНСу".

Виявилося, що відкрити цю "Америку", так дбайливо охоронювану "сьома печатями", зовсім просто, їм прислали спеціальні перепустки, з ними вони опинилися тут, по цю сторону всіх брам, грізної варти й спеціального контролю. Дуже просто. Було тільки прикро, що по них не прислано авто, з тих люксових авто, якими роз'їжджають "пани"-комісари й інші головні риби цього царства. Коли взяти до уваги, наскільки це царство могутнє, упривілейоване, багате (багате царство в царстві злиденному!), то така неувважність прикра, — це означало, що до них тут не особливий інтерес.

Проте це була неправда. І це вони відчули відразу, як тільки переступили поріг демаркаційний, що відділяв це царство від світу зовнішнього, — все виструнчилось назустріч їм. А коли вони переходили блискучий вестибюль клубу й минали більйардні кімнати, заставлені зеленими столами, надимлені, як пекло, й наповнені командирами всіх рангів, озброєними більйардними киями, — всі ті командири, як по знаку якоїсь чарівної палички, покинули гру й висипались в коридор — проводжали очима гостей, тримаючи більйардні киї, мов списи на параді... Коли б же хтось узявся устійнити фокус, у яким зійшлися всі погляди, всі серця, всі хороші й всі нехороші (лукаві й ехидні) посмішки — то це була би Ата, що йшла попереду, опустивши голову, неначе її вели на страту...

Концерт мав бути пишний, але... якось навіть чудно думати й говорити про концерт, про мистецтво в цій фортеці — школі убивства — куди не кинь оком, з усього криком кричить щось протилежне красі й мистецтву, що збудовані ж на любові й ніжності: скрізь якнайна-очніше представлено всі знаряддя калічення й смерті — в схемах, в діаграмах, в моделях учбових, в плакатах, в гаслах, в карикатурах, — рушниці, пістолі, гранати, протигазові маски, танки, літаки, кораблі, дротяні загорожі, міни, бомби... шанці... доти... розриви... завали... зразки ран і язв від іприту та інших газів... корчі ранених... — все це наочно явлено в розрізі і в деталях, ліплене з пластмаси, різблене, мальоване й зовсім оригінальне... І ось все це має бути тлом і середовищем для муз, що їх сюди покликано, чи просто наказом примушено з'явитися!..

Трішки моторошно в цій цитаделі. Зовсім незвична атмосфера. І зовсім парадоксальна ситуація — мистецтво має нібито обслужити знаряддя смерті.

Почуття лянності посилилося, коли Ата побачила у вікно з їхньої закулісної кімнати, де вони готувалися до концерту, як на подвір'я ДЧА з запілля вмашириувала сіра колона... Ні, спочатку задудніла земля здалеку, а тоді, ритмічно й грізно погойдуючись, вмаширувала маса в сталевих шоломах, — маса, таких самих, як тоді вона бачила, понурих, карбованих самими прямими лініями... "Слухачі прийшли!" — майнуло в голові. І стало зовсім тоскно. Як їй в такому душевному стані та перед такою масою виступати!

Тоскно...

Концерт почався. Почався він виступом власного дивізійного "балабаєчного" ансамблю, з претензією на наслідування знаного "ансамблю песні і пляскі" Александрова. Ансамбль співав і триндикав, а дівчата за кулісами в своїй кімнаті дослухалися, ждучи своєї черги, тобто другої частини концерту. Гнітюче почуття в Ати не зникало, а посилювалось; саме від слухання триндикання того "ансамблю" й реакції залі на нього, реакції отієї грізної маси в сірих дубових шинелях, з дерев'яними обличчями... Вона не бачила залі, але чула її вухами й нервами, — все те має бути дуже понуре й таке ж далеке від неї, як і ті плакати й стенди з розібраними гранатами й протигазами, з мальованою кров'ю (для виразності) й заляпаними кров'ю санітарами з пластмаси... Ансамбль співав немудрих солдатських пісень, таких зчовганих уже, грав на балабайках, гоцав "камаринського" з гуркотом. Заля понуро й зовсім скупко, нескладно, аплодувала, іноді іржала (як здалося Аті — іржала!), мабуть, з пласких якихось солдатських вибриків на сцені.

Тужно...

Але як же ж і здивувалась Ата, коли під час антракту виглянула нишком у залу, в щілинку межи завісою й бічною колоною... Вона уявляла собі залу, повну тих грізних кам'яних воїнів у сталевих шоломах, в ремінцях на обличчях, як у намордниках, шорстких, понурих... А побачила величезну — залу, повну ніби школярів, — повну стрижених хлопців, несміливих і тихих і зовсім не грізних, без шоломів і без шинель, посаджених рядочками, ніби на шкільних лавах, тісно, один при одному... Всі вони такі смішні в їхній обстриженості під "одну гребінку", в їхній зв'язаності й несміливості, в упокореності якійсь могутній силі, якійсь "дисципліні", уособленій різними блискучими начальниками, яких натикано рясно в перших рядах, та їхніми (начальницькими) жонами й дамами. Дами — це щось таке чужерідне в солдатській стихії цій, що, мабуть, поневолі будеш губитися, ніяковіти й втягати голову в плечі, коли ти смішно обстрижений, коли ти в казенну сорочку вдягнений і, в громохкі, незручні чоботища взутий... словом, коли ти знеосіблений, мовби арештант... Щось є спільне між цими милими й такими бідолашними юнаками й арештованими, або школярами. Це три категорії суспільства, яких стрижуть під одну машинку й "скопом" і які зовсім не становлять суспільства, бо не мають такого права: вони або ЩЕ ТІЛЬКИ школярі, або ЛИШЕ безіменні солдати, або ВЖЕ арештанти...

Коли дівчата вийшли в національних своїх пишних строях перед рампу, починаючи другий відділ (їхній відділ), — зала принишкла. Зітхнула, як одними грудьми. І

замерехтіла очима. Аті здалося, що тиха, радісна усмішка попливла, як хвиля, по тих усіх юнацьких обличчях, по всьому тому знеосібленому стриженому морю... І раптом вибухнула громовими оплесками. Аж комісар, що сидів у першій ряду, здригнув, й ніби стривожено озирнувся по залі, й знизав плечима... Такі несподівані й такі гримливі були ті оплески після недавнього змученого ляпотіння й того невиразного "іржання" (як було видалося Аті), що супроводили перший відділ концерту. А заля гримотіла й промінилася очима на сцену...

Дівчата пересміхнулися, зринаючи з депресії. "Диви! Це та страшна публіка, що так грізно вмаширувала!.."

Дівчата заспівали...

Кожна їхня пісня була стрічана й проваджана бурею оплесків. Хлопці, всі ті стрижені селянські й робітничі діти, дуріли з радості, з захоплення. Так їм подобалося те, що співалося, і як співалося, і ті, що так чудесно співали... Вони гримотіли й кричали "біс!" і кричали "браво!" І знову гримотіли, викликаючи по двічі ту саму пісню...

Комісар чогось хвилювався, йорзав на своєму стільці в передній ряду, озирався. А потім, нахмарений і схвилюваний, криво посміхаючись, звівся й десь пішов... Мабуть, домовлятися з кимсь, щоби продовжити цей прекрасний, цей небувалий досі тут, у цих стінах, концерт, що приніс тим стриженим дітям стільки радості...

А концерт гримів. Дівчата, окрилені успіхом, промінилися, й промінилися їхні пісні, маршируючи тріумфально через людські душі й серця. Співачкам здавалося, що це вони самі маширують так через ті душі й серця. Побідно.

Найбільше повезло пісні "А ще сонце не заходило, та й настала темнота". Коли дівчата її проспівали, заля довго не могла вгамуватися, трепетала в оплесках і тупотіла, кричала "біс!" "біс!" "ще!!" "дайош!!". Стрижені голови аж підводилися, громадилися на всім просторі хвилями, вище, вище, перевершуючи хвиля хвилю. А в передніх рядах сиділо начальство — старші "воєначальники" й шерехи блискучих молодших командирів всіх рангів і всіх родів зброї (від танкістів до авіаторів) — і так само били "браво", сміялися весело й гатили в долоні... "Не бере, не виходять!" Тоді командири, сміючись, стали бити організовано, всі враз, кричучи: "Бі-і-іс!!" А посередині командирського грона, в самому центрі тієї блискучої й мерехкучої старшинської молоді, сидів командир місцевого полку Денисюк і, сміючись, теж бив у долоні. І теж кричав "біс". Це особливо додавало охоти всій залі.

Між рядами в галасі й гармидері прослизнув комісар і сів поруч командира полку. Блідий і насуплений, він щось шепнув тому на вухо... Командир полку сховав раптом руки в кишені й зімкнув уста. Усмішка щезла, лице посіріло... Переставши бити "браво", він трішки підвівся й метнув з-під стрішкуватих брів поглядом по залі — й все ущухло моментально. Дівчата, що саме вийшли на естраду, "на біс", розгубилися, помітивши, як шепотів комісар, як позирнув командир і як несподівано й незрозуміло все перемінилося враз, як тріумфальний шум вщух нагло, немов осипався цвіт, побитий морозом.

Розгубившись, дівчата так і стояли біля рампи, не знаючи, що ж їм робити. Вони ж вийшли на "біс", а заля мовчить, похнюпилась, опустила очі. Мовчить. Що ж робить? Дівчата стоять і дивляться в перші ряди, чекаючи відповіді, мовби питаючи в начальства, "чи співати".

Комісар склав обличчя в величаву гримасу, махнув до них рукою милостиво й, розтягуючи склади, прорік:

— Пой-те!

Дівчата проспівали свою останню пісню, ту, що за неї їх так викликано.

"А ще сонце не заходило, та й настала темнота"...

І замовкли. Заля — ані звука. Комісар поляпав у свої ладошки, два-три чоловіки поруч нього скромно підтримали компанію, але вся решта, вся зала — ані звука.

Дівчата почувалися так, ніби їх вистьобано дубцем за якусь невідому провину.

Бідолашні, вони не знали, що вся справа в т. зв. "бдітельності" та в дбайливому оберіганні вояцтва від впливу "місцевого націоналізму"... Поки вони співали, поки їхні пісні тріумфально марширували людськими душами й серцями, блюстителі ладу й політичної чистоти "пролетарського воїнства", комісар полку Шубін побіг і забив десь на сполох, і потім припинив усе це чарівне дійство.

"Ніззя!"

Ще сьак-так це можна "там", за стінами, але зась "тут", у цій цитаделі.

Крапка. Дисципліна. Виконання.

Заслона зашморгнулася й закрила розгублених співачок. Паленіючи з сорому, з образи, з хвилювання і бліднучи з остраху, вони зішли зі сцени за куліси...

Вони тут зайві!!.. Їм тут зась!..

Це було чітке й пекуче почуття, що з особливим болем відгукнулося в Атиній душі.

І тільки тепер вона звернула увагу на факт, що ніде тут, в цій цитаделі, так рясно списаній великими й блискучими гаслами та різними цитатами й написами на дверях, вона не бачила жодного українського слова. Жодного слова, написаного по-українському! Отже...

Отже, загадка зі зміною поведінки стриженої маси розгадується дуже просто:

"Ніззя!"

За куліси прийшов штивний і зарозумілий комісар і спитав, чи не знають вони щось гарне по-російському?.. "Ні, не знають!.." "Як "ніззя" так, то "ніззя" й так".

Ніхто не прийшов їх проводити чи щось сказати, бодай з чемности. Мов утяло. Лише командир полку офіційно й сухо, й сумно (так, сумно) подякував їм за спів і так же офіційно одкозиряв, сказавши, що гонорар вони отримають завтра... їм пришлють...

Коли вони виходили, блискучі й хвацькі командири, оті всі, що так захоплено й так спонтанно вибігали з більйардних кімнат при їх появі, а потім так завзято били "браво", зараз трималися обережно, стороною... Стрижені ж хлопці витупотіли масою геть і десь "строїлися" — чути було на подвір'ї горлаті й безтямні команди, — там смирні й милі хлопці робилися знову страховиськами — вповзали в свої дубові шинелі, в шоломи, підтягали на обличчях ремінці, як намордники, гатили страховинно чобітьми, —

ставали, знову грізною, бездушною масою роботів з кам'яними обличчями...

Від усього Аті зробилося тужно.

"В дальокой край товариш од'їжджає" — чути меланхолійно звідкись з місцевим непоправним акцентом.

Ага! Ось він!.. Нарешті він дійшов до самої глибини серця — зміст тієї пісні про "любимий горад":

"В далекий край товариш від'їжджає..."

Від'їжджає! І в цьому вся суть.

XXVIII

Перед трибуналом

Довжелезний стіл застелений червоним сукном, і нудьга смертельна на серці... Стіл, як катафалк, лише не чорний, а червоний, тим зловісніший, — червоний паралелограм стоїть монументально як уособлення кари й смерті, як печать сургучева над тими, хто має бути спроваджений в небуття за бунт і непослух, як символ чужого безпощадного й лицемірного "правосуддя" — тяжкі збрижі звисають низько, мерехтячи металево золотою лиштвою й китицями. І в тон лиштві мовчазно мерехтять холодним відблиском бронзові пірамідки на столі, високі карафки й черепахові окуляри, що чигають, як сови; і такі ж зловісні, вороні апарати телефонні, прип'яті шнурами до страшної невідомості, до небуття, з яким мають безпосередній зв'язок ті, що сидять за червоним столом...

За столом сидить суд. Грізний і безмилосердний суд. За його спинами мерехкотять багнети нерухомої варти, — такої мовчазної й такої понуро-величавої, як ті воїни з плякатів чи ті, що йшли з муштри, в задубілих шинелях, складених з прямих ліній...

Серце Атіне шалено б'ється... Вона хоче думати, що це сон, але знає, всім єством відчуває, що це ж дійсність. Вона мобілізує всі сили, щоби прокинутися, й немовби прокидається, — ні, це дійсність! Страшний стіл трибуналу стоїть. Вона знову одчайдушно хапається за надію, що це ж сон, хоче знайти ту щілину між реальним і нереальним, у яку можна вискочити з кошмару, але такої щілини нема. Реальні думки й почуття, що були й є, реальні слова й рефлексії, що були й є, не раз думані й передумані, серцем пережиті, реальні відгуки серця й реальні обличчя перед очима, до яких рефлексії були скеровані завжди в житті, сповнюють її всю, насичують тверезим відчуттям реальності. І вже надія, що це сон, як переломлена соломинка, жалісно блідне й зникає... І тоді душа Атіна наливається раптом гнівом, гнівом відчаю й безоглядної рішучості від безвихіддя... А стіл трибуналу, який їй не раз уже увижався, як неминучість, у відповідь яриться все дужче й дужче, неначе набрякає злобою, розжеврюється, надимається, бубнявіє чимсь невмістимим...

Судять її. Притягли сюди, перелякану, схоплену нагло, поставили ось тут, обставили багнетами і самі обставилися ними, і судять. Нагло. Швидко. Уночі. І тікати їй нікуди. І на милосердя розраховувати нема чого... Добре!.. Дівчина одчайдушно стріпує головою. В неї ще є надія, що, може ж, вона, прокинеться і все мине. Одчайдушно стріпує головою й стинається всіма нервами, кусає губи в сльозах... Гай-

гай! Це дійсність, і прокидатися нема куди...

За столом сидить Сазонов з своїм моторошним Зайдешнером, з тим джурою, катом і радником воднораз. Поруч той сержант-"хлопчик". По боках, у білях відсвітів червоного сукна й бронзових пірамідок сидить "колегія" — вся партійна верхівка: Страменко, Добриня-Романов, Рогач, партдама Орлова, якийсь невиразний дволикий Янус з ротом, повним золотих зубів і з одвислими губами від надмірного зосередження уваги; комісар полку Шубін, Гаврюшка Цигип, ще якісь військові в уніформах НКВД... Також між ними сидить і Павло Гук і дивиться на неї лютими очима... Всі інші дивляться не на неї, а в якісь папери, моторошно насуплені, суворі, або десь поверх її голови, закривши очі черепаховими окулярами, а Павло дивиться на неї, від того серце її щемить... Але дивно, їх, Павлів, чомусь два — один сидить за столом поруч Сазонова, а другий — біля неї, ніби видимий і ніби невидимий, — сидить біля неї й смутний такий. Ата знає, що цього не може бути, це у неї роздвоєння зору від хвилювання, — вона хоче зосередитись і з'єднати до купи ці два обличчя, але не може з тим дати ради — їх два!

Аті страшенно жаль себе — як же ж і швидко вони її поставили до суду! Вона цього сподівалася, але не так скоро. І серце її закипає. Вона стискує кулаки, й зціплює зуби, й дивиться на цей трибунал, чи на якусь там "колегію" таємну — люто мерехтить на неї зором. Ах, як вона їх усіх ненавидить! Тільки тепер вона розуміє, як же ж вона їх ненавидить! Всіх. Навіть того Рогача.

Вони вже її щось питали, щось говорили, але вона не чула до пуття, так у неї шумить голова й б'ється серце. Не б'ється — гуготить, клекоче, їй ставлять знову якісь запитання, щось кажуть, але вона не відповідає, бо й не розуміє. І тому вони особливо всі такі люті, нахмарені. Але ж вона нічого не розуміє! Вона тільки розуміє, що вони її ненавидять, а вона їх. Якщо раніше вона з них тільки беззлобно кепкувала, як з равликів, то зараз вона їх ненавидить. Це вона усвідомлює всім розумом і відчуває всім еством.

Нарешті Ата здогадується, — її судять за те, що вона не хоче вступати до комсомолу. Сазонов дзвонить у дзвіночок, закликаючи до тиші, бо зала шумить (виявляється, що зала повна людей), і важно так, театральнo простягає до неї руку, поглядає єхидно й каже:

— Да-ак гетта (копіює Сталіна)... Да-ак чаво ти не ха-тиш вступати до камсамолу? Га? — і заскалює око.

Ата торопіє. Вона бачить, що Сазонову відомо все. Відома її розмова з Павлом Гуком і як він її втягав до комсомолу. Відомі всі її "страшні", "єретичні" думки й переконання. Від раптового страху їй здається, що вона летить з височенного якогось мосту у прірву сторч головою... Вона ладна заломити руки... Очі її наповнюються сльозами, й вона нічого не бачить. Прокліпує їх і нарешті бачить, мов крізь туман, як підвівся Павло Гук і став проти неї там, за столом, такий грізний, орденами обчіпляний, бородою зарослий. Він — прокурор. Він усе знає. Дивиться на неї пронизливо, а сам заріс бородою й змарнів увесь (то ж нелегко, мабуть, поки зважився віддати її!)... Що ж їй робити?! Він усе знає! Ось чим закінчується гра в ката-мишки,

розпочата тоді!.. Аті так моторошно, що вона на краю притомності, але озирається, бачить залу, повну-повнісіньку людей, та все молоді, і враз страх її минає. Ніби вона воскресає.

"Ага, так?! Ну добре! — каже її знову притомне, її затяте, її непокірне серце. — Ага, так?! Ну добре!.."

І вона говорить. Вона говорить перед усіма те, що сказала колись на самоті Павлові. А всі за столом слухають її й спочатку регочуться, а потім починають злякано шикати, щоб вона мовчала. Потім тюкають на неї. А Ата вже їх ні крихти не боїться, бо вона їх зневажає. Які вони жалюгідні, які мізерні, такі злодюжки, як Страменко, як і Добриня.

І як це вона могла їх злякатися! Раптом вони всі і з лиця стають подібними на того Добриню-Романова, колишнього, що слухав її докори про поета Стешенка, мовби шкідливий кіт, — такі всі підленькі й злякані і в той же час хижо по-крисячому оширені... Вона їм говорить і зараз про Стешенка й про багатьох інших... І про спідлене життя, яке вони зіпсували, бо зробили по своєму образу й уподобі, скопіювали цю нікчемність з власних душ; про те, що винищили героїзм, зліквідували святощі й красу людських душ, потоптали всі хороші пориви й заздалегідь оганьбили їх, бо вони не відповідають їхньому стандартів... Особливо оці підлі пристосуванці, оці "бившіє люди", — безпринципні руїнники усіх людських чеснот, пристосуванці до нового ціною зради всього і всіх, вони за право жити віддали всі свої принципи й тому стали принциповими зрадниками й лицарями підлоти. О парадокс! Знак епохи!.. Вона говорила все, що думала й передумувала за своє коротке життя в часи гіркоти, розчарувань і бунту гарячого юнацького серця й дерзкого розуму. Вона їм говорила про те, що вони всьому поколінню молодих прив'язали ганебну й гидку колодку своєї ніщоти, своєї немочі й духовної ницості — колодку свого маразму. І створили таку каторгу. Особливо каторгу для молодих, що прийшли жити, а не гнити... "Мертве хапає живе" мертвим похватом!.. Мертве — це вони. Як вони сміють говорити про ошасливлення людей, коли вони такі духовні старці й каліки, немічні, приречені вже давно на злам, як непотріб! Брухт! Вони злобні, а злоба — ознака старості, причому не тихої, а підлої, відьмячої старості — духовної старості, що не хоче попуститися; сам не гам і другому нізащо не дам!.. Ви гляньте на себе! І гляньте на нас. Он коли, приміром, Люся йде, все кругом цвіте й сміється, бо вона має ясні очі й ясну душу. А коли йде ваш Добриня-Романов з його чорною душею, вчувається похоронний марш. Як же ви смієте судити інших?! Яким правом?!.

Десь регіт і свист. Трибунал блідне, блідне, ніби розпливається в тумані, вони махають руками, щось кричать і розпливаються, лише стоїть червоний саркофаг, але він не страшний уже. Хтось з них репетує стандартно:

"Це буржуазно!!.. Це буржуазна вилазка!.. Буржуазна класова філософія!"

Це, здається, Добриня.

— А-а, — каже Ата. — Це ви! Ах, киньте. Не вигадуйте страшних слів. Я вам уже раз говорила про це, про "буржуазність", тоді, в педінституті. Але я тоді не договорила, головного не сказала. Що ви маєте спільного з пролетаріатом, ви, "бившіє люди"?! Чого

ви так багато кричите про пролетаріат? Пролетаріат — це ми, але ми не потребуємо про це кричати, бо в цьому наша біда. Я вам тоді не сказала, хто ви. Ви — ч а д! Чад! Чад того, що відходить, що мусить відійти. Страшний чад. Ми не хочемо вас! Ми не хочемо успадковувати ані вашого чаду, ані вашої гієнячої моралі, всього того, що ви мусите забирати з собою в могилу... Колись догоримо й ми й, може, теж станемо чадіти... Догоріти й чадіти — це нібито, уділ всіх... Але там буде видно. Поки ж що — вашого чаду ми не потребуємо! Ні, ні!..

— А-а-а... — каже Сазонов чітко так і раптом визвіряється, а Аті зовсім і не страшно. — А-а-а... — каже Сазонов. — Добре! А ви збудували би краще життя? Га? (Так провокативно, мовляв, ану, посмій сказати "так").

— Так!

Увесь трибунал жахається, а тоді злорадно сміється й впливає з туману. Всі кричать:

— Ага, попалась!..

— Га! Ви збудували б краще життя?! (Іронія, глум).

— Так, ми збудували би краще життя!

— Хто це "МИ"?

— Хіба ви не чуєте з самого звучання? "МИ".

— А все ж таки?

— МИ! Діти роджених життя будувати, діти невтомних і чесних будівничих, лише скутих по руках і ногах, як той Прометей... Діти робітників і селян...

— Подумаєш, які будівничі! Що за геніальний приплив...

— Це не приплив. Це зовсім просто і без жодної геніальності. Наше таке призначення...

— Я ж і кажу...

— Не кваптесь... Наше таке призначення, як призначення маленьких і зовсім не геніальних комах. Вони будівничі тому, що вони так живуть, така їхня природа, натура, покликання, якщо хочете, — будувати, бо жити. А жити — значить будувати. От і ми такі. Ми збудуємо краще життя, бо хочемо жити, а тим самим і будувати... Тим більше, що збудувати життя, краще від цього н е ж и т т я, зовсім легко. Нема з чим змагатися. Бо тут досі ніхто не будував, лише руйнував... Це жахливий дух руйнації — ваш дух, прикритий криком про "будівництво"... Ні, ми хочемо не красивих слів і порожніх ідей, і космічно-гігантського горлороздирання. Ми хочемо жити! Ж и т и!! І тому ми збудуємо краще життя... Власне, збудували б и...

— Що ж вам перешкоджає? (Іронія).

— Коли бджоли будують свої чудесні й прості (і тому геніальш) стільники, то їм перешкоджає той, хто приходить і брутально загарбує їхню працю після кожного доконаного сантиметра, не чекаючи й не думаючи про те, що ці прості й щирі комашки, ці великі будівничі з Божої ласки хочуть самі жити й будують для себе... для себе...

— Хитро...

— Вибачайте. Тоді просто — зніміть пута!.. Пута зніміть!!.

Піднявся сміх. Хтось верещить: "Вона сказала "з Божої ласки"! Тю!! Вона ходила до церкви-и!.."

Регіт розлягається з усіх боків. Вся зала шаліє з реготу.

Ата озирається й раптом холоне вся: вона бачить, що вона тут сама одна проти ворожого моря. Коли вона говорила "МИ", вона почувала за собою тьму-тьмушу таких, як сама, тьму й тьму молодих і дерзких, сміливих, а тепер раптом побачила, що вона одна-однісінька. А перед нею й навколо неї вирує вороже море і всі обличчя на одну колодку, тепер на якусь особливу колодку, — ніби розмазані копії з Страменка — Сазонова — Добрині — партдами Орлової... якось так виходило, що риси цих усіх людей зійшлися в однім обличчі. І те обличчя наповнило увесь світ, ніби розмножене на шкlostилі чи понадруковане в Страменковій друкарні... І в той же час тут ніби зійшлися взагалі всі, кого вона будь-коли бачила чи знала, бо й їхні риси тут, але всі люди якісь сковеркані, як покривлені черевики, перероблені на страменко-сазонівський кшталт. Вони виповнили всю залу", а зала безкрая. Всі сміються й тикають на неї пальцями... І раптом Ата помічає, що вона стоїть перед ними зовсім гола. Гола перед судом і усім світом... Жах, і страшний сором, і одчай огортає душу. А судді й вся зала аж за животи беруться і вже тупотять і свистять...

Ату опановує безумний порив провалитися крізь землю, якби земля розступилася. Вона з одчаю скрикує й вибухає плачем...

... і прокидається.

Лежала, вся тремтячи в нервовій пропасниці. Сон не хотів відстати й все гнався за нею в потьмареній, розчахненій сном свідомості на реальне й нереальне... Аж мусила засвітити світло... На годиннику було 2-га година по півночі.

Лежала й думала, власне упорядковувала вир почуттів і уривки рефлексій, жаху, розпачу, гніву, дикого сорому, одчаю... А як заспокоїлася трохи, серце защеміло особливим боєм, їй стало дивно — стало дивно й прикро, що у тім сні всі з'являлися, лише не було одного, того, хто був єдиним володарем її дум і її серця — не було Петра...

Потім зринула тоскна думка, що це ж неспроста його не було, й почало давити передчуття чогось трагічного, що мало статися, а може, й сталося, іменно з н и м, з Петром. Ці думки лізли в голову, а біль в серце все настирливіше й настирливіше. Вона вже не могла зімкнути очей. Тим більше, її опановував страх, що вона ж у жодні сні не вірила, а от звідкілясь прийшло те передчуття й так навально лізло в душу... Над ранок Ата була вже абсолютно певна, що з тим "божевільним" щось сталося непоправне... І майже була певна, що в тій трагедії, яка, без сумніву, сталася з Сміяном, головну роль відіграв Павло... Таке лізло в голову.

Коли настав сірий ранок, Ата схопилася й, ледве вмившись та сьак-так причепурившись, подалася до театру. Ще й сонце не сходило. Тягар передуманих думок і перепалених вогнів давив її, як купа жужелиці.

В театрі, на подвір'ї, зустрів її здивований Харитон, бурчачи сердито, як і завжди:

— О!?. О!!.. А то чого?! Горить, чи що? Спати треба!.. Ну, чого ні світ ні зоря? Що ви

тут забули, Дахнення?! Га?! — а сам дивився пильно й стривожено в явно перелякане обличчя дівчини, ану, що ж вона скаже, чого прибігла, "ну чого?" питали очі.

— Чи хтось уже є в театрі? — запитала Ата задихана, затинаячись.

— Тю! Хто ж це є ще такий ненормальний, щоби перся сюди ні світ ні зоря!

— Нікого? — перепитала тихо, хоч сама знала, що це смішно, безглуздо, хто б це прийшов спозарання так. Перепитала, а сама думала: "Де ж його шукати? Чи тут чекати?"

— Нікого... — буркнув Харитон. — Не було. Та ще й не скоро будуть.

— Гм... Нікого...

— Та нікого ж... Тільки отой спить...

— Хто?!

— Та ну, чого кричиш, дитино! — замахав Харитон рукою й подивився здивовано... Потім посміхнувся. — Та отой у своїй майстерні... Хропе на увесь театр... Отой "самашедший" же.

Ата аж похитнулася — так ураз приємно-приємно запаморочилась голова, так легко закрутилася від раптового звільнення — звалилася велика й тяжка гора, яка так була нещадно придавила її. Посміхнулася, зітхнула на всі груди й опустиллася на лаву під рясними акаціями білими, що саме починали цвісти й дурманили залишеним від млосної ночі своїм запахом, п'яним і мрійливим. Опустилася сонна, — їй склепилися очі, так ураз захотілося спати, шалено, непереможено. Спати!! Вії важучі зачинилися під навалою сну, як залізні брами, так що вона не в силі була вже їх зрушити... Мовби швидко-швидко тонула в глибоченній теплій прірві. Спокій огорнув її душу й тиха радість безвідчитна, дитяча...

— Ну, чого? — бубонів Харитон, а сам посміхався, дивлячись, як дівчина борюкалася зі сном. — Ідіть за сцену або в фойє, на канапі примоститесь, бо тут холодно... — Старече його серце, батьківське, вже вгадало, чого це "Дахнення" приперлося так спозарання, який це переляк так сюди її пригнав і за кого переляк. О, старий Харитон має очі в лобі і серце в грудях, і стільки літ за плечима — не даром прожитих — щось та тямить. Але хоч він і здогадується, та виду не подає. Для чого! Він ні в чию душу не полізе та й нічию душу не зрадить. Нехай собі. Всякому своє...

Ата, перемагаючись з усієї сили, звелась, посміхнулася сонними очима милому тому, сердитому Харитонові, якого вона зовсім ніколи й не боялася, і, заточуючись, мов п'яна, пішла собі.

— Я піду додому... висплюсь... — промовила щиро й просто до Харитона. — Прийду, як завжди...

— Ідіть, ідіть... ідіть, дитино, — підігнав Харитон, ідіть... — й, швиденько обернувшись, бо сонце ударило в очі, пішов собі геть у своїх справах, ніби йому до Атиних справ немає аніякісінького діла. "Приверзлося щось дівчині!"

— Ідіть, ідіть... Щоб я вас тут і не бачив... Ич! Ні світ ні зоря!..

XXIX

Горобина ніч

Мовчазні блискавиці спалахують і спалахують одна за одною, перетинають небо моргітливим саявом, полохають чорну задущливу темряву. Здається, що ось-ось таракне страшний грім і поб'є все на череп'я. Але грому нема. Ані дощу, ані вітру. Тиша. Задумлива, млосна, така тиша, ніби всесвіт причаївся, затамував подих і дивиться на ті блискавиці.

А вони миготять і миготять. І після кожного сліпучого спалаху стає все темніше й все тихше.

Місто завмерло. Ані співу, ані шуму, ані голосної мови. Ніби тут немає живих. Лише де-не-де хтось тихо кахикне або зажевріє в темряві вогник цигарки й погасне. З цього видно, що люди не сплять, що вони спостерігають цю вогненну феєрію, сидячи попід дворами, в парках, в садочках, і милуються нею. І тільки боязкі й забобонні позатуляли вікна й позамикали двері й мліють серцем десь перед такою апокаліптичною мерехкотнявою.

Бліде світло електричних лампок на перехрестях не може подолати темряви, вона їх залила, потопила, й видаються ті лампки крихітними світлячками, що блукають в темряві. Могутні спалахи через увесь обрій раптом виривають з чорного небуття сильвети дахів, дзвіниць, дерев, димарів, фасади будівель, ряди магазинів, — але все це дріб'язок. Головний, мабуть, об'єкт тих блискавиць — театр. Це вони, мабуть, для нього так палахкотять, перебігаючи по всьому обрію. Раз по раз театр всією своєю масою вихоплюється з темряви, спалахкує скляним блискотінням і сліпуче-зеленими на цей раз, фосфорируючими, площинами стін, немов казковий замок. І знову погасає. Знову... Знову... А на ньому сліпучо-біла діагональ анонсу... Так, ніби хтось велетенський і всемогутній робить сьогодні рекламу, освітлюючи театр спалахами магнію...

Коли спалахують молонії, видно вгорі, на великому балконі театру групу людей — вони дивляться в ніч. Коли спалахи гаснуть, в темряві жевріє гроно цигаркових вогників, як якесь сузір'я.

Група людей стоїть на балконі й дивиться на нічне місто, вихоплюване молоньями з мороку по частинках, немов з праісторичного небуття, фантастичними сильветками.

Тільки що закінчилась в театрі генеральна проба. Мав бути "громадський перегляд", як то завжди робиться тут перед прем'єрою ("громадський перегляд" — це значить закрита іспитова вистава в присутності верхів суспільства — представників партії, уряду, професійних, комсомольських, жіночих та громадських організацій, делегатів від фабрик, радгоспів та колгоспів), але на цей раз громадського перегляду чомусь "не порадили" "згори" робити. Нехай так. І громадського перегляду не було. Була лише генеральна проба в присутності самого тільки найвищого начальства області та представника з центру. Тобто був той самий перегляд, але при щільніше закритих дверях, перед очима найвужчого кола відповідальних осіб.

І тепер от те найвужче коло зібралося після перегляду на балконі, — прохолоджується, дивиться на спалахи далеких блискавиць і мляво ділиться враженнями...

Тут голова Облвиконкому, секретар парткому, нач. НКВД Сазонов з незмінним

своїм Зайдешнером, редактор "Червоного Комунара" Страменко, професор Добриня-Романов, голова партизанської комісії Чубенко, секретар обкому ЛКСМУ Павло Гук. І гість з центру т. Маслов. І ще ряд осіб. Ну й директор театру з ними — понурий, розбитий, погноблений т. Ткач. Курять, сопуть, ахкають від особливо сліпучих і тривалих спалахів блискавиць і тихо, апатично гомонять про свої враження.

Враження у всіх кепські. Дуже кепські. Дуже кепські...

Для чого було робити стільки шуму, стільки реклами і стільки... витрат! Для чого? Не було для чого... А найбільше бубонів редактор Страменко. "Буржуазна мораль... Буржуазна гниль... Гопаківщина... Просвітянщина... І гра погана й тема нікудишня... Неактуальна. Наївна. Навіть смішна. І кому це потрібне! Продав якийсь там прищелепуватий брат свою сестру татаринів чи туркові (не розбереш, зрештою), бо програвся в карти. Ну, так було, так дійсно бувало в дрібнобуржуазному, ба, в феодальному реакційному суспільстві, при тій підлій моралі наших предків. Але нам що до того! Нам, передовому суспільству світу, найпередовішому, що вже живе в комуні, при нових людських взаєминах, — що нам?! Потім вона в гаремі, жінка паші, наплодила дітей. І це було. Або могло бути. Ну й що з того? Потім вона визволяє невольників... Пхе, широкоштанна буржуазна козакоманія. Єрунда. Та, зрештою, кому це цікаве! Ну, а потім вона ні з сього, ні з того штрикає себе ножом і вмирає... (чвірк через зуби) — от і вся тема. Нісенітниця дрібнобуржуазна... Не дивно, що й актори грали все те без вогню, без апломбу. Радянська людина переросла вже всю ту наївну "чепуху". Нові людські відносини не потребують того штрикання, бо обрії перед людиною розсунулись, вона на сто голів вище тієї феодально-буржуазної чортівні. Ні, рішуче погано..."

Так просторікував Страменко. Його підтримував Добриня-Романов. Решта більше мовчала, курила й лише зрідка обережно докидала свої репліки, або умгукала, підтримуючи найбільших фахівців у справах пропаганди й мистецтва. Та й тяжко було тут дискутувати. Про що дискутувати? А так собі, аби говорити, — ану ж не те скажеш та і влипнеш. Матерія тонка, сівка. Головне ж — зіграно таки погано, на подив, погано, як для такого знаменитого й прекрасного колективу; значить, насамперед п'єса погана, бо ж колектив їхнього театру першорядний, республіканський, не раз відзначуваний...

Редактор "Червоного Комунара" настоював виставу зняти. Тобто не дозволити грати п'єсу для "широкого глядача" як розкладову, як виставу дрібнобуржуазну, міщанську, безвартісну. Суспільство радянське переросло такі речі. Добриня-Романов приєднувався. Директор сопів і покірно слухав, не насмілювався обстоювати, суперечити. Чекав. Інші про себе дивувалися, чому це конче виставу треба заборонити, чому ж так?! Ну, кепсько, але чому аж так?! Але не забігали наперед і не висловлювались категорично. Жували мляво слова, нечлено-подільно "гмикали" або й взагалі відхилялися від теми до речей сторонніх. Треба бути наївним, щоб забігати перед Сазонова, цей привілей має тільки Страменко та професор Добриня. Але й вони не могли рішати, вони лише "радили". Все ж залежатиме від того, що скаже Сазонов.

Ну, значення має й гість з центру. Але ці мовчали, слухали інших, зважували, думали. Велика відповідальність на цих людях.

А тим часом, поки нагорі радилося начальство, внизу тремтіли актори, тліли серцем, злостились невідомо на кого. Вони не дискутували й взагалі не говорили. Вони мовчки змивали грим, здирали злісно вуса, брови, коралі, браслети, кидали люто геть широкі шаровари й іншу дурну бутафорію, переходили з театральщини в буденщину й сопли понуро. Й чогось чекали, кудись дослухаючись, — всі знали, що увесь "синедріон" вийшов на балкон і директор з ними. Настрій гнітючий, похоронний. Генеральна проба вийшла погано. Дуже погано! Вистава не те що пересічна, — нікчемна. Буденна. Бліда. І не тому, що освітлення було неповне (та й те ще іноді гасло) і не з якихось там інших сторонніх причин, ні, не було найголовнішого, — не було того вогню, що ним не керує жоден електрик, — не було творчого патосу. Та й чого б справді йому бути?! Тема, сама тема нікчемна! П'єса наївна, штучна, зайва, несучасна, шароварщина, тарабанщина... Це тепер ясно. Таку репліку кинув редактор "Червоного Комунара" ще в залі, зразу як тільки впала завіса, і це всі чули на сцені, і тепер усім ясно — це дійшло до самої глибини душі, а може, й до самих печінок кожному. І це вірно, це правда. От що гірко!

Поки робили репетиції протягом усієї весни й протягом червня, — було цікаво, чекали чогось особливого, захоплювались. А як от уже все готове — відчувається ніщота всього того, ніби хтось вийняв, украв душу. Господи, чим захоплювались! Дурні лубкові турки, яких напевно ніколи не було, пришелепуваті яничари, опереткові одаліски, неправдоподібні шароваристі ґевали, буцімто "запорожці"... на якого чорта ті матнисті опереткові "запорожці", кому сьогодні потрібні!., безглузді пискляві євнухи, ходульні слова, високопарні й пусті, дубові вірші... Аж тепер відчувається, як болить язик від тих незграбних віршів... Ніщота! Все ніщота! Ніщота мислі, ніщота духу й мистецтва!.. А скільки енергії убито! І скільки надій! Оформлення ніби нічого, але при такій кепській решті, та ще й при поганому освітленні й воно згубилося. Та й що таке оформлення, коли решта — ніщо! Все бліде, анемічне, фальшиве, ходульне — балаган циганський... Куди дивився режисер! Куди дивилися помрежі! Куди дивилися всі!.. І було всім гірко й досадно... І так показатися перед найвищим начальством! Це ж були всі стовпи! Певно, що заріжуть. І так і треба. Це буде ліпше, ніж висвистить зала завтра. А висвистить.

Так не тільки думали нишком, ба деякі й говорили це вголос. Приміром, Січкаренко. — він ці думки тараторив злобно вголос, бігаючи по всій сцені й по всіх закулісних закутках і змиваючи гліцериним грим. Йому припала до серця атестація редактора Страменка, і тепер він її саркастично повторював і "розвивав" "порядком самокритики". І відчувався в його голосі затаєний тріумф. якась злобна радість від такої поразки. "Це смерть!.. Думка "Червоного Комунара", думка самого редактора Страменка, — це значить смерть! Кришка! Кришка й покришка!"

Всі дослухалися мимоволі до Січкаренкових слів, ще більше хвилювалися, хнюпилися, нервувались.

Особливо погнобленою відчувала себе Ата. Їй здавалося, що вона падає з високої-високої гори в прірву, — як то часом буває у сні. Все потерпло. Відчувала ніби якийсь внутрішній параліч, Такий явний провал, конфуз, пшик!.. І було в тому щось загадкове. Отак ніби хтось раптом наврочив хтось раптом відібрав усе. що бутто дане людині вищою силою, й все, що вона надбала сама: талант, вогонь, творчий пафос, досвід... Лишилась порожнеча. І от з тією порожнечею людина вийшла перед рампу... Власне, порожнеча прийшла тоді, коли вона вийшла й коли глянула в залю — і побачила там страшну темряву, а в ній немов вовчі вогники, блиск кількох пар очей... Очі купки страшних людей... І вогонь у ній погас моментально.

Дехто не чекав вироку "синедріону" й тихенько вислизав геть з задушливих закулісних хащів у таку ж задушливу темряву горобиної ночі. Ніби утікав.

Вирок "синедріону" був зовсім несподіваний і ніби алогічний: "Дрянъ, звичайно. А посему — може йти".

Це так підбив підсумок Сазонов. Вчинив зовсім як Соломон. І вмотивував:

— Якщо центр дозволяв до вистави "КУМА МІРОШНИКА", то знав, що робить? Якщо дозволив цю "МАРУСЬКУ", то, значить, теж знав, що робить. "Кум мірошник" не шкодить? Ні, навпаки. Значить — це теж ні. Ось це й буде резолюція... Га?

Ніхто не суперечив. Навіть Страменко присів, згубив тропи. "Як же ж!" — заїкнувся був та й прикусив язика, — резолюцію вже зроблено, значить крапка. А Сазонов засміявся про себе, але так, що було чути його горлове кихкання.

"Ото ж... Чим гірше, тим краще!.. Ких-ких-ких!" Гість з центру, тов. Маслов, останнє заперечив, але то така манера ствердження в формі заперечення, манера, винайдена в цю епоху "критики і самокритики":

— Не скажи! Гм, гм... Річ не така вже й погана, а може, навіть і корисна. От я, скажем, люблю пісню "ЗАКУВАЛА ДА СІВАЯ ЗАЗУЛЯ". Прекрасна пісня. Там теж є й шаровари, і казаченьки і Україна — все; І воно нікому не шкодить, нікому не вредно... Ажи да? Ето тоже да! Пусть будет... Та в кінці-концов правий товариш Страменко — народ нашої соціалістичної держави політично дозрілий і сознательний, так він сам і оцінить належно. А корисна ця річ тим, що там про турків, і так смішно, а турки ж одвічний ворог нашої Росії... І України теж... Тож так їм і треба, гадам, тим туркам... І Дарданелли ж обратно, сказати б, річ актуальна...

Сазонов захоплено ляпнув Маслова по плечі й прорік, ніби підвів ризику:

— Оце да! Умниця! Молодчина! От голова!.. Мені навіть і не снилося, таке... така політика... Тепер я розумію, чому цю "МАРУСЬКУ" дозволили в центрі! Хе-хе! Смали, Ткач! Тчи, браток!

І не збагнеш, чи в цього ідола було більше глуму з гостя з центру, чи власної зарозумілості й глупоти.

Але як би там не було, виставу дозволено.

Чути було, як Ткач зітхнув з полегкістю. Всі засміялись, так само з полегкістю. Тяжку проблему було розв'язано.

Ось так було вирішено долю кількамисячних страждань і творчих мук режисера,

директора і його ентузіастського колективу.

Після цього Сазонов, задоволений з власної мудрості не бажаючи так просто сходити з цього прекрасного й такого високого балкона, а відчуючи наглу потребу саме тут поглибити враження від тієї своєї мудрості, вдарився в сентенції на театральні теми.

— Взагалі, скажу я вам, братці, хіба це театр! І що з нього питаєш, так одверто кажучи? Український репертуар взагалі ні до чого, якщо можна, називати "репертуаром" отих усіх "Кумів мірошників" та отаких "Марусьок". Це не те, що в Москві. От у нас в Москві!.. Чи хто бачив "Єгора Буличова" в МХАТі? А "Белеєт парус"?.. А "Хлеб"! А "Большой художественний"?.. А опера?! А!.. А Козловський!?

І пішов оповідати про Москву.

Збоку в солом'янім кріслі, що так жалібно по-старечому рипіло, сидів Чубенко зі своїми запорозькими вусярами, ну точнісінько такими, як на сцені були, тільки реальними; в спалахах блискавиць видно було, як він саркастично посміхався, саркастично і загадково. Його брало зло на того задаваку з його "от у нас в Москві" й хотілося сказати щось ущипливе, щось шорстке, колюче ("бережись, НеКаВеДе, Чубенко йде!").

— Слухай, Сазонов! — промовив Чубенко ні сіло ні впало, перебивши патетичну тираду. — Чи ти той... Е-е... Чи ти оці блискавиці бачиш?

— Га?! Що?! Ну, ну.. Ага! Ну, бачу... А хіба що?

— Та от ти кажеш все "в Москві, в Москві". А от у Москві ти отакі блискавиці бачив?

— Ні, не бачив.

— Отож...

— Що "отож"?

— Та отож, я теж таких блискавиць у Москві не бачив... І більше нічого.

Сміх.

— Дурний ти, Чубенку!

Ще більший сміх. А Сазонов далі резонерськи:

— Гм... Я бачу блискавиці, але не чую грому.

— Почуєш і грім... — відповів Чубенко в тон, задумливо й насмішувато.

— Адже немає диму без вогню, немає ж і блискавиць без грому. Ажи?.. Хе-хе, Козловського він у Москві бачив! А що той з Кременчуга, то це йому ноль?! Га?..

— Розбалакався дід... Сміх.

— Дурний ти, Чубенку!..

— Та я вже чув.

— Нічого, ще раз... Ти не про блискавиці б і не про Кременчуг. Ти б краще сказав щось про п'єсу, про театр, якщо ти такий розумний. Як ти нащот театру? — це все Сазонов.

— Та як же... Гм... Признатися, я в театрі тямлю стільки, скільки твоя руда кобила Мурка в цигарках "НАША МАРКА".

Дружний регіт. Потім мовчанка. По тій довгій мовчанці Чубенко прорік:

— За все життя я бачив тільки одну цікаву п'єсу. В цьому театрі-таки.

— Овва? І яку ж саме?

— Та це було давно-давно. Саме як пройшла колективізація і ще й "комнезам" був...

Чи розказати?

— Валяй, бреш.

— Ну так от, тут була обласна конференція перших ударників колективізації. Значить, це було в 1930 році. І от після конференції показували їм кінофільм "ЗЛИВА". В цьому театрі. Гарний фільм "Злива". Може, бачили?

— Дозволь, дозволь! Ти ж казав, що бачив п'єсу, а тепер про фільм. Хіба ж фільм п'єса? Щось ти брешеш невлад. — Це Сазонов, а хтось: — "Злива" не п'єса, це фільм Кавалерідзе.

— А ти не перебивай. Я не про Кавалерідзе. Я про п'єсу. Я казав, що бачив п'єсу, значить бачив п'єсу...

— Ну, бреш далі.

— Так-от, значить, повен-повнісінький театр отборної публіки. Та якої публіки! Сам партієць та ударник, та от-борний комнезамож, та комсомолец з села... ну й з міста которі... Змичка, значить. Всьо народ передовой. Ну й дивились картину. Це такий фільм, бачиш, був з часів гайдамаччини, чи, як то кажуть учені, з "Коліївщини"... Ну, "Коліївщина" — це такий, примірно, бандитизм був, як сказав би наш товариш Сазонов. Це колись було. Фільм, можна сказати, "виключно виховавчо-пропагандивного значіння", як сказав би наш Страменко; не якийсь там "дрібнобуржуйський". Театр тріщить. Партер і "гальорка" ломляться від народу. Жалко, що фільм був ще німий, бо тоді кіно ще не говорило. І от фільм дійшов до такої картинки... Ви ж пам'ятаєте "Зливу"? Ну, так от... Там є така картинка: вбогий селянин оре корівчиною чи теличкою, хіба розбереш, запряженою в соху. У "феодальну соху", як сказав би наш редактор "Червоного нашого комунара", ге-ге. Поганяє вродлива дівчина. Ох і гарна ж дівчина, сто бісів його мамі! Але не в тім діло, а в тім, що це його дочка, босоногенька така, таке ж хороше... Аж плакати хочеться, що воно таке гарне, а таке нещасливе, босоноге, бідолашне. Всі вони — дочка, теличка і селянин — страшенно вимучені, пнуться з останніх сил, сходять потом, а може, й сльозами... А буває, коли від тяжкої праці й сльози ж ідуть... А тут приходить пан з посшакою, окономом, чи що, й починають домагатися сплати подушного, що його той дядько нібито й досі не сплатив. Дядько той, селянин бідолашний, благає ще відстрочити, та пан і слухати не хоче, — він з посшакою забирають теличку, випрягають її й беруть на налигач... А дівчина з плачем, з великого горя, тую теличку за шию, а селянин за налигач — не давати б то з одчаю, — плачуть та благають... І от як вони вхопилися за теличку, тоді панський гарапник я-а-ак не опереже, як не стьобоне того дядька та тую дівчину вповздовж спини... Га-а... Заля так і ойкнула... І ось тут, брат, і вийшов тіятр, п'єса вийшла, що я її бачив... А ти кажеш... Ойкнула заля, стало тихо-тихо після того ойку, після того, як пан оперезав тую бідолашну дівчину... Тихо, мов у могилі. Тільки сопуть слізно, а хтось там

ще й сьорбає носом. І враз тут як не прогримить у потьмах на всю залу, немов ієрихонська труба з неба, хтось на всю пельку:

— "Ага-а!.. Продразв'юрстки не виконав, гад!.. Так тобі й треба!.."

"Чи не сволота! Ти скажи, га!— скрикнув Страменко, не витримавши. — "Ць-ць-ць!" — зацмокав він язиком скрушно.

— Еге ж, і я так кажу, — Чубенко в тон. — Ну, зала так і вмерла. Тихо, я тобі скажу, як у запічку. Тільки й чути, як цвірчить кіноапарат, як той цвіркун в степу, як ото підеш на дροхви. І враз як не гагакне регіт, ніби репнула бомба. А за реготом як не гагакне грім рукоплескання... Сучі діти! Неначе стеля впала... І знову нагла тиша... А коли засвітили світло, коли тії лампки глипнули в залу, як ті бдітельні очі, сказати б, нашого товариша Сазонова, — в залі й ознаки не було, що тут хтось оце сміявся чи в долошки ляпотів. Ніби то було помраченіє слуху... Всі дивляться на екран, і все в порядку... Так і зосталось невідомим, хто ж то, який гад агітував так... Який то сволоч... Отака, брат, п'єса! Зосталося навіть невідомим, чи те взагалі було... Я от і тепер зовсім не надійний, чи те було справді, а чи примерешилось колись у сні сп'яну. А ти кажеш... Отаку п'єсу я вроді бачив, о!

— Ну, брат, — скипів Страменко, — це ти тее!.. Це, брат, куркульський анекдот! Це агітація! Це з арсеналу Барата. Цього ніколи не було! Ніколи!

— Та не було ж, а я хіба що?

— Для чого ж ти мелеш, чортів сину!? Це куркулеві личить, а ти ж робітник!

Чубенко насмішкувато, закурюючи:

— А в робітників так хіба душа з лопуцька? І їм же сміятись хочеться.

— Чорт! Ти сьогодні випив?

— Та вроді би...

— Так ішов би спати.

— Та оце й я так думаю, спасибі тобі... Нехай лиш переморгає...

Сазонов стояв і сміявся, спершись на парапет. Сміявся голосно й щиро. Решта всі мовчали ніяково. Вони би дали дорого, щоби розгадати той регіт. А Сазонов дав би дорого, щоби побачити їхні обличчя в нормальному світлі, — цікаво, які у всіх дурні рожі, напевно! От цікаво!.. Мабуть, ту цікавість вгадували всі, й тому раптом усім згадалася купа їхніх, конче важливих, справ, пізній час, втома, і всі почали збиратися розходитись. "Чортів той Чубенко! Варнякає сп'яну катзна-що, а тобі ще доведеться, може, одмежовуватися!"

Так і розійшлися. Можна сказати, Чубенко розігнав; і сам пішов.

На балконі лишилися тільки Сазонов з Зайдешнером і Страменко. Коли вони лишилися втрійку, редактор Страменко сплюнув з балкона униз, в темряву:

— Тип! Тріпло чортове. Ти, Сазонов, цю розмову запам'ятай.

— Добре. А навіщо?

— А так. Потім здасться. Куркульська то шкура. Отак робітник, а отак куркульська шкура, класовий ворог!

— Він просто п'яний і злий сьогодні.

— Е, ні. Кажу ж, що то класовий ворог!

— Та ти що! Тю на тебе. Таж він партизан, червоно-прапорний герой і робітник з діда-прадіда. Це, брат, перевірено.

— Що з того! А анекдотку чув?

— Та чув. Тільки ж може ж то й правда. Він і про блискавиці щось там говорив, а блискавиці от і є... — в голосі явна іронія.

— Неправда! Блискавиці — блискавицями, електричні розрядки в атмосфері, а анекдотка — то вже інша розрядка, то явна вилазка клясового ворога. Контрреволюційна анекдотка. Ніколи того не було. Ніколи. Наше місто індустріальне, робітниче, пролетарське, а ця анекдотка куркульська.

— А чому не індустріальна?

— Куркульська, кажу! Глитайська. Як я кажу, то вже вір...

— Гм... — і Сазонов раптом на повен голос зареготався.

— Чого ти?

— Та так... Ти все говориш про пролетаріат, про робітників, а... А я от стою й думаю: якщо з вас двох (ти й Чубенко) хтось куркуль, то, мабуть, ти, їй-бо! Ти ж з куркульського кодла... Га?

— Ні!

— Як же ж ні! Таж твій батько таки був куркулем, ба не тільки куркулем, а навіть лихварем, глитаєм... Ха-ха-ха!

— Ти забуваєшся, Сазонов! — вигукнув Страменко гнівно і... і в той же час підхлібно; якось воно так виходить, що ці дві суперечності зійшлися в цій людині й тримаються купи. — Ти забуваєшся! Ти ж знаєш, що я зрікся свого батька, засудив його...

— От іменно... Знаю... Але відколи світ світом, відомо, що яблуко від яблуні... Ха-ха-ха... Ну, ну, не буду, не буду... Але хватка в тебе, брат, глитайська, куркульська хваточка... мертва... вовча... Як ти того Чубенка! Зразу за горло! Ха-ха-ха... Ну, ну, не буду, не буду... Бідний Чубенко... Так ти кажеш, що його розмова — це вигадка? Страменко без слів підійшов до дверей, відхилив їх і гукнув у порожній театр:

— Харитон!! — і вернувся до Сазонова. — Ось зараз прийде жива хроніка цього театру й навіть самого цього будинку від дня його сотворення.

По якомусь часі на балкон просунувся Харитон, забілівши при спалаху блискавиць в своїй полотняній сорочці й підштаниках.

— Хто мене кликав? — пробубонів Харитон сердито, незадоволено.

— Я... Сідай... Скажи, Харитоне, ось товаришу Сазонову... Ти ж знаєш, хто такий товариш Сазонов? (Спеціальний натиск). Так от скажи йому, чи було колись тут, в цьому театрі, ось таке (і стисло переповів Чубенкову байку).

Харитон прослухав байку. Помовчав. Чути, як посміхнувся, чмихнувши. Пошкріб п'ятірнею потилицю ніби спросоння, а насправді затягуючи час і маскуючи розгубленість. І нарешті зашкандибав:

— Воно, конешно... І обратно ж — хтозна... Буває всякого. Але такого щоб, так не

пам'ятаю. Ні, не пам'ятаю. Не було, значить. Мабуть, не було. Хтось вигадує.

— От бачиш! — Страменко до Сазонова, а тоді знову до сторожа й завгоспа театру:

— А скажи, Харитоне, про що говорять там у вас у театрі?

Харитон знову пошкріб потилицю.

— Та говорять... Ви ж чули сьогодні.

— Ні, так, поза сценою?.. Анекдоти там які чи так, скажемо, які куркульські теревені?..

— Та говорять все, що в голову збреше,— значить і нащот дівчат которі, а которі так нащот і молодиць... І про горілку обратно ж... Про все...

— Е-е-е... Тее... Там у вас дійсно є й дівчата, і некторі є язикаті з них... Вони говорять?..

— Та говорять... Раз є язык, то чого ж. Обратно ж про все: про хлопців, а которі й про любов...

Сазонов знову зареготався. Весело. А тоді поляпав старенького Харитона по плечі:

— Іди, діду, спати. Вибачай.

— Спасибі. Прощайте.

— Спи собі...

"Дід" пішов, а Сазонов все сміявся. Нарешті:

— І скажи, яка ошибка! Тобі б бути начальником НКВД, а мені редактором твого "Комунара". Ха-ха-ха! Чистий Пінкертон, чистий тобі слідчий!.. І так прямо на балконі! Ха-ха-ха!

Страменко скипів, розгнівався — не в жарт.

— Ти, здається, хопив через край!.. Ти ігноруєш!.. Забузаєшся, товариш начальник!.. Забуваєш обов'язки... Притупив бдітьельность, не туди дивишся... Я тобі про Чубенка, куркульського прихвостня, а ти все на мене... Добре... Тоді ми поговоримо на бюро Обкому...

— Добре. Давай і поговоримо. В бюро.

— Це... це... це нахабство... Це... — Страменко остаточно рознервувався, шарпнувся, сплюнув і пішов геть.

А як уже Страменко діходив до дверей, Сазонов промовив мляво, спокійно:

— А вернись! (Редактор вернувся). Сідай! (Редактор сів). Сазонов тихо, мляво: — А тепер от що — ти питає Харитона про різні там настрої... Це все добре, але стрільба по горобцях. Та ще й на балконі. А я от хочу тебе спитати, і про речі серйозніші. Тільки не тут. Ми зараз підемо он туди через дорогу, до твоєї редакції, до твого кабінету (бо до бюро Обкому далекувато), й ти мені розповіси, як воно там "угорі"... Ну, в Обкомі, і в Рогача теж, і в Педінституті в осередку... І на ливарні — серед наших панів та в осередку, і так... В тебе там багато "кореспондентів" скрізь...

— Так-так. Авжеж, багато... Ну, чудесно. От добре, що ти той... — залебедів Страменко, — ну, ясно ж!.. Будь ласка... Знаєш, той Рогач ще й досі плутає УКП з

КП(б)У. Я йому не довіряю... А Кайдан — так це ж зінов'євська шкура. Знаєш, він...

— Добре, добре, — перебив Сазонов з явним глумом. — От бачиш, як гарно. Але

стривай, стривай! Не тут, не тут! Виключ пока свій гучномовець, і пішли до тебе. Зайдешнер!..

Зайдешнер з темряви кахикнув у кулак, реєструючи свою присутність. Потім почвалав до дверей і відкрив їх, освітивши їх зеленим електричним ліхтариком.

В ті двері вони й вийшли.

Ліхтарик погас.

* * *

Погноблена й розбита морально Ата вийшла з театру в темряву, розпанахувану мовчазним блискотінням. На вулиці стала нерішуче, — яка темрява! їй було страшно. Страшно йти самій в таку чорну ніч, в те грізне й загадкове миготіння.

Хтось зупинився біля неї. При спалахові упізнала — Петро Сміян. Інстинктивно схопилася за рукав:

— Мені страшно. Проведіть мене... Пауза.

— Давайте руку... — промовив спокійний, ледь-ледь насмішкуватий голос.

Подала руку. Але враз і вихопила її, — його рука була шорстка, тверда й гаряча і ніби тремтлива... Вихопила свою руку й вони пішли так, торкаючись ліктем ліктя, щоб не розгубитися.

Мовчали. Аті було солодко, було страшно, було хвилююче.

— Вам страшно? — запитала вона супутника, аби щось запитати, аби якось розполохати власну розгубленість.

— Аякже, — відповів той самий ледь насмішкуватий голос. Ніби холодної води трохи линує на голову.

Це стільки й розмови було. Йшли мовчки. Думали кожен про своє. Ата напружено чекала, — ану ж він щось скаже; чекала кожную мить... Але супутник її мовчав. Тоді зринула стара гіркота й додалася нова. Взагалі дурне все, все! Недавнє почуття страшної порожнечі, гіркого розчарування, катастрофи зринуло з ще більшою силою. Йшла й думала, все про те ж, все про те ж. Почуття, що зродилося на сьогоднішній генеральній пробі, стероризувало їй душу, затопило її, знекровило, обеззброїло. Почуття аварії. Надворі тепло, задушливо, а їй наче холодно, їй холодно від тих поглядів. Ще й досі відчуває їх на собі... Там був і Павло; сидів сам у переднім ряду порожніх стільців; зразу дивився просто, а потім опустив очі в підлогу... Все те було не перегляд п'єси, а якийсь трибунал, що, як маячіння у сні, заморожував кров, мав судити її (і всіх їх!) на страту. Конче на страту...

Немов мороз упав і побив цвіт радості, цвіт надій, погасив вогонь її творчого лету... І, мабуть, у всіх так...

Ну й вийшов пшик. І вийшов пшик. Пшик. А хіба щось інше могло вийти? І як можна було сподіватися чогось іншого?!. Та й, мабуть, правда, що сама п'єса наївна й нікому непотрібна нині... Все на купу...

Цілковитий провал.

Ах, все забути, все геть забути!..

В тяжкому настрої мовчки дійшла Ата до своєї хати з своїм супутником. Він так і не

проронив ані слова до неї.

Біля хати вони зупинилися. Стояли й дивилися на захід, як бігли вогняні корчі в чорноті по хмарах... Власне, на корчі дивився Петро Сміян, а Ата при тому миготінні дивилася в його обличчя, зосереджене в собі, загадкове, — особливо загадкове тепер від чаклунського того миготіння. Таке, мов з подзьобаного граніту. Задивлене не на неї! Але, без сумніву, схвильоване від неї! Чи то так лиш видається їй?

Ата думала, що він щось скаже-таки до неї. Але він не сказав нічого. А вже як розставалися, взяв її простягнену руку й промовив спокійним, усміхненим голосом одне-однісіньке просте слово:

— Добраніч...

І потис злегка руку. Лиш ледь-ледь затримав її й пустив.

"Добраніч".

І пішов у чорну задушливу темряву.

На руці ще довго трималося тепло його руки, а у вухах бринів спокійний, рівний і трохи насмішкуватий голос.

Ата проплакала на самоті всю ніч. Чого? А так. Проплакала, та й усе. Дивилась у відчинене вікно на далекі тривожні спалахи й тихенько плакала. То здавалось їй, що вона одна-однісінька, самотня на увесь цей велетенський, чужий, ворожий і чорний, як ця темна ніч, світ. А то здавалося, що їх двоє... І, може, сльози від того голосу насмішкуватого, що помандрував десь, теж один і самотній, але такий упевнений і спокійний у цій чорній задушливій ночі, під тими загадковими вогнями блискавиць.

XXX

Хлопчик-вовчик

Яскраве ранішнє сонце заливає світ повинню радості й проміниться на всьому, і все сходить сяйвом. Золоті німби стоять над квітами, над коронами дерев, над стовпами телеграфними, над ластівками, що сидять на телеграфних дротах, над чорно-синіми банями недоруйнованих церков... Золоті німби ходять навколо лелек, що кружляють в синьо-ультрамариновому небі.

Золотий німб стоїть і в Атиному серці... Вона встала сьогодні трохи смутна, але ніби й опромінена зсередини, — смутна радісним смутком. Буває такий радісний смуток, така легенька замріяна печаль... Ще тільки прокинувшись під ударом сонячної стрілки і лежачи в ліжку, в тумані тієї печалі, Ата згадала вчорашні мовчазні молоньї, мовчазного свого супутника, мовчазний потиск руки, мовчазний голос (атож, мовчазний голос, до того спокійний, що в ньому нічого не бринить, лише трішечки, трішечки іронії), з його єдиним словом "Добраніч", його спеціальну відчуженість від неї; зумисну отаку відчуженість бранця, прип'ятого міцно до її серця (прип'ятого ж!) — згадала все це і засміялась. І промені з серця видерлися назовні й замерехтіли в очах... Ата піднесла праву руку, подивилася на неї пильно, розчепірюючи тонкі пальці, ніби хотіла щось на ній вглядіти, якийсь слід, й притисла її долонею до лиця. Потім враз схопилася, швиденько одягла купальний костюм, хопила халатик і рушник і подалася в сад до річки; на кладці з розгону кинула халатик і рушник і — шубовсть у воду, в

гостру, шипучу, кипучу водокруть...

Ата вилазить на кладку й стає, замружившись, напроти сонця, розставивши руки в таких самих крапельинах роси, як дерева й квіти. В її серці стоїть золотий німб... Який же ж і гарний, який прекрасний світ! Такі сліпучі пустотливі зайчики на хвилях і на всьому — аж скачуть у очі, лоскочуть тіло! Такі спектральні грайливі веселки від бризок напроти сонця! Така казково-променяста роса на пелюстках квітів, як великі сльози радості від незмірного щастя жити, — у тих сльозах, у кожній — сонце... Ата дивиться крізь власний сонячний німб на світ і дослухається, і — враз стрепенувшись "Чи не підглядає хто?!" — шубовсть у воду!.. Аж веселка стає на тім місці від водяного пилу... "Ні, ніхто не підглядає". Тут люди так зайняті кожен своїми турботами, що, мабуть ніхто й на сонце й на небо не дивиться. А вже на річку так рано з цих садиб ніхто купатися не ходить. "Ні, ніхто не підглядає". І відчуття цілковитої свободи наповнює душу такою радістю, що хочеться дико й пронизливо закричати, отак, як то кричать на дзеркальному озері лебеді. Але вона стримує крик у собі. Плаває горілиць, набирає води в уста й шпур проти сонця — веселка загоряється бенгальськими вогнями й осідає на лице, на розплющені очі, на радісну посмішку. На хвилю зринула десь з глибин душі якась незрозуміла, раптова досада, але одразу й щезла, відійшла десь далеко... Ата зашпувала її веселками, все більше й більше. І от її взагалі нема. На серці так чисто, як на небі, лише плавають-мріють лелеки з золотою сонячною лиштвою; так чисто, як он в тій крапельинці роси, лише сонце мерехтить з неї... В одній маленькій крапельинці ціле велике сонце!.. Але... Що це?.. Десь знову вилазить хмаринка досади й насувається на те сонце!.. Уперто насувається, й її ніяк не можна загітувати. Що це?.. Може, це турбота за успіх, бо сьогодні ж прем'єра!? Може, це страх...

Ата стає на дно при березі й замислюється. Дивиться у воду на своє лице, й вони думають удвох — вона й її двійня у воді, отака смішна модернізована русалка в купалевому костюмі, десь там у глибині. І раптом її штрикає ніби тоненькою голкою в саме серце — згадала! Згадала один біль і один невиконаний намір, як гріх. Згадала колишній виклик до Сазонова й її постанову конче побачити отого шибайголову, того Кольку Трембача, та й глянути йому в вічі. Глянути гнівно, допитливо, гостро, проглянути йому всю душу й побачити там, чи її тривога, чи її підозріння — оте болюче й пригнічуюче підозріння — обґрунтовані. Якщо обґрунтовані — то це жах. А як необґрунтовані — то це ще більший жах. Таке ганебне підозріння!! І в цьому страшний гріх. Але вона тоді тієї постанови так і не виконала. Не виконала й досі. І найбільший гріх саме в тому, що вона не виконала власної постанови. Так закрутилася, так одуріла від усього!

Шукаючи виправдання сама в собі, раптом згадала, що вона ж Кольки давно й не бачила. Дивно! Але вона таки його давно не бачила!

Негайно йти й побачити! Розшукати його. І вирівняти це надщерблення у власній душі... На душі й на серці не мусить бути чорних плям, не мусить бути важкого відчуття гріха супроти інших, відчуття заподіяної кривди, так само як не мусить бути й почуття власного боягузтва, нездібності заглянути правді в очі. На душі мусить бути

чисто й ясно, як у погожий весняний день...

Ата швидко вистрибує на кладку, розпускає й викручує волосся; схопила свої речі й подалася до хати. "Негайно прибратися й іти!"

По якомусь часі Ата вже маширувала до редакції "ЧЕРВОНОГО КОМУНАРА", прибрана в ясно-білу полотняну суконку, акуратно випрасувану і в білі полотняні тувельки, гладенько й скромно причесана, з великою білою трояндою, вткнутою хвостиком у книжку, затиснену під пахвою. Книжку Ата взяла, щоб щось мати в руках та й, може, десь вдасться вхопити з неї "пару листочків". Це цікава книжка — "ТРИ КОЛЬОРИ ЧАСУ" Виноградова. В ній пишеться про французького письменника Стендаля, про його життєві пригоди, про його легендарних друзів — італійських карбонаріїв, про поета-повстанця Уго Фосколо, про боротьбу італійського народу... Аж дивно й неймовірно, що на тлі сірого стандарту сучасної продукції в літературі з'явилася така книга — книга про інший, нормальний світ, про інших, нормальних людей, про героїзм, про свободу... Це просто як бальон чистого свіжого повітря, ця книга. Ата маширувала сонячними тихими вулицями й завулками й думала про книгу та її героїв, про того Уго Фосколо... А скільки таких Уго Фосколо є в них? Є! Є їх немало і в їхніх сірих, трагічних буднях, в їхній дійсності! От хоч би й такий поет Стешенко... Або... глянути тільки навколо... Ата глянула навколо — через паркан переглядають головаті пишні соняшники та височать у городах коноплі-матірка, здоровенні, як гіллясті дерева, й розповсюджують терпкий приємний запах, — і більше нікого. Соняшники теж гіллясті, як дерева, — багатоголові, не соняшники, а цілі родини соняшникові на однім стовбурі; великі й зовсім маленькі відщепи, соняшники-діти, цвітуть буйно й весело, товплячись юрбою на родовім стовбурі. По цих "дітях" нишпорять великі чорні та брунатні джмелі й золоті бджілки. Думка покинула Уго Фосколо й усі "Три кольори часу" й побігла по інших кольорах іншого часу — по кольорах буйного, сонячного, обсипаного перлами роси літа, по кольорах божественної природи її міста, що стоїть отака велична. Який гарний світ!..

В редакції Кольки Трембача не було.

Взагалі в редакції ще нікого не було. Зайшла до контори — тут сидів сам бухгалтер Шийка. На запитання, де вона може бачити Трембача, понурий бухгалтер подивився на Ату довгим поглядом, не то здивовано, не то скептично, не то презирливо (от, мовляв, ті артистки, як за хлопцями устілки стелять!) і буркнув щось невиразне собі в вуса, ніби: "А я знаю?" Який злий чоловік. Мабуть, посварився з жінкою або з невісткою. А втім, це ж зовсім в дусі "кольорів" їхнього часу отака, ще з Біблії знана й для теперішнього часу приготована, відповідь: "Я не сторож братові моему!" Одначе, подумавши пильніше над Шийчиним "А я знаю?", Ата засміялась: "Ні, це не Каїн! Це просто равлик. Равлик!"

— До побачення, равлик!

Звичайно, вона цього не сказала вголос, а лише в думці, задьористими іскорками очей; вголос же вона сказала з трохи ображеною, а трохи сумною ноткою, тихо:

— Вибачте... — і легенько вклонилася на прощання.

Старий бухгалтер Шийка раптом почервонів. Почервонів буйно, розгублено закліпав віями, губи його затремтіли, й він, як школяр, упійманий на непристойності, усвідомивши ту непристойність (непристойність нечемності), забелькотав:

— Ах, простіть... Дитя... Простіть... Його нема. Там спитайте... Там... — і показав олівцем нагору. — Ах, вибачте... Ну, Боже ж мій!.. — і затнувся зовсім, замовк, лише губи йому все тремтять. Здавалося, що він ось-ось заплаче, цей "равлик". Аті стало його шкода:

— Нічого, нічого, — проговорила вона теж розгублено, — я піду нагору... До побачення... — і, зачинивши двері, швидко побігла нагору, утекла від цього нещасного "равлика".

Нагорі постояла, відсапалася, поторкала ще раз позамикані двері редакційних кімнат і побігла вниз, стрибаючи через одну ступеньку. На сходах зустріла самого Страменка... Він заступив їй дорогу зухвало, окинув поглядом з голови до п'ят — її волосся, її шию мистецьки вирізьблену, її груди, всю її сніжно-білу постать, її ноги в білих туфельках і, заіскрившись очима, хотів покласти фамільярно руку на її плече. Ата спалахнула, стрельнула диким поглядом, сповненим раптовим вибухом дикої зненависті, і, підбивши Страменкову руку вгору, побігла вниз. І троянду загубила. Страменко подивився услід... Потім збив ногою білу троянду геть зі ступеньки вниз і пішов нагору... А Ата зупинилася на вулиці, розгублена й сердита, з сльозами гніву на очах. Побачила, що бракує троянди білої, але не схотіла вертатись. Постояла трохи на зовнішніх сходах, поки не заспокоїлась. А як заспокоїлась, угледіла, як за вікном, у цеху друкарському, до неї вітався Вітер Олекса. Покликала кивком голови, й за хвилину він опинився біля неї.

— Добридень, Вітре!

— Добридень, Сонце!..

— Дотепно, але невірно.

— Хіба ні?

— От, бачите, ви й самі іронізуєте. Якби було вірно, ви б не мали такої нестерпно кислої міни, "сонце" уздрівши. Так, ніби ви лазили сьогодні в чужий сад, накрали там кислиць зелених та й наглиталися їх, і тепер маєте оскому... І ніщо її не може прогнати. При чому ж тут "сонце"?

Вітер навіть не посміхнувся, зітхнув:

— Може, я й маю оскому... Це вічне у мене... — похнюпився, задивився вбік. — Ви ж знаєте.

— Та знаю. Ви справжній поет. Як Байрон. Поети ніби всі кислі. Удають. Але сьогодні ви не удаєте, сьогодні ви по-справжньому й особливо кислі, й слово "сонце" в ваших устах прозвучало просто як тяжка образа. І тепер я навіть не знаю, як до вас прикласти той рядок з пісні — "Та й вітра питає..."

— Вам щось треба? — стрепенувся Вітер, весь готовий до послуг, до відданої служби, навіть до самопожертви. — Питайте! І Вітер скаже... Наказуйте! І Вітер зробить!..

— Ой! Я бачу, що ви готові до самопожертви навіть. Це у вас на виду написано... У вас вигляд самогубці. Але це просто тому, що ви хотіли би вкоротити собі віку через ту вашу оскому.

Вітер посміхнувся:

— Ну, до того ще не дійшло, і тут ви помиляєтесь. Може, в мене, скажемо, просто... живіт болить...

— Не вірно! Ви мусили би сказати: — "мій поетичний живіт болить", бо я прекрасно знаю, що звичайний біль звичайного живота на вас ніколи не діє й не може діяти. Він он у вас так гарненько підтягнений ремінцем. Ой Вітре, Вітре! Який же ви й далекий від того "вітра буйного", в якого можна й поради спитати, і попустувати з ним, і сили черпнути!..

Вітер ураз випростався, аж груди випнув, зломив брови суворо й гордо, ніби хотів промовити: "Ви думаєте, що такий уже й далекий?!" Але замість того запитав тихо, дивлячись десь убік:

— Ви когось шукаєте, Ато?

— Так. Кольку Трембача такого.

Вітер свиснув і подивився Аті пильно в очі. І покрутив головою:

— Нема.

— Стривайте! Що значить "нема"! — аж стрепенулася Ата від тону Вітрового голосу. — Ви це серйозно? І як це розуміти?

Вітер ще пильніше глянув на Ату, потім озирнувся назад і ступнув зі сходів: — Пройдімось трохи...

Збентежена Ата за ним. А коли вони зайшли за ріг, завернули в вузесенький перевалочок поза будинок редакції й зупинилися в затінку рясного клена, Вітер зовсім приголомшив Ату:

— Це треба так і розуміти, що нема. Нема Трембача. Нема тут і, може, взагалі вже нема.

— Дозвольте, дозвольте! — вхопилася Ата за Вітрове плече. — Я щось не розумію нічого. Поясніть, ради Бога. За порядком. Чому "нема тут"?

— Звільнили. Понад тиждень тому.

— За що звільнили? Як?

— Не знаю.

— Хто звільнив?

— Страменко... На наказ згори, ніби...

"А-а-а"... Ата зовсім чітко збагнула враз, чому Кольку звільнили з редакції. І саме через це їй мороз чкурнув поза шкірою. Згадала церковцю на цвинтарі й їхню візиту... Згадала виклик до Сазонова... І тут же згадала свої страшні підозріння... Боже!!.

— Боже! О Вітре буйний! Ви вже кращий, аніж той, що в пісні співається... Скажіть тепер... чому "взагалі немає"? Швидше!

— Гм... Я сказав "може, нема"... Розумієте... — Вітер раптом якось стрепенувся весь і заговорив швидко, уривчасто: — Після того, як його звільнили, він напився п'яний. Та

як напився! Напився з горя. Як чіп. Як стелька. Я-ак звощик. Як останній швець чи босяк... І завалився потім десь біля річки в кущі, в сиру тванюку... Там, на другім кінці міста... біля "Червоної Зорі"... І проспав там ніч,.. А вранці його знайшли вже готового та й одвезли до лікарні...

— Стоп, стоп! — схопила Ата Олексу міцно за лікоть. — Що значить "готового"!

— Вибачте. Я не так сказав. Значить, уже непритомного, в гарячці... Запалення легенів... Крупозне...

— А Боже!.. Але він може ще живий?!

— Не знаю. Ніхто того не знає. Ніхто до нього не ходив. Ви ж розумієте... А рідних у нього нема... От і хто-зна... Боятися, брат, усі... Чутка, що вже нема. Сам Страменко ніби вчора комусь телефоном брякнув: "Був Трембач і нема Трембача!"

Ата зірвалася з місця, але ступивши кілька кроків, швидко повернулася й наставилася пламенючим поглядом у Вітрове сіре, смутне обличчя.

— Ще одно запитання. Останнє. Чому ж ви мені й досі про це не сказали. Га? Хіба це чесно?

— Гм... Бачите, Аталейо... Я сам не знав... Ще до вчора ніхто з нас про це не знав нічого... взагалі нічого. Щез Трембач — ну, то й що, мало що буває, може, в командировку поїхав. І тільки вчора вияснили... Як? Не питаєте... Та й зараз мовчить, взагалі... — Вітер махнув безнадійно рукою й замовк.

Ата шпарко обернулася й подалася. Вона подалася до лікарні, ген туди десь, на край міста. Вона була збентежена й зворушена до самої глибини душі. Дедалі йшла швидше. Щось їй підступало до горла й лоскотало нестерпно.

"А я думала!.. А я думала!.."

По дорозі заскочила до власної хати, покинула книгу "ТРИ КОЛЬОРИ ЧАСУ", взяла з кухлика жмут квітів червону півонію, гарячих тюльпанів і багато білих роменів — і подалась.

Уявляла, що того веселого шибайголови, того хлопця "без роду, без племені" давно вже немає, десь закопали й земельку притоптали... — уявляла, як то її притоптали, і бігла спіткаючись.

Потім пішла рівніше, бо лікарня на далекому кінці міста аж за комбінатом "Червона Зоря", й треба розраховувати сили. Думала про Вітра, була сердита на нього. Хоч знала, що він зовсім ні в чому не винен, але була сердита. Уявляла його сіре, скорбне й злякане обличчя, його всю тендітну постать і сердилась чомусь. Теж мені вітер! Не вітер — макуха якась! Горобців навгороді полахати!.. Але всі ці сердиті відрухи тільки для того, щоб заглушити те інше, що лізло в голову. Лізло ж у голову безглузде, вкрай жалісне — як-от закопували того непотрібного нікому шибайголову десь уночі. А якщо не закопували, то будуть закопувати завтра і як при тому не буде нікого, лише одна чужа, майже зовсім чужа, стороння дівчина з жмутом білих лілей... А вона конче добре білі лілей...

Колька Трембач був живий. І це спершу навіть трохи розсердило Ату, бо виходило зовсім прозаїчно, не співпадало зі зворушливим сценарієм вифантазованого. Сіра

полатана ковдра, стандартне прозаїчне лікарняне ліжко, брудні стіни, задушливе повітря, а головне — таке сіре, до невпізнання змінене обличчя. Й таке старече, зовсім не юнацьке. Й таке чуже. Зовсім чуже. Й зовсім вороже, колюче своїм понурим, злим поглядом.

Ата зайшла до палати й розгубилася. Настрій упав. Чого вона справді прийшла!.. Це зовсім не той юнак, до якого вона летіла. А хоч і той, то для чого він їй взагалі, отакий? І вона для чого йому? Он як він дивиться! Ніби на ворога лютого, ніби вона йому страшну кривду заподіяла, поріг переступивши... А юнак дивився вороже, пововчому. Ата зовсім розгубилася, не знала, що їй робити з квітами; озирнулася за кухликом чи чимсь подібним, але не побачила нічого такого ніде, — та й поклала квіти просто на тумбочку жужмом, а сама стояла ні в сих ні в тих. "Може би краще піти геть?" Надто вже цей скелет злий. Ось він скаже їй щось образливо-недоречне або й глузливе.

— Добридень, — витиснула Ата з себе.

Колька не відповів. Щось поворушив безкровними губами, дивлячись на гостю спідлоба — сердито, вороже, затято... Простяг руку, взяв квіти з тумби й підніс їх для того, щоб кинути... А далі сталося щось несподіване. Випустивши раптом квіти, скелет шпарко обернувся ниць і затремтів увесь. Заридав. Спершу тихо, тільки плечі скидалися дрібно, а далі голосно, і закричав крізь плач:

— Ідіть геть!.. Ідіть геть!.. Ге-еть!!

"Ага-а", — посміхнулася Ата, вірніше, скривилася в посмішку, щоб самій не заплакати. — "Вовчення ти таке! Он воно що! Ну, стривай же!.." — Окинула оком велику й порожню кімнату, де лежав сам Колька і де стояло ще кілька порожніх ліжок, навіть без матраців, побачила в далекому кутку табуретку, пішла навшпиньках і взяла її, поставила біля ліжка хворого, зібрала розсипані квіти на підлозі й не знала, що з ними зробити. "Ага, ось!" — на одному підвіконні стояла порожня склянка; Ата взяла її, уткнула в неї квіти та й поставила на тумбі в головах хворого. "Води би, але де тут узяти? Нехай, потім". А тоді сіла й сиділа тихенько. Чекала, поки напад плачу мине. Нехай виплачеться. Вона уявила, як цей хлопчина лежить тут сам довгі-довгі дні й ночі, як він гарячкував при смерті, а біля нього за увесь час жодної близької душі, всі відцуралися, а рідні й взагалі нема. І от озлобився хлопець на всіх і вся, як вовк, затявся напропале й вирішив зненавидіти всіх, заплатити їм око за око, та й умирати в самоті. І от — нічого з тієї злости не вийшло... Нехай виплачеться.

А Колька помалу заспокоївся, затих. Полежав, ніби дослухаючись. А тоді повернувся, підсунув подушку вище й наставився на Ату вже ясними, виплаканими очима. Ата посміхнулася:

— Ну, ще раз добридень, чи що?

— Добридень ... — і добра юнацька усмішка осяяла бліде, виснажене обличчя. Воно знову стало подібне до обличчя колишнього Кольки Трембача, вже не було вовкуватим, старечим, шорстким. Очима він посміхався, а голосом вимовив сердито:

— Чого ви прийшли?

— А хіба що?

— Та ... — і прикусив губу, а на очі знову навернулися буйні сльози.

— Ну, ну, товаришу Миколо! Ви ж мужчина!.. Зітхнув.

— Я не мужчина, А... Ато. Я вже дід. Д і д! І як дід, уже впав у дитинство. Знаєте, скільки мені років?

— Рівно дев'ятнадцять.

— Ні. Мені вже сто років. За ці дні й ночі, що я тут, і за той один день, що був перед тим, мені вже стало сто років. Не смійтеся... Ах, це не зрозуміти!

— Як ви сюди потрапили?

— Якщо ви мене тут знайшли, то ви знаєте.

— Значить, ви пияк?

— Я не пияк. І ви в те не вірите. За все життя я лише раз напився, ну й... зійшов з усіх копилів. Але не через те зійшов, що напився, а...

— Я знаю.

— Хто вам сказав?

Пауза.

— Це не важно...

— Правда, це не важно... — і зітхнув. — Єрунда все, зрештою. Аварія. Катастрофа. Але це — особиста катастрофа. Каюк. І мені все одно вже. Шкода, що оклигав.

— Ви мали запалення легенів.

— І це правда. Так. І тепер от вичухуюсь. І дуже шкодую... Ви пам'ятаєте цвинтар тоді... і церковцю?..

Ата здригнулася.

— Так.

Микола поклав руку на руку Ати і стиснув по-змовницькому, довірливо.

— Я хотів би тепер знову піти туди... Я невіруючий, Ато, але я хотів би піти туди... Сам... Туди ходять тільки ті, хто сам...

Серце Атине стиснулось. "Значить, катастрофа сталася таки на цьому пункті! І його напевно викликав Сазонов, але поведився не так, як зі мною, дівчиною. І, може, він не витримав?.. Цікаво, про що він його ще допитував?" Але не промовила й слова. А Микола, вгадуючи інтуїтивно запитання на Атиних устах, чекав, морщив брови тривожно. Але, не дочекавшись запитання, зітхнув.

— Так... Піти туди... І, може, назавжди... До того смішного янгола, що тужить, пам'ятаєте? У мене все вигоріло всередині, і я тепер такий, як і ті старенькі бабусі й діди... І вже нічого мені не треба... Лише піти туди... — нагло урвав мову й пильно-пильно глянув Аті в очі. — А те, що ви думаєте, Ато, це неправда.

Ата вся згоріла.

— Не "думаю", а "думала"...

— Ну, от бачите. Але то неправда... Бачите, я маю тепер сто років і бачу все наскрізь. Але нічого, нічого. Я теж думав так... про вас, а тепер бачу, що то неправда. Я тепер бачу все наскрізь...

Заплющив очі, прикусив губу й лежав нерухомо, лише на чолі ворушилися уперті зморшки, блукали.

Ата почувала себе зовсім розстроєною, їй до крику шкода було цього хлопця, і вона не знаходила слів потіхи, щоб йому сказати; не знала, що ж їй сказати, бо всі слова слабі й банальні.

— Може, вам тяжко, може, вам не можна говорити багато? Тоді лежіть спокійно і не хвилюйтесь... А я піду.

— Ні, ні! Сидіть! — схопив за руку. — Мені можна говорити. І я лежу спокійно. А щодо хвилювання... Я ждав когось і хотів говорити, але ніхто не приходив, і мені не було з ким говорити, і я говорив сам з собою. І хвилювався. І геть виговорив усе й перехвилювався. Так що я хвилюватись уже й не буду. Все переговорено, і все передумано.

— Ой? Таки все?

— Справді.

— То ви не маєте чого й мені сказати?

— Ні, маю.

— Що саме?

— Мм... — пауза. — Насправді нічого особливого. А може, це й буде особливе. До речі — вам нічого не страшно?

— Ні... А хіба що?

— Та нічого. Знаєте, це, мабуть, від безкінечних думок, від безкінечного напруження нервів і серця в цій самоті і в цьому одчаї, що був, — нерви мої дзвенять, як натягнуті дроти, тривожно і лячно. І все набирає якогось особливого смислу й значимості. Всіляка дрібниця. І тому ввижається різна нісенітниця... Але то дурне...

— Вам треба лікуватися.

— Знаю. Але цього вже, мабуть, не можна вилікувати...

— Чого саме?

Замість відповіді Микола махнув апатично рукою й замовк. А по якомусь часі:

— Чи ви знаєте... Чи ви мою біографію знаєте?

— Ні, не знаю.

— Я... теж не знаю. У мене нема біографії. Так, якийсь біль, якийсь чад, туман якийсь, але це не біографія. Біографія має завжди якийсь початок, я так думаю, а це не має початку. Цей біль і туман не мають початку... Це туман досади й пекучої злости, й невипланих сліз, і ще чогось, що йому немає й ім'я. І тільки. І серед того всього лише один сліпучий кадр, як удар блискавки... І от тепер я лежу цілими днями й ночами й думаю... Гляньте в коридор, мені здається, що нас хтось підслухує.

Ата вийшла в коридор. Було в ньому порожньо, пахло мокрим пилом і щурами, що десь шаруділи попід підлогою; лише в далекому протилежному кінці понуро вовтузилась прибиральниця з відром і мокрою рядниною. Сіро, вогко, півтемно. Хтось десь надривно кашляє й стогне... Ата повернулася назад.

— Заспокойтесь. Ніхто нас не підслухує... Але яка ж тут і порожнеча, яка

непривітність! Бр-р-р... Про що ж ви думали всі ці дні й ночі?

— Уявіть собі... Ні, ви цього не зможете уявити... Я хочу написати книгу... колись... як живий лишусь... Книгу про той сліпучий удар блискавки, про той кадр, що заступив собою увесь світ, викарбуваний у моєму мізкові, затьмарив усе, як божевілля. Ви слухаєте?

— Так.

Микола знизив голос зовсім, до шепоту:

— Я недавно читав "Хведька Халамидника" Винниченкового. І, уявіть собі, плакав. Але не від цього оповідання плакав, а від іншого. Я бачив іншого Хведька... І то про нього я хотів би написати книгу. Таку... Таку... щоб світ увесь скрикнув!.. І там не було багато подій, лише один маленький шкід, але його вистарчило би на цілу велику книгу, на багато книг...

Відсапнувся й, бачучи, що Ата слухає дуже пильно, розповів, що ж то мала би бути за книга. Розповідав, заплющивши очі.

— Уявіть собі сонячний-сонячний сліпучий день. Такий сліпучий, як сьогодні там. Лише — осінній, холодний, морозний уже. Уявляєте?

— Уявляю.

— А тепер уявіть собі вбогий робітничий квартал великого індустріального міста на Україні. Уявляєте?

— Уявляю.

— А тепер уявіть собі хлібний ларок і величезну чергу обідраних людей біля нього. Уявляєте?

— Так, зовсім чітко.

— Гаразд. А тепер уявіть собі маленького Хведька Халамидника нової ери — отакого собі замурзаного, лахатого безпритульника, отакого хлопчика років 11-ти, "злочинця неповнолітнього"... отаке вовчєня зацькованє й ощирене на всіх, бо ті всі його сахаються, як скаженого, й ненавидять, як злодія, й штурхають ногами, як шматок бруду... Уявіть собі отакого вошивого, коростявого хлопчика, що дивиться на увесь світ спідлоба й пильнує очима голодного зацькованого вовчєняти, де б потягти шкуринку хліба... Уявляєте?

— Уявляю... — Ата справді чітко уявила собі отаке зацькованє вовчєня, бо це ж і не тяжко, це можна завжди бачити.

— А тепер уявіть собі отаке: хлопчик, улучивши момент, потяг із ларка хлібину. Цілу пухку білу хлібину! Ви уявляєте? Хлібину!! Й кинувся навтьоки. Зчинився лемент. Ой-йой-йой!.. Все, а насамперед продавець та з ним кілька міліціонерів, кинулося з лайкою й тютюканням навздогін. Уявіть!.. Ні, ви собі уявіть! — попереду хлопчик з хлібиною, а за ним така страшна погоня! А назустріч уже біжать інші міліціонери й інші заюшені "статечні" люди — летять на того хлопчика, як хорти на зайця. Куди тікати? Куди?! Га? Куди?! Де дітисся з хлібиною? Можна б ту хлібину покинути, але як же ж хлібину покинути?! Хлопчик стрімголов подався до річки... Тут текла річка, ши-и-рока, хоч і не дуже глибока. Рятуючись від погоні, хлопчик кинувся просто в річку.

Побрів. Все далі й далі. Бреде, бреде... Погоня лишилася на березі. Лементують. Але бояться брести, бо вода холодна. А на другім березі теж уже люди... Міліціонери погрожують стріляти. Та хлопчик бреде собі, туди-сюди тиняється, тримаючи обома руками хлібину. А забрівши на середину, став, озирнувся, як вовчик, на крикливу юрбу обабіч і, почуваячись у безпеці, впився в хлібину зубами. Рвав її, й, не встигаючи розжовувати, ковтав! Цілими шматками. Квапивсь. Боявся, що відіймуть. Он там уже хтось роззувається, щоб забідати... І давився, запихав шматки хліба руками в рот, швидше, швидше!.. Він тинявся по річці сюди, туди, брів уповздовж, назад, уперед, по пояс у холодній, крижаній воді, крутив на всі боки головою, стріляв очима на ворогів спідлоба і рвав, рвав ту хлібину зубами й руками й глитав її, глитав... глитав... Ось такий кадр. Уявляєте?

— Уявляю, — прошепотіла Ата тихо. Вона до болю, до крику чітко уявила, як той голодний хлопчик дер хлібину зубами й кришив її тремтячими руками, запихаючись посеред річки перед несамовитою юрбою. Боже! Який жах! І яка страшна, розторощуюча правда. Цього не можна вигадати. Ні, цього не можна вигадати. Це може тільки бути...

А Микола закінчив тихо:

— Хлібину хлопчик устиг з'їсти. Встиг, поки добралися до нього "закон і порядок", поки добралися ті мисливці. Але ті мисливці вже його не лякали і він тепер навіть не утікав від них. Куди втечеш? А мисливці — якісь працівники міліції й "угрозиску" в цивільному — витягли хлопця з води й разом уже з форменими міліціонерами та завларком збили його тут же перед ларком до непритомносте... За "розтягання соціалістичної власності народу"... Уявляєте? — закінчив Микола зовсім тихо.

— Так... — прошепотіла Ата здушеним голосом, крізь корч у горлі. — Уявляю...

Вона прекрасно розуміла, що той хлопчик — то сам цей Колька Трембач, а кадр цей — це єдиний кадр із його біографії, що його він пам'ятає, й з якого ціла та біографія складається, отой самий кадр, що "заступив собою увесь світ, затьмарив усе, як божевілля". Господи! Тут треба мати мужеське та ще й добре загартоване серце, щоб не розридатись... Ата трималася з усієї сили, кусаючи губи.

А Колька помовчав і зітхнув:

— Ось те, що не дає мені спокою, що невідступно лізе мені в голову і що може затьмарити увесь світ. Правда ж? З цього могла би бути на весь світ приголомшуюча книга, ажи?

Схвильована й украй розгублена, Ата не відповідала. Не відповідала, щоб той не чув, якби тремтів її голос. І, може, тому, що Ата не відповідала, Колька зів'яв і махнув рукою.

— Але я тієї книги й не напишу... Навіщо? Е-е... — і знов махнув рукою. Помовчав. — Я не маю ні до кого жалю. Ні до кого. Так само, як не маю ні до кого й вдячності... Лише... Лише до вас, Аталейо.

— До мене? — здивувалася Ата. — Чому ж до мене?

— А так... Ви будете сміятись, але не смійтесь і не думайте, що я той (язик не

повернувся сказати "закоханий", лише легенька червінь залила щоки)... ні, інше. Ви бачите, який я старий, який я дід? Бачите?.. Я все життя хотів хоч одним оком побачити свою Матір. І — не бачив. Я навіть не можу уявити, яка вона могла б бути. І навіть не певен, чи вона в мене була взагалі... А хотів би її мати... Як не матір, то хоч би сестру... Але я не мав ні матері, ні сестри... І от ви — як сестра... моя сестра...

Ата поклала на хлопцеве чоло руку й одвернулася. Якась сила одвернула її голову набік... А в Кольки чоло було холодне, як у мерця, і вогке, в крапельинах поту. Перемагаючись, Ата промовила якнайсерйозніше:

— Ви сантиментальний, товаришу Миколо... Це вам не личить.

— М-можливо...

— Зовсім не личить! Я вас би просила... Ні, якщо я сестра, то я буду вимагати: ви не будете сантиментальничати! Обіцяєте?

— Обіцяю (шепіт).

— І ви будете оптимістом! Будете триматися на ногах, будете їсти, поправлятися... Що ви любите? — і зазирнула в мерехтливі очі. В обох їх очі були повні сліз. — Ну ж! Я вас запитала!

— Я люблю все... — і поправився з гіркою посмішкою: — Я л ю б и в у с е.

— Киньте минулий час! Давайте теперішній і майбутній — "Я люблю все", "Я любитиму все!" Добре?

— Так, — поморщив брови, подивився на Ату, й брови розморщилися, щира, ясна посмішка залила лице. — Добре!

— Ви мусите встати! На зло всім. Вас одвідуватимуть... Вам допомагатимуть. Але ви не вередуйте. Обіцяєте?

— Обіцяю. Вам обіцяю...

— Гаразд. Дайте мені вашу руку, — і Ата міцно стиснула худющу, кістляву й гарячу руку. — Хтось іде. Здається, виганяти вже.

Справді, відчинилися двері з рипом і просунулася в них "діжурна", похмура офіціальна службовка, й досить злісно та глузливо прорипіла, кривлячи рота на один кут:

— Прийом скінчився, мої милі!

Ата чомусь почервоніла від того "милі" й від того похабного кривляння.

— Ну, бувайте, Миколо! Пам'ятайте обіцянку.

— Пам'ятатиму. Потисли руки. Й Ата пішла.

— Їжте! Багато їжте!.. — кинула на прощання, не знайшовшись сказати щось сердечніше, краще, в присутності тієї несимпатичної, зовсім несимпатичної "діжурної".

Скільки Ата йшла назад у сонячній повені, стільки їй у тій повені ввижався безпритульний хлопчик по пояс у холодній воді, рве зубами хлібину й глитає її, глитає під тютюкання роз'юшеної юрби... Гляне Ата на леваду — а там в і н! Гляне на блакить далекого озера — він!.. На кущі кукурудзи, на грядку одцвітаючої редьки з опудалом посередині, за чиймсь тином — він!.. Може, то й справді опудало лякати горобців і щигликів, а може, й він по пояс у холодній воді...

Здуріти можна! Ата тре очі й намагається розігнати те пригнічуюче враження, що тепер іде слідом за нею. Їй здається, що, мабуть, за кожним кущем, за кожним рогом вулиці чи перевалка стовбичить отакий хлопчик, отакий вовчик... І ніби на потвердження, з-за одного рогу вивалила мальовнича юрба дітлахів. Всі вони худючі й припечені сонцем, як циганчата, в неуявнім лахмітті, подряпані, голоногі й простоволосі, але страшенно веселі. Вони їдять рогіз, несучи його оберемками (з лугу), забігають один наперед одного й захоплено розповідають про якесь, тільки що відбуте, побоєвище з такими ж, як і вони. Всі розповідають, і ніхто нікого не слухає... Ата аж зупинилася. Подивилась на дітлахів, послухала й розсміялася, — ой! скільки Хведьків-Халамидників зразу! Мільйон!! Трохи відлягло від серця. Мара з хлопчиком в холодній воді щезла. Тепер їх он таких хлопчиків-вовчиків ціла юрба, вони йдуть з лугу, їдять рогіз, запихаючись, і галасують, сміються, витанцьовують. І — все в порядку.

В порядку?..

XXXI

"Маруся Богуславка" — прем'єра...

Заносилося на повний провал...

Коли Ата підходила до театру, поспішаючи пораньте бути на місці в цей важливий день, серце її охопила досада й тоскне пригнічення: вже перевалило за полудень, а біля театру — ані душі живої! Це небувале! В дні прем'єр цього ще ніколи не бувало. Завжди в такі дні, навіть коли то якась явно нікудишня агітка, навіть коли це випадало й зовсім серед літа, біля театру увесь день панувало оте специфічне пожвавлення, оте піднесення, отой, ніби великодній, настрій, що так характерний при кожнім очікуванні нового, — люди завжди товпляться біля фотореклам, біля каси, поспішають забезпечитись квитками, щоб побачити новинку першими, обмінюються припущеннями, говорять про улюблених акторів та про театральні інтимні "новини", розглядають стенди з зразками окремих сцен, окремих кадрів нової, ще не баченої вистави, гадають про успіх чи неуспіх. І навіть ті, що не збиралися йти на прем'єру за браком грошей, розглядають виставлені отак раптом фота, щоб хоч тим задовольнити свою цікавість. Особливо коли від моменту остаточного проголошення дня прем'єри й до її початку дається всього яких 15 годин часу, як-от сталося тепер. При отаких наглих, раптових проголошеннях, зумовлених збігом різних непередбачених обставин, біля театру завжди кипить. А театраломани, так ті навіть спостерігають за тим, як іде розпродаж квитків, ніби тим самим беруть участь у забезпеченні успіху чи неуспіху вистави... Але зараз — як на диво — нікого. Мертво. Блідий і стурбований касир визирає напружено з віконечка — чекає... чекає... чекає... Нікого. Побачивши Ату, касир зніяковів і одвернувся, ніби від сорому, ніби це він винен, що так погано йдуть справи.

З тяжким серцем Ата пройшла в сутінки й холодну порожнечу настороженого й мовчазного, мовляв Харитон, "храму культури"...

А фасад театру горить від кольорів, від реклами. І цілий будинок театру має надзвичайний, урочистий, святковий вигляд. Вікна помито, навколо прибрано,

підметено, площа перед театром і доріжки навколо театру та в скверику театральнім посипані жовтим пісочком. В розчинених вікнах директорського кабінету, на балконах, у вікнах лабораторій, бібліотеки, у вікнах фойє виставлені живі квіти, квіти, квіти...

Адміністрації було дано цей раз занадто мало часу, наказавши десь там згори, з чиеїсь там примхливої волі зробити виставу цього дня — й крапка. А цей день — це був день зразу після "громадського перегляду". Одначе адміністрація показала зразок оперативности й устигла зробити все, що треба, в авральний спосіб.

За ніч було додруковано й домальовано безліч афіш і гасел і пообліплювано ними всі тумби міста, всі щити рекламні й так паркани по околицях:

"ПОСПІШАЙТЕ!!! ПОСПІШАЙТЕ!!! СЬОГОДНІ ПРЕМ'ЄРА!.. СЬОГОДНІ ПРЕМ'ЄРА..."

І в центрі, і на околицях, і на заводських подвір'ях, і на подвір'ях колгоспних найдальших околиць, і навіть по всіх найближчих селах і радгоспах... Це невтомний вітроногий Юрко-кур'єр і такі ж вітроногі його "напарники", велосипедисти з молодечої "Допоміжної бригади", ще вдосвіта об'їздили й оббігали всі площі, вулиці й перевалки, передмістя й ближчі села та й поприкрашували все афішами, зробивши вранішню несподіванку обивателям, ніби підіймаючи їх на аврал, — сповіщаючи всіх-всіх-всіх про те, що давно очікувана "Маруська" нарешті буде. Сьогодні! 21 червня! В суботу! О 20-й вечора! Початок точно!..

Крім того, адміністратор і директор, не досипаючи ночі, провели кропітну роботу — розверстали (розписали) належну частину квитків по установах і підприємствах та різних "партійних, громадських, професійних, жіночих і юнацьких організаціях". Так вже заведено, що для установ і підприємств, та всіх тих згаданих організацій утворено "бронь", тобто залізну гарантію на забезпечення завжди і повсякчас певною кількістю квитків, які можна отримати без черги... Це такий привілей... Отже, зроблено все, щоб задовольнити всіх. І щоб повідомити всіх...

І от — вже далеко за полудень, а біля театру — як на цвинтарі, жодного руху. І ні одного квитка не продано. І навіть — що особливо дивно — з підприємств та установ, та з організацій ніхто ще не з'явився вибрати "бронь", що завжди, нормально, робилося з самого ранку. Що таке?

Директор нервувався. Вже хотів когось посилати, щоби самим рознести квитки по установах і організаціях й втлющити де й скільки буде можливо; мовляв, нехай хоч якась виручка буде й нехай хоч хтось прийде на виставу. Але Сластьон категорично запротестував. "Нехай так!.." Він був ще під враженням учорашнього й мав фаталістичний настрій і тяжко уцімлений гонор. "Нехай так... Прийдуть — прийдуть, а ні — то ні..." "А може, й краще, як ніхто не прийде, — нехай ліпше зірветься вистава, аніж провалитися з громом". А що пахне провалом і ганьбою, в цьому Сластьон після вчорашнього не сумнівався ні крихти, як не сумнівався й у тім, що десь хтось "риє", спеціально "риє"... Йому навіть відома була формула дозволу, висловлена збоку Сазонова: "Чим гірше — тим краще". Отже, виходить, що й дозволено виставу тільки в надії на провал і компрометацію. Так би мовити, спеціально дозволено, і, мабуть, в

зв'язку з цим стоїть і ця пасивність "організованого громадянства", чи "організованого глядача", тих усіх завкомів і місцевкомів, для яких заведено "бронь" і які з тієї "броні" сьогодні не хочуть скористатися; мабуть, дістали інструкцію...

Весь персонал театру сходився заздалегідь на свої місця, але настрої у всіх був пригнічений. На всіх вплинуло вчорашнє судилище, а ще щось таке, невловиме й ненамацальне, ніби прийшло з повітря. Всі поводитися тихо, ніби це не був день давно очікуваної й так пильно, з таким творчим запалом готовленої прем'єри, не день очікуваної слави, а день якоїсь жалоби, день неминучої, неunikнимої біди... Навіть упорядчики буфету поводитися тихо, поверталися мляво, насторожено, щоб не стукнути, не грюкнути, ніби робили приготування й самі не вірили, що це все буде потрібне... З часом настрої ще погіршав. Хтось приніс чутку, вловлену в місті, не то на базарі, не то в якійсь установі, — шептану чутку про те, що "вищі кола партії й НКВД проти "Маруськи" та що "за кожним, хто підходить сьогодні до театру, будуть спеціально стежити невидимі агенти й кожного братимуть на спеціальну замітку"... Ткач коли почув цю чутку (а хтось і йому вніс її в вуха), — торохнув люто кулаком по столі й зібрався бігти до парткому та до Сазонова; але — постояв, поторсав чуба, знизав плечима, а потім махнув рукою. Це все одно, що ганятися за якоюсь химерною тінню чи тому Давидові за "п'ятим колесом"... Тільки смішити себе. Та й... здається, десь наснувалося стільки інтриг, що легко й шию собі зломити... А чутку приніс (чи, може, й розніс?) власне, не "хтось", а Січкаренко, — десь він її ніби вловив, повзла... А відомо, що такі чутки хоч і повзуть, але такі вони моторні, моторніші за радіо й телефон, розходяться швидше за найголоснішу й найударнішу, спеціальну рекламу. Ну, й хто ж це ширить таку чутку?! В театрі ця принесена чутка моментально обповзла всіх і вплинула зовсім пригнічуюче. Було тепер ясно, чому біля каси так порожньо, чому не продано досі ні одного квитка. Щось десь твориться дуже неприємне, насуваються якісь хмари. Хтось десь працює в якімось, спеціально кимось заданим, напрямку...

Під враженням останньої, такої фантастичної чутки, театр зсередини нагадував скорше шпиталь, де загніздилась печаль, як зубний біль, і нашорошеність. Замість творчого пафосу — стан демобілізації, бажання, щоб все завалилось ще до того, як відкриється завіса. Так буде краще. Замість готуватися, люди огиналися, тинялися, не знали, за що взятися. Режисер пробував проробити ще раз деякі, найслабші, на його думку, мізансцени, деякі деталі, але справа йшла мляво, тупо, пиняво й він нарешті махнув рукою, — "а... до лиха!" Може б, відмовитися? Може би, викинути екстренне оголошення про перенесення прем'єри на інший день? Може би, справді відкликати всю мороку, поки не пізно?.. Може б... Бо в такому стані нічого не можна, зробити. Що можна зробити в такому стані? Але з другого боку, — хто ж візьме на себе сміливість зірвати самому виставу, коли вчора ухвалено виставі бути та й нароблено стільки шуму з рекламою вже давно?! І навіть, якщо виставу ухвалено спеціально для компрометації, плянуючи ту компрометацію, то тим більше, — хто ж візьме на себе сміливість зірвати цю плановану компрометацію?! Зірвати самому — це значить умножити біду... І так

погано, і так ще гірше... Оптимістично настроєний був тільки Січкаренко, він собі ходив та посвистував, та посміхався бадьоро, не хвилювався даремно. Ні, ще одна людина на цілий колектив нічим не переймалась і була байдужа до загального настрою й до чуток, либонь, і не чула їх, — це був Петро Сміян. Він у блаженно-незбаламученому спокої щось там докінчував у оформленні, доробляв, переробляв, допасовував. Мовчазний, відчужений, замкнений, від усього абстрагований. Щось тлумачив скупими словами, а більше жестами, робітникам сцени, водячи їх по хаосу декоративних деталей, згромаджених у різних прибудівках та попідвішуваних на колосниках угорі; радився з механіком сцени, перевіряв систему освітлення, перевіряв з електриками-освітлювачами виносну апаратуру — прожектори на балконах тощо. Все повільно. Серед загального панічного настрою він один був утіленням спокою, зрівноваженості, ідеального душевного миру. І ідеальної мовчазної ігнорації всього зовнішнього світу з його "чутками" й інтригами.

Побачивши Сміяна в такому настрої і при такій його діловій поведінці, Сластьон засоромився, зніяковів. Потім зціпив зуби й звелів усім "готуватися"... Це не було зухвале рішення дати всім тим "темним силам", що десь там готують біду, великий героїчний бій, ні, це було просте почуття сорому перед Сміяном і бажання не видатися всім на цьому тлі панікером. Це всі розумілими, й через те настрій від того анітрохи не покращав. І Сміянів приклад для багатьох не мав ніякого значіння. Сміян в очах тих багатьох був просто маньяком, істотою без здорового глузду, для якої зовнішній світ тому й не існує й ніякі, навіть великі трагедії його не заторкують, не хвилюють. Що з цього маньяка питаєш?!

Готувалися. Отак собі. Без віри. Просто для проформи нацуплювали на себе раптом остогидлі й недоречні шаровари, плахти й дерги, лаштували різну екзотичну, тепер дурну бутафорію — стеклярусові прикраси, бляшане "срібло" й "золото" східної розкоші, іронічно ліпили собі турецькі та жидівські носи, нацуплювали запорозькі оселедці, ліпили вуса, малювали брови... І самі гірко іронізували з себе... Для чого це все?! І не тільки сьогодні, а взагалі для чого!? Ах, який був правий той Страменко!.. А деякі навіть і взагалі не готувалися, — раптом дістали сміливість зігнорувати розпорядження Сластьона. Таким був той же Січкаренко. Він ходив по сцені з лозовим прутиком замість хлистика й посвистував собі та похльоскував. А коли хтось нагадав про розпорядження Сластьона, гикнув — "встигну з козами... Сьогодні встигну!" Він був явно певен, що сьогодні не буде потреби "чіпляти зброю кінську" й "мазатися", бо вистави не буде. Такий був і Костров, штатний декоратор, — цей прийшов напідпитку й, замість допомагати, "робив діловий шум", весело покрикував на сцені з явним глумом і викликом: "Давай шевелісь! Веселей!.. Делай двіженіє воздуха!! — Ха!.."

Ата й її подруги, Оксана Чоботар і Ольга Шведова, забилися в куточок за високі й рясні листаті пальми в бічному порожньому фойє й там, на м'яких кріслах, під портретом Сталіна сиділи й плакали... Не тому, що насувалася їхня колективна явна катастрофа, а тому, що Ата розповіла подругам про свої сьогоднішні одвідини Кольки Трембача... про всю його біду... І про того хлопчика-вовчика, що дер зубами хлібину по

пояс у холодній воді... Дівчата наплакалися вволю. Так що й очі їм понабрякали. Ата вже шкодувала, що розповіла все подругам, їй здавалося, що тепер дівчата вже й не перестануть ніколи плакати... Ось вони вже перейшли й до робочої своєї кімнати "готуватися", а Ольга й Оксана все не можуть дати з своїми сльозами ради. Збентежені товаришки, всі інші "дівчата нашої країни", допитуються, що та чого, але хто ж їм відповість отак правду — чого?.. Ольга, готуючись грати матір, накладала грим на лице, створювала образ материнської печалі й скорби, а тим часом так плакала, що для створення образу безмежної людської скорби їй зовсім не треба би сьогодні накладати гриму. І сльози змивали їй грим, як зайвий. Те саме з Оксаною... Перед очима їхніми стояв зацькований хлопчик-вовчик, що дер зубами хлібину посеред річки... І в тій річці, мабуть, було менше води, ніж у цих дівочих душах сліз...

* * *

Біля сьомої години ситуація несподівано й круто змінилася. Барометр настрою почав показувати надзвичайний тиск. І той тиск зростав шаленим темпом... До тієї точки в центрі міста, де увесь день стояла гнітюча тиша й була пустка, почали сходиться люди. Та як! Вони потяглися з усіх кінців, по всіх радіусах міста, поодинці й групами, й цілими лавами, побравшись за руки, — то йшла молодь з далеких околиць, з заводів і робітничих кварталів, з колгоспів і радгоспів, з цукрових плантацій і цукроварень... Вона не могла раніше, вона щойно обмила з себе заводську й колгоспну пилюку й піт, причепурилась, як могла, натикала квіток в коси й на груди, побралась за руки та й пішла... Попливла плавом. Вона хоче бачити "Маруську"... Оту дивну й химерну "Маруську", що про неї ходили легенди по всіх-усюдах, але ніхто ще її не бачив. А тепер от вони побачуть... На власні очі... З молоддю йшли й старші. Вони теж хочуть побачити "Маруську", тобто тую "Богуславку", бо занадто вже багато про неї говорилося різного...

О сьомій годині театр був буквально обложений народом, як якась фортеця незчисленним військом. Людей стояло ціле море. Те море місцями було мовчазне, місцями кипіло, клекотало, сміялось, порскало дзвінким реготом, гомоніло молодю, бадьоро, і все тислося в однім напрямку — до каси. Щасливі, що вже дістали квитки, вилізши з несамовитої крутії, стояли оддалік гуртками й парами, чекали нетерпіючи, коли вже будуть пускати... А море все прибувало, все повніло...

За сценою, де ще недавно панував дух катастрофи, раптом все стрепенулося. Ніби в людські душі хтось увімкнув могутній струм. Все забігало, запалахкотіло надзвичайним піднесенням, зарухалось, загукало в діловій гарячці. Загорілися вогні в усіх кутках. Загорілись серця. Закипіла робота... Пішло! Неначе крига рушила на річці, що прокинулася буйна й повна надзвичайної таємничої сили в своїх незбагнених глибинах... Щохвилини прибігали охочекомонні "зв'язкові" між сценою й касою та вулицею, доносили гаряче, схвильовано, тріумфально:

"Всі квитки розпродано!", "А люди йдуть і йдуть!"

"Біля каси скандал! — розпродано "броню", бо "пани" не з'явилися своєчасно, а тепер іде війна!.."

"Директор упрів! Збився з ніг!.. Так йому й треба!" — веселий дружний сміх.

"Місцева інтелігенція лишилася без квитків, бо огиналися, прогавили "броню"! І цим так і треба!"

"Дістала квитки інтелігенція! Дістала!.. Їй розпродано додаткові "стоячі" місця та "приставні"! Хай стоять... От буде давка!"

"Такої сили народу ще не було!"

"Аншлаг!.. Каса закрилася... Все розпродано! Але її штурмують!"

"Без квитків лишилося більше, аніж з квитками!"

"Йде продаж на завтрішній день!.."

"Ура, друзі! Ура!.."

Все це діяло на змучених морально членів колективу з надзвичайною силою. Можна сказати, що ті, котрі вже були вмерли морально, раптом воскресли. Тепер вони можуть готуватися по-справжньому! Навіть Січкаренко несподіваний поворот справи вибив з його скептичної колії: знизуючи досадно й здивовано плечима, він мусив приміряти бутафорного запорозького чуба...

Імпульсивний Сластьон, відчуваючи вплив гомону величезних людських юрбищ на собі, як ніхто, уже загорівся, немов смолоскип... Він ішов до високої точки творчого піднесення. Одначе зрозумів, відчув, що пункт морального (психічного) управління всім, що діється, й усім, що буде діятись, і управління ним самим сьогодні уже не в ньому і не в цілому колективі, а деінде. Пункт морального (психічного) управління й фактор, що вирішуватиме сьогодні все, буде т а м, в тому могутньому людському морі, в його збірній душі й збірній волі. Він це відчув раптом з усією чіткістю й силою. Це ж уже заявило себе сьогодні з найбільшою яскравістю... І Сластьон хвилювався, як і кожен з його колег. Він розумів, що суд цього людського моря — це буде справжній суд, а не той, що був учора... Що ж він скаже, цей суд?..

Людська стихія, що обложила театр, спершу складалася виключно з мешканців робітничих кварталів та напівсільських і сільських околиць. Це був народ, оті "трудящі", про яких любить говорити офіційна пропаганда, як про "господаря країни", тобто люди, які до театру дуже рідко ходять, бо не мають ані часу, ані грошей, але як вже й ідуть, то так, як до церкви на Великдень, як нехитрі серцем і прості душею на надзвичайно урочисту відправу... Вони давно вже відкладали гроші на квиток, щоб піти на тую загадкову, давно оповиту ходячими легендами "Марусю Богуславку" мальовану тим божевільним". Вони чекали дня цього, а в цей день вони чекали цього вечора, щоб прямо з праці, сяк-так причепурившись, податися по давно очікуване. І от вони прийшли, пробігши часом десять кілометрів пішечки. Вони мали обмаль часу й далеку дорогу, але не спізналися, прийшли саме в час, от тільки що квитків не всім вистарчило... Мешканці ж центру тим часом зовсім пошилися в дурні. А особливо тая вічно перелякана й вічно нашорошена інтелігенція. Зранку-бо по місту циркулювали різні, а часом зовсім фантастичні, чутки.

Спершу чутка про провал генеральної проби в присутності начальства, про його незадоволення. Потім про можливу заборону вистави ще сьогодні,.. І, нарешті, відома

вже, тихо, але уперто нашіптувана чутка про те, що сьогоднішня прем'єра — це буде капкан, у який ловитимуть дурнів, нотуватимуть кожного, хто прийде по квитки, щоб потім потягти на цундру... Тож нічого й дивного, що свободні, але вічно перелякані, громадяни центру цілий день боялися й підходити до театру. Ану ж! І були всі певні, що тая "Маруська" так і захиріє, піддана остракізмові. Та увечері цих переляканих свободних громадян нагло облетіла інша, громоподібна чутка — чутка про те, що театр обложили незчисленні маси народу! Незчисленні! І прем'єра буде. Тоді всі мешканці центру, оті всі "члени" різних "партійних, професійних і громадських організацій" кинулися стрімголов до театру... Тиск збільшився. Навколо каси відбувалися цілі баталії за квитки. А директора мало не розтерзано за ту "броню". "Броню" вже розпродано, а тут раптом з'явилися претенденти! Треба було комбінувати. Найгірше вийшло з начальством, з тими "стовпами міста", — начальство теж пошилося в дурні. Воно було певне, що з усього вийде шпик, і тому махнуло рукою на ту "Маруську", мовляв Сазонов; але увечері було здивоване, взявши про облогу театру глядачами. Воно ніколи такого напливу маси народу не сподівалося, — народ штурмує театр. А народ все-таки єсть народ, та ще й "пролетарський народ!", і з ним треба рахуватися.. Задзвонили телефони з усіх-усюд до директора, вимагаючи (категорично вимагаючи!) забезпечення законних місць для стовпів суспільства, ще й для їхніх ближніх і знайомих, бо воно (начальство) вже ось одягається й ось зараз прийде зі своїми жінками й чадами та тими ближніми... Це, звичайно, найперші й найкращі місця в партері, А тії місця — вже розпродані! Вони розпродані "ударникам" і "стаханівцям" "індустрії й соціалістичних ланів" — різним трудягам, орденоносним молотобойцям, слюсарям, токарям, трактористам і комбайнерам та комбайнеркам... Бідний директор! Він потрапив між молотом і ковадлом — між тими орденоносними молотобойцями з одного боку й орденовидавальним начальством з другого. За короткий (рекордно короткий, стаханівсько короткий) час він обернувся в тремтячий кім'ях нервів, засмиканий, затурканий, загуканий телефонами й так без телефонів. Він мусив тепер проектувати (і перевести!) переселення "ударників" і "стаханівців" десь на гальорку! Або на приставні місця десь в кутках партеру!.. Для цього змобілізувалися й зносилися додаткові стільці з усіх кімнат, фойє й кабінетів цілого будинку. А це ж ще не все, це ще тільки стільці позносити, а от — коли бухне теє людське море всередину, треба буде перевести ще саму операцію переселення тих "ударників" і "стаханівців", тих слюсарів і трактористів та комбайнерок! Треба буде директорові їх умовляти, у Сірка очей позичати, щоб здали свої позиції й пересіли з найкращих місць (які їм, власне, й належаться в теорії!) на найгірші в практиці, звільнивши ті місця для людей ще найкращих, для начальства, для "уряду й партії", бо вони — ті найкращі місця — законно належать тому начальству давно, завжди і повсякчас і сьогодні були розпродані слюсарям і трактористам помилково. Жах!..

Перед восьмою почали впускати в фойє з вулиці. Публіка, тиснучись, обриваючи на собі гудзики, вливалася в головні двері, виповнюючи всі фойє — долішні й горішні, праві й ліві. За тутешніми звичаями, вхід до актової залі театру відбувається в два тури

— спершу з вулиці до просторих фойє при строгій контролі квитків, а потім вже, перед самим початком вистави, впускалося до залі. Особливо при такому товпищі народу ця подвійна процедура обов'язкова.

Всі, хто мав квитки, втиснулися до театру, але на вулиці людей ніби зовсім і не поменшало. Ті, що лишалися, наказували тим, що мали щастя йти досередини: "Ну, дивіться та й нам скажете!" — і збиралися тримати облогу цієї фортеці культури до самого кінця. Навколо театру утворився ярмарок — понаїздили (державні, звичайно) продавці цигарок, морозива, зельтерської, квасу й пива, з візками марки "РОБКООП і НАРХАРЧПРОМ", закипіла торгівля. Люди, хто мав гроші, їли морозиво, пили пиво та зельтерську й стовбичили юрбами, розташувалися в скверику й садочку на лавках і так на траві в ровах, а молодь, побравшись за руки, ходила по бульвару конвеєром, утворивши безперервний потік, що рухався в обидва боки безупинно — пари й четвірки доходили до мосту через річку Чорну, вкінці площі, й поверталися, йшли назад аж до собору, й знову поверталися... І запитували: "Чи вже там почалося?" "Як там?" — "Ні, ще не почалося!"

Такий самий, як і на вулиці, тільки ще густіший, мурашник був у всіх фойє. Розкішно обставлені квітами, великими люстрами, обчіпляні портретами вождів, обставлені скульптурними фігурами, ті фойє були заповнені публікою по самі вінця. Тут було представлено все суспільство міста Нашого, у всіх його зразках, у всіх його прошарках і категоріях і у всій його неспрепарованій прозаїчній реальності. Колгоспники й учителі, робітники й службовці, чорнороби й інженери, військові й цивільні... Вся республіка в мініатюрі. Все те вдягнене в найкраще, що воно мало, але — гай-гай... Люди позирали одне на одного, позирали в люстра й ніяковіли під сліпучо-яскравим світлом електричних ламп, помножених люстрами, — всі вони (за винятком військових старшин) були такими буденними, вбогими!.. Хоч би вже швидше починалося, хоч би вже швидше гасло світло, щоб не було видно їхньої біди, латаних ліктів, пом'ятих заялзених штанів, нечищених, та ще й часом дірявих, черевиків і чобіт... Та біда кричала криком на тлі все-таки пишних оздоб цього "храму культури", пишних гардин і порт'єр, пальм і платанів, на блискучім фігурнім паркеті, — під поглядами великанських портретів

Сталіна, Леніна, Маркса, Енгельса, Берії, на тлі розкішних гіпсових скульптур, що сніжно-білі стояли то там, то там, пишаючись своєю красою — фізкультурники й фізкультурниці, піонери з сурмами, дівчата з снопами, червоноармієць з рушницею, дискобол... Це все так контрастувало до вбогих сорочок реального, до засмальцьованих костюмчиків з надутими холошами штанів "навипуск" (поверх чобіт), до розхристаних грудей і закасаних ліктів, до вбогої й потріпаної одежі живої дійсності... Але ще поки не з'явилися ті дачники, то цей контраст між дійсністю і мистецтвом ще можна було й терпіти, бо то все-таки контраст між мистецтвом і життям. Та от прийшли дачники — теж життя! — курортники з місцевих курортів і будинків відпочинку — гості з далекої Москви, Ленінграда, що відпочивають тут щоліта, інші на курортах державних, а інші приватно, за власні кошти наїжджаючи сюди, на цей сонячний, прекрасний "юг". Вони

внесли приклад, як мусить одягатися людина, йдучи до театру. Це вже не вигадки скульпторів і малярів, а це дійсність! Це не були ані робітники, ані селяни, це були столичні мешканці, головне московські міщухи, з соціальної групи т. зв. "ответработников", їхні родини... Це були "найпередовіші з передових". Модні суконьки, вишукані капелюшки, претензійні вуальки, парасольки в руках, білі рукавички у дачниць, як у колишніх давніх "баринь" і "баришень"; риплячі гостроносі блискучі черевики, модні панчошки, прасовані штани й крохмалені сорочки та вимощені "могутні" плечі піджаків у мужчин-дачників... Все це було тим кричущим контрастом, що змушував сільських, та й міських хлопців і дівчат, що прийшли з далеких робітничих кварталів і передмість, губитися, нишкнути, озиратися на себе та й засоромлюватися. А особливо змушувало засоромлюватися дівчат. А засоромившись, пломеніти до сліз за своє убозтво, за репані, спрацьовані руки й такі ж спрацьовані, репані ноги, взуті набосоніж в зовсім немодні черевики, а іноді й в чоботи, вишкрьобані й покривлені, за свої недоречно тепер довгі й прості коси, оздоблені звичайними стрічками, — спломеніти та й сховатися за хлоп'ячі спини й смикати тихенько хлопця за руку — "Ходім!", не здаючи собі справи, куди "ходім", але "ходім!", та й годі. Геть звідси! Такий підсвідомий відрух ревностів чи досади. Хоч вони, ці дівчата, й гарні, хоч вони й кращі за всі скульптури світу, але куди ж їм з їхніми примітивними та ще й латаними лахами, вся ганебність яких щойно тепер стала очевидна!..

А дачники никали по фойє й "наводили паніку" на місцеву публіку, що поштиво розступалася перед ними; розглядали портрети вождів, скульптури, макети оформлення всіх попередніх вистав, на спеціальних підставках розставлені попід стінами, стенди фотосвітлин з найкращих сцен різних п'єс, а особливо макети й світлини цієї останньої вистави, цієї прем'єри, — й кривилися знуджено, скептично, з виглядом людей, що бачили в "столиці всіх столиць" справжнє мистецтво, а це — "ах, ах, провінція!". Але з ще більшим почуттям власної вищості дорогі гості розглядали публіку, вони навіть не ховали того почуття власної вищості й гідності, відбитого в кривих посмішках, — оглядали цих "пейзанів" і "пейзанок" так, як напевно англійські та взагалі європейські колонізатори не розглядали колись готтентотів чи бушменів "відкритої" ними Африки, чи екзотичних дикунів Малайї. І це таки були "екзотичні" тубільці, як на рафінованого аборигена Москви. Ну, от така, скажем, дівчина, що засоромлено ховається за спину хлопця! — сорочка на ній вишита пишними квітами, така, знаєте, "малоросійська", доісторична пейзажна сорочка, ще як у Гоголя в "Сорочинському ярмарку", а спідничка коротенька, з претензією на сучасну моду, щільно обтягає стегна, а ноги — голі, взуті в якесь розчавлене копито, а не в елегантну туфельку. Ну, що це?! А коса в півпуда вагою, аж згинає дівочу шию, відтягаючи голову назад! — Ну хіба може бути щось смішнішого?!. І обличчя дачниць і дачників розтягаються в делікатно-іронічну, "братню" посмішку. Такий несмак! Боже, який несмак! А хлопці ще смішніші, — штани дудкою, або гармошкою, краваток і натяку немає, черевики часом не в жарт просять каші, нафта й мазута замість парфум, а особливо фасонно виглядають оті штани, випущені на чоботи, — зворушлива,

допотопна мода "навипуск". І це називається сучасна передова молодь!.. Ну, старші як старші, що з них питаєш. "Ах, ах, провінція!"

Молодь сама відчуває свою біду. Але... замішання скоро минає. Його заступила зумисна бравада. Зумисна. З духу протесту. Брак краваток і накрохмалених ковнірців та манжетів, брак вуальок та рукавичок молодь надолужувала задьористим юнацьким сміхом, випинанням розхристаних "стаханівських" грудей і біцепсів, зневажливими поглядами в бік тих модних "піжонів" та намазаних стрижених "красунь"; з умисним залицанням найвідважніших хлопців-джигунів до тих "панянок", безбожно ламаючи й коверкаючи їхню (і без того кепсько засвоєну цими "пейзанами") мову... Це ж вічна пісня тут — неув'язка поміж лексикою й фонетикою "панів" і "рабів", що так часто зшаржовано в різних приповідках і анекдотах... "Не хатіцца ль вам прайтіцца, там где мельница вертіцца?.." А раніше ще додавався й глум з панської французятини:... "Сам пан теля пасе!!." "Жре пан ріпу, кінь траву їсть..."

Скоро молодь вже не розступалася перед тими пиховитими дачниками, а йшла на них муром, затискаючи у всі кутки. Старші люди, сивоусі ветерани цього міста, досвідчені герої безпросвітньої праці, сиділи попід стінами, спостерігали те все й втомлено посміхалися. Слюсарі, токарі, мулярі, шевці, лимарі, ливарі — всі, можна, сказати, "сучасні дворяне", "від станка" й "з-під станка".

Лише старий Чубенко крутився поміж молодими. Він сам відмолодів у такім крутіжжі кипучої молодості. Усміхнений по самі вуха блаженно й безпредметно, він крутився немов тріска серед виру, ходив до буфету, випивав шклянку холодного пива (від горілки обачливо й стоїчно утримувався), повертався назад і никав по всіх фойє. Саме ходіння це робило йому колосальну втіху.

Стільки молоді! Стільки прекрасної молоді! Правда, обідраної, правда, часом замурзаної, правда, іноді напівбосої, але якої ж прекрасної! Хлопці — як дуби! Дівчата — красуні писані, стрункі, чорнобриві... А скільки тих студентів і студенток!.. Старому так і кортіло від надміру доброго гумору підморгнути котрійсь отакій бистроокій і смішливій або закохано замріяній. Але замість того Чубенко зупиняється перед портретом Сталіна, підморгує йому, мовляв, "от, бачиш!?" і йде собі далі, штовхається об юнацькі плечі й груди в водокрутні. З найвищого начальства він був поки-що тільки сам-один, решта прийде пізніше... якщо прийде.

Та молодь, що її колись запрошувала Ата на прем'єру, молодь з далекого колгоспу "Соціалістична Перебудова", теж прийшла! Ата була мило здивована й зворушена, коли її викликав "сердитий", як завжди, Харитон: "Йдіть, там уже парубки до вас аж з край світу...", — й коли вона вийшла в театральний скверик та й побачила знайомого хлопця й дівчину — то був Микола й його подруга з числа тих, що колись проводжали культбригаду. Гарний, чисто виголений і охайний Микола, ніяковіючи, доложив, що вони тільки делегація, а що їх прийшло аж дванадцятєро, "аж дванадцять косарів!", але для всіх не вистарчило квитків у касі та... по правді, не вистарчило й грошей, — і от вони згадали її запрошення колишнє та й б'ють оце чолом: п'ятьом не вистарчило квитків...

Ата дістала їм контрамарки й сама тішилась, що дістала, бо сьогодні це проблема навіть для неї; просила не гніватися, що їм доведеться сидіти десь "на курнику". На це дістала подяку й веселу, тільки трохи приперчену, Миколину відповідь:

— Нічого... ми привишні... до курника...

Так що й вони прийшли, ті Атині поклонники з далекого колгоспу, з тієї "Соціалістичної Перебудови", такої вбогої й облупленої, що від самої згадки про неї світ у очах темніє...

Перед самим впуском до залі було виголошено через мегафони в усіх фойє, що всі ті, хто купив квитки на перший, і другий, і третій ряд партеру, мусять зректися своїх місць, як помилково їм проданих, і зайняти або приставні місця в партері, або приставні місця на балконах... Це стосувалося тих "стахановців" і "ударників соціалістичної індустрії" й "соціалістичних ланів", що мали щастя купити "бронь" найвищого начальства. Зчинився рейвах. Бідолашний директор утік. Його заступив представник культпропу товариш Лівшиць і, приймаючи покривджених у кабінеті директора, тихо але строго роз'ясняв їм, у чому справа. Маєстатичний, як втілення власті, як власть сама. Від того його тихого спокійного голосу, що особливо натискав у своїх аргументах на авторитет облвіддшу НКВД, який теж має зарезервовані "законні місця" спереду, буря моментально уляглася. Так, ніби нічого й не було. Навіть найворохобніші зразу поприкусювали язика й понуро попускали голови, — і нічирк... Інцидент вичерпано...

Найвище начальство прийшло вже аж тоді, коли публіка заповнила всі місця залі — виповнила вщерть партері балкони, й проходи, й вже хвилин з десять тупотіла, вимагаючи початку а чи то вимагаючи, щоб хтось нарешті заповнив ті три ряди порожніх стільців спереду, бо то через них не може ніяк піднятися завіса. Всі дивилися на ті порожні місця й тупотіли. Особливо гриміли балкони, бо звідти та щербина в партері була найвидніша і досада там була найпекучіша. Вони гримотіли, ніби викликали найголовніших персонажів сьогоднішньої вистави, що мають прийти й оті всі місця зайняти. Під грім тієї тупотняви й викличних аплодисментів і зайшло нарешті начальство кількома групами, й зайняло всі ті порожні місця. Тупотнява й аплодисменти гримнули голосніш, а тоді одразу й вшухли.

Ось так нарешті всілися всі, вгорі й унизу. Театр переповнений. Ніхто не пам'ятає, щоб ще колись тут було стільки людей... Директор викликав посилену команду пожежної охорони та наряд міліції для охорони порядку.

* * *

В дірочку, проколупану в театральній завісі пальчиками й пальцями, зі сцени видно море людських облич, що заповнили увесь простір від підлоги й до стелі, від землі до неба — море пламенючих очей... Не зала, а щось таке безмежне, як зоряне небо!.. І це зоряне небо десь продовжене там, за стінами, там, де інші чекають і не розходяться, щоб хоч почути від інших, як там воно...

У передніх рядах сидять всі великі "риби" з своїми жонами... Ось Сазонов з Зайдешнером праворуч і жінкою ліворуч... Калашников... Каган... Равіч, Страменко,

Рогач, Добриня-Романов, Говоров... І комісар Шубін... І багато інших "риб"... І тов. Маслов тут теж... І Людмила Богомазова біля нього... І Павло Гук тут... І Чубенко теж тут... Всі тут. Власне, там. По той бік. Там увесь реальний світ. І він увесь наче дивиться в цю дірочку сюди. Жде... А т у т, по цей бік, — юрба інших людей, якихось химерних, нереальних, розмальованих і розписаних, що збираються "блазнювати" перед першими й потішати їх, і для того не пошкодували ані фарб, ані ганчір'я, ані всіляких брязкалец. Вони дивляться назустріч тій безлічі очей крізь дірочку, самі невидимі, дивляться по черзі... Й одходять, безмежно схвилювані. Подивився й Сластьон. Подивилась і Ата. Подивилась і Ольга своїми ще заплаканими очима... І не одного з колег поведінка Ольги дуже здивувала — тоді як у всіх цих химерно розмальованих персонажів погляд у дірочку викликав радісне, піднесене хвилювання, у Ольги він викликав знову буйні сльози, що так нагло порснули з очей... Правда, їй за ролею належить сьогодні багато плакати, але навіщо так зарані й навіщо так щиро!?. А Ольга в ту дірочку напевно нічого не побачила, лише побачила маленького здичавілого хлопчика по пояс у сліпучій і холодній воді, що дер хижо зубами хлібину й глитав її... глитав...

Сластьон витер хустинкою спітнілі долоні й прорік урочисто, кивнувши туди, за завісу, на тих, що сидять там, по той бік: "Ну, братця!.. Ушкваримо ж їм "Марусю Богуславку"! Ушквармо ж їм "М аруську"!.. По місцях!"

Ударив утретє гонг. Померкло поволі й погасло світло.

Попливла в обидва боки й зчезла завіса, що розділяла той світ, реальний, сучасний і цей світ — древній, нереальний... але теж сучасний, лише загримований... щоб "дурня клеїти".

XXXII

... містерія

Це не була звичайна вистава, це вийшла якась особлива містерія, де діяли всі: і ті, що на сцені, одягнені в химерні, нереальні шати, з поналіплюваними вусами, бровами й чубами, і ті, що сиділи насупроти них в темряві, виповнивши увесь світ, геть всі обрії мерехкотнявою очей. Від самого початку перебіг якийсь такий струм, такий повів душевний, що зімкнув тих і тих, залю й сцену, тих, що дивилися, й тих, що зібралися їх потішати, "блазнювати" перед ними... Така іскра пройшла й установила контакт між більшістю людських сердець, що в своїх глибинах таять багато нескazanого, але справжнього, усім спільного, надаючи всьому окремого, бажаного їм смислу... Як сказав потім горбань Данко Шигимага, справжнє, велике мистецтво — це сума психічної взаємодії, взаємовпливу мистця й оточення, творця й споживача, — мистецький твір, вийшовши з лабораторії мистця, перестає бути його власністю, навіть в своїй дії перестає бути тим, на що його мистець прирік, а стає

власністю мас: вони його наповнюють своїм змістом. Вийшовши в люди, мистецький твір набирає часом зовсім не тієї функції, що її призначив автор, а вже в кожному разі ефект сприймання залежить насамперед від тих, хто сприймає, і це спричинює часто зовсім непередбачені наслідки. На той чи той ефект складається

багато-багато причин... Ось так сказав горбань Данко Шигимага, мистець і "теоретик мистецтва", коли взявся розібратися у всьому, що сталося цього вечора, коли взявся проаналізувати й установити якусь закономірність того непередбаченого ефекту, який прийшов. Але це він зробив згодом. Цього ж вечора він сидів на гальорці й затаївши подих, разом з усіма чекав якогось чуда від тієї "Маруськи", власне, хотів того чуда.

Сам сюжет вистави дуже простенький і нічого особливого собою не обіцяв і не являв, і сам театральний колектив не зміг би з того сюжету видобути жадного чуда. Зрештою, це було стверджено на генеральній пробі напередодні, після якої Страменко охарактеризував цю п'єсу "антимистецькою", всіх її турків і яничарів "придуркуватими", а запорожців "матнистою романтикою" (це теж вже стало ходячим по місту, таке Страменкове визначення).

Але глядачі прийшли до цієї "Маруськи" зі своєю гадкою, зі своїми серцями й думами, зі своїми інтимними мріями й недомовками і принесли з собою ту іскру, яка давно зродилася в людських душах під впливом легенд, що кружляли навколо цієї "Маруськи", і взагалі під впливом інших, різних "легенд", до цієї "Маруськи" зовсім і не причетних, — іскру чекання чогось особливого, бажання того особливого... І от вона, ця іскра, увімкнута й на той бік, почала розгорятися... Хоча...

Хоча ніби яка ж пожежа могла розгорітися з такого малогорючого матеріалу, а може, й взагалі не горючого...

Попливла в обидва боки завіса, що розділяла світ реальний і світ нереальний, і виявилось, що по той бік теж темрява. Суцільна темрява. А потім з тієї темряви почали помалу виступати, як з небуття, риси, й кольорові плями, й вогники люльок, і блискітки убрань, носи... очі... вуса... обличчя... руки, келихи, дукати, шаблюки, шаровари, "оселедці", жупани... більше, більше... І от нарешті виступила вся, ціла, рельєфна, статично-величава й химерна картина сивої давнини. Власне, це мала би бути картина сивої давнини, бо ніхто тієї давнини не бачив на власні очі ніколи, і лишалося кожному на вибір — вірити або не вірити.

Але в те треба вірити. Коли химерна картина зринула з темряви остаточно, під впливом виносних кольорових прожекторів, чітка й мерехтливо епічна, по залі прошелестіло немов зітхання, — так всі були вражені красою й величавістю баченого (красою зовнішнього оформлення). Якщо колись була у цих Кривоносів і Перебийносів сива давнина, то вона була іменно такою! І тільки такою!.. Настільки привабливим і переконливим (своєю привабливістю) було все те, що на сцені... Могутні козаки запорожці (цебто їхні предки!) в червоних і синіх шароварах, широких, "як море", з довгими оселедцями, з кривими шаблями турецькими, з пістолями, сидять задумано над келихами, біля столів, на старовинних лавах... Насупроти них польські шляхтичі в пишних жупанах з кунтушами... Зальотні панянки... Жид в камізельці з білою бородою й пейсами... Турецький мурза осторонь, пишний і величавий, втілення маєстату цілої Османської імперії... Шандали зі свічами на столах, каганець біля шинквасу... В глибині великі-великі (з яких мають пити велетні оці вусаті) діжки з пивом і медом, барила з горілкою й винами... Козак Мамай на стіні під дубочком з бандурою й довжелезним

"оселедцем", намотаним навколо вуха... Другий козак на стіні (мальований) верхи на діжці... Ця епічна велич — це льох гуляк сивої давнини; льох великої древньої корчми на якійсь невідомій точці древньої України... Все так оформлено стильно, так величаво й так переконливо, що саме споглядання вабить глядачів красою й спокоєм, переносить їх в чарівну казку — казку минулого, в світ стародавнього козацького епосу, як старовинна дума... От дума про того козака Мамая!.. Вабить і заспокоює, заколисує... Гарно! І це почуття тієї епічної гарноти викликало вітерець зітхання.

Величава сцена. Але ось німа пантоміма заворушилась, люди на ній — козаки, шляхтичі, жид, мурза, панянки, дівчата — загомоніли, почали рухатися, кожен згідно призначеної йому ролі, й перше, що вони гуртом зробили, — це зруйнували почуття величнього й гарного. Сцена ще величава, але суть її вже зовсім не величава... Шляхтичі грали в кості на гроші. Козаки теж грали в кості з шляхтичами на гроші. Жид-шинкар розсипався перед усіма дрібним маком з тієї самої причини. Мурза маєстатично сидів по-турецьки й мовчав таємничо — єдина істота, що зберігала велич. Панянки залицялися до всіх "гостей", звабно пишалися красою, теж за гроші... Кінчилося тим, що козак Степан програвся і, не маючи чим заплатити шляхтичам програвш, продав свою сестру рідну, Марусю з Богуслава... Продав сестру турецькому мурзі, отому маєстатично спокійному речникові Османської могутньої імперії. Продав брат сестру, отой гультьй і нероба в широких матнистих шароварах, туркові, теж неробі в таких самих матнистих шароварах... Гм... Оце початок.

Кінчилася ця перша картина театральним, і тому особливо досадним, вигуком мурзи: "О раю мій! Ля-ілляга Алейкум!"

Коли закрилася завіса і в залі засяяло світло, в передніх рядах мружилося начальство і посміхалося вибачливо-іронічно. Мовляв, от маєте, як починається ця "дрібнобуржуазна" малоросійська "Маруська"! Яка ерунда. А ви думали, що то що?!

Всі інші теж мружилися від світла, але не посміхалися, а якщо хто посміхався, то розгублено. Гм... Зовсім нічого особливого. Серед публіки легеньке розчарування. Якщо так, то чи варто було так чекати й так бігти! Але оскільки це ще тільки перша дія, власне, пролог, то на всіх обличчях написане чекання, уперта надія, що далі щось таки буде.

Почалося погано. Препогано. Але все це могло бути. Авжеж, могло бути. І навіть такий мурза міг бути з його "О раю мій! Ля-ілляга Алейкум!". Зовсім кепсько, прекепсько те, що при такій непохвальній справі, як продаж сестри, всі — і той Степан, і його побратим Софрон, і всі шляхтичі, й повії, й жид, і мурза турецький — говорили віршами. І ті вірші такі ж уже тяжкі, такі кострубаті, ходульні! Зовсім тяжкі для вуха.

Огірчений Чубенко, торсаючи сердито свої вуса (не згірші, як у тих козарлюг запорозьких у корчмі), сердитий на того вусатого дурного Степана, що продав рідну сестру, й на ті вірші, що так тяжко лізуть у голову, пішов під час антракту до буфету й випив келих пива, чорного, "мюнхенського".

А випивши, обтер вуса й зітхнув:

— О-о... Ля-ілляга Алейкум!.. — і пояснив буфетниці. — Цікаво, яка вона та Маруся з себе? Може, й не жалко. Той барбос, бач, продав, а ніхто її ще й не бачив, сам мурза ніби бачив колись, і то тільки раз, і то здалеку. Тепер все залежатиме від того, яка вона...

— Що "все"? — перепитала, кокетуючи, насмішкувата зальотна буфетниця.

Чубенко помовчав. А тоді буркнув сердито:

— Це значить, чи питиме в тебе Чубенко пиво далі, чи ні... — і пішов до залі, бо вже був третій гонг. Буфетниця теж кинулася до залі, щоб, приліпившись біля дверей за порт'єрою, побачити теж, яка ж та Маруся, продана туркові, — може, й не жаль. Зрештою, те все "назарошне" так, "театр"...

Всім було Марусю жаль.

Коли відкрилася завіса й коли дивна Маруся з того нереального, розігруваного на дерев'яному помості світу предстала перед морем мерехтливих очей світу реального, — всім її стало дуже жаль. Яка ж вона гарна! Вона була така гарна, така ніжна, як лілея, така чарівна своєю молодістю, така реальна, сповнена віри в прекрасний світ і любови до свого нареченого, вона була таким реальним втіленням дівочої краси й незайманості, що всім її стало безмежно жаль. І це не жодна вигадка! Це ж справжня дівчина, це Ата!.. Всі знали, що її продав брат чужинцеві й поганцеві, турецькому мурзі, продав за дукати, як худобину, а вона про те не знала й, може, ніколи й не визнає, хто та як її продав. Над нею, над її красою, її коханням, її щастям, над її тихим світом навис страшний меч, який ось-ось упаде, а вона не знає...

Батьківський дім в Богуславі. Тихий світ. Малесенький рай. Батька немає, але є в неї Мати, є в неї вірна подруга Леся і є в неї коханий — лицар Софрон — друг її брата. Вони з коханим мріють про щастя, про вірність, про дружбу й любов вічну... Це те вічне в людях, що завжди в усіх часах і у всіх серцях зроджується знову й знову, як фенікс, нове і неудаване, живуче й животворяще, і зворушливе... А за ними — осяяний сонцем рідний Богуслав. А над ними тяжкий вирок злої долі... І ціле гроно легенд з міста Нашого...

Всім було Марусю шкода, і звідси, власне, починається наростання справжньої дії, — справжньої дії, цебто того, чого не поясниш словами, — співдії отого світу, що на сцені, й того великого, що насупроти...

Роль легендарної Марусі була так виконувана живою й теж прекрасною дівчиною, що вже й бутафорія, блискітлива й фантастична, і бутафорний "оселедець" на її коханому, його бутафорні шаровари — перестали бути бутафорією. А вірші вже не були мертвими, ходульними, ні, вони були живими й прекрасними, западали в саму душу. А найглибше западав у душу той дівочий голос, чистий і ніжний, вимовляючи ті слова віршовані, наповнюючи їх життям і серцем:

...Росла я тут у скритій гущині,

Під ласкавим дозором батька й неньки,

В захованім кубельці й розцвіла,

Не знаючи ні чарівних розкошів.

Ні бенкетів, ні ласощів чадних,
Ні жадної сп 'янілої принади.
Про чудеса на світі чула я
Хіба в казках...

І вірять у те глядач. І хвилюється, бо це віддавалося в самісінькій глибині його серця, як і його власна невисловлена мрія. І тремтить, бо знає, яка ж і біда була та й знов чигає на цю просту й таку гарну дівчину. Тепер продану чужинцеві...

Почуття нереальності й древності неухильно й радикально руйнувалося, бо серця в залі билися тепер, а не колись.

За кожним словом напруження й хвилювання в залі наростає. Це відчували всі на сцені й теж все дужче хвилювалися тим творчим хвилюванням, що рухає людину до вершин творчого пафосу, розкриває глибини людського серця й утілює їх у рухові й слові, передає це іншим і змушує безліч сердець битися в одно. Кудись, до чогось же це все йде, за якоюсь химерною, сильнішою за їх усіх логікою...

Заручені закохані милувалися й мріяли про щастя, а вірна подруга дівчини з матусею готували придане, готували весільні окраси, низали намисто з перлів і коралів, добирали дукачі... Готували все до шлюбу...

Але не дукачами було переповнене Марусине серце вщерть. Воно було сповнене коханням і вірою в свого обранця, і любов'ю до своєї Батьківщини, вірним сином якої був її коханий. Воно було сповнене радісним звучанням від слів вогненних її милого:

...Край ніг твоїх кістками ляжу я,
І навіть їх не переступить ворог!

Це було так гарно... І горда та ніжна дівчина слухала цю сповідь і обітниці милого, такого мужнього й теж гордого, й вся пломеніла від щастя, від того голосу щирого і від хвилювання в нім глибокого, її серце вторило йому з самісіньких глибин:

...Ти лицарем, орлом
Мені запав найперше в серце.Дужих
Побідників, звитяжців запальних
Воно любить, кохати тільки п може...
І мариться, що по Україні ти
Скрізь досягнеш і слави, і почоту,
І схилиться до ніг твоїх чолом
Уся пиха, мізерією вкрита...

І сяяло її лице, як сяяли ген золоті бані замріяного, залитого сонцем Богуслава.

Тихий рай. Нескаламучене море людського щастя. Мерехтіння людської радості, що розпросторюється навколо, розходить, як луни від великоднього дзвону, й наповнює серця всіх... Заїя нишкне заворожена, зворушена. Нехитрі люди, що більшість з них може вперше прийшли оце до театру, сприймали все відкритою душею й безпосередньо, не втаємничені в "проблеми" й "механіку" мистецтва лицедійства, не розкладені пересиченістю дешевого всезнайства. Але й ті навіть, що були театраломанами й багато чого вже бачили на сценах багатьох театрів, були теж заворожені й

безмежно зворушені, така гарна, така чарівна була Маруся з Богуслава. Мерехтіння її душевних відрухів приворожувало. Яка вона неповторно мила! І яка вона нещасна, та Маруся з Богуслава!.. На гальорці не одна з жінок і не одна з молодюсінських, працюю замучених, дівчат вже тихесенько сплакували, може, від власних нездійснених мрій, а може, знаючи, яку ж і біду приготувала доля, що ось-ось має грянути над головою тієї дівчини...

І лихо впало.

Саме тоді, коли люди в тому раю тихому були, здавалося на вершині щастя й ніщо того щастя у них не могло б відібрати й затьмарити, саме тоді, коли з'явилися подружки-дівчата, завітчані, закосичені, й разом з нареченою, побравшись нею за руки, почали співати веснянки:

А вже весна, а вже красна,

Із стріх вода капле... —

десь узявся брат-Юда, терзаємий душевними муками зрадника. Він хотів би повороту, але вже повороту нема. Започатковане ним лихо тепер котилося само, й не можна було його зупинити, не можна, відвернути... Приведені Юдою татари раптом увірвалися на чолі з своїм мурзою, вони схопили наречену й ще декого з дівчат... Все геть сплюндрували... І щезли.

Продана сестра дісталася її "господареві", що прокричав тріумфально:

"Аллах керім! Моя! Моя! Моя ханум!"

.....

Якась велика, ще до кінця не схоплена правда видерлася крізь мішуру, переступила через умовності театральної бутафорії, через всі блискітки дешеві, й примусила душі всіх стрепенутися... Навіть в перших рядах, де недавно панував неподільно скепсис, коли загорілися лампки в залі під час паузи, ніхто іронічно не посміхався. Упереджене начальство стримувалось. Якщо не від зворушення стримувалось, то принаймні тому, що кожен відчував, як вся маса людей — простих і нехитрих, щирих серцем, схвильована до найглибших глибин душевних, а при такому явищі як ти будеш посміхатися! Навіть Страменко опустив носа, бо його теорія про "трудящих" терпіла поразку, — він опустив носа й, думаючи, що всі на нього конче дивляться, на теоретика "нового соціалістичного суспільства", щось говорив до "Генеральної лінії" — Людочки Богомазової з перебільшеною серйозністю й заклопотаністю, навіть не помічаючи, що об'єкт його раптової уваги зовсім не підходящий ані до часу, ані до місця, — він "обмірковував, мовляв, якусь дуже важливу, сторонню справу". Добриня-Романов обернувся до залі й водив шкельцями окулярів по балконах зосереджено й дуже пильно, ніби когось шукав, або рахував там своїх студентів. Павло Гук сидів у першій ряду, простягнувши наперед ноги й зосереджено дивився на носки черевиків, хмурился, зрідка Скося позирав на Сазонова... Решта начальства теж позирала на Сазонова, тримаючи "ніс за вітром". А Сазонов був ніби запечалений чи чимсь огірчений. Може, справді огірчений долею тієї "Маруськи". А чи заклопотаний чимсь. Сидів нахмурений, червоний. Так ніби його спіткало якесь жорстоке, непередбачене

розчарування... А тоді підняв брови й потис плечима сам до себе... І звівся.

Він навіть не знав, що вся публіка з балконів і з задніх рядів партеру дивилася на нього. Хто прямо, а хто крадькома. Позирали з якоюсь безвідчитною цікавістю відтоді, як закрилася завіса й всі сиділи якусь мить нерухомо під враженням баченого, а більше дивитися ні на що. І вони дивилися на передній ряд... І те сказати — сам начальник НКВД! З своїм Зайдешнером!.. Як тут не дивитися. Там козаки з нареченим Софроном і з розкаяним Юдою-Степаном кинулися навздогін за татарами, за злодіями й душогубами та грабіжниками, а тут ось сам начальник НКВД... Доженуть чи не доженуть?..

Коли Сазонов звівся, публіка теж звелася вся шумно й повалила до фойє, до буфетів і пальм, наповнюючи все грохотом ніг і гомоном... Все йде знаменито! Всім "Маруся" заторкнула серця. Події там, за сценою, десь розгортаються, десь ті розбишаки подалися, а за ними... а за ними... Цікаво, що буде далі. Доженуть вони чи не доженуть того мурзу?

З усього начальства найліпше почувався Чубенко. Він на цей раз саяв увесь, протиснувся до буфету й випив келих пива схвильований, піднесений, якийсь зухвалий... Як тоді, коли казав: "А ти оці блискавиці бачиш?"

Випивши пива, Чубенко тиснувся помежи молоддю, тинявся по всіх фойє і заглядав усім у блискучі очі. Власне, він не тинявся, а його носило, як тріску в морі, від одного берега до другого, від однієї стіни до іншої. Але то нічого, саме це Чубенкові й приємно. Скільки молоді! Скільки буйної й героїчної сили, скільки молодечої енергії! І як у всіх пломеніють очі! І як у них там б'ються серця! Варто тільки в ті очі глянути...

Сталін теж дивиться на молодь й теж посміхається. Але посміхається не так, як Чубенко, а так, як його намалював Данко Шигимага, — якось дурнувато-здивовано, так ніби хтось його вдарив по тім'ї, і він витріщив очі й удає, що йому не болить... Зустрівшись з тим Сталіновим поглядом, Чубенко підморгнув йому насмішкувато, мовляв, "е-е, нічого ти, брат, не знаєш! Куди тобі!.."

На балконі над вулицю грала духова оркестра, розважаючи тих, що обложили театр, не мавши щастя в нього потрапити, їм тепер грали, щоб компенсувати хоч в якійсь мірі їхні втрати. Під ритм тієї музики ходило людське море там і ходило людське море тут, по блискучому паркету, — нерозгадано таємниче, сповнене великої наснаги й найхимерніших несподіванок у своїх скритих глибинах... Чубенко це якнайкраще відчував, і це його дуже тішило, це його веселило. Його теорія стоїть вище теорії Страменка щодо "трудящих"!.. Бо він, Чубенко, дуже любив оті мовчазні блискавиці, в яких Сазонов нічого не розумів й які можуть, напевно можуть, вибухати громом.

* * *

Друга дія йшла, поглиблюючи борозну, проорану в людських душах. Йшла упевнено, сліпуче, феєрично-пишна формою й глибоко трагічна суттю.

Ось золота клітка для бідолашної невільниці... Мармуровий двірець і мармурова ротонда східньої архітектури зі сходами десь до моря і в сад. Пишний сад, сліпучі квіти навколо, водограї з веселками проти сонця, мармурові фігури тварин і риб... За садом

ясно-білі шпилі мінаретів... За ними, десь унизу, почалося й заповнило простір за мінаретами сліпучо-синє море, на нім білі вітрила кораблів... На сходах палацу розкішні килими й квітник одалісок... і чорні муринчата... рабині... Скільки екзотики, скільки східної розкоші!

Золота клітка для бідної невольниці. І вся ця золота клітка, з усіма рабинями й муринчатами, належить їй — Марусі з Богуслава... Але вона вже не невольниця. Вона цариця. Вона господиня. Вона улюблена жінка Гірея-паші, колишнього мурзи. Вона сама знає, що вона тут цариця, хоч не знає, як за нею пильнують багато пар очей Гіреєвих слуг. Вона шанує пашу і певна, що паша її любить. Шість років — великий час, щоби багато чого перемінити, щоби скоритися долі й покохати ворога, діток з ним прижити, звикнути ніби до чужого краю й духу його... Але — Маруся сумна, зажурена. Шість років минуло, а вона все обернена очима десь назад, до іншого краю, до свого роду, до Богуслава свого заміряного. Душа її розчакхнена... Одаліски розважають її, співають їй пісень, танцюють їй східних танків, розповідають казки... Але Маруся не слухає й не дивиться. Спроваджує чемно рабинь від себе, і одалісок теж, і вони, вклонившись своїй господині, найщасливішій з них усіх обраниці великого паші, та побажавши, щоб Аллах охороняв її своєю бородою, йдуть геть. Лише одна істота не відходить — євнух, що наглядає величаво за одалісками, а як вони відійшли, не рушився з місця, лишився так стояти й далі. Але то вже не людина, то мумія.

Лишившись сама, володарка золотої клітки, бідолашна полонянка, дає волю своїй душі, заламує в тузі руки:

Обридла ж як ця золота тюрма!
Ні щирості, ні чесної людини,
Ні вільній дум, нічого... Забавки
Обридливі, одноманітні, мляві,
І дня від дня не відрізниш нічим...

Але це одна половина її тужить. А другою вона міцно прив'язана до цієї "золотої тюрми" — не силою, не страхом, а дітками, що з кохання в цих розкошах тут народилися...

Коли б свого Гірея не кохала,
Коли б мене не мав за жінку він
Улюблену, єдину, повновладну,
Коли б іще не діточки мої,
Найкращая в яситті моїм утіха —
Години б яв неволі не жила
І власною б рукою її збулась...
Та вона, покохала Гірея й через те жила в неволі.
Шість літ, як день, минуло, уплигло
В якомусь сні химернім, в п'янім наді.
У пестошах, у любощах палких,
Які мене зненацька огорнули

Й заціпили крик болісний душі.

Вже сталося минуле моє млою:

Мов марево далеке, вирина,

Хвилюється, прозоре та хороше... .

І мечеться так бідолашна Богуславка. І несила їй відірватися від теперішнього заради минулого. Та й несила забути. Минуле до неї бринить-бринить словом, піснею, згадкою, снами, і вона від нього відбивається та не має снаги відбитися.

...Згадаєш — і нудьга

Знов обів'є вужем живучим серце, —

Нема снаги забути незабутнє!

Але вона хоче забути. Жене геть спогади:

Не треба їх! Я прагну супокою...

Вони ж печуть... дратують... Далі все!

Одірвана, потурчена навіки!!.

І мечеться душею бідолашна Богуславка, "одірвана, потурчена навіки". І потішає її подруга, товаришка дівочих років, теж полонянка, колишня кохана її брата Степана. Вона її потішає. Вона її умовляє. Але, потішаючи й умовляючи, вона її н а м о в л я є, на своє навертає — на думки про край, про дім, про Матір, про рідний Бо-гуслав, про першого коханого, з яким так любилася. Ця не має коріння в чужій і осоружній землі й поривається до рідного краю всією душею, і тягне подругу за собою... Ятрить її рани, множить її муки... Але Маруся упирається скільки має сили, вона хоче зберегти душевну рівновагу й відбивається від спокуси, від мрійних і таких страшних, болючих слів товаришки своєї... Леся співає їй рідних пісень, і ті пісні хвилюють душу, воскрешають минуле, ваблять, кличуть... і душі тяжко тому протистояти, — вона теж співає з подругою. Закінчуючи пісню про ліщиноньку, не витримує й вибухає риданням... І тут бачить, що не тільки вона ридає, — євнух Ахмет, що стеріг осторонь і чув ту пісню про ліщиноньку, теж заходиться сльозами.

Ой, хто ж той Ахмет! Звідкіля він знає мову, як він зрозумів ту пісню?!

А знає він тому, що він земляк своєї господині... Він це пояснив, а разом з тим підніс краєчок заслони над тяжкими ділами її пана, над тим жахом, що криється за цими розкошами... Він колись не був євнухом, він був людиною... Він з України... І навіть знає Богуслав... Але потім його захопили в полон яничари й зробили з нього каліку... На наказ паші-Гірея отак з ним зробили...

Вражена Маруся не йме віри... Але як же тут не поймеш віри, коли він от стоїть, її земляк, що став "Ахметом"...

Маруся борюється з усієї сили. Ні, ні, вона не вірить!..

Вона кличе діток своїх на допомогу — вона хоче вхопитися й триматися за них, за своїх діток, за своє щастя, за доказ палкого кохання Гірея-паші, за доказ своєї наївної й щирої віри в нього... Та не знаходить в тім забуття й колишнього спокою...

З'являється паша Гірей і на самоті розвіває всі болі й сумніви. Він говорить їй палкі слова про кохання й про вірність. Він лестить її божественній красі. Він клянеться їй у

вірності до смерті й дає наказ євнухові Ахметові оповістити всюди й у гаремі, що ханум є найвищою володаркою над усіма. Він заколисує бідолашну свою полонянку, свою вірну дружину, повертає їй спокій і певність, повертає їй втрачену було рівновагу, повертає їй віру в самого себе, в пашу Гірея, як "милосердного" й чулого, великодушного володаря, як того, що любить її, "її мову", "її рід", "її землю" й "її людей", "як самого себе"... І Маруся, змучена й стерzana тугою за рідним краєм, заспокоюється, приколисана. В ній оживає пошана, скріплюється довіра...

А паша Гірей кличе одалісок, щоб співали й танцювали, і вони танцюють плавкий танок сходу й співають тягучих пісень... Потім кличе арабчат і муринчат, щоб потішали володарку танками жагучими... Потім показує їй черкесів з їхньою жагучою лезгінкою... Потім велить привести циган. І все для неї, для своєї коханої "ханум"...

Заколисана Маруся підкоряється своїй долі. Що ж, він добрий. І їй треба все забути і рід, і край, усе. Цього всього, що тут, їй несила вже зректись. Та й для чого. Те, що було колись —

...Нехай то буде сном

В моїй душі, розкішним сном, яскравим,

І мрією моїх дівочих літ!

Так, так! Розвійсь ти, марево минуле...

Час і пора туркенею ставати!

Прощай, прощай...

І Маруся вирішила ставати туркенею. Дія йшла наспад, переходила в тон такої от собі мелодрами, затихала, пригасала й мала пригаснути цілком. І нічого би й не було. Але раптом Маруся зробила страшне відкриття... І все пішло шкереберть. Дія зробила карколомний зигзаг...

Коли Маруся вже скорилася своїй участі, коли заспокоєна пашою скріпилася вірою в нього й уже вирішила ставати туркенею, — раптом почулася звідкілясь тиха пісня чоловічого гурту, що все наростала, наближаючись... І ось зринули чіткі її слова:

Ой, у полі два явори.

Третій зелененький,

Та занедужав при дорозі

Козак молоденьки...

Зачувши пісню, Маруся потяглася за дорогими звуками, ламаючи руки та ридаючи. А далі кинулася, як ужалена:

Ай, хто ж там, хто?!

Мій мозок запалав.

Почувсь мені коханий, кривний голос...

Ой Боже ж мій!..

(І до Ахмета, що навернувся).

Який то гурт співа?

"Невольники!" — відкарбував Ахмет голосно й понуро.

Маруся остовпіла. І... що сталося з Агою, невідомо, але трагізм її був такий

справжній, такий глибокий і непідробний, що вийшов зовсім за театральні межі, — заточуючись, вона ступнула до рампи, зовсім близько, й, простягаючи руки до залі, до перших рядів, у чорноту, в ніч і до мерехкотняви очей на балконах... ні, не вигукнула, як то належалось по п'єсі, а проговорила тихо й якось так особливо, крізь здушене ридання, що стрясла всіма:

Нево льн ики?!!

У мужа?!!

В моїм садку?!! В кайданах кривий люд?

І, може, та м... Л у кав е о ш у ка н я!!.

Веди мене до них!!.

Пізніше казали, що по тих словах Ати-Марусі з Богуслава Сазонов машинально втяг голову в плечі. Хтозна. Одно було вірно: ошелешена зала мить мовчала, закам'яніла... І враз вибухнула громом аплодисментів, проводжаючи завісу, що возвіщала антракт, відтинаючи від того грохоту Марусю й Ахмета, що покійно приклав руку до серця й вклонився Марусі до самої землі.

Багатьом уже тоді здалося, що аплодисменти ці занадто були експансивні, занадто вже смислові, такі самі смислові, як смислові вийшли Атині слова, останні заключні слова в цій дії. Але в перших рядах панував цілковитий спокій, ніхто там не надав тим словам якогось особливого значення, поза тим, що належалось по п'єсі. Це вже вони бачили й чули на пробі. І так, як і на пробі, так і тепер, нікого з очерствілого начальства ті слова не вразили, хіба котрусь з відповідальних жінок, що то там, то там он витирали хусточками очі.

Коли закрилась завіса, Чубенко, весь червоний і усміхнений "в вуса", протиснувся в нижнє фойє до буфету й випив підряд два кухлі пива, а потім ще й чарку горшки.

Публіка, відхлинувши з залі й виповнюючи всі бічні простори, була надзвичайно задоволена з ходу п'єси. Це вже приблизно те, чого вони сподівалися, включавшись всією душею. Дівчата деякі вже були заплакані. Хлопці дудлили пиво й хмурніли, або й кепкували з дівчат, або ніяковіли, блукаючи очима понад головами, в четвертому десь вимірі, — далебі, їм було прикро за своїх "слабонервних" товаришок. Дачниці й дачники чимсь стурбовані, задумані, зніяковілі, тиснулися окремо купками й поширеними очима дивилися на "масу", — їх, без сумніву, вражала сила впливу сцени на ось цю ось "примітивну", кепсько вдягнену, "простяцьку" провінційну масу тубільців, "півдикунів", що от же виявилися такими надзвичайно чутливими до мистецтва.

"Маса" гойдалася, вирувала в коловороті руху по всіх фойє й по сходах, витирала сльозинки з вій, пила пиво біля буфетів, а часом і горілку, немилосердно диміла папіросами й так самокрутом. І хміліла. Хміліла... Тільки не самим горілчаним хмелем...

На балконі над вулицю якось особливо шаліла оркестра, якимсь таким зухвалим вихилясом, ніби їй було відомо, що там щось сталося, й те все було надзвичайно веселе...

А за сценою, як тільки закрилась завіса, заплакана Ольга, мати Марусина, кинулася Аті на шию й ні з того ні з сього почала її цілувати. Цілувала й плакала і

нічого не казала... А потім підійшла до дірочки в завісі й дивилася крізь неї в осяяну залю, в передні ряди — там сиділо начальство й чекало наступної дії. Великі пани не хотіли виходити в фойє й мішатися там з малими людьми, чекали кінця вистави тут, — поважні, маєстатичні, величаві. А може, вони не хотіли в фойє зустрічатися з тими "стаханівцями" й "ударниками соціалістичних ланів і заводів", з тими всіма "знатними людьми", що їх так лагідно і просто було виселено з передніх рядів десь на гальорку... Ольга дивилася в дірочку на Страменка, на Сазонова, на конячу щелепу Зайдешнера, заплічних діл майстра, на Добриню-Романова, на начальника міліції, на всіх інших і тремтячою рукою жмакала кохтину на грудях, обриваючи старовинні блискітки... І кусала губи...

* * *

Люся Жабка, чарівна одалісочка, теж поцілувала Ату, підстрибнувши, як коза, й обхопивши за шию. Але вона з інших причин, просто їй було весело, вона була в надзвичайному піднесенні, в надзвичайному збудженні, — таке все чудесне, такий прекрасний світ, так гарно йде вистава, такий успіх, так гарно грала Ата, так гарно грали всі, й така гарна вона сама... Це вже ясно, буде колосальний успіх, а там же — в театрі, в залі — скільки знайомих! А скільки гарних хлоп'ячих очей, чорних, блакитних, різних!.. І всі дивляться на неї!..

Збуджена Люся не могла всидіти й не могла втерпіти, щоби не вибігти на хвилинку в фойє й не показатися людям (ніби ненароком, нібито вона за ділом, чимось так заклопотана, когось шукаючи ніби)... Так як була загримована, в убранні туркені, в ролі пишної й чарівної одаліски, Люся Жабка бігала кілька разів через нижнє фойє... Скільки народу!! — І всі перед нею розступаються... Хитра дівчина! Вона любила показатися хлопцям і взагалі людям, мовляв: "А дивіться ж! Ось я яка! Дивіться!! А ви думаєте, хто це там так гарно грає оцю одалісочку?!" — Вона хотіла пожинати славу безпосередньо, відчуваючи її на собі в поглядах, в шиканні — "О! О! О! о! Дивись! Дивись!!." Бо хто ж може бути кращий за Люсю Жабку, двадцятидворічну дівчину? Авжеж, ніхто... Хоч це було заборонено — показуватися в фойє під час вистави в костюмі й гримі, але тим самим це й було ще цікавіше...

* * *

Буфети (а їх два, нагорі й унизу) торгували повною парою, були увесь час в облозі. А так як у них, крім пива й горшки, більше вже не було нічого такого, ніяких таких ласощів, чим би можна було потішити ніжніші уста, то облогу тримали хлопці, — корки лускотіли, мовби постріли дрібнокаліберних гвинтівок десь у "тірі". Хлопці, барвисті, дебелі, широкогруді городяне й селяки пили пиво понуро, поважно, зосереджено, вмочали червоні розпалені уста в сніжно-білу піну наповнених кухлів і тягли повільно, а коли відривали уста від кухля, над ними лишалися сніжно-білі довгі вуса піни, як у запорожців. Ця подібність веселила дівчат... "Тю, хай ти скиснеш! Точнісінько такий, як той, що продав свою сестру!" або: "От козак, так козак!"

"Ну-ну! — мурмотить "козак" нахмарено й витирає вуса вершком долоні. — Я би його продав!"

Як і належалось відповідно до "духу часу", "народ" був мовчазний, "суцільний равлик", мовляла Ата, — тримав язик за зубами, навіть випивши п'ять кухлів пива. Бач, якраз наймовчазнішим був той "народ", що тримав у облозі буфети, ніби то були товпища не таких собі простих хлопців, а мудреців, які збагнули, що справжня істина лежить на дні келиха... та що "язик мій — ворог мій"...

Винятком був, мабуть, знову Чубенко. Червоний і понуро усміхнений, тримаючи в вузластій руці обидва своїх запорозьких вуса, він стояв з Данком Шигимагою у кутку за буфетом, притиснув його до стіни, мов бранця, і говорив сам та щось змушував говорити й Данка... То була розмова на невідомому нікому тему — може, про мистецтво, а може, про полювання на дрохв... Бідолашний горбань, збентежений і блідий, з розкуйовдженою шевелюрою бистро позирав з-за приплюснених вій на оточення й далєбі хотів якось від Чубенка відпекатися. Допоміг йому другий гонг, що потяг розбурхане людське море в вузькі щілини дверей. Данко Шигимага видерся від Чубенка й швидко пішов нагору по східцях, ніби піднімаючись на небо від такого страшного грішника й п'яниці. Він був сам, бо решта вже пробігла всі східці й розтеклася по дверях. Обернувшись до низу, Данко промовив тихо, але чітко до Чубенка:

— Того не могло бути...

— Е-е, що там ти тямиш в людях! — махнув стариган досадно рукою, випустивши з неї запорозькі вуса, і пішов до дверей партеру, трішки похитуючись і бурмочучи:

— Миготить, брат!.. миготить... У душі миготить...

* * *

Третя дія почалася надзвичайно сильним акордом — сценою з невольниками. Гранично вимовна, пластична картина трагедії каторжників!.. Аж похололо в душах. Каторжники — це категорія вічна, і даремно там ті каторжники якісь "турецькі" — це категорія вічна, трагедія мучеництва і — перманентна трагедія їхнього народу... Безглузда історія складається з безкінечних повторень...

А невольники, їхні прадіди значить, на тлі розкішного східного міста, на тлі пишних палаців, мечетів і мінаретів, заковані в тяжкі кайдани, носять тяжуче каміння — будують якусь будову якоїсь (може, й турецької, п'ятирічки) великої проєкції... То, може, мала би бути тюрма, а чи фортеця з тюрмою разом... Циклопічність споруди перегукується й з древніми фараонівськими пірамідами й з циклопічними спорудами сучасності... Невольники обшарпані (пошарпана одежа й пошарпана шкіра), вимучені, в смугах від шмагання нагаями та гарапниками погоничів і варті... Погоничі й варта складаються з немилосердних спагів, з яничар... Картина каторжної праці ось така... ось така... ну, точнісінько така, як вона оспівана в усіх каторжанських піснях про Сибір!.. Публіка ловить кожне слово, кожен рух, затаївши подих... Каторжники по п'єсі називаються "невольниками", але вони відомі усім як "каторжники"... вони відомі глядачам не з турецької історії, якої вони не знають, а з історії дещо ближчої, яку вони всі знають, з отого знаменитого — "Дзінь-бом! Дзінь-бом! Сlišен звон кандальний..." та "За Сибіром сонце сходить!.." Тому картина каторжної праці бідолашних предків просто надзвичайна... Що завирувало в людських душах від такої картини? Які

рефлексії від неї бродили в людських головах?!. А каторжники сурганять каміння, дзвенять кайданами "дзінь-бом! дзінь-бом!", і хтось із них, непогамовний і затятий співає... Співає пісню про козака Софрона:

Ой, не знав козак та п не знав Софрон,
А де славоньки зажити...
(і товариші його задумливо підхоплюють)
Гей, зібрав військо, славне запорізьке,
Та й пішов він орду бити...

А Софрон стоїть осторонь, зажурений, знесилений. Це ж уже й пісню про нього товариші склали, але — навіщо! Зломила їх сила ворожа, бо велика сила меншу завжди ломить, і треба їм тепер загинати. І це ж через нього всі загналися в неволю. І марно. Він навіть не взнав, де ж його мила, де його та провідна зоря, що вела крізь всі іспити й бурі і довела аж сюди...

Софрона грає Григорій Мороз, улюбленець публіки. Його тяжко в цій ролі впізнати через ті вуса й того бутафорного "оселедця" на голім черепі, й через ті шаровари. Софрон голий до пояса, потовчений, розтерзаний.

І Степан тут, той самий, що продав туркові сестру рідну, — він от лежить і вже вмирає. Він добре покутував свій гріх у боях з ворогом, але ще не спокутував — над ним, уже півмертвим, ще потішається ворог, що не оцінив його прислуги, і він, отак лежачи в агонії, допиває свій гіркий келих...

Публіка, далекі, найменше сприймає слова, — вона сприймає саму талановито оформлену й подану картину, видюшу каторгу.

Явним недоглядом режисера було те, що деякі древні невольники під час перепочинку курили зовсім не древню, а скручену з махорки цигарку одну на гурт, передаючи "бичка" з руки в руку. Нонсенс. А може, це був не недогляд режисера, а вислід "винахідливості" акторів, що, йдучи на сцену, забули люльки... Проте ця деталь не тільки не зіпсувала справи, а, навпаки, зробила всю картину особливо реальною, разючою, гостро сприйманою. Напевне ніхто з глядачів не побачив у тій каторжанській цигарці, у тім преславнім "бичку", недоречності, навпаки, побачив якраз доречність, і якраз саме тому підсвідомо, з глибокою нудьгою відчув увесь справжній трагізм каторжанської долі... Але вже, мабуть, сьогодні на те пішло, щоби й помилки та прикрі випадки грали свою якусь логічну роль, — глядачі їх сприймали як закономірність, або взагалі не сприймали, зовсім не рахуючись з бутафорією. Останнє довів яскраво один несподіваний, на перший погляд дуже прикрий, випадок, що стався в найцікавішому місці сцени з невольниками. В найвищій точці драматичного напруження, коли вибухнув конфлікт між бідними невольниками й жорстокими спагами та наглядачами, у Софрона, що стояв посеред сцени грудима проти своїх мучителів і, потрясаючи кайданами, виголошував гнівний монолог, раптом одпали вуса... В блискавичну мить мітичний запорожець, прапращур усіх присутніх, перетворився в праправнука, в сучасного юнака; тобто "дрібнобуржуазний", фантастичний запорожець перетворився в "пролетарського" свого нащадка, в Григорія Мороза... Зала, перед тим наелектризована

надзвичайним драматизмом всього попереднього, охнула... Але ніхто не зареготався, як то могло би бути. Ні, замість сміху несподівано вибухнули аплодисменти — зухвалі аплодисменти підбадьорення, мовляв: "Не губись! Чорт з ними, з тими вусами! Знаємо, що то декорація! Смали так!"

І Мороз не розгубився. Він спокійнісінько вернув вуса на їхнє місце, умовні вуса на умовне місце, і грав собі далі... Це було одне з тих малих нещасть, що іноді підступно застукують актора на сцені, роблячи іспит його талантові, а іноді й ламаючи навіки його кар'єру. Але на те вже сьогодні пішло, ніби якась вища сила зумисне взялася сьогоднішню виставу скорегувати по-своєму.

Знаменним було те, що ніхто, навіть ті московські гості, дачники, під впливом надзвичайного трагізму всієї п'єси і високого мистецтва її виконання, не побачили в тім епізоді з вусами нічого комічного. Було лише співчуття тому талановитому акторові, тому улюбленцеві публіки, Морозові, і радість, що він так просто дав собі раду... А ще було щось таке, що не дається миттєвому усвідомленню, як неймовірний парадокс. Можливо, на це трудилася мимоволі вже Люся Жабка своєю біганиною, готуючи уневажнення декоративного плащика... В п'єсі уже неподільно запанувало щось, що їй не властиве, щось, що переступило шароварні умовності, переступило через грим, через "дурні оселедці" й вуса, через підкреслений фальш східньої екзотики, щось таке, що пересягнуло вже через театр, вийшло за його рамці, за рамці сцени й панує над усіма, психологічно зв'язало людей по обидва боки рампи і, напевно, вийшло й на вулицю, туди в масу, що стояла й чекала кінця... Тим "щось" був факт, що психологічне настановлення граного на сцені пересувалося на сучасну площину, фатально з'їжджало на сучасні рейки, поймалося духом сучасності. Легенду давнини зруйновано, міф щез, а на його місце вставала легенда інша, нова, реальна легенда дійсності...

І вже ніхто цього не зміг би повернути на інші тори, а тим більше зупинити, як тую лавину, що фатально котиться згори. Вона мусить докотитися до краю, впасти й придушити когось, хто приречений на жертву.

І лавина котилася...

Коли в жорстокій сцені упокорювання закутих в залізо невольників спаги убили Степана за те, що він, доведений до нестями знущанням ворога над товаришами, прибив кайданами наглядача й коли в момент Степанової смерті з'явилася на плацу його мати Ганна, перебрана в циганку, напруження в залі дійшло високої точки. Але воно ще наростало. Наростало. Показником цього була мертва, понура, зловісна тиша. Ніхто навіть не зааплодував, коли Степан ударив свого ката важкими наручниками по голові, чути було лише сопіння. А коли з'явилася мати Ганна, покотився шелест шикання — вимога ще більшої тиші, хоч більшої тиші вже не могло бути, хіба що глушили власні серця.

Мати зустрілася з сином. Зустрілася для того, щоби прийняти передсмертний шепіт тяжкого каяття...

Але як же ж вона грала, тая заплакана мати! Ніхто не знав, чому вона так особливо грала сьогодні й чого вона так щиро заплакана перед тими всіма невольниками. Ніхто

не знав, що в тієї Ольги, яка грає Матір Ганну, стоїть увіччю інший невольник, справжній, отой хлопчик-вовчик, що десь умирає в лікарні. І тому їй не треба нічого удавати. Вона лише виливала свою душу, так збентежену й поранену... Вона грала те й не те, що було по сценарію, формально те, а в суті не те, — вона все бачила в іншому дещо плані, аніж то приказав режисер. Слова були ті самі, що і в книжці, але душа в них інша, звучання їхнє було інше, продиктоване власним серцем. І тому те звучання діяло так вражаюче... Коли дозорці й спаги відірвали брутально Ганну від сина й почали гнати її та таврувати "джаврою", проклинати шайтаном, вона так заполоменіла й такими розсипалася прокльонами, що вони не вкладалися в епічні старовинні рамці, а дихнули гарячим вогнем нового, живого:

Мене... мене... до сина не пустили! —

здивувалась вона, простягши руки до залі і затремтіла тими руками материнськими:

О будьте же ви прокляті до смерті!

Щоб цілий вік ні ви, ні весь ваш рід

Не знали й дня щасливого, години!

Щоб муки всі, які у пеклі є,

Невідступно вам душу мордували!

Щоб серце вам все струпом пройнялось!

Щоб в печінках засіли чорні жаби!

Щоб хробаки точили скрізь нутро!

Щоб очі вам повійдала тля,

О гаспиди, архангели прокляті!!.

Це був несамовитий монолог. Ольга його виголосила в нестямі в залю, простягаючи туди в шаленім пафосі прокльону свої материнські руки, туди, де в першій ряду сиділо все начальство... Вона сама не здавала справи з того, що робила... власне, вона виголошувала те, що й належалося по п'єсі, виголошувала монолог, завчений твердо, "назубок" за довгі місяці безкінечних репетицій, тільки тоді вона його виголошувала машинально, адресуючись в далеке минуле, чуже й байдуже, а тепер вона адресувалася в сучасне, вона тими словами виливала великий біль, що пік її серце. В кінці вона цілком підсвідомо вліпила одне-однісіньке власне, своє слово, що чомусь підвернулося на язик, слово "архангели". Це — зовсім модерне, крилате слово, народній епітет для означення володарів і наглядачів модерних тюрем.

Начальство нічого собі, сиділо мовчки, лише втягнувши голови в плечі. Становище того начальства досить дурне. З одного боку, це ж його зовсім не стосується, ясно. А з другого... Ні, не могло ж воно запротестувати проти п'єси великої давності! Та й проти чого саме протестувати? Та й час протестувати був учора, на перегляді.. А тепер пізно; щоб не вийшло — "на злодії шапка горить!"

А Ганна-Ольга зробила павзу, запнувшись після свавільно вилетілого слова і згубивши нитку, бо збилася з тексту, й тоді тишу розірвала буря оплесків — і миттю вщухла, знову стала грізна тиша... Так, ніби це був перший розкат грому. Ганна в одчаї

протягнула руки й продовжувала монолог надміру тепер високим, далебі, переляканим голосом. Скидалося на те, що вона неабияк перелякалася сама того неfortunного слова, що так нагло вискочило.

...Помста!

І помстою я душу вдовольню!!

Але ідуть... Ховайся в серці, горе,

Не проступай для глуму на виду!

Після цього, задкуючи й захищаючись від темряви залі руками, Ганна відступає мерщій за камінь. І хтозна, чого вона так розгублено відступає, — чи так положено за ходом п'єси, а чи вона відступає з переляку, від очей тих, що сидять в перших лавах партеру... Чи від несамовито розпалених очей "гальорки"...

В залі мертва, понура тиша. Мовчанка. І понурість тієї мовчанки стає все виразніша. Лавина котиться сама. Нагнічення в заданім якоюсь невідомою силою психологічним напрямку нарастає само собою. Якимось дивом старі, заяложені слова повертаються зовсім новим кутом і сяють, як удари блискавки.

Маруся Богуславка шукає невольників, почувши від Ахмета, що ті невольники десь працюють тут. "Де ж, де ж вони?!" — і взявши від нього, що тих бідолах десь тут в льохах дуже карають і мордують, сплескує руками і до залі:

О злочинство!

Яка страшна омана! Значить, тут

Така ж, як скрізь, дратівля мого люду?!

Невольництво! О зрада!.. Спала я

На подушках шовкових і не знала,

Що вся пиха й розкіш ця ось райська

Купована за кров і сльози бранців...

Боже мій!

Учувсь мені знайомий, рідний голос!

Веди! Веди!..

В залі йорзання в перших рядах, а на гальорці наелектризоване мерехтіння очей.

Маруся зауважила циганку й велить Ахметові покликати її, а почувши, що циганка говорить її мовою, скинулася:

— З України циганка!..

(До Ахмета). Відступися!

Ті сама я хочу розпитати...

Мати впізнає дочку, дочка впізнає матір, що босими ногами прийшла шукати її й усіх бідних невольників...

Ганна розповідає дочці про дім, про край, про те, як багато невольників працює тут, про смерть її брата Степана, про Софрона... Яка мука, яка пекельна мука для нещасної Богуславки!

Не знала я, не відала... Клянуся...

Яке страшне пробудження від сну!! — (Озирається по залі).

Яка собі роблюся я гідка!
Сп'яніла я, чи одібрав Бог розум...
Ой лелечко!..

Навіщо ж ти пустила на цеп світ
Своє дитя, — на горе, на гризоту,
На поквіл злий...

Маруся пропонує матері свій турецький ятаган і просить, щоби вона вкоротила її муки.

...Тни у серце
Щоб на ножі все кров'ю запеклося.
Геть прічусе! (Зриває геть оздобу). — Запроданки оздобу!
Здобуті ви за рідну братню кров!..
О як тепер ненавиджу себе я!..

Але мати не тнула ножем. Ще келих не допитий до дна. Ще його треба їм допити. Удвох. Ворог мусить зло спокутувати кров'ю. А вони мусять упитися помстою. Ні, мати не ткнула ножем.

— О моя доню любя!

.....

Третя дія закінчилася без аплодисментів. Завіса поволі закрилася при гробовім мовчанні. Аж дивно. І моторошно усім за сценою...

А Страменко в переднім ряду вже посміхається, розуміючи це мовчання по-своєму, як і належить, й обертаючись до другого й третього ряду, — мовляв, "а що, хіба я не казав! Наше радянське соціалістичне суспільство не таке, брат, дурне, щоби піддаватися якійсь там дрібнобуржуазній наївній мелодрамі, отакій от шараварщині!" Сазонов позіхає скептично, з виглядом душєроздиральної нудьги. Чорт його розбере, цього щелепатого.

А режисер квапився. Перерва була надзвичайно коротка, власне, її не було, — завіса закрилася тільки для того, щоби він — режисер — глянув з одчаєм у дірочку в завісі на душєроздиральне позіхання Сазонова в першій ряду. Він те позіхання зрозумів по-своєму; він, як досвідчений режисер, помітив з одчаєм уже давно, що з виставою творилося щось неймовірне, що все з'їжджало набік, вихопилося з-під його керма й котилося чорт його знає куди, усім опанувала якась масова психоза. І вже він не міг нічого вдіяти. Він тільки боявся, що не дадуть дограти п'єсу до кінця. Хай вона дійде до кінця й тоді всі побачать, що все в порядку... Але тільки би дали закінчити. Через те він зарядив не давати антракту, тільки відділити коротким зашморгом завіси дію від дії і зразу знову — вчвал до фінішу! Не давати глядачам, власне, отим вершителям долі, опам'ятатись. Пустити останню дію, як могутній заключний акорд, без жодного інтервалу, і там — хай хоч небо завалиться, там кінець його оцій божевільній напрузі... Крім позіхання Сазонова, режисера надзвичайно збентежила понура мовчанка партеру й "гальорки", — якась тривожна, незрозуміла... Чи не пахне це катастрофою й для вистави, й для театру взагалі, — бо в холодності тій вичувається

вже смертний вирок найвищого судді, громадськості... Але хай котиться все до кінця, як було, з усього розгону. Кінець вінчає справу.

Світло в залі блиснуло на мить і стало знову примеркати. Вдарив хапливо гонг — перший... другий... а за тим і третій... Світло погасло.

Чубенко навіть не встиг випити шклянки пива...

Остання дія йшла на граничному реєстрі нервового напруження. Сластьон зразу не збагнув, як і інші, що тривожне мовчання залі — то мовчання грозове, то мовчання страшне, яке може розрядитися в зовсім непередбаченому ніким напрямку.

В тій мовчанці дія котилася до фінішу з повного розгону.

Всі блискучі монологи, всі надзвичайної сили кадри, з такою любов'ю виточені й вистилізовані, йшли без оцінки, без зовнішньої реакції... Навіть тоді, коли Маруся Боїуславка, вкрай розтерзана своєю трагедією, зробила героїчний, всеокупаючий вчинок, — звільнила нарешті всіх невольників і свого милого з кайданів, з неволі, з немилосердної каторги, — тиша залі не розсипалася аплодисментами.

Та тиша тільки ще більше набрякла... Сопла... Кой-де сьорбала носом...

І тільки тоді нарешті, коли нещасна Богуславка не в силі виплутатися з внутрішньої колізії, не в силі пережити своєї власної душевної катастрофи, трагедії "запроданки", кінчає життя самогубством, коли роля Марусі Богуславки, так прекрасно зінтерпретована й осучаснена відважною Атою, була зіграна до кінця, коли над трупом Марусі Богуславки-Ати, розпростертої на кону, мовби розіп'ятої перед очима залі, поволі поповзла завіса, — вся заля глибоко зітхнула...

І хтось десь спазматично заридав...

То Людка Богомазова... Так, то та пропаща дівчина впала на спинку крісла й запихала рот шовковою шаллю...

А тоді почалося щось несаможите. Спочатку то були шалені оплески, й крики "браво!", "слава!", й тупотнява безлічі ніг. Відкрилася завіса й вийшли перед рампу всі виконавці: режисер, асистенти, актори — одаліски, спаги, яничари, турки, запорожці, шляхтичі, Маруся Богуславка, мати Ганна, Степан, Софрон, всі... Розкланялися... А грім оплесків і крики не вщухали, навпаки, все наростали... Більше. Більше. Завіса відкривалася й закривалася кілька разів, і виходили виконавці... Всі!.. а грім ще дужчав. В передніх рядах партеру вважали, що акторів винагороджено досить і почали зводитись, але оплески, тупіт ніг і хаос голосів загрохотав так, що змусив передні ряди сісти, прибив їх, як градом. І раптом в тім грохоті, в тім хаосі, ніби пояснюючи причину такого шалу, в кількох місцях одночасно закричало кілька дзвінких голосів в рупори долонь:

— Художника!! Божевільного!!

Мов на команду цей крик був покритий ревом і грохотом цілої залі:

— Художника!!!

— Божевільного!!!

— Божевільного!!!!

В передніх рядах замішання, якийсь рух, а зала ще більше несаможитє.

А коли нарешті відкрилася завіса й блідий директор театру вивів до рампи за руку Петра Сміяна, що йшов покійно й байдуже за директором, в залі вибухнула така буря оплесків, тупотняви, несамовитого крику "браво!!", що, здавалося, ніби стеля рушиться, розпадаються стіни й все летить геть у прірву. Людські серця зірвалися з усіх причалів, люди забули в нестямі, в нападі масового психозу, про все. Всі щось кричали, тупотіли, лементували, сміялися гомерично і били, били, били в долоні, навалньо й оглушливо, гатили, мов з кулеметів і гармат скорострільних... Хто-зна, чим би цей шал скінчився, коли б бідолашний художник, висмикнувши свою руку з руки розгубленого директора й повівши нею по чолі, не дав знаку кудись набік, за лаштунки, і коли би услід за цим завіса не з'їхалася до купи, прицокуючи колечками угорі... Завіса з'їхалася до купи перед постаттю Сміяна, що стояв над світлом рампи, байдужий до всього і з виразом ідеальної індиферентності, відрішеності від усього. Поли завіси не зійшлися щільно внизу, й було видно Сміянові ноги в грубих, латаних черевиках, що стояли, мов укопані, осяяні знизу, — до тієї щілини кинувся директор і швиденько звів поли завіси до купи.

Грохит в залі нагло вщух. Урвався, мов на помах чарівної палички, і люди з шумом повалили до дверей у всі боки, виливаючись з них, як кипляча вода. Було таке враження, що кожен нагло протверезів і в нападі каяття та жаху намагався якнайшвидше видертися й утекти звідси. І в той же час ніби кожен в душі сміявся й тріумфував, — зухвальство заховалося всередину, мов равлик у мушлю, й визирало крізь вузьенькі щілинки прижмурених очей, що їх люди ховали один від одного, опускаючи голови, втягаючи їх в плечі й шпарко, весело розбігаючись у всі боки... А грім того, що трапилося з тією "Маруською", викотився на вулицю, на площу й помчав геть у всі кінці з юрбами, що так довго чекали й нарешті дочекалися й тепер розходилися в гомінкій нічній темряві...

В залі лишилася стояти лише маленька купка перед бар'єром оркестру: розгублений і люто насуплений Сазонов з готовим до скоку Зайдешнером, червоний, мов варений рак, Страменко, Калашников, Шубін, Говоров, уповноважений Головліту, тов. Маслов, Добриня-Романов і Чубенко. Не було з начальства Павла Рука, він, стривожений і усміхнений, пішов десь з масою молоді. Не було й Людмили Богомазової, — її, заплакану й пригноблену, десь винесли людські хвилі... Так само, як винесли й усіх "благонадійних" та "правовірних"...

Чубенко був п'яний, — стояв, похитуючись, перед Сазоновим, а лице його сяло, — він стояв в точно відтвореній мимохиті позі того запорожця з Репінової картини, що так загонисто оскирився, взявшись у боки й розвісивши свої піваршинні вусяра. Він був увесь втілення безмежного, хоч і безсловесного, тріумфу. Зухвалий вигляд Чубенків аж наче кричав у лице Сазонову:

— "Ага!! А ти казав, "нема грому"! Маєш! Чортів ти сину!"

А посеред сцени за завісою стояла приголомшена Ата й тисла руками скроні. Вона була безмежно схвильована й здивована, й розгублена, й сміхом осяяна:

— Ух! — замружила очі дівчина й струснула плечима: — Всі... Всі равлики вилізли зразу!! Мільйон!

Це була демонстрація. Без сумніву. Стихійна, непередбачена і немисленна. Але — доконана. І тепер всі чекали справжнього грому. І той грім ось-ось мав би грянути.

Петро Сміян, Ата, Сластьон, директор, Ольга і всі інші, увесь колектив чекали на ранок великих подій. Того, чим скінчилася їхня прем'єра, ніхто з них не передбачав і ніяк не зміг би передбачити. Лявина впала на них... Власне, ця впала не на них, на інших, але наступна, цією спричинена, впаде на них. Чекали арештів, обшуків, слідства, допитів — усього, що в цій країні належить в таких випадках.

І великі події прийшли... О Провидіння! Мають же люди іноді й щастя! Великі події прийшли, лише зовсім неждані й негадані...

На другий день у неділю раптом з усіх гучномовців грянуло:

— Війна!

Немов грім з ясного неба:

— Війна!

Іхенхаузен — Ст.-Блазієн

1952—1956 рр.

"ДЕРЖІТЬ ПОЇЗД!"

(уривок з другого тому роману "МАРУСЯ БОГУСЛАВКА")

Уламки розбитих армій, корпусів, дивізій і полків панічно котилися через місто на схід. Це була лише частка того, що котилося на схід на величезнім просторі від Чорного моря до Балтики, всіма шляхами, дорогами й стежками, і так навпростець. Але й ця частка не потовплювалася на широченному тракті — вона творила суцільну лавину, що стугоніла й ревла цілий день і цілу ніч через місто, десь на Харків, за Дін, на Урал, не зупиняючись. Спочатку то були лише біженці, жидівські родини, родини відповідальних радянських і партійних працівників, а також родини військових командирів, з усіма їхніми пожитками — столами, стільцями, шахвами, курми, кроликами. Навантажені на великі авто, родини військових командирів часом мчали в супроводі самого господаря, що при повному озброєнні теж возсідав на пожитках, супроводив родину на схід, невідомо від кого охороняючи її в дорозі. Потік машин і підвід з евакуйованими пересновувався величезними чередями худоби: корів, овець, свиней і коней... Вимучена, хора, з побитими копитами й ратицями худоба ледве повзла; її обганяли машини, спихаючи геть у канави, на пішоходи, притискаючи до парканів. Потім у цьому потоці біженців і худоби почали гасати машини військових частин. Вони теж котилися на схід, а так як вони військові, а не цивільні, то правом військового часу вони летіли з ревом чимдуж, розштовхуючи цивільних, розполохуючи череди худоби. Над тим усім захеканим потоком кружляла паніка.

А місто тим часом жило досить "нормально", без жодної паніки, навпаки — у веселому чеканні, у веселій лихоманці. Правда, державний апарат спаралізувався остаточно, але військомат з усіма його мобілізаційними пунктами працював досить справно. Та ще справно працювали кіоски броварні біля мобілізаційних пунктів і

взагалі по місту, де продавалося пиво в необмеженій кількості. Завдяки шаленій гонитві лавини втікачів, а також завдяки пивові настрій у мешканців міста був піднесений, всі були як наелектризовані. Стан небувалий, незвичний, — стан істот, що відчують на собі хід колосальних перемін.

Лавина військових розбитих частин та зевакуйованих цивільних, разом з потоками худоби, котилася через місто на схід, а тим часом у місті спокійно йшла мобілізація, — забирали рештки чоловічого населення на фронт, щоб "спинити напасника". Це була остання й загальна мобілізація, загальний набір до спеціального війська, що офіційно мало вже горду назву "народное ополченіє". Це "народное ополченіє", мовляв, як за часів Мініна й Пожарського, мало доконати історичну рятівничу функцію — заступити грудима "Вітчизну" і врятувати її. Забірано до цього "ополченія" рештки "людського матеріалу" — всіх калік, всіх білобілетників, всіх тих, кого з будь-яких причин не взято до армії раніше, в тім числі й "класово ненадійних", всіх позбавлених колись права носити зброю через соціальну (класову) й політичну неблагонадійність, а також всіх чоловіків, здібних ворухити ногами, віком до 55 років. Всім наказано зразу з'являтися на мобілізаційні пункти з торбами, бо після мобілізаційної процедури відбудеться "формування" й "відправка". Нікого не відпускалося додому.

Петро теж з'явився на свій мобілізаційний пункт. Він знав, що за ним старанно пошукують (принаймні ще два дні тому) агенти таємної служби, а тому загубитися в армії, у хаосі фронту, — це був би для нього рятунок. Це його цілком влаштовувало. Так само, як влаштовував його швидкий темп всієї процедури. Спершу він дуже вагався, — ану ж його там схоплять та й по всьому. Хотів піти десь на далекий мобілізаційний пункт, або навіть податися до іншого району. Мудрував, мудрував та й махнув рукою — з'явився на мобілізаційний пункт іменно своєї військової дільниці. Що буде. Взнав, що у воєнкоматі працюють люди зовсім чужі, нові, прибулі з заходу, та що темп там такий скажений, що про якесь там пильнування тепер уже дурних приписів не може бути й мови.

Навколо мобілізаційного пункту товпилися величезні маси "народного ополченія". Люди стояли гуртами, сиділи на канавах, лежали попід парканами, поклавши голови на полотняні торби. Одні вже пройшли процедуру й чекали "формування", інші їще тільки проходили. Багато людей було знайомих Петрові — сусіди, уличани, а також люди з тієї частини міста, де він родився й виріс; здебільша все люди старші, лише де-не-де траплявся парубок або зелений юнак. Вся маса "народного ополченія" складалася переважно з людей літніх, зі стариків, що вже відбули дві війни — першу "єрманську" й громадянську, а оце кличуть їх на третю. Бо без них, либонь, не буде діла.

Знайомі віталися з Петром радісно і в той же час здивовано, стурбовано, очі їхні так і гукали:

— Агов! Та ти що, здурів, чоловіче? Чого тебе сюди принесло?!

Петро вже думав, чи не вернутися йому справді. Але куди? Та ж прийшла така смуга в його житті, коли для нього вже немає виходу. Смуга така, коли він може легко втратити голову ні за що, ні про що. Знайдуть, схоплять і вже його ніхто ніколи не

бачитиме й сам він теж нічого не бачитиме, — зразу десь вчинять розправу "без суда й слідства". Військовий час — це час спрощення, час особливої анархії й особливого беззаконня... До речі, це може статися саме ось тут.

Відчував, що йому трохи бракує повітря, але тим часом став у чергу й та черга потягла його, мов конвеєр, до середини.

Затягло його до середини й тут він радісно зітхнув. Атмосфера цілковитого спантеличення й цілковитої новизни. Напевно, всі сексоти давно вже повтікали геть, як повтікали й усі колишні великі й навіть дрібні начальники. Серед персоналу мобілізаційного пункту воєнкомату жодної, бодай приблизно знайомої фізіономії: все якісь чужі, захекані, замотеличені люди, опановані гарячковим поспіхом. Навіть більше того — серед того персоналу жодної військової людини, або людини у військовій формі. Самі цивільні чи вдягнені в цивільну одягу. Вся процедура мобілізації "народного ополчення" відбувалася досить комічно: біля одного столу цивільний питав про військовий білет, — якщо його не було, то він навіть не перепитував, де білет дівся, а просто записував прізвище на-слово й скеровував до лікаря. Лікар питав, чи ополченець скаржиться на якусь недугу. Якщо ополченець скаржився, то лікар (до речі, без жодних лікарських реліквій і навіть без халата) стукав його по голих грудях пальцем або щиколоткою, слухав на-вухо, що в тих грудях робиться, потім оглядав руки й ноги й гукав: "Здоров!" Бо ж руки й ноги вцілості, що видно навіть неозброєним оком. Після того ополченець проходив ще біля двох столів, де його питали про рід зброї, якою він колись орудував в армії, вік, стать, адресу родини... Після того відбирали всі документи й видавали квитанцію... Все. Чекайте відправки. Обмундирування й зброю — "видадуть там".

Петрові сподобалася ця спрощеність процедури, ця недбала імітація закону й порядку. Він уперше в житті бачив на власні очі цілковиту поразку проклятої спеціально советської гіпертрофованої бюрократії, тієї бюрократії, що печінки переїла своїми безконечними анкетами, призначеними пильнувати т. зв. "бдітельность", своїми безглуздими та образливими запитаннями. Все вдарив параліч. Наочний доказ, що новий вік, нова ера гряде десь, гряде невблаганно. На серці було легко, навіть радісно.

Мобілізаційну процедуру Петро перейшов швидко й легко. Його зачислили до якоїсь там "першої сотні, першого батальйону". А далі більше нічого не сказали — ані назви полку, ані іншої військової частини, ані роду зброї. Чи то військова таємниця, а чи то мало би просто називатися "Перша сотня, першого батальйону Народнього Ополчення з міста Нашого". Веліли чекати на вулиці.

Петро опинився на вулиці. Вибрав затінок межи кущами акації й попростував туди. Там його зустріли знайомі обличчя уличан. Це були старі, спрацьовані люди: похмурий і мовчазний, як осіння ніч, довготелесий Ставицький, коваль з професії, але дуже подібний до столяра Гилимея з театру — такий же кістлявий і довгорукий, немов орангутанг; другий — Арсентій Чичай, бондар; третій — Семен Очерет, кожум'яка; і ще кілька осіб. Кожум'яка Очерет підморгував Петрові, показав очима поруч і прошепотів: "Сідайте, Григоровичу, з нами". Вони сиділи або напівлежали й випивали по чарці.

Посередині на ганчірочці стояла пляшка каламутного самогону, лежала часничина й кілька помідорів. Усі тягли з пляшки по черзі, приціляючись до сонця та намічуючи межу порції великим пальцем. Пили пильно, понуро, не кваплячись. І всі були напідпитку вже. Але не від цієї пляшки. Вони випили ще вчора, а може, й позавчора та так і не висихають, підливають потрохи. Почастували й Петра, і він не відмовився, випив ковток за здоров'я старших. Петро знав усіх присутніх ще з часів свого дитинства, бачив їх тоді в усій їхній красі й величі. Ось цей Ставицький колись пишався й цвів на всю околицю, приїжджав було до батька в драгунській уніформі і зводив з розуму дівчат та молодиць. Він тоді служив у драгунах, був гарний, високий і міцний. Хоробрий був вояка. Пройшов крізь вогонь першої війни й уцілів. Потім служив у "червоних гусарах" по мобілізації й так само, як і раніше, гордо носив свою уніформу завзятого кіннотника. Потім минули роки... Зараз він худий і згорблений, виснажений злиднями й тяжкою працею. Та й літа вже. Уже йому за півсотні перевалило. Тяжка праця й літа згорбили спину й унесли диспропорції в його, колись прекрасне, велетенське тіло. Тепер хребет його зігнувся, а руки витягнулися від праці й були довгі, як у орангутанга, ноги ж від ревматизму підкорчилися. Очі його безупину сльозяться, — вже він, напевно, не добачає, але ані не подбав сам, ані не подбав для нього хто інший за окуляри. Рід його давно розкуркулено й слід щез, а він уцілів, бо коваль та й колишній червоногвардієць-гусар. Такий от він. Одначе його не забракували. Та й, мабуть, тим би його образили, — військовий дух ще жеврів у ньому. Особливо коли він вип'є келих горілки. Зараз він сидів під кущем, спершись ліктем на торбу, а буйною головою на лікоть, і дивився тупо на руді ніски своїх опорків (він був у опорках замість чобіт). Другим Петровим сусідом, знаним з дитинства, був Арсеній Чичай. Колись силань на всю вулицю — коня підіймав на плечах, солдат лейб-гвардії його імператорської величності. У війну — тричі кавалер Георгієвського хреста й носій багатьох медалей. Вислужився на поручника, а потім, в революцію, був змобілізований до червоної гвардії, пізніше був у полку "червоного козацтва". Кілька разів ранений. Але після революції цього йому ніхто не зарахував, забули. Одначе "поручника" не забули, як не могли забути й лейб-гвардії, — кололи очі скрізь і всюди. Після революції він — бондар, "кустар-одиначка", систематично обкладуваний фінінспектором, як "дрібний буржуй", а пізніше й зовсім стероризований тим фінінспектором з метою загнати його до артілі. Але Чичай не здавався, до артілі не йшов, боронив свою свободу — волів тягти злидні, з горя пиячив немилосердно, що заробляв, те й пропивав. А колись рід його увесь був статечний, всіма шанований і поважаний. Зараз Чичай сивий, як голуб, з сухим обличчям, на якому вражав орлиний горбатий ніс, — як той козарлюга з гоголівської "Страшної помсти". Теж похмурий і мовчазний, і сумний — придавлений якимсь болем надмірним.

Семен Очерет — завжди був кожум'якою. І завжди любив читати Біблію, хоч був малописьменний. Читав її, шукав Бога. Побував і в штундах, шукаючи Бога. А потім покинув і Біблію, і навіть Бога й узявся до горілки. З одчаю. Це, кажуть, після того, як рід його увесь, ближній і дальній, з усіма корінцями помандрував до Сибіру, а надто

після того, як він побачив, як той рід викорінювано до тла, викидаючи й немовлят на сніг, і ніякі молитви не допомогли. І старий кожум'яка — Очерет повстав... Зараз у нього кудлата борода й налиті кров'ю й горілкою очі, як у "солов'я-розбійника", такі зухвалі й по-розбишацькому "зальотні". Ще кажуть, що він знову любить трактувати Біблію, але вже зовсім на інший лад, не вигідний "ані для Біблії, ані для Бога, вбачаючи в них підпору влади, бо ж "кожна власть дана від Бога" — так стоїть у Біблії. А звідси одчайдушне ставання на прохання з Богом:

"Якщо Ти дав, то чого ж Ти не хочеш прибрати?!"

Це ніби стало улюбленим коником Очеретовим і він на ньому й зараз їде. Ось він розмовляє з своїм сусідом справа, теж бородачем, підпитим і меланхолійним, щось удовбує йому в голову хитромудрим, кучерявим "учоним" стилем, якого й сам не розуміє, занадто вже все закручене. Однак найголовнішого він не вміє в той "учоний" стиль закрутити та так і бахає, на просте: — "Еге ж! Якщо Він дав, то чого ж Він не хоче прибрати?!" Після цього Очерет зітхає й додає:

"Хіба, може, оце вже прибирає..."

Бач, здається під тиском нової ситуації в Очерета пішло на примирення з Богом.

Інших, що сиділи й лежали колом, Петро теж знав добре. Все це були колишні вояки різних періодів російської імперії. Тепер це все напівінваліди, "народное ополченіє", покликане зробити дублікат часів Мініна й Пожарського, не зважаючи на невідповідність ані ситуації, ані психології мас, ані території.

Навколо мобілізаційного пункту (що, до речі, містився в колишній полковій школі, а за царя тут було "комісаровське училище", біля Зеленого озера) товпилися великими масами не тільки "ополченці", а й їхні жінки, матері, діти, онуки, родичі. Заплакані й стомлені жінки тримали немовлят на грудях і стовбичили, або сиділи попід парканами, на траві біля озера, у шкільному садочку. Однак ніхто не брав у серйоз можливість відправки всього цього війська на фронт! Де! От видадуть лопати та й звелють копати протитанкові рови тут-таки, або протиповітряні сховища-щілини, хоч ними й так перекопане все місто і, навіть, кажуть, всі степи й ліси, шляхи й дороги. "Всю Україну переколувано!" Ця фраза стала вже як формула доби, як рефрен всіх розмов, вияв загальної іронії.

XII

— По чотири ставай!

"От тобі й не відправлять на фронт!" Серед жіноцтва прокотився шелест. Жінки, бабусі й діти почали збігатися до місця дії, де їхні чоловіки, батьки й діди ставали "по чотири".

В першій четвірці стали — колишній драгун Ставицький з величезною торбою за плечима, Арсентій Чичай, якийсь добре підпитий чолов'яга, замузаний, як вуглекоп, здається кочегар з ливарні, і Петро. Це була перша четвірка Першої сотні Першого батальйону "народного ополчення". За нею стали інші четвірки. Так склалася перша сотня... Потім батальйон... Потім став другий батальйон... Потім третій... Кінець сірої колони губився грець його зна й де.

Колона стояла й чекала понуро посередині вулиці. А жінки тислися обабіч на пішоходах, беззвучно плакали або без сліз заламували руки. Діти стояли, пороззявлявши роти, дивуючись, чого це їхні батьки та діди здумали бавитися в "салдатики", чого це їх нагло забрали до війська і отак без зброї та без військової одежі вишикували посеред вулиці. На ґанок вийшов якийсь начальник у цивільному, з ним кілька новозмобілізованих "ополченців", що їх він призначив на командирів батальйонів і сотень. Начальник щось поговорив з ними й вони мляво розійшлися по місцях. Потім начальник махнув рукою й біля першого батальйону розітнулася голосиста команда:

— Батальйон!.. Кро-ком... Руш!!

Тяжко, але твердо вдарили опорки, чоботи, черевики й взагалі взуття всіх систем, і так босі п'яти, й затюпали по глибокім піску вулиці... Це була та сама Соборна вулиця, по якій ще так недавно й так парадно, й так грізно марширувала інша колона, сіро-сталева, оправлена в блискавки тригранних багнетів. Зараз її місили шереди "народного ополчення". Вони рушили гойдливим, але вірним кроком, як ті, що колись добре машерували та трохи забули. Перші відділи йшли, а решта, вичікуючи інтервал, тупала на місці, збиваючи пилюку, потім теж рушала відділ за відділом... Скоро урухомилася вся колона, і пил піднявся хмарою й поплив над нею, затуманюючи небо.

І так само попливли сльози в жінок, затуманюючи світ. Жінки бігли, спотикаючись, слідом. І так само бігли діти...

Раптом якась жінка скрикнула слізною й заголосила:

"Ой, на кого ж ти нас покидає-е-ш..." — Піднявся плач по всій юрбі. І тоді в першій четвірці, у голові колони, колишній драгун, коваль Ставицький, гойдаючись під тягарем своїх літ, враз замотав своєю хмільною головою й несподівано затяг одчайдушним голосом на всю силу своїх легенів:

Ви не вейтеся, русіє кудрі,
Над моєю больно́й голово́й...

Діти шугнули наперед і засміялися весело, й побігли в голові колони, намагаючись потрапляти в крок першої шереди, а головне в крок тому співучому дядькові з великою торбою. Вони, діти, сміялися й показували пальцями на того, хто це так чудно заспівав. А Ставицький, заточуючись, машерував по пилюзі, обома руками тримав за плечима торбу і, нічого не бачучи, співав високим фальцетом. Він був червоний від натуги, але не здавався, бо був певен, що за ним співає вся колона, як же ж він може облишити! Але, крім нього, ніхто не співав. Усі йшли мовчки, понуро, дивлячись під ноги або в спину переднього. Скоро голос у Ставицького зірвався і він облишив пісню, на закінчення вигукнув хрипко:

— Дор-рогу!.. Народна армія йде!.. Тр-руси ви і п-падлеци!!

Сіра колона обірваних і здебільша босоногих "ополченців", супроводжувана жінками й дітьми, марширувала упоперек через усе місто. Вона перетинала шлях лавині біженців і армійських частин, змусивши ту лавину на якийсь час зупинитися. Кадровики, що сиділи на машинах, навантажених шафами, перинами, столами, стільцями й іншим "народнім добром", котре треба було конче й насамперед рятувати

від німців, дивлячись на колону, презирливо копили губи й сміялися з неї:

— Ці дадуть жару!

Колона машерувала до станції ладуватися на фронт, звільнивши шлях лавині втікачів і дезертирів.

XIII

Петро не любив армії. Колись служив у ній і зненавидів на все життя за її властивості принижувати людину, уніфікувати її, обертати її в автомата без права мислити, критикувати, розпоряджатись собою. Але тут він почувався досить добре. Бо це не була армія, це було щось середнє між регулярним військом, приватним екскурсійним товариством і арештантською колоною.

Очікуване нагле відрядження на фронт не відбулося, їх не відправлено на захід ані поїздом, ані погнато пішки. Їх — величезну колону разом з жінками й дітьми — виведено просто на край міста, навіть не до залізничної станції, а просто на край міста, майже в степ, і тут зупинено. Це був величезний вигін над Н-ським трактом. Посеред вигону стояла школа, обставлена високими тополями, за школою стояли рядочком кузні, за ними глинища, зарі, ями, де вибрано пісок міщанами для хатніх потреб. Упоздовж вигін перекопано глибоко й широко меліоративною канавою, сухою тепер, поросло ключками й лопухом.

Колона розташувалася в темних клясах і коридорах школи, поза школою, під тополями, в зарях і ровах, геть по всій околиці. "Аванпости" її, тобто групи, яким так кортіло геть розбігтися, або принаймні побігти подалі від міста, висунулися далеко в степ і розташувалися на сухій, грудкуватій чорноземлі або на стерні. А ті частки, яким навпаки страшно було відриватися від рідного міста, розташувалися подалі від околиці, по-ближче до центру, в головній вулиці та перевалочках, теж у канавах та попід парканами.

Разом з "ополченцями" розташувалися й їхні жінки та діти, та родичі. Ніхто тих жінок і дітей не гонив, нікому до них не було ніякого діла. Відчувалося, що взагалі ніякого справжнього начальства немає й колона здана на саму себе. Можна би було всім розбігтися й розійтися в усі боки й ніхто нікого не затримував би. Але люди не розходились. І навіть жінки не тягли чоловіків додому. Бо де сховаєшся й як урятуєшся, і куди дінешся?! "То тільки, комісари й генерали можуть тікати з фронту безкарно, навіть барахло своє рятувати, а ти, рядова махорко, та ще й отака беззбройна, будеш негайно суджена й розстріляна". Ця сентенція, висловлена невідомо ким, облетіла всі гурти й гуртки, всю "народну армію". Але й без цієї сентенції люди не тікали б.

Петро тинявся в імлі по вигоні, межі тополями, попід тинами й парками. Сідав до гурту, закурював і частував інших. Знову вставав і йшов далі. Йому було смертельно нудно, сон його не брав, — його давила та безодня людського горя, яку він відчував у кожному слові, у кожному зітханні, у кожному квилінні дитини, у кожному схлипові немовляти, у кожній ядерній, приперченій лайкою або рипом зубів фразі дорослих, згорьованих і спрацьованих людей, а тепер от поставлених перед чимсь жаским, непоправним, неминучим... Вони коротали останню ніч на голій землі зі своїми

рідними, щоб більше, може, не побачитися ніколи, розметаним фугасними бомбами, вогненними ураганами... І це мало статися, незалежно від того, куди їх поженуть — на захід чи на схід.

Під школою в бур'яні люди курили й гомоніли півголосом. Хтось, якийсь приبلудний дезертир, а може, ранений, що гостює в когось тут на околиці, розповідав нервовим голосом про те, як "б'ють міномети, січуть і косять" як "сиплються грядом бомби" і кожна "в сто пу-дов", як клекотять автомати і "кожен німець має його і строче, уперши в пузо приклад"... Як розриває людей на шматки й перевертає будинки догори ногами... Як ідуть лавами страхітні, непробійні танки. Як здаються тисячами вояки в полон... Де! Не тисячами! Сотнями тисяч!! Люди слухали й мовчали, і не йняли віри, бо думали, що то якийсь "типок" "ума вивідує".

А в другому місці шугнула в темряві репліка:

— Продали народ мерзавці! І техніку продали! Все продали! Аби лиш самим врятуватися... Двадцять п'ять років ти, чоловіче, ішачив, позику платив, ударничав — непобідиму армію озброював, першу в світі флоту по копійці збирав, а все для того, щоб в одну годину здати її собаці під хвіст!

А йому у відповідь:

— Та не жалько й тієї флоту й тієї техніки-механіки, як жалько, що всі герої повтікали, а нас покинули...

А ще інший:

— Та нехай тікають, бодай і не вертали ніколи, щоб і слід пирієм поріс.

Ще інший, зітхнувши:

— Гірше не буде!

— Е-е-е... Що то буде, якби знаття!

— Та воно так... Та тільки ж не було від своїх добра, то ж як його ждати від чужих?

— Ото ж бо й є... Ех-хе-хе-хе...

Сміх. Чийсь молодечий, зухвалий. А потім їдкі, як гірчиця, слова:

— Еге ж, папаша! Виходить, що нам, яку тій приказці — хоч круть, хоч верть... Все не для нас. (Плюнув). Доки за розум не візьмемось...

Останні слова проціджені крізь зуби, а голос той самий, що просторікував про фронтові страхіття. Після цих слів розмова нагло урвалася, запанувала тиша. Так і здавалося, що кожен озирнувся навколо й утяг голову в плечі, за довголітньою звичкою втягати її навіть при меншій "ересі", а тут такі слова.

Петро напружив очі, хотів бачити того, хто це сказав, як він виглядає, той одчаюга. Але в темряві нічого не можна було вглядіти. Голос більше не зринав, мабуть, той, що говорив, передбачливо "змився", пішов до другого гурту.

Мало хто з людей спав. Лежали люди, нудились, журились, мерзли й від того цокотіли зубами, нагрітись не можна було. Не велено класти багаття і навіть не велено курити на просторому. Хто не велів, невідомо, але хтось не велів. Так само як "хтось" невидимий утримував усю колону вкупі й вона не розбігалася.

Міста не було видно, лише відчувалася його близькість, як відчувається тепла піч в

темряві; його було чути з крику півнів, з нявчання котів і повискування собак, але не видно було ані хат, ані жодного вогника. В цілому місті заборонено світити світло при "незадраєних" вікнах і навіть топити печі вночі. Хоч фронт ніби й далеко, але... Але тепер, мовляв, усюди фронт. І всюди шпиги...

Над ранок вигін виглядав, як велетенське побоєвище з казки про богатирів, — побиті вороги лежали купами, один на одному, а богатирі обернулися в тополі. Перемучені люди не витримали й над ранок поснули, як де хто сидів, звалившись набік, і тепер лежали морем трупів. Лише де-не-де, хто лишився живий і, покахикуючи з перестуди, крутив цигарку. В числі таких був і Петро, сон не міг зломити його. Він сидів під тополею, кутив цигарку з махорки, завернутої в газету, й дивився на людське звалище, як воно сходило туманом і як з-за обрію до нього йшов ранок. Темрява на обрії ніби репнула і в щілині показалося небо. Воно спершу було булане, а потім взялося прикро червоним кольором, як розіллята кров. Щілина між землею й темрявою все більшала, нарешті з неї повіяв холодний вітерець — це ранок.

Легенький туман закурів, неначе пара від людських тіл, від людського дихання. Десь голосно й тонюсінько заплакала грудна дитина й від того плачу весь простір заворушився, ніби, це хтось протрубив зорю.

Все складалося на те, що колону поженуть не на захід, а на схід. Логіка була за те: щоб це "народне ополчення" воювало, треба було спершу його обмундирувати, взути, озброїти, вишколити, нарешті постачити махоркою й сухарями, а тоді вже "марш-марш!" Так твердила елементарна логіка.

Така перспектива Петрові не подобалася. І всім вона не подобалася, бо всім хотілося на фронт, на захід, і то якнайшвидше, бо рятунок здавалося був лише там. Єдина надія на те, що в цій безглуздій країні взагалі немає жодної логіки. Отже, часом і безглуздя буває до серця.

І сталося всупереч людській логіці.

XIV

Перон і весь простір навколо станції, за станцією й по той бік залізничних колій захряс народом. Біля перону стояв довжелезний ешелон товарових, так званих "телячих" вагонів і в ті вагони щойно повантажено напівголу й напівбосу колону "народнього ополчення". Поки її вантажено, прибула ще одна колона, з іншого мобілізаційного пункту, так само супроводжувана масою жінок і дітей... Цю колону теж стали запихати в той самий ешелон. Вагони були пристосовані до перевозу війська, — в них були настелені лави вниз, а потім широкі "нари" посередині і нарешті широкі полиці вгорі. Так що в кожен вагон влазило багато душ. За царя сюди влазило "сорок человек ілі восьм лошадей", а тепер напакувалося чоловік по вісімдесят, натоптувано "до отказа", тобто так, що й повернутися не можна було. Всією процедурою такого несамовитого натоптування на пероні ніхто не керував, самі люди вантажились і натоптувались, а той, що керував, сидів десь у станції й усе його керівництво вичерпувалось наказом "Вантажитись!", і ніхто його не бачив, лише бачили ті кілька чоловіків, яких було ще вчора призначено на командирів — вони ходили в станцію,

виходили звідти, чухали потилиці й дивилися, як люди виконують і перевиконують наказ. І ніхто не бунтувався ані сперечався, — кректали люди, тислися, один одного підсаджували та підтягували за руки... Люди тислися у вагони, як приречені, що їм уже не було ані вибору, ані рації опиратися, що єдину потіху бачили вже лише в тому, щоб "усі разом", щоб "усім однакова доля". Вони один одного підбадьорювали й навіть жартували.

Жінок і дітей з приходом другої колони збільшилося й тепер їх стояло справжнє море. Те море чекало понуро й напружено, подекуди гомоніло або схлипувало, затопило все навколо. Матері тримали малих дітей на руках, а старшенькі дерлися на палісадник, на дерева, на дах станції.

Петро стояв у середньому вагоні в дверях, притиснений до дебілої лати, якою було загороджено вихід, і дивився на грона очей, на сіре море провозатих. І пригадував щось аналогічне, вже колись бачене, а саме — проводи новобранців на фронт під час Першої світової війни на ось цій самій станції. Але тоді було не так: на рейках стояв ешелон, навантажений вже обмундированими скороспеченими солдатами, а його проводжали родичі; тільки ті всі родичі тоді були по той бік станційної огорожі й могли лише махати руками, прощаючись. Біля лати отак у вагоні стояв тоді його батько, а він — Петро — був серед родичів. Уся площа перед станцією і всі навколишні вулиці були тоді заставлені підводами, запряженими баскими кіньми, на яких родичі приїхали проводити своїх синів, батьків, чоловіків, коханих. Ті сини, чоловіки, батьки й кохані, всі геть розпалені горілкою, ревли у вагонах душуроздираючих пісень: — "Зібралися всі бурлаки" та "Последній нонішній деньочок", гронами нависали в дверях і махали руками з вагонів, а по цей бік, постававши на возах, на стовпцях, на огорожі й так просто спинаючись на пальці, плакали матері й діти, жінки й сестри, махали хустками, хрестили, хрестили... Це було колись.

Зараз не видно ніде жодної підводи, жодної коняки, — матері й сестри, жінки й кохані прийшли пішечки босоногі, з малими дітьми на руках, а старшенькі трималися за поли та за подоли. Вони всі старалися не плакати, лише мерехтіли вогкими очима, стримувалися. За ці роки, що промайнули від тієї мобілізації до сьогодні, люди втратили не тільки коней і підводи, вони втратили, либонь, і здібність на все боляче й голосно реагувати, втратили здібність ридати. Звикли терпіти. Безконечно й покірно терпіли, та й потомилися від плачу. Ось вони, ті матері й сестри, й жінки — якісь отупілі, понурі, неначе з дерев'яними обличчями; худенькі замурзані діти, — стоять суцільним морем і тупо дивляться на червоні вагони, у яких товпляться в кілька ярусів на дверях людські обличчя, почорнілі від мовчазної журби й голодухи, від безсонних ночей... Неголені обличчя їхніх батьків, дядьків, братів, чоловіків... І вже не можна їх вирятувати. Це як присуд злої долі, ні, це як Божа воля, що перерішенню не підлягає. І немає кого просити, і ніщо все одно не допоможе. Напхали їх у вагони, загородили глицями і — прощай, прощавай...

Спереду тихо димів паротяг. Але не подавав знаку, що він збирається їхати. Ешелон стояв нерухомо.

Далеко в юрбі Петро побачив Ату — і серце його затріпотіло. Це ж вона прийшла його проводити... І його теж прийшли проводити! А Ата спиналася на пальці й махала йому здалека хусточкою, вона хотіла протиснутися ближче, але не могла — море жінок і дітей стояло непрохідне.

Але ось кочегар підкинув вугілля, дим заklubочився буйно, зашипіла пара, — паротяг швидко набирав сили... Море загойдалося, неначе прокинулося, заклекотало, розітнувся десь зойк і плач, і той зойк і плач швидко перетворився в суцільне ревище, і те ревище все наростало, — всі квапилися прощатися, всі щось кричали своїм, щось просили, щось наказували, чогось вимагали. Розхристані й розпатлані жінки підіймали високо на руках дітей... Всі наче стерялися... "Виходить, що вони не забули плакати, не розучились ридати!"

Паротяг дав оглушливий гудок, шарпнув, — і все на мить завмерло, захололо...

І тут раптом різонув повітря несамовитий, божевільний жіночий крик:

— Держіть поїзд!!!

Такий божевільний, шалений крик.

Велетенська юрба, зірвана тим криком з місця, в одчайдушному пориві, з плачем і лементом кинулася на поїзд, вхопилася за буфери, за двері, за дошки, за рами залізні, за вугли вагонів — за все, за що можна було вхопитися пальцями, здираючи на них нігті, і подалася назад... Назад!.. І — поїзд не зміг рушити, паротяг забуксував, затараторив на місці, а потім помалу поповз назад з ешелonom... По юрбі прокотився рев тріумфу. А в тім реві, то тут, то там, хтось безтямно кричав, підбадьорював, ніби справді в цьому був порятунок:

— Держіть!.. Держіть! Назад!

Поїзд поволі котився назад.

Машиніст визирнув з віконечка, подивився на море збожеволілих жінок і дітлахів, витер кулаком очі, висякався й, діставши кисета, почав крутити цигарку. Скрутив, закурив, ще раз витер очі, а через плече непомітно сказав щось помічникові. Ешелон покотився назад швидше. Швидше. Людський прибій відлинув від вагонів, жінки й діти пустилися, бо ж ешелон котився назад, — що й було очевидною перемогою... Ешелон здав далеко назад, аж до семафора. Розбурхане, безтямне море лишилося на пероні. Потім ешелон враз брязнув буферами, паротяг рвонув наперед і, набираючи швидкість, поволік довжелезного хвоста мимо станції. Паротяг ревів скажено, попереджаючи про небезпеку, щоб ніхто не підступав... І вже тепер його не можна спинити. Машиніст витирав лице хусткою й махав рукою — прощався.

Море заревло, залементувало, найодчайдушніші з жінок пробували хапати за вагони, але падали збиті з ніг. Марно. Тепер уже його ніщо не спинить.

Людське море хлюпнуло услід за поїздом. Але поїзд усе прискорював темп і ті, кому вдавалося вхопитися за буфери чи за зчеплювальний гак останнього вагону, не могли поспіти, спіткалися об шпали й падали, а через них переступали інші і бігли, і бігли услід...

З дверей вагонів махали грона рук, ніби кликали, і здавалося, що жінки й діти

біжать навздогін тому, що їм батько чи чоловік, чи коханий на прощання забув щось сказати, щось найголовнішого і найважливішого, і тепер кликав... І як не доженеш, то так до віку й не знатимеш, що ж він хотів сказати, може, востаннє... Але вже не доженеш. Юрба безтямних і розбитих горем забігли аж за водокачку. І там стали... Поїзд зникав з їхніх очей. Зникав. Ставав лише сірою смужкою. І нарешті канув за синіми козацькими могилами. Прогримотів десь на захід.

Серед тих, що не кинулися за поїздом, а лишилися на пероні, була Ата. Вона махала хустинкою до поїзда, знаючи, що серед грона рук є й Петрова рука і що та рука розпачливо махає до неї й тільки до неї. Але Ата махала хустинкою не тільки до Петра, вона махала до всіх. В цю хвилю всі для неї були близькі й рідні до сліз.

Коли поїзд канув за козацькими могилами, Ата витерла хустинкою очі й швидко пішла геть зі станції.